

गोपाल-देशिक-श्राद्ध-प्रयोगः①

gopAla-deshikaH

गोपाल-देशिक-श्राद्ध-प्रयोगः ①

1. ॐ
2. ०१ प्रतिज्ञादि
 1. उपवीत-नियमः
3. ०२ पूर्वद्युः
 1. प्राक्सिद्धता
 2. निमन्त्रणम्
4. ०३ होमात् प्राक्
 1. श्राद्धदिने सिद्धता
 2. पुनर्-निमन्त्रणम्
 3. पाक-स्नपनादि
 4. माध्याह्निकादि
 5. पाद्यादि
 6. औपसनाग्नि-सिद्धता
 7. अनुज्ञा
 8. सङ्कल्पः
5. ०४ होमः
 1. पूर्वाङ्गम्
 1. अग्निप्रतिष्ठा
 2. पात्रसादनादि
 3. आज्य-निर्वापादि
 4. दर्वी-संस्कारः
 5. परिधि-स्थापनादि
 6. आघारः
 7. आज्यभागौ
 2. आवाहनम्
 1. वैश्वदेवम्
 2. पैतृकम्
 3. वैष्णवम्
 3. अन्नाहुतयः
 4. आज्याहुतयः
 5. स्विष्टकृत्
 6. अहविष्यहोमः
 7. लेपकार्यम्
 8. उत्तराङ्गम्
 1. परिधिप्रहरणम्
 2. संस्रावः
 3. प्रायश्चित्ताहुतयः
 4. व्याहृतिहोमाः
 5. पूर्णाहुति-प्राणायामौ
 6. परिषेचनम्, प्रणीताविमोकः
 7. उपस्थानानि
6. ०५ भोजनम्
 1. आसनम्
 2. पाद-प्रक्षालनम्
 1. मण्डले
 2. प्रक्षालनम्
 3. आसन-दानम्
 4. अर्चनम्
 5. पात्रस्थापनम्
 6. परिवेषणम्
 1. अर्घ्यम्
 2. प्रदक्षिणीकरणम्

3. ब्रह्म-भावनम्

7. अभिमर्शः

1. कर्त्रा हुतशिष्टान्नस्य जपः

2. देव-पात्रे

8. समष्टिदत्तम्

9. परिषेचनादि

10. शुश्रूषा-नियमाः

11. श्रावणम्

12. तृप्ति-प्रश्नाः

13. प्रकिर-दानम्

14. अथवा विकिरदानम्

15. उत्तरापोशनं

16. रोचनम्

17. निवेदित-तुलसी-मिश्र-ताम्बूल-दक्षिणाश् च

18. स्वधा-वाचनादि

19. उपस्थानम्

20. आशीर्वचनम्

21. धन्यता

7. ०६ पिण्डप्रदानविधिः

1. दर्भासन-कल्पनम्

2. मार्जनम्

3. पिण्ड-स्थापनम्

4. अर्चनादि

5. तिलोदकम्

6. तर्पणम्

7. परिषेचनम्

8. पात्र-वर्तनम्

9. प्राशनम्

10. पिण्ड-दानानि

8. ०७ उत्तरकर्म

9. ०८ अभिश्रवणमन्त्राः

1. 01 सहस्रशीर्षा पुरुषः - अनुष्टुप्

2. 02 पुरुष एवेदम् - अनुष्टुप्

3. 03 एतावानस्य महिमातो - अनुष्टुप्

4. 04 त्रिपादूर्ध्व उदैत्पुरुषः - अनुष्टुप्

5. 05 तस्माद्विराज्जायत विराजो - अनुष्टुप्

6. 06 यत्पुरुषेण हविषा - अनुष्टुप्

7. 07 सप्तास्यासन् परिधयः

8. 08 तं यज्ञम् - अनुष्टुप्

9. 09 तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः सम्भूतम् - अनुष्टुप्

10. 10 तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः - अनुष्टुप्

11. 11 तस्मादश्ना अजायन्त - अनुष्टुप्

12. 12 यत्पुरुषं व्यदधुः - अनुष्टुप्

13. 13 ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्वाह - अनुष्टुप्

14. 14 चन्द्रमा मनसो - अनुष्टुप्

15. 15 नाभ्याम् - अनुष्टुप्

16. पुरुषस्तुतिः, यज्ञस्तुतिः

17. 16 यज्ञेन यज्ञमयजन्त - त्रिष्टुप्

18. उत्तरनारायणानुवाकः

19. नारायण-सूक्तम्

20. विष्णु-गायत्री

21. विष्णु-सूक्तम्

22. राक्षोघ्नमन्त्रौ

1. आह्वानम्

2. युद्धप्रार्थना

3. उपासकसौभाग्यम्
4. प्रतिज्ञा
 1. किरणकीर्तिः
5. प्रतिज्ञानुवर्तनम्
6. रक्षोहाग्निध्यानम्
23. महापितृयज्ञे हौत्रमन्त्राः
 1. English translation:
24. १२. सोमभक्ष-मन्त्राः
25. १३. एकविंशतिरात्रः
 1. परिचयः
 2. फलम्
 3. ग्रहविचारः
 4. फलम्
26. १४. संवत्सरसत्र-मन्त्राः
 1. ग्रहप्रामुख्यम्
 2. स्तोमाः
 3. ग्रहा ऽतिग्राह्याश् च
 4. सौर्योऽतिग्राह्यः
 5. सप्तत्वम्
 6. उत्तर-पक्ष-ग्रहाः
 7. विश्वकर्मणो ग्रहः
 8. आदित्य-ग्रहः
 9. ग्रहणक्रमः
 10. उक्थ्यम्
27. काठके (नाचिकेताग्नि-ध्यानम्).
28. नाचिकेतोपाख्यानम्
29. नाचिकेताग्नि-प्रयोगविधिः
30. त्रिसुपर्णमन्त्राः
 1. 48
 2. 49
 3. 50
31. २१. अन्नसूक्तम्
10. ०९ निमन्त्रितैर् जपाः
 1. १. दोग्धी जपः -
 2. २. नियोगानन्तरं निषङ्गिणी
 3. ३. परिवेषणकाले ब्रह्मोद्यम्
 1. द्वय्य् अश्ववी
 2. परिहाराः
 3. सूर्यचन्द्राग्नि-भूमयः
11. Appendix - +Dyugangā द्युगङ्गा
 1. Goals ध्येयानि
 1. संस्कृतानुवादः
 2. Contribution दानम्

ॐ ①

Source: TW1

श्रीगोपालदेशिकैरनुगृहीतः श्राद्धप्रयोगः

▼ मूल-प्रस्तुतिः

त्रय्य्-अन्त-सूरि-सिद्धान्त-
दुग्ध-सिन्धु-सुधाकरम् ।
आत्रेय-गोत्र-पद्मार्क
श्री-गोपाल-गुरुं भजे ॥

1. <https://archive.org/details/Vaishvadeva/prayogamAlA/page/n132/mode/1up>

०१ प्रतिज्ञादि①

तात्पर्य-दर्शनं गृह्य-
प्रयोग-व्याकृतिं पुनः ।
सुधी-विलोचनं वैद्य-
नाथीयाख्य-निबन्धनम् ॥

प्रयोग-दर्पणं चापि
समीक्ष्य श्राद्ध-कर्मणः ।
पुंसां सुखेन बोधार्थं
प्रयोगोऽत्र विलिख्यते ॥

▼ अवधेयम् (द्रष्टुं नोद्यम्)

अवधेयम् - अस्मिन् प्रयोगे पितृश्राद्धरीतिः प्रदर्शिता । मातुश्राद्धे - संकल्पे, वरणे, अर्चनादौ, अन्नजपे, दत्तकरणे तत्रतत्र वक्तव्यप्रकारः
विद्वत्पुरोहितमुखादवगन्तव्यः । एवं मातामहादिश्राद्धे अन्यार्थं क्रियमाणे च ॥

उपवीत-नियमः②

प्राणायामाचमनयोर् अग्नेश्चैव मुखे तथा ।
आधारयोस् तत्-समिधोः स्विष्टकृद्-याज्यभागयोः ॥
प्रायश्चित्त-स्तोत्र-सूक्त-जपेषु परिवेषणे ।
हुतशिष्टान्नतो ऽन्यस्याभिश्चवण-नमस्ययोः ॥
प्रदक्षिणानुव्रजन-विसर्ग-स्वागतेषु च ।
सौमनस्य-प्रार्थनयोः स्वस्ति-वाचनके तथा ॥
विप्राणां दक्षिणादाने पिण्डाप्राणे तथैव च ।
प्रत्युत्थाने चोपवीतम् एतेष्व् अन्यत्र नैव तत् ॥

०२ पूर्वद्युः①

प्राक्सिद्धता②

पित्रोः प्रत्याब्दिकश्राद्धदिनात्पूर्व
त्रिंशद्दिनेषु पञ्चदशसु वा,
अत्यन्ताशक्तौ त्रिषु दिनेषु वा
परान्नं क्षौरं च वर्जयित्वा,
श्राद्धदिनात् पूर्वदिने
दन्तधावन-तैलाभ्यञ्जनादि वर्जयित्वा
मध्याह्न एव वस्त्रशोधनादि कृत्वा,
आतपे शुष्कीकृत्य,
श्राद्धप्रदेशं गोमयादिना उपलिप्य,
तत्र भोजनादि वर्जयित्वा,
रात्रौ सायम्-औपासनं कृत्वा,
कृतसायम्-आशान् श्वित्रादि-दोष-रहितान् यथोक्त-गुण-सम्पन्नान् निमन्त्रयेत् ।

निमन्त्रणम्②

शीलवृत्तादि-गुण-सम्पन्नानां शारीरक-बन्धुनाम्, अन्येषां च समवाये
दूरस्थान् अपि अन्यान् एव गुणवतो निमन्त्रयेत् ।
अन्यस्य निर्गुणत्वे
सगुणं बन्धुं निमन्त्रयेत्;
उभयोः निर्गुणत्वे बन्धुम् एव निमन्त्रयेत् ॥

[[103]]

तत्-प्रकारः - प्रथमं **उपवीती** - देवार्थं ब्राह्मणान् पादाव् उपसंगृह्य,

श्वः श्राद्धं भविता,
तत्र आहवनीयार्थं
भवद्भिः प्रसादः करणीयः

इति देवार्थं द्वौ एकं वा निमन्त्र्य,

अक्रोधनैः शौचपरैः
सततं ब्रह्मचारिभिः ।
भवितव्यं भवद्भिश्च
मया च श्राद्धकारिणा ॥

इत्यादिना

इतः प्रभृति
अध्वगमन+आयास--औषधादि-भक्षण--प्रतिग्रह+अध्ययन-
भारवहन--असम्भाष्य-सम्भाषण--
परहिंसा-कलहादि-वर्जन--पुरस्-सरं
ब्रह्मचर्य-शौचादि-युक्तैः भवद्भिर् भवितव्यम् ॥

इति निमन्त्रित-नियमांश् च आवेद्य - 'अविघ्नेयं रजनी यदि, तथास्तु' ॥ इति प्रत्युक्तः

प्राचीनावीती,

एवमेव पित्रर्थे, पितामहार्थे, प्रपितामहार्थे, च त्रीन्,
सर्वार्थे एकं वा निमन्त्र्य,

उपवीती, विष्ण्वर्थे च एकं निमन्त्र्य,

स्वयमशक्तौ शिष्यादिमुखेन वा निमन्त्र्य,

तैः साकं रात्रौ उक्त-नियम-विशिष्टः स्थित्वा,

०३ होमात् प्राक्①

श्राद्धदिने सिद्धता②

श्वः दन्त-धावनं वर्जयित्वा,
नद्यां स्नात्वा, सन्ध्यादि कृत्वा,
श्राद्ध-देशं महा-नसादि च गोमयेन +उपलिप्य,
सौवर्णरजतताम्रादीनि मृन्मयानि वा भाण्डानि सम्पाद्य,
शुद्धोदकेन मृन्मयानि, अन्यानि च यथायथं संशोध्य,
श्राद्धप्रदेशे सोपकरणे तिलान् प्रकीर्य,
श्राद्धोपकरणानि अभ्युक्षणेन सम्प्रोक्ष्य

निमन्त्रित-ब्राह्मणान् गृहम् आनीय,
सुप्रक्षालित-पाणिपादान् आचान्तान् आसनेषु +उपवेश्य,
गन्धपुष्पाक्षतादिभिर् अभ्यर्च्य,

[[104]]

पुनर्-निमन्त्रणम्②

पादोपसङ्ग्रहणपूर्वकं
"गोत्रस्य शर्मणः पित्रादेः अद्य श्राद्धं भविष्यति..."
इत्यादि-विशेष-युक्तं पूर्ववत् निमन्त्रयेत् ।

निमन्त्रिताश् च ब्राह्मणाः निमन्त्रणानन्तरं 'आ ब्रह्मन्' इति दोग्धीं,
मध्याह्ने 'भवता क्षणः कर्तव्यः' इति नियोगानन्तरं
'नमस्सहमानाय, नमो दुन्दुभ्याय च' इति निषङ्गिणीं,
परिवेषणकाले 'किंऽस्विदासीत्' इति ब्रह्मोद्यं च जपेयुः॥

[[106]]

पाक-स्नपनादि②

अथ शास्त्रोक्तप्रकारेण विहितपदार्थानां पाकं कुर्यात् ।
अथ द्वादशघटिकाभ्य ऊर्ध्वं
निमन्त्रित-ब्राह्मणेभ्यः ताम्रेण पात्रेण
प्रत्येकं तैलं मधूकान्यदुद्धर्तनं, स्नानं, स्नानीयं, दन्तधावनकाष्ठं च दत्वा,
अभ्यङ्गनिषिद्ध-तिथिषु आमलकं दत्वा,
तस्यापि निषेधे यथोचितं स्नानीयं दत्वा,
आत्म-पुत्र-शिष्यादि-मुखेन वा स्वयं वा अभ्यज्य,
स्नापयित्वा,
स्वयं च स्नात्वा,
कौपीनं परिधानं उत्तरीयं च धृत्वा,
तान् अपि धारयित्वा,

माध्याह्निकादि②

धृतोर्ध्वपुण्ड्रः कृत-माध्याह्निक-सन्ध्यः,
अकृत-वस्त्र-निष्पीडनः,
भगवद्-आराधनं कृत्वा,
श्राद्धार्थात् अन्येनात्रेन वैश्वदेवं
चतुरो यज्ञांश् च पचनाग्नौ कृत्वा,
अ-कृत-ब्रह्म-यज्ञश् चेत - तम् अपि कृत्वा,

श्राद्धोपयुक्त-पदार्थान् समीपतो निधाय,
स्नातान् आहूय आगतान् -

पाद्यादि②

उपवीती - प्रत्येकं प्रत्युत्थाय "स्वामिनः! स्वागतम्" इति उक्त्वा,

स्वामिनः!
मार्ग-गति-मन-उपहति-शुद्ध्य्-अर्थम् इदं पाद्यं,
इदम् आचमनीयम्

[[107]]

इति दत्त्वा,
अनन्त-गरुडादिभ्योऽन्यत् निवेद्य,
तेभ्यो अनिवेदितं भगवन्-मात्र-निवेदितं हविः,
तन्-मात्र-समर्पितं पाद्य-गन्ध-पुष्पादिकं च परिकल्प्य,

औपसनाग्नि-सिद्धता②

कृत-प्रातर्-औपासनश् चेत्
आत्म-समिद्-आरोपणे लौकिकाग्नौ उपावरुह्य,
अ-कृत-प्रातर्-होमश् चेत्,
तम् अपि यथावत् कृत्वा,
द्विर् आचम्य,

अनुज्ञा②

प्राचीनावीती,

ओं
समस्त-सम्पत्-समवाप्ति-हेतवः
समुत्थितापत्-कुल-धूम-केतवः ।
अपार-संसार-समुद्र-सेतवः
पुनन्तु मां ब्राह्मण-पाद-पांसवः ॥

उपवीती, - 'देवेभ्यो नमः';

प्राचीनावीती, 'पितृ-पितामह-प्रपितामहेभ्यो नमः';

उपवीती, 'विष्णवे नमः' (इति तिलाक्षतैः यथार्हम् अभ्यर्च्य)

प्राचीनावीती,

स्वामिनः!
अस्मिन् दिवसे ... गोत्रं.. शर्माणं (मम) पितरम् उद्दिश्य
प्रत्याब्दिक-श्राद्धं कर्तुं-कामो ऽस्मि।

एतद्-देशकालयोः,
अस्मिन् गेहे वर्तमानानां पक्वापक्वानां पदार्थानां श्राद्धार्हता,
अस्या भूमेः, अस्य क्षेत्रस्य गया-तुल्यता,
मम च पितुः श्राद्धकरणे अधिकार-सम्पद् अस्तु

इति भवन्तो महान्तोऽनुगृह्णन्तु

(इति प्रार्थ्य)

"तथास्तु; अधिकारसम्पदस्तु" - इत्यनुगृहीतः;

उपवीती -

श्राद्धभूमिं गयां ध्यात्वा
ध्यात्वा देवं गदाधरम् ।

प्राचीनावीती -

वस्वार्दींश् च पितृन् ध्यात्वा
ततः श्राद्धं प्रवर्तये ॥

इत्युच्चार्य

"प्रवर्तय" इत्यनुज्ञातः

[[108]]

सङ्कल्पः ②

उपवीती - दर्भेष्वासीनः, दर्भान् धारयमाणः,
त्रिः प्राणान् आयम्य,
गुरु-परम्पराम् अनुसन्धाय
इष्टदेवतां च प्रणम्य ध्यात्वा,

प्राचीनावीती

हरिर् ओं, तत्, श्रीगोविन्द
अस्यां पुण्यतिथौ १
... गोत्रस्य .. शर्मणः मम पितुः श्राद्धं करिष्ये

इति संकल्प्य ("कुरुष्व" - इत्यनुज्ञातः) -

कृतञ्च करिष्यामि भगवन्
नित्येन भगवत्-प्रीत्य्-अर्थेन
महा-विभूति-चातुरात्म्य-भगवद्-वासुदेव-पादारविन्दार्चनेन
पितुः श्राद्धेन
भगवत्-कर्मणा भगवन्तं वासुदेवम् अर्चयिष्यामि ।

भगवतो बलेन, भगवतो वीर्येण, भगवतस् तेजसा भगवतः कर्मणा भगवतः कर्म करिष्यामि, भगवतो वासुदेवस्य ।

इति मन्त्रम् अनुसन्धाय,

देवताभ्यः पितृभ्यश्च
महायोगिभ्य एव च ।
नमः स्वधायै स्वाहायै
नित्यम् एव नमो नमः ॥

इति श्लोकं (त्रिः) सङ्कीर्त्य सात्त्विकत्यागं कुर्यात् ।

भगवान् एव स्वनियाम्य-स्वरूप-स्थिति-प्रवृत्ति-स्वशेषतैकरसेन मया
स्वकीयैश् चोपकरणैः स्वाराधनैक-प्रयोजनाय
परमपुरुषः सर्वशेषी स्व-शेष-भूतम् इदं पितुः प्रत्याब्धिकश्राद्धार्थं कर्म
स्वस्मै स्वप्रीतये स्वयमेव कारयति ।

[[109]]

१. आवाहन-अर्घ्य-संकल्प-
पिण्डान्न-त्याग-तर्पणे ।
अक्षय्यासनयोः, पादौ,
गोत्रं नाम च कीर्तयेत् ॥

०४ होमः ①

पूर्वाङ्गम् ②

अग्निप्रतिष्ठा ③

अग्निप्रतिष्ठा

प्राचीः पूर्वम् उदक्-सँस्थं
दक्षिणारम्भम् आलिखेत् ।
अथोदीचीः पुरःसँस्थं
पश्चिमारम्भम् आलिखेत् ॥

अवाक्-करोऽभ्युक्ष्य,
तृणं निर्ऋत्यां निरस्य,
अप उपस्पृश्य,

व्याहृतीभिः अग्निं प्रतिष्ठाप्य,
उत्सृज्यते ऽवोक्षण-तोयशेषं प्राक्तोयम् ।
अन्यत् निदधाति,
उदग् वा ।

ये पार्थिवासः पितरो ये अन्तरिक्षे
ये द्विवि ये वा मृतां बभूवुः ।
ते अस्मिन् युजे समवयन्ताम् ॥

इति सव्यानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां दक्षिणतो भुवं स्पृष्ट्वा,

अग्निम् इद्ध्वा, परिसमूह्य,
अग्निं प्राग्-आदि +अप्रदक्षिणं परिस्तृणाति -
दक्षिणाग्रैः पित्र्येषु; दक्षिणान् अधरान्; उत्तरान् उत्तरान्,
उत्तरेणाग्निं प्राग्-अग्रान् दर्भान् संस्तीर्य ।

पात्रसादनादि ③

एकैकशः पात्राणि प्रयुनक्ति -
दर्वीम्, आज्य-स्थालीं, वैकङ्कतीं प्रोक्षणीं, प्रणीतीम्,
इध्मम्, उपस्तरणार्थ-दर्वीं, बर्हिश् च ।
दक्षिणम् इध्मम्, उत्तरं बर्हिः, हविःपात्रम्, अ-हविः-पात्रं(=??) च प्रयुज्य,
समौ अच्छिन्नाग्रौ दर्भौ प्रादेश--मात्रौ पवित्री-कुरुते;
तृणं काष्ठं वा अन्तर्धाय छिनत्ति ।

अप उपस्पृश्य, पवित्री-कृत्य, पात्राणि संस्पृश्य,

प्रोक्षणीम् आदाय, अपरेणाग्निं निधाय,
पवित्रान्तर्हितायाम् अप आनीय,
उत्तान-पाण्योर् अङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां त्रिर् उत्पूय,

उत्तानानि पात्राणि त्रिः प्रोक्ष्य,
विस्रस्येध्मम् अपि,

अपरेणाग्निं पवित्रान्तर्हिते प्रणीतिपात्रे अप आनीय,
पूर्ववत् त्रिरुत्पूय,
समं प्राणैर् हत्वा,
उत्तरेणाग्निम् अन्येषु दर्भेषु सादयित्वा,

आज्य-निवांपादि③

पवित्रम् आदाय,
आज्य-स्थाल्यां निधाय,
दर्भैः प्रच्छाद्य,
ब्राह्मणं दक्षिणतो दर्भेषु निषाद्य,
आज्यं विलीनम् अपि विलाप्य,

[[110]]

अपरेणाग्निं पवित्रान्तर्हितायां आज्य-स्थाल्याम् आज्यं निरुप्य,
उदीचोऽङ्गारान् निरूह्य,
परिस्तरण-पात्र-सादनयोर् मध्ये तेष्व् अधिश्रित्य,

एकेन तृणेन ज्वलता अवद्योत्य,
बहिर् निरस्य,

द्वे दर्भाग्रे तृणं काष्ठं वा +अन्तर्धाय प्रच्छेद्य,
अप उपस्पृश्य,
प्रक्षाल्य,
(आज्ये) प्रत्यस्य,

अधोमुखाभ्यां ज्वलद्भ्यां तृणाभ्यां त्रिः पर्यग्नि कृत्वा,

निरूढाग्निश्(=??) चेत् तत्रैव निक्षिप्य -
नो चेद् अन्यत्र निक्षिप्य,
(आज्यपात्रम्) उदग् उद्धास्य,
अङ्गारान् अग्नौ प्रत्यूह्य,
दर्भास्तृते पश्चिमे निधाय,
उदग्-अग्राभ्यां पवित्राभ्यां पुनर्-आहारं प्रागारम्भं प्रागपवर्गं त्रिर् उत्पूय,

पवित्र-ग्रन्थिं विस्रस्य,
अप उपस्पृश्य,
प्राग्-अग्रम् अग्नौ प्रहरति ।

दर्वी-संस्कारः③

येन जुहोति, तद् अग्नौ प्रतितप्य, जुहूम्

"वाचं प्राणम्" इति
जुहूम् अग्रैर् अन्तरतो ऽभ्याकारं(=पुनः पुनः) प्राचीं,
मध्यैर् बाह्यतः प्रतीचीम्,
मूलैर् दण्डम् ५

इत्य्-आदि-प्रकारेण प्रत्येकं संमृज्य,
पुनः प्रतितप्य,
प्रोक्ष्य, निधाय,
दर्भान् अद्धिः संस्पृश्य
अग्नौ प्रहरति ।

परिधि-स्थापनादि③

परिधीन् परिदधाति -
स्थविष्ठो मध्यमः,
अणीयान् द्राघीयान्(=दीर्घतरः) दक्षिणार्धः,

अणिष्ठो हसिष्ठ उत्तरार्धः -

एवं परिस्तरणान्तः सर्वान् परिधीन् परिधाय -

उपवीती -

द्वे आधारसमिधौ मध्यमं परिधिम् उपस्पृश्य
दक्षिणम् उत्तरम् अग्नौ आदधाति ।

प्राचीनावीती - परिध्यन्तः परिस्तरणोपरि तूष्णीं समन्तम् अप्रदक्षिणं परिषिच्य, इध्यममाज्येनाभ्यज्य [[ध्म??]],

अस्मिन् मम पितुः प्रत्याब्दिक-श्राद्ध-होम-कर्मणि
ब्रह्मन्! इधम् आधास्ये ।

इति ब्राह्मणम् अनुज्ञाप्य,
दक्षिणहस्तेन सर्वाणि +इध्म-काष्ठानि युगपत् अग्नावाधाय -

आधारः③

उपवीती - इतर-दर्व्या आज्यम् आदाय,
उत्तरं परिधि-सन्धिम् अन्ववसृत्य,
'प्रजापतिं' मनसा ध्यायन्
आधारम् आधारयति - 'प्रजापतय इदं न मम' ।

दक्षिणं परिधिसन्धिम् अन्ववसृत्य
'इन्द्रं' मनसा ध्यायन्
आधारम् आधारयति - 'इन्द्रायेदं न - मम'
इति उद्देशत्यागं कृत्वा,

[[111]]

आज्यभागौ③

'ओम् अग्नये स्वाहां' इति उत्तरार्ध-पूर्वार्धे (अग्नय इदं न मम) इति,
'ओं सोमाय स्वाहां' इति दक्षिणपूर्वार्धे (सोमाय इदं न मम) इति,

'ओम् अग्नये स्वाहां' (अग्नय इदं न मम) इति,
'ओं भूर्भुवस्सुवस्स्वाहां' (प्रजापतय इदं न मम) इति च मध्ये जुहोति ।

सर्वत्र दर्वीं मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरेव धृत्वा
देवतीर्थेन जुहोति ॥⁽⁵⁾

आवाहनम्②

वैश्वदेवम्③

उत्थाय स-यव-हस्तः,
'विश्वान् देवान् आवाहयिष्ये' इति वैश्वदेविक-ब्राह्मणान् आपृच्छ्य,
'आवाहय' इत्यनुज्ञातः -

अग्नेर् उतरत्तः,
युग्मेषु दर्भेषु प्राङ्मुखः

वि"श्वदेवाश् शृणुते"मँ" ह"वं मे
ये" अन्त"रिक्षे य उप द्य"वि ष" ।
ये" अग्नि-जिह्वा" उत" वा य"जत्रा
आस"द्यास्मि"न् बहि"षि मादयध्वम् ॥

आगच्छन्तु महाभागा
विश्वेदेवा महाबलाः ।
ये अत्र विहिताश् श्राद्धे
सावधाना भवन्तु ते ॥

इति मन्त्राभ्यां

... गोत्रस्य शर्मणः पितुः
प्रत्याब्दिकश्राद्धे पुरुरवार्षव-संज्ञकान्
विश्वारख्य-दक्ष-प्रजापति-दुहितुर् उत्पन्नान् देवान् आवाहयामि

इत्यावाह्य

"(उक्तानां) विश्वेषां देवानां सयवम् इदमासनम्"
इति ऋजु-दर्भ-द्वयं साक्षतं दत्त्वा,

देवतीर्थेन यवोदकम् उत्सिञ्चति १

[[112]]

पैतृकम्③

प्राचीनावीती -

अग्नेर् दक्षिणतस् त्रिभिः (सप्तभिर्वा) दर्भैः कृतं
भुग्नं दक्षिणाग्रं निधाय,

सतिल-हस्तः

"पितृ-पितामह-प्रपितामहान् आवाहयिष्ये"

(इति पूर्ववद् आपृच्छ्य)

'आवाहय' (इत्य् अनुज्ञातः)

आयांत पितरस् सोम्या

गम्भीरैः पृथिभिः पूर्वैः ।

प्रजाम् अस्मभ्यं ददतो(=ददत + उ) रुयिञ् चं

दीर्घायुत्वं चं शतशारदं च ॥

... गोत्रस्यशर्मणः पितुः प्रत्याब्दिकश्राद्धे
... गोत्रान् शर्मणः वसु-रुद्रादित्य-स्वरूपान्
अस्मत्-पितृ-पितामह-प्रपितामहान् आवाहयामि'

इति तिलैः पितृतीर्थेन आवाह्य,

सकृदाच्छिन्नं बर्हिर् ऊर्णा-मृदु ।

स्योनं पितृभ्यंस् त्वा भराम्य् अहम् ।

अस्मिन् सीदन्तु मे पितरंस् सोम्याः ।

पितामहाः प्रपितामहाश् चानुगैस् सह ॥33॥

इति सतिलं भुग्नं दक्षिणाग्रं पितृतीर्थेनैव,

.. गोत्राणां शर्मणां ... वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणाम् अस्मत्-पितृ-पितामह-प्रपितामहानां स-तिलम् इदम् आसनम्

इति दत्त्वा

ऊर्जं वहन्तीर् अमृतं घृतं

पयः कीलालं परिसृतम्।

स्वधा स्थं तर्पयंत मे पितृन् ॥३४॥

इति पितृतीर्थेन२ तिलोदकं उत्सिञ्चेत् ॥

[[113]]

वैष्णवम् ③

३. उपवीती - विष्णव्-अर्थब्राह्मणम् अपि पूर्ववत् आपृच्छ्य,
अनुज्ञातः

(बहु-देवता-सङ्ग्रहात्) सहस्र (~अनन्त) शीर्षा पुंरुषः।

सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

स (वक्ष्यमाणां विराजं) भूमिं विश्वतो वृत्वा ।

अत्यतिष्ठद् दशाङ्गुलम् । १

(मुख-मूर्धोर् अन्तरं दशाङ्गुलम्, वाचिक+अव्यक्त-कल्पनयोश् चैति केचित्।)

... गोत्रस्य शर्मणः पितुः प्रत्याब्दिकश्राद्धे
श्राद्ध-संरक्षकं श्रीविष्णुम् आवाहयामि

इति आवाह्य,

पुरुष एवेदं सर्वम् । यद्भूतं यच्च भव्यम् । उतामृतत्वस्येशानः । यदन्नैनातिरोहति ॥ [[TODO:परिष्कार्यम्??]]

"विष्णोर् इदम् आसनम्",

इति ऋजु-दर्भ-द्वयं साक्षतं पूर्ववत् दत्त्वा,

यवोदकं उत्सिच्य,

अन्नाहुतयः ②

प्राचीनावीती -

"उद्घ्नियताम्, अग्नौ च क्रियताम्" इति ब्राह्मणान् आपृच्छ्य,

"काममुद्घ्नियतां, काम् अमग्नौ च क्रियताम्" इति विसृष्टः,

हविः-पात्रे भगवन्-निवेदिताद् अलवणात्

पक्वापक्वात् सर्वस्मात् किञ्चित् किञ्चिद् उद्धृत्य,

अ-हविः-पात्रे सलवणात् व्यञ्जनादिकात् किञ्चित् किञ्चित् उद्धृत्य

अग्नेर् उत्तरतः प्रतिष्ठितम् अभिघार्य,

सौकर्यार्थं पुरतो वा निधाय,

दर्व्याम् उपस्तीर्य हविषः,

द्विर् अवदाय (३ वत्सानां त्रिर् अवदाय),

पुनर् अभिघार्य,

अवदानान्य् एकीकृत्य

‘यन्मे पद्यतां’ .. शर्मणे अस्मत्पित्रे स्वाहा

इत्यादि-क्रमेण षड् आहुतीः

वामेन हविःपात्रं स्पृशन्

कृष्णायां मध्ये वा हुत्वा,

प्रत्येकं उद्देशत्यागं कृत्वा ॥

तत्प्रकारः,

[[114]]

यन् मे माता प्रलुलोभु चरत्य् अननुव्रता,

तन् मे रेतः पिता वृङ्क्ताम् (=आच्छिद्य स्वीकरोतु)।

आभुर् (←आभवतीति) अन्यो (बलेर् दूरम्) ऽवंपद्यताम्। (२५)

अमुष्मै (←नामनिर्देशः) स्वाहां।

... शर्मणे अस्मत्पित्रे स्वाहा ॥ (पित्र इदं न मम)

यास् तिष्ठन्ति, या धावन्ति,
या आंद्रोघ्नीः (=कूलादिघ्नीः) परितस्थुषीः ।
अद्भिर् विश्वस्य भर्त्रीभिर्
अन्तर् अन्यं पितुर् दधे, (२५)
ऽमुष्मै (←नामनिर्देशः) स्वाहा ।

... शर्मणे अस्मत्पित्रे स्वाहा ॥ (पित्र इदं न मम)

यन् मे पितामही प्रलुलोभु चरत्य् अननुव्रता,
तन् मे रेतः पितामहो वृङ्क्ताम् (=आच्छिद्य स्वीकरोतु) ।
आभुर् (←आभवतीति) अन्यो (बलेर् दूरम्) ऽवंपद्यताम् ।
ऽमुष्मै (←नामनिर्देशः) स्वाहा ।

... शर्मणे अस्मत् पितामहाय स्वाहा ॥ (पितामहाय इदं न मम)

अन्तर् दधे पर्वतैर्
अन्तर् महां पृथिव्या ।
आभिर् दिग्भिर् अनन्ताभिर्
अन्तर् अन्यं पितामहाद् दधे
ऽमुष्मै स्वाहा ।

... शर्मणे अस्मत् पितामहाय स्वाहा ॥ (पितामहाय इदं न मम)

यन् मे प्रपितामही प्रलुलोभु चरत्य् अननुव्रता,
तन् मे रेतः प्रपितामहो वृङ्क्ताम् (=आच्छिद्य स्वीकरोतु) ।
आभुर् (←आभवतीति) अन्यो (बलेर् दूरम्) ऽवंपद्यताम् ।
ऽमुष्मै (←नामनिर्देशः) स्वाहा ।

... शर्मणे अस्मत्प्रपितामहाय स्वाहा ॥ (प्रपितामहाय इदं न मम)

अन्तर्दधे ऋतुभिर्
अहोरात्रैश् चं (काल)सन्धिभिः ।
अर्धमासैश् च मासैश् च+
अन्तर् अन्यं प्रपितामहाद् दधे
ऽमुष्मै (←नामनिर्देशः) स्वाहा ।

... शर्मणे अस्मत्प्रपितामहाय स्वाहा ॥ (प्रपितामहाय इदं न मम)

[[115]]

पूर्ववद् उपस्तीर्य,
द्विर् अवदाय,
अभिघार्य दर्वीम् अनुत्सृजन् -

उपवीती, हविः प्रत्यभिघार्य,
प्राचीनावीती - सकृद् अभिघार्य

ये चेह पितरो ये च नेह
याँश् चं विद्म याँ उं च न प्रं विद्म ।
अग्ने तान् वेत्थ यदि
ते जातवेदस् तयां प्रत्तँ (→प्रत्तया = प्रदत्तया) स्वधयां मदन्तु
स्वाहा ।

इति हुत्वा, 'जाताज्ञातपितृभ्य इदं न मम',

आज्याहुतयः ②

आज्याहुतयः

'स्वाहा पित्रे' इत्यादि षडाज्याहुतीर् जुहोति ॥
पञ्चानां पिता देवता, अन्तिमस्य कव्यवाहनोऽग्निः ॥

तत्-प्रकारः -

१. स्वाहां पित्रे । (पित्र इदं न मम)
२. पित्रे स्वाहां । (पित्र इदं न मम)
३. स्वाहां पित्रे । (पित्र इदं न मम)
४. पित्रे स्वाहां । (पित्र इदं न मम)
५. स्वधा स्वाहां । (पितृभ्य इदं न मम)
६. अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा स्वाहां । (अग्नये कव्यवाहनाय इदं न मम)

स्विष्टकृत्②

उपवीती -

दर्व्याम् उपस्तीर्य
प्रधानाहुत्य्-अधिकम् उत्तरार्धात् सकृत् अवदाय (पञ्चावत्ती चेत् द्विरवदाय),
द्विर् अभिघार्य,
'अग्नये स्विष्टकृते स्वाहां' इत्य्
असंसक्तम् इतराभिर् आहुतिभिर् उत्तर-पूर्वस्यां जुहोति ।
(अग्नये स्विष्टकृत इदं न मम) ।

[[116]]

अहविष्यहोमः②

प्राचीनावीती

दर्व्याम् उपस्तीर्य,
अहविष्यं सकृत् अवदाय,
अभिघार्य,
उत्तर-भस्मनि अग्नौ 'स्वाहा'कारेण जुहोति; (हुतदेवताभ्य इदं न मम) ।

लेपकार्यम्②

आज्य-स्थालीम् उत्तरतः, प्रधान-दर्वीं दक्षिणत, इतरन् मध्ये कृत्वा,
उत्तरतः पूर्वास्तीर्णे पात्र-सादनार्थं बर्हिः सर्वम् आदाय,
प्रधान-दर्व्याम् अग्रम् - इतरस्यां मध्यम् - आज्यस्थाल्यां मूलम्
एवं त्रिर् अक्त्वा,

तृणम् एकं प्रज्ञातं (पार्श्वतो??) निधाय,

प्रधान-दर्व्यां दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां मूलं निधाय,
सव्यं निरस्य,
दक्षिणं तिर्यञ्चं धारयित्वा,
अग्रम् उद्यम्य प्रहृत्य,
मध्यम् उद्यम्य प्रहृत्य,
मूलम् उद्यम्य प्रहृत्य,
तृणं प्रहृत्य,

तर्जन्या अग्निं त्रिर् निर्दिश्य,
अग्निम् अञ्जलिना अभिमन्त्र्य,
दक्षिण-हस्तेन भूमिं स्पृष्ट्वा

उत्तराङ्गम्②

परिधिप्रहरणम् ③

मध्यमं परिधिं प्रहृत्य,
इतरौ पाणिभ्याम् आदाय
उत्तरार्धस्याग्रम् अङ्गारेषु +उपोहति,
दक्षिणम् उपरि कृत्वा प्रहरति ।

संज्ञावः ③

दक्षिण-वाम-हस्ताभ्यां प्रधानाप्रधान-दर्वीभ्याम् आज्यम् आदाय
प्रधानोत्तरया दर्व्या संज्ञावः जुहोति । ('स्वाहा') वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यः संज्ञावभागेभ्य इदं न मम ।

प्रायश्चित्ताहुतयः ③

उपवीति - प्राणान् आयम्य

... अस्मिन् मम पितुः (प्रत्याब्दिक) श्राद्ध-होम-कर्मणि
मन्त्र-तन्त्र-देवता-विपर्यास-न्यूनातिरेक-स्वराक्षर-भ्रंश-प्रायश्चित्तार्थं
सर्वप्रायश्चित्ताहुतीर् होष्यामि,
प्राणायामञ्च करिष्ये

इति सङ्कल्प्य

▼ मूल-प्रस्तुतिः

ओं भूर् भुवस् सुवस् स्वाहा ॥
(प्रजापतय इदं न मम) ॥१॥

अनाज्ञातयै यद् आज्ञातम् ।
यज्ञस्य क्रियते मिथु ।
अग्ने तदस्य कल्पय ।
त्वं हि वेत्थ यथातथम् । पुंरुषसम्मितो यज्ञः ।
यज्ञं पुंरुषसम्मितः ।
अग्ने तदस्य कल्पय ।
त्वं हि वेत्थ यथातथम् । यत्पाकत्रा मन्सा दीनदक्षा न ।
यज्ञस्य मन्वते मर्तासः ।
अग्निष्टद्धोता क्रतुविद्विजानन् ।
यजिष्ठो देवां ऋतुशो यजाति ॥११५॥ त्वन् नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्
देवस्य हेडो (=क्रोधो) ऽव यासिसीष्ठाः (=यक्षीष्ठाः) ।
यजिष्ठो (हविर) वहितमश् शो शुचानो (=देदीप्यमानः)
विश्वा द्वेषांसि प्रमुमुग्ध्य अस्मत् ।

(अग्नीवरुणाभ्याम् इदं न मम) स त्वन् नो अग्ने ऽवमो (=मूलभूतो) भव+ऊती (त्या)

(“अग्निरवमो देवतानां विष्णुः परमः” इति ब्राह्मणम्)

नेदिष्ठो (=अन्तिकतमो) अस्या उषसो व्यूष्टौ (=व्युष्टायाम्) ।

अव यक्ष्व नो वरुणं, रराणो

वीहि (=खाद) मृडीकं (=सुखयितारं [हविः]) सुहवो न एधि ।

(अग्नीवरुणाभ्याम् इदं न मम)

व्याहृतिहोमाः ③

▼ मूल-प्रस्तुतिः

(ओं) भूर्स् स्वाहा ॥ (अग्नय इदं न मम)

(ओं) भु"वस् स्वा"हा ॥ (वाय"व +इदं" न" म"म)

(ओं) सु"वस् स्वा"हा ॥

(सू"र्याय +इदं" न" म"म)

(ओं) भू"र् भु"वस् सु"व स्वा"हा ॥

(प्रजा"पतय +इदं" न" म"म)

पूर्णाहुति-प्राणायामौ ③

| ओं विष्णवे स्वाहां ॥ (विष्णव इदं न मम) ॥११॥

इति पूर्णाहुतिः

प्राणायामः ।

[[118]]

परिषेचनम्, प्रणीताविमोकः ③

प्राचीनावीती,

तूष्णीम् अप्रदक्षिणं परिषेचनं, प्रणीतावोक्षणम् ।

प्रणीतिपात्रं पश्चान् निधाय,

प्रणीतासु अपः अविच्छिन्नधारया आनीय,

'प्राच्यां' इत्यादिक्रमेण (प्राच्यां, दक्षिणायां, प्रतीच्याम्, उदीच्याम्, ऊर्ध्वायां, भूमौ)

प्रतिदिशं सकृत् व्युत्सिच्य,

समुद्रं वः प्रहिणोमि

स्वां योनिम् अपि गच्छत ।

अच्छिद्रः प्रजयां भूयासुं

मा परां सेचि मत् पयः ॥ (9)

आत्मानं प्रोक्षयेत् ॥

उपस्थानानि ③

उपवीती - ब्रह्मोद्गासनम्।

"अग्ने नयेति" उपस्थानम् ।

अ"ग्ने न"य सुप"था राये" अस्मा"न्

वि"श्वानि देव वयु"नानि (=ज्ञानानि) विद्वा"न् ।

युयोध्य (=अपनय) अस्मज्-जुहुराण"म् (=कुरित्कारि) ए"नो

भू"यिष्ठान् ते न"म-उक्तिव् विधेम ॥

(अग्नये नमः)

▼ मूल-प्रस्तुतिः

मन्त्रहीनं क्रियाहीनं

भक्तिहीनं हुताशन ।

यद्भुतं तु मया देव

परिपूर्णं तदस्तु ते ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

प्रायश्चित्तान्य् अशेषाणि
तपः कर्मात्मकानि वै ।
यानि तेषाम् अशेषाणां
कृष्णानुस्मरणं परम् ॥

(कृष्ण कृष्ण कृष्ण॥)

इत्युक्त्वा, प्रणम्य अभिवाद्य,

प्राचीनावीती -

पिता पितामहश् चैव
तथैव प्रपितामहः ।
मम तृप्तिं प्रयान्त् अद्य
होमाप्यायित-मूर्तयः ॥

स्वामिनः! अद्यानुष्ठिते मम पितुः (प्रत्याब्दिक)-श्राद्ध-होम-कर्मणि
मन्त्रलोपे क्रियालोपे द्रव्यलोपे नियमलोपे सत्य् अपि
सर्वं यथाशास्त्रानुष्ठितं भूयाद् इति भवन्तो ऽनुगृह्णन्तु

इति प्रार्थना ।

"तथाऽस्तु" इति प्रतिवचनम् ॥

[[119]]

1. सर्वं देवतीर्थेन देवोपचारं दद्यात् ।

2. पितृपचारं सर्वं पितृतीर्थेन कुर्यात्

3.

'हविषो मध्यात्, अङ्गुष्ठ-पर्व-मात्रम् अवदानं
तिरश्चीनम् अवद्यति (=कर्तयति) ।
पूर्वात्, द्वितीयम् अनूचीनं चतुर्-अवत्तिनः (=अवदातारः) पश्चार्धात्,
तृतीयं पञ्चावत्तिनः'

इति प्रकारेण वदाय

०५ भोजनम्①

आसनम्②

उपवीती -

वैश्वदेविकहस्ते जलं दत्त्वा

.... गोत्रस्य शर्मणः पितुः श्राद्धे
पुरूरवारद्रवसंज्ञकानां विश्वेषां देवानाम् इदम् आसनम्

इति सयवम् ऋजु-दर्भ-द्वयं दक्षिण-पार्श्वं दत्त्वा,
पुनरपो दत्त्वा,

.... गोत्रस्य.... शर्मणः पितुः प्रत्याब्दिकश्राद्धे
विश्वदेवार्थं भवता क्षणः कर्तव्यः

इति दक्षिणेन दक्षिण-हस्तं निर्-अङ्गुष्ठं गृहीत्वा
ऋजु-दर्भ-द्वयं दत्त्वा निमन्त्र्य,
"ओं तथा" इति प्रत्युक्ते,
'प्राप्तो भवान्' इति वदेत् -
'प्राप्रवानि' इति प्रतिवचनम् ।

प्राचीनावीती -

एवं पित्रादीन् भुग्न-दर्भ-दान-पुरस्सरं वृणुयात् ॥

पाद-प्रक्षालनम्②

मण्डले③

गृह-द्वार-समीपतो भवनस्य अग्रतः
संमार्जितायां गोमयेनोपलिप्तायां भूमौ
गोमय-सहित-गोमूत्रेण
+उत्तरे देवानां पाद-प्रक्षालनार्थं
चतुर्-अश्रं वितस्ति-प्रमाणं उदक्-प्लव-मण्डलं कृत्वा,

मध्ये षड्-अङ्गुलम् अन्तरालं विहाय,
दक्षिणे पितृणां पाद-प्रक्षालनार्थं
वर्तुलं वितस्ति-प्रमाणं दक्षिणाप्लव-मण्डलं कृत्वा,

दर्भैः साक्षतैः सतिलैश् च क्रमेण,
मण्डलयोः परिस्तरणं कुर्यात् ।

देवतार्थं सर्वम् उपवीती -
पित्र्यं सर्वं प्राचीनावीती कुर्यात् ।

प्रक्षालनम्③

उत्तरे साक्षतान् पूर्वाग्रान् युग्मान् कुशान् बहून्,
दक्षिणे सतिलान् दक्षिणाग्रान् भुग्नान्
आसनार्थं नाम-गोत्रोच्चारण-पूर्वकं विन्यस्य,

उत्तरे सपुष्पगन्धैः अक्षतैरभ्यर्च्य,
दक्षिणे गन्ध-तिलैर् अभ्यर्च्य,

दैविक-ब्राह्मणं मण्डल-समीपत उपवेश्य,
आदित्याभिमुखम् आसने उपविश्य,
गो-घृत-मिश्र-गोमयेन पाद-पृष्ठम् अनुलिप्य,

शं" नो देवी"रभि"ष्टय
आ"पो भवन्तु पीत"ये ।
शं" यो"र्=[अ]मिश्रणाय) अभि" स्रवन्तु नः ॥ ०४ ॥

इति मन्त्रेण,
स-पुष्पाक्षत--स-दर्भाग्राभिर् अद्भिः

[[120]]

1 'विश्वे देवाः !
इदं वः पाद्यं स्वाहा'

इति देवानां पाद्यं समर्प्य,

ओं
समस्त-सम्पत्-समवाप्ति-हेतवः
समुत्थितापत्-कुल-धूम-केतवः ।
अपार-संसार-समुद्र-सेतवः
पुनन्तु मां ब्राह्मण-पाद-पांसवः ॥

इति पादौ गुल्फ-पर्यन्तं मण्डले प्रक्षालयेत्।

कराव् अपि कूर्पर-पर्यन्तं क्षालयित्वा
हस्तौ प्रक्षाल्य,

प्राचीनावीती -

दक्षिणे पित्रर्थं ब्राह्मणं पूर्ववत् उपवेश्य,
गोमयेन अनुलिप्य

शन् नो देवीर् अभिष्टये ।
आपो भवन्तु पीतये ।
शर्य्योर् अभि स्रवन्तु नः ।

इति मन्त्रेण,
स-तिल-पुष्पादभाग्(नञ् विवक्षितम्??)-गन्धाभिर् अद्भिः पूर्ववत्

गोत्रादियुक्तस्य श्राद्धे गोत्राः शर्मणः
.... रूपाः
पितृपितामहप्रपितामहाः इदं वः पाद्यं
स्वधा

इति पितृतीर्थेन समर्प्य
पूर्ववत् प्रक्षाल्य,

उपवीति विश्वे देववत्
विष्णोर् अपि कुर्यात्।

पित्र्यं सर्वम् उपचारम्
आसीनः, सव्यं जान्वा आच्य (आसन-व्यतिरिक्ते),
मन्त्रान्ते स्वधा-शब्दम् अपि +उक्त्वा कुर्यात् ।

दैवं सर्वम्
आसीनः, दक्षिणं जान्वा आच्य (आसन-व्यतिरिक्ते)
स्वाहान्तं कुर्यात् ।

आचमनात् पूर्वम् अनर्हत्वात्
नात्र पादोदक-ग्रहणम् ॥

आसन-दानम्②

पादौ प्रक्षाल्य,
मण्डलोत्तरे आचम्य
तान् अपि आचामय्य

[[121]]

प्राचीनावीती

अपंहता असुरा रक्षोसि
पिशाचा ये क्षयन्ति पृथिवीम् अनु ।
अन्यत्रेतो गच्छन्तु यत्रैषां गतं मनः ॥ उद् ईरताम् अवर उत् प'रास
उन् मध्यमाः पितरः सोमियासः
असुं य ईयुर् अवृका ऋतज्ञास्
ते नो अवन्तु पितरो हवेषु

इति भुक्ति-देशे तिलान् सिकतांश्च प्रकीर्य -

उपवीती - वैश्वदेविकहस्ते जलं दत्वा,

.. गोत्रस्य ... शर्मणः पितुः श्राद्धे
पुरुरवाद्रसंज्ञकानां विश्वेषां देवानां भोजनस्थाने
इदम् आसनम्

इति +आसनार्थं सयवम् ऋजु-दर्भ-द्वयं दत्वा,

आसनं सव्येन अभिमृश्य
दक्षिणेन ब्राह्मण-जानु +अवलम्ब्य
'आस्यताम्' इत्युक्त्वा उपवेशयेत् ।

(देवान् प्राङ्मुखान्,
पितृन् उदङ्मुखान् प्राग्-अपवर्गान्
(पश्चान्मुखान्?) दक्षिणापवर्गान् वा +उपवेशयेत्, आचारात् ॥)

अर्चनम्②

अर्चत प्र +अर्चत (नराः)
प्रियमेधासो (=प्रियमेध-सम्बद्धाः) अर्चत ।
अर्चन्तु पुत्रका उत
पुरं न धृष्णु (=धर्षणशीलः) +अर्चत ॥

इति मन्त्रेण 'इदं वो अर्चनं'

(देवानां दक्षिणपादे, सव्यपादे,
दक्षिणजानुनि, सव्यजानुनि,
दक्षिणांसे, सव्यांसे,
मूर्ध्नि च, क्रमेण अर्चयेत् ।)

गन्धद्वारां दुराधुर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम् ।
ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियम् ॥

[[122]]

... गोत्रस्य ... शर्मणः पितुः प्रत्याब्धिकश्राद्धे पुरुरवार्द्रव-संज्ञक-विश्वेदेवाः !
यथा-भागशः अमी वः सकुङ्कुम-कर्पूरागरु-चम्पक-पद्मक-मिश्रा गन्धाः

इति दद्यात् ।

(देवब्राह्मणोपचारं सर्वम् उदङ्मुखः कुर्यात् ।
पित्र्यं दक्षिणामुखः कुर्यात् ।)

ओषधयः प्रतिमोदध्वम्
एनं पुष्पावतीः सुपिप्पलाः ।
अयं वो गर्भं ऋत्वियः
प्रत्नं सधस्थम् आसदत् ॥

इति मन्त्रेण
पूर्ववत् 'इमानि पुष्पाणि, श्रीतुलसीदलानि च' इति दद्यात् ॥

धूर् (= $\text{धूर्स्थ हिंसको ऽग्निः}$) अंसि ।

($\text{'एष वै धुर्योग्निः' (तै.ब्रा. 3.2.4) इति ब्राह्मणम्}$)

धूर्त् (= नाशय) धूर्वन्त्तम् (= हिंसकं) ।
धूर्त् (= नाशय) तं यो ऽस्मान् धूर्वति ।
तन् धूर्त् यव् वयन् धूर्वीमः । त्वन् देवानामसि ।

घ्राण-तृप्त्य-अर्थम् अयं वो धूपः ।

उद्दीप्यस्व जातवेदो
ऽपृघ्नन् निर्ऋतिं मम ।
पशूँश्च मह्यम् **आवंह**
जीवनञ् च दिशो दिश ॥

'अवलोकनार्थम् अयं वो दीपः'

यु"वा सुवा"साः प"रिवीत (यूप) आ"गात्
स" उ श्रे"यान् भवति जा"यमानः ।
तं" धी"रासः कव"य उ"न्नयन्ति
स्वाध्वो३" (=सु+आ+धियः) म"नसा देवय"न्तः (=देवकामाः) ॥

आच्छादनार्थम् इदं वस्त्रं
(अभावे यज्ञोपवीतं, दर्भान् वा)
पवित्रार्थम् इमौ दर्भौ ।
'शेषोपचारार्थं इमे अक्षताः' इति पूर्ववद् अर्चयेत् ॥

प्राचीनावीती -

(एवमेव पितृणाम् आसनार्थं भुग्न-दर्भान्,
मूर्ध्नि, सव्यांसे, दक्षिणांसे च
सव्यजानुनि, दक्षिणजानुनि,
सव्यपादे, दक्षिणपादे च
तिलैर् अर्चनम् ।)

[[123]]

गन्धद्वाराम् इत्यादि सर्वं पूर्ववत् ॥

उपवीती -

विश्वेदेववत् विष्णोर् अर्चनम् ।

पात्रस्थापनम् ②

आचम्य,
घृत-मिश्रेण गोमयेन, प्रणवेन चतुर्-अश्र-मण्डलं कृत्वा,
पात्रेषु जलं निस्राव्य,

हस्तेन संमृज्य,
पुनः प्रक्षाल्य,
'इदं भोजन-पात्रासनम्' इति दर्भान् निधाय,

मण्डलेषु देवादि-क्रमेण पात्राणि, उपपात्राणि च निधाय
(प्रधानपात्रे उपपात्रम् आज्य-पात्रादिकं च न निक्षिपेत्)

परिवेषणम्②

पात्रेषु आज्यम् उपस्तीर्य,
प्रथमं हुत-शिष्टम् अन्नं पितृपात्रे प्राचीनावीती -
देवतीर्थेन परिविष्य,

(ततः क्रमेण सर्वत्र +उपवीत्य् एव
देवानाम् उदङ्मुखः, पितृणां दक्षिणामुखः)

पितृन् ध्यायन्,
अन्न-पायस-सूपापूप-क्रमेण दर्व्य-आदि-द्वारा स-पवित्र-हस्ताभ्यां परिविष्य,

उपवीति -

'रक्षोघ्नमन्त्रपठनं करिष्ये' इति सङ्कल्प्य,

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

तैत्तिरीयारण्यकम् ॥
अथ द्वितीयः प्रपाठकः ॥
अथ स्वाध्यायब्राह्मणं काठकशेषमारभ्यते ।
उक्तं च -

स्वाध्यायब्राह्मणं काण्डं
काठके पठितो विधिः ।

इति ।

ऋषिर्ब्रह्मा स्वयम्भूर नाम ।
तत्र "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इत्यादौ यज्ञोपवीतविधानार्थो ऽयम् अनुवाकः[दः] ।
एतेनैव सिद्धे "निवीतं मनुष्याणां" इत्यादि-विधानं
तद्-भ्रेषे श्रौतप्रायश्चित्तार्थम् ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

सह वै देवानाञ् चासुराणाञ् च यज्ञौ प्रतताव् आस्ताव्,
"वयं स्वर्गल्लोके लोके एष्यामो, वयम् एष्याम" इति ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

1सह वा इति ॥ सह वै यज्ञौ प्रततौ आरब्धौ आस्तां देवानामसुराणां च वयं स्वर्गं लोकं स्वामित्वेन एष्याम इति कृत्वा । यदा देवानां प्रवृत्तिरासीत् तदा असुराणामपि वयं स्वर्गं लोकमेष्याम इत्यासीत् । एवमन्योन्याभिभवेनैव यज्ञौ युगपदास्ताम् ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

ते ऽसुरास् सन्नह्य सहस्रैवाचरन् ।
ब्रह्मचर्येण तपसैव देवाः ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

तत्र तेऽसुराः सन्नह्य कतोत्साहाः कृतसन्नाहाः सहसा भुजबलमात्रेणैव आचरन् यागमारब्धवन्तः । ते देवास् तु ब्रह्मचर्यात्मना तपसा इत्थम्भूता एव यथोक्तं यज्ञमाचरन् । ब्रह्म व्रतं शास्त्रीयो नियमः यज्ञोपवीतीत्यादि, तस्य चरणं ब्रह्मचर्यम् । 'गदमदचरयमश्चानुपसर्गे' इति यत् ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

तेऽसुरा अमुह्यँस्, ते न प्राजानँस्, ते पराऽभवन्, ते न स्वर्गलँ लोकमायन्।

▼ भट्टभास्कर-टीका

ततस् ते असुरा अयथोक्तमाचरन्तो अमुह्यन् वैचित्यमगमन् । मुह वैचित्ये । ततो न किञ्चित् कर्तव्याकर्तव्यम् अजानन् । ततश्चैव ते पराभवन् विनष्टा अभवन्, प्रारब्धकर्मफलालाभो विनाशः । ततस् ते स्वर्गं लोकं नायन्न गताः । अय गतौ ॥

▼ मूल-प्रस्तुति:

प्रसृतेन वै यज्ञेन देवास् स्वर्गलँ लोकम् आंयन्।
अप्रसृतेनासुरान् पराभावयन्।

▼ भट्टभास्कर-टीका

2अथ कीदृशः पुनस्स यज्ञः येन देवास्स्वर्गं लोकमायन् यद्रहिताश्चासुराः पराभवन् ? अत्राह - प्रसृतेनेति ॥ प्रसृतेन प्रकृष्टसरणेन प्रशस्तगमनेन यज्ञेन इष्ट्वा देवाः स्वर्गं लोकं गताः, नप्रसृतेन प्रसृतविपरीतेन यज्ञेनेष्टवतोऽसुरान् पराभावयन् । नप्रसृतमप्रसृतं नलोपाभावश्छान्दसः । असुराः पराभूता इत्यर्थः ॥

▼ मूल-प्रस्तुति:

प्रसृतो ह वै यज्ञोपवीतिनो यज्ञो,
ऽप्रसृतो ऽनुपवीतिनः।
यत्किञ्च ब्राह्मणो यज्ञोपवीत्य् अधीते
यजंत एव तत्।
तस्माद् यज्ञोपवीत्य् एवाधीयीत
याजयेद् यजंत वा।

▼ भट्टभास्कर-टीका

3कः पुनस्तर्हि प्रसृतो यज्ञ इत्याह - यज्ञोपवीतिनो यज्ञः प्रसृतः प्रसृतगुणकः । यज्ञोपवीतस्य लक्षणमिदानीमेव वक्ष्यते । अनुपवीतिनो ऽयज्ञोपवीतिनः यज्ञोपवीतिविपरीतस्य यो यज्ञः सोऽप्रसृतः प्रसृतगुणरहितः । 'देवलक्ष्ममेव तत् कुरुते' इति श्रुतेर् यज्ञोपवीतस्य यज्ञसाधनत्वात् तद्वतो यज्ञः प्रसृतः, इतरस्साधनवैकल्येन अयज्ञत्वादप्रसृतः ।

तस्माद् यत्किञ्च ब्राह्मणो यज्ञोपवीतवान् अधीते अध्ययनेनार्थमवबुध्यते तत्तेन यजते एव, न केवलमयमधीते नार्थं जानाति, अपितु यजत एव । तस्माद्यज्ञोपवीत्येव अध्ययनं यजनं याजनं च कुर्याद् यज्ञस्य प्रसृत्यै प्रसृतगुणकत्वाय ॥

▼ मूल-प्रस्तुति:

यज्ञस्य प्रसृत्या
अजिनवँ वासो वा
दक्षिणत उपवीय
दक्षिणं बाहुम् उद-धरते,
ऽवं धत्ते सव्यम्
इति यज्ञोपवीतम् एतद् एव।

▼ भट्टभास्कर-टीका

4अथ कथं नाम यज्ञः प्रसृतस्यादिति - अजिनं वासो वेति द्वयविधिः । अथ यज्ञोपवीतस्य लक्षणमाह - दक्षिणत उपवीय देहस्यदक्षिणमर्धमुपवीय उपच्छाद्य । व्येञ् संरवणे, ल्यपि सम्प्रसारणे 'हलः' इति दीर्घः । स च न सर्वात्मना उपच्छाद्यः, अपि तु प्रागन्तावीतं दक्षिणमर्धं कृत्वा दक्षिणं बाहुमुद्धरते उपरि करोति सव्यम् अवधत्ते अधस्तात्करोति स्थापयति इत्येतद् यज्ञोपवीतं यज्ञसाधनमुपवीतं देवसम्बन्धीत्यर्थः ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

विपरीतं प्राचीनावीतं
सव्वीतं मानुषम् । 1 ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

एतदेव विपरीतं प्राचीनावीतं यथा सव्यत उपवीय सव्यं बाहुमुद्धरते अवधत्ते दक्षिणमिति । सञ्ज्ञेयं 'प्राचीनावीती निर्वपति' इत्याद्यर्थम् । अन्वर्था चेयं सञ्ज्ञा, प्राचीनस्य उपवीतस्य आवीतम् आवेष्टनरूपं विपरीतात्मकत्वादिति । तेन पित्र्यमुक्तं भवति दैवविपरीतत्वात्पित्र्यस्य । संवीतं समं वीतम् अंसद्वयावलम्बनेन वीतं संवीतम् । उभावपि बाहू यत्राधः क्रियते तत् संवीतं मानुषं मनुष्याणां स्वं भवति ॥ इत्यारण्यके द्वितीये प्रथमोनुवाकः ॥

[[124]]

▼ मूल-प्रस्तुतिः

रक्षांसि ह वां पुरोऽनुवाके तपोग्रं अतिष्ठन्त ।
तान् प्रजापतिर् वरेणोपामन्त्रयत ।
तानि वरम् अवृणीत - "आदित्यो नो योद्धा" इति ।
तान् प्रजापतिर् अब्रवीद् - "योधयध्वमि"ति ।
तस्माद् उत्तिष्ठन्तु ह वा तानि रक्षांस्यादित्ययं योधयन्ति यावदस्तमन्वगात् ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

अथ स्वाध्यायात्प्राग्भावित्वादादावेव सन्ध्योपासनविधिं तावदाह - रक्षांसीति ॥ पुरोऽनुवाके पूर्वस्मिन्काले । अनु पश्चादुच्यत इत्यनुवाकः । इत्थं पूर्वमासीदिति यस्सर्वदाऽनूच्यते स कालः पुरोऽनुवाकः, पुराकल्प इति यावत् । तत्र रक्षांसि हवा हवार्थं युद्धार्थं 'सुपां सुलुक्' इति चतुर्थ्या आकारः । यद्वा - हवेति निपातसमुदायः प्रसिद्ध्यर्थः । वैशब्दसमानार्थो वा हवाशब्दः । तपो ऽग्रं श्रेष्ठं तीव्रम् अतिष्ठन्त आस्थितवन्तः । आस्थाने तिष्ठतिर्वर्तते । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । यद्वा - 'प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च' इत्यात्मनेपदम् । तीव्र तपः प्रकाशितवन्तः । अन्तर्भावितव्यर्थोऽयम् । तपसश्च अनुष्ठेयत्वेनाजीप्स्यमानत्वात् 'श्लाघह्रुइस्थाशपां जीप्स्यमानः' इति चतुर्थ्यभावः । अन्य आह - पुरोऽनुवाकः प्रातरनुवाकः । तेन चाग्निष्टोमो लक्ष्यते - यज्ञे वर्तमानास्तपः कृतवन्त इति । अपर आह - पूर्वस्यां दिश्यनूच्यमाने देशे पुरोऽनुवाके कुरुक्षेत्रे इति । अथ तान् तानि रक्षांसि । लिङ्गव्यत्ययः । यद्वा - शैलोपेऽपि नुम् प्रवर्तते । प्रजापतिर् वरेण देयेन उपामन्त्रयत वरं वृणीध्वमिति रहस्युपच्छन्दितवान् । अथ तानि वरमवृणीत अवृणत । वर्णव्यत्ययेन ईकारः । वचनव्यत्ययो वा । वरमाह - आदियो नो ऽस्मान् योद्धे योधयेत्, वयं च तं योधयेम इति । प्रजापतिश्च अब्रवीद् योधयध्वमिति । युधेर्लेटि शपो लुकि 'छन्दस्युभयथा' इति तिङ् आर्धधातुकत्वाद्गुणः । टेरेत्वे 'वैतोऽन्यत्र' इत्य् ऐकारे कृते संहितायामायादेशे 'लोपश्शाकल्यस्य' इति लोपः । ण्यन्तादेव वा लेटि पूर्ववदार्धधातुकत्वेन णिलोपः । 'बुधयुधनश' इति परस्मैपदं व्यत्ययेन न प्रवर्तते । यो मन्यते 'अस्तु' इत्यध्याहारेण आदित्योऽस्माकं योद्धाऽस्त्विति, तस्यापि संहितायां गुणाभावाय यतितव्यमिति नाश्वासः । यस्मादेवं वरमलभन्त तस्माद्बरबलेन उत्तिष्ठन्त - उर्ध्वकर्मत्वेन परस्मैपदं - उद्यन्तमादित्यं तानि रक्षांसि योधयन्ति । हवेति व्याख्यातम् ।

यावदस्तमन्वगाद् यावति कालेऽस्तं गच्छति तदाऽपीत्यर्थः । अस्तं यन्तं च योधयन्तीत्युक्तं भवति । छान्दसो लुङ् ॥

अर्घ्यम्④

▼ मूल-प्रस्तुतिः

तानि ह वा एतानि रक्षांसि
गायत्रियाऽभिमन्त्रितेनाम्भसा शाम्यन्ति ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

2इदानीं तेषां रक्षासां शान्तिं विदधाति - तानि तथा युध्यमानानि रक्षांस्य् एतानि गायत्र्या सावित्र्या अभिमन्त्रितेनाम्भसा ऊर्ध्वं विक्षिप्तेन शाम्यन्ति । तस्मात्तथा कुर्यादिति विधिः ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

तदु ह वा एते ब्रह्मवादिनः पूर्वाभिमुखाः सन्ध्यायां
गायत्रिया ऽभिमन्त्रिता आपं ऊर्ध्वं विक्षिपन्ति ।
ता एता आपो वज्रीभूत्वा तानि रक्षांसि मन्देहारुणे द्वीपे प्रक्षिपन्ति ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

तदु ह वै तस्मादेव हि खल्व् एते ब्रह्मवादिनः ब्रह्मणो वेदितारो ब्राह्मणादयः पूर्वाभिमुखास्तिष्ठन्तः सन्ध्यायां प्रातः गायत्र्या आभिमन्त्रिता आपो ऽपः - विभक्तिव्यत्ययः - ऊर्ध्वं विक्षिपन्ति । उपलक्षणत्वात्सायं प्रत्यङ्मुखा इत्यवगम्यते । ता एता आपो वज्रीभूत्वा तानि रक्षांसि मन्देहा मन्देहनाम्नां रक्षासां - "सुपां सुलुक्" इति षष्ठ्या आकारः - तेषां रक्षासां स्वभूते अरुणे अरुणनाम्नि द्वीपे प्रक्षिपन्ति पातयन्ति ।

प्रदक्षिणीकरणम्④

▼ मूल-प्रस्तुतिः

यत् प्रदक्षिणं प्रक्रमन्ति, तेन पाप्मानम् अवधून्वन्ति।

▼ भट्टभास्कर-टीका

यत्प्रदक्षिणं प्रक्रमन्ति दक्षिणप्रारम्भमावर्तन्ते तेन पाप्मानम् आत्मस्थम् अवधून्वन्ति ।

ब्रह्म-भावनम्④

▼ मूल-प्रस्तुतिः

उद्यन्तम् अस्तयुं यन्तम् आदित्यम् अभिध्यायन्
कुर्वन् ब्राह्मणो विद्वान् सकलं भद्रम् अंश्रुते -
असाव् आदित्यो ब्रह्मेति -
ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति-
य एवम् वेदं । 2।

▼ भट्टभास्कर-टीका

तस्माद् उद्यन्तमस्तयन्तज्चादित्यमभिध्यायन् आभिमुख्येन चिन्तयन् कुर्वन् प्रदक्षिणं विद्वान् असावादित्यो ब्रह्मेत्य् असावेवादित्यः परम्ब्रह्मेति ब्रह्मादित्ययोरभेदम् आदित्येन चात्मन ऐक्यं जानन् ब्राह्मणः सकलं भद्रं कल्याणम् अंश्रुते न केवलं स्वर्गादिकमेव, अपितु सकलं कल्याणम् । अथ य एवं वेद सोऽपि ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति ब्रह्मणा ऐक्यं प्रतिपद्यते, किं पुनस्स्वर्गादि सकलं भद्रमश्रुत इति । यद्वा - असावादित्यो ब्रह्मेति विद्वान् तेन चादित्येनात्मन ऐक्यात् स्वयमपि ब्रह्मैव आदित्यः सन् कुर्वन् आचरन् एवं विशिष्टमादित्योपस्थानम् आचरन् सकलं भद्रमश्रुते अपवर्गमपि प्राप्नोति । अथ य एवं वेदिता सोऽपि ब्रह्माप्येति प्राप्नोति ॥ इति द्वितीये द्वितीयोऽनुवाकः ॥

इति जपित्वा,
अन्नम् अभिधार्य,

अभिमर्शः②

पितृपात्रेषु कूप्तान् अन्नादीन् सर्वान्

प्राचीनावीती -

दक्षिणामुखः सव्यं जान्वा आच्य,

"एष ते तत" इति यथालिङ्गम् अभिमर्शेत् ।

असम्भवतां मन्त्रावृत्तिः ।

कर्त्रा हुतशिष्टान्नस्य जपः③

(कर्त्रा हुतशिष्टान्नस्य जपः 2)

एष ते तत (स्वधासमुद्रः) मधुमाँ ऊर्मिस् सरस्वान्।

यावान् अग्निश् च पृथिवी च तावत्य् अस्य मात्रा।

तावतीन् त एतां मात्रान् ददामि।

यथा ऽग्निर् अक्षितो ऽनुपदस्त (=उपक्षयरहितः), एवं मह्यं (→मम) पित्रे ऽक्षितो ऽनुपदस्तः स्वधा भव तां त्वँ स्वधां तैस् सहोपंजीव, +र्चस् तँ महिमा।

एष ते प्रपितामह (स्वधासमुद्रः) मधुमाँ ऊर्मिस् सरस्वान्।

यावान् वायुश् चान्तरिक्षञ् च तावत्य् अस्य मात्रा।

तावतीन् त एतां मात्रान् ददामि।

यथा वायुर् अक्षितो ऽनुपदस्त (=उपक्षयरहितः), एवं मह्यं (→मम) पितामहायाक्षितोऽनुपदस्तः स्वधा भव तां त्वँ स्वधां तैस् सहोपंजीव, सामानि ते महिमा।

एष ते प्रपितामह (स्वधासमुद्रः) मधुमाँ ऊर्मिस् सरस्वान्।
यावान् आदित्यश्च द्यौश्च तावन्त्यस्य मात्रा।
तावन्तीन् त एतां मात्रान् ददामि।
यथा ऽऽदित्यो ऽक्षितो ऽनुपदस्त (=उपक्षयरहितः), एवं मह्यं प्रपितामहायाऽक्षितोऽनुपदस्तः स्वधा भव।
तां त्वं स्वधां तैस् सहोपंजीव, यजूषि ते महिमा ॥ (19)

[[125]]

देव-पात्रे ③

अथ देव-पात्रे उदङ्-मुखः

उपवीती

दक्षिणं जान्व् आच्य,
स-व्याहृतिक-गायत्र्या प्रोक्ष्य

(ओं भूर्भुवस्सुवः । इति अन्नं प्रोक्ष्य ओं तत्संवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।
धियो यो नः प्रचोदयात् ॥)

। देवं सवितः प्र सुव ॥

इति प्रदक्षिणं परिषिच्य,
(विश्वेदेवहस्ते शुद्धोदकं दत्त्वा,)

(हे अन्न -) पृथिवी ते पात्रं,
द्यौर् अपिधानम्।
ब्रह्मणस् त्वा मुखे जुहोमि।
ब्राह्मणानान् त्वा प्राणापानयोर जुहोमि।

भुक्तवतो ऽनुव्रज्य प्रदक्षिणीकृत्य
द्वैधं दक्षिणाग्रान् दर्भान् संस्तीर्य

(भुञ्जानानामपि तृप्तिरस्त्वित्याह -) अक्षितम् असि।
मैषां क्षेष्ठा (←क्षी क्षये) अमुत्रा (→परलोके) ऽमुष्मिँलँ लोके (च ब्राह्मणानाम्) ।

इति सव्येन पात्रमालभ्य दक्षिणेन ब्राह्मणहस्तं गृहीत्वा, अन्नं सर्वं स्पर्शयित्वा

इदं वँ विष्णुर् (अग्नि-विद्युत्-सूर्यात्मना) वि चक्रमे
(पृथिव्याम् अन्तरिक्षे दिवि च) त्रेधा नि दधे पदम् ।
(नेर् आधारैर् जगत्) स म ऊढम् अस्य पाँसुरे (ले इति साम्नि, पाँसुमति [पादे]) ॥

। विष्णो! हव्यं रक्ष

इति अन्ने अ-नख-द्विजाङ्गुष्ठ-प्रदेशं प्रवेश्य,
द्विज-वामाङ्गुष्ठ-तर्जनी-मध्यमाभिः पात्रं स्पर्शयित्वा,

[[126]]

.... गोत्रस्य शर्मणः मम पितुः श्राद्धे
पुरूरवारद्रवसंज्ञकाः ! विश्वेदेवा देवताः!
इदम् अन्नं ब्रह्म,
अयं च ब्राह्मणो ब्रह्म,
अहञ्च ब्रह्म।
इयं च भूर् गयाऽक्षय-वट-च्छाया।
अयञ्च ब्राह्मणः आहवनीयार्थे।
इदं च पात्रं स्वर्णमयम्।
इदं च अन्नम् अमृतमयम्।
अयञ्च भोक्ता ब्राह्मणो गदाधरः।
पुरूरवारद्रव-संज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्य
इदं इदं इदं हव्यं स-व्यञ्जनं स-परिकरञ् च परिविष्टम्,

आतृप्तेः परिवेष्यमाणं च।
स्वाहा नमः!
न मम!

इति यवोदकेन देवतीर्थेन दद्यात् ।

गयायाम् अक्षयवटच्छायायां
.... क्षेत्रे.... दिव्यविमान-च्छायायां ...
नायिकासमेत ... श्री स्वामि-सन्निधौ
श्रीविष्णु-पादे दत्तं,
गयायां दत्तम् अस्तु ।
पुरूरवार्द्रव-संज्ञक-विश्वेदेवेभ्यः ॥

इति अन्ने द्विजाङ्गुष्ठं नखान्यप्रदेशे निवेश्य,

(एवं पित्र्ये)

प्राचीनावीती

.... विष्णो! कव्यं रक्ष

इति विशेष-युक्तं दक्षिणामुखः
पितृणां ... गोत्र-नाम-रूप-पुरस्सरं दद्यात् ॥

अयं च ब्राह्मणः पितृपितामहप्रपितामहार्थं,
इदञ्च पात्रं रजतमयं
... गोत्रेभ्यः शर्मभ्यः ... रूपेभ्यः
.... पितृपितामहप्रपितामहेभ्यः
इदम् इदम् इदं कव्यं ...
स्वधा नमः॥
न मम॥

इति विशेषयुक्तं पितृतीर्थेन दद्यात् ॥

देववत् विष्णोश्च कुर्यात् । 'विष्णुर्देवता.... अयं च ब्राह्मणः विष्ण्वर्थे ... ' इत्यादिर् विशेषः ॥

[[127]]

समष्टिदत्तम्②

समष्टिदत्तम्

पितृ-देवतयोर् मध्ये भुवं संशोध्य,
भुग्नं निधाय,
प्राचीनावीती -
दक्षिणामुखः सव्यं जान्वा आच्य,

यज्ञेश्वरो हव्य-समस्त-कव्य-
भोक्ता ऽव्ययात्मा हरिर् ईश्वरो ऽत्र ।
तत्-सन्निधानाद् **अपयान्तु** सद्यो
रक्षांस्य् अशेषाण्य् असुराश् च सर्वे ॥

एको विष्णुर् महद्-भूतं
पृथक् भूतान्य् अनेकशः ।
त्रीन् लोकान् **व्याप्य** भूतात्मा
भुङ्क्ते विश्व-भुग् अव्ययः ॥

इति +उच्चार्य

अनेन... गोत्रस्य ... शर्मणः मम पितुः श्राद्धे
पितृ-श्राद्ध-रूप--भगवद्-आराधनोपक्रमेण
(उपवीती) पुरुरावार्द्रव-संज्ञक-विश्वेदेव-रूपी
(प्राचीनावीती) वसु-रुद्रादित्य-स्वरूप-संज्ञक+अस्मत्-पितृ-पितामह-प्रपितामह-रूपी
(उपवीती) - श्राद्ध-संरक्षक-श्री-विष्णु-रूपी
(प्राचीनावीती) -
सर्वाकारो भगवान् स देवः श्रीजनार्दनः प्रीयताम्

इति सयवतिलोदकं (दर्भेषु) दद्यात् ।

गयायाम् अक्षयवट-च्छायायां
सत्य-व्रत-क्षेत्रे (=काञ्चीपुर्याम्) पुण्य-कोटि-विमान-च्छायायां
पेरुन्देवी-नायिका-समेत--श्री-देवादि-राज-स्वामि-पादारविन्दयोर् दत्तम् ।

"स्वामिनः! अच्छिद्रं जायताम्" इति प्रार्थना ।

'अस्त्वं अच्छिद्रम्' इति प्रतिवचनम्

पिता पितामहश् चैव
तथैव प्रपितामहः ।
तृप्तिं प्रयान्तु मे भक्त्या
यन् मयैतद् उदीरितम् ॥

परिषेचनादि ②

क्रमेण मन्त्रेण परिषेचनं कारयित्वा,
आपोशनम् अपि कारयित्वा

[[128]]

▼ मूल-प्रस्तुतिः

प्राणे निर्विष्टोऽमृतञ्जुहोमि।
शिवो मां ऽऽविशाऽप्रदाहाय।
प्राणाय स्वाहां ।

अपाने निर्विष्टोऽमृतञ्जुहोमि।
शिवो मां ऽऽविशाऽप्रदाहाय।
अपानाय स्वाहां ।

व्याने निर्विष्टोऽमृतञ्जुहोमि।
शिवो मां ऽऽविशाऽप्रदाहाय।
व्यानाय स्वाहां ।

उदाने निर्विष्टोऽमृतञ्जुहोमि।
शिवो मां ऽऽविशाऽप्रदाहाय।
उदानाय स्वाहां ।

समाने निर्विष्टोऽमृतञ्जुहोमि।
शिवो मां ऽऽविशाऽप्रदाहाय।
समानाय स्वाहां ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

ब्रह्मणि म आत्माऽमृतत्वायं । (48)

इति जपन् प्राणाहुतीः कारयित्वा,

१. ३ गायत्रीं

२. ४ मधु-त्रयञ् च जपित्वा

स्वामिनः! यथासुखं जुषध्वम् ।

श्रीपुंसूक्ते, वैष्णवान्, पैतृकान्, राक्षोघ्नान्, अन्यांश्च पवमानान्,
इतिहासपुराणानि च
भवतो भुञ्जानान् यावच्छक्यं श्रावयिष्ये

इत्युक्त्वा,

"श्रावय" इत्यनुज्ञातः,

स्वामिनः! सनक-सनन्दनादि-समधिक-माहात्म्यशालिनो यूयं
अस्मिन् कैङ्कर्ये वात्सल्यातिशयेन समागताः।
स्वामिनाम् अनुगुणं कैङ्कर्यानुगुणं च
पदार्थादिकं सम्पादयितुम् अशक्तः,
सम्पादितवांश् चास्मि।
सम्पादितेषु च भगवन्-निवेदितेषु
+अपेक्षितं यथाशास्त्रम् आनीय, भुक्त्वा,
वयं संरक्षणीयाः

इत्युपचारान् उक्त्वा

शुश्रूषा-नियमाः ②

"स्वयम् अनवेक्षमाणो ददामी"ति कथनं,
रोदनं, क्रूरभाषणम्, अन्-ऋत-भाषणं,
पदा अन्नस्पर्शनावधूननं, क्रोधेन दानं,
स्विन्न-गात्रतया ब्राह्मण-पुरोऽवस्थानं,
ब्राह्मणान् प्रति हविर्-गुण-प्रश्नः, (5)
त्वरया परिवेषणम् इत्यादि-वर्जितः,
इङ्गितादिभिर् अपेक्षितं ज्ञात्वा
परिवेषणं कारयेत् ॥

भोक्ता च

अधिक-परिवेषणे हस्त-संज्ञया निषेधः,
तथैव अपेक्षितानयनं,
मुख-चालन-हुङ्कारादिना अपेक्षानपेक्षयोर् असूचनम्,
भोज्य-पात्रे +आज्य-पात्रं निक्षिप्य अभोजनम्,
खादित-शेषस्य भोजन-पात्रे अनिक्षेपः,
मन्त्रानुच्चारणं,
दात्रा पृष्टत्वे ऽपि हविर्-गुणानां हस्त-संज्ञयाऽपि +असूचनं,
मौनं,
"साङ्गुष्ठाङ्गुलीभिर्"

इत्यादि-नियम-युक्तः

इन्द्रियचापल्यं, परान्नावलोकनं,
हुङ्कारं, भू-तलात् पात्रस्योद्धरणं,
हस्तेन पात्रस्य मोचनम्,
उत्तर-वासो-बहिर्-भूत-कक्षः,
पीतावशिष्ट-पानं, खादितावशिष्टापूप-फलादि-पुनः-खादनं,
मुखेन +अन्न-धमनं,
षीवनं, बहु-भाषणम्,
अतिमिताशनम्, अति-भोजनं,
लवणापेक्षा,
दधि-क्षीर-क्षौद्र-सक्तु-घृत-पायसानाम् अवशेष-करणम्,
अन्येषां किञ्चिद् अप्य् अनवशेष-करणम्

इत्यादिवर्जितः
यावद्-अपेक्षं भुञ्जीत ।

[[130]]

श्रावणम्②

सतां बन्ध्व्-आदीनां दक्षिणा-दान-पुरस्सरं तत्-सहितः,
स्वयम्-अशक्तौ तन्-मुखेन वा,

१. गायत्रीं त्रिः,
 २. श्रीसूक्तम्, ३. पुंसूक्तम्,
 ४. अद्भ्यस्सम्भूतः, ५. सहस्रशीर्षं देवं,
 ६. विष्णुगायत्रीम्, ७. विष्णोर्नुकम्,
 ८. तदस्य प्रियम्,
 ९. कृणुष्वपाजः, १०. रक्षोहणः,
 ११. उशन्तस्त्वा, १२. आपूर्यास्थामा,
 १३. असावादित्यः, १४. सन्ततिर्वा,
 - १५, १६, १७. अयं वाव इति त्रयोनुवाकाः,
 - १८, १९, २०. ब्रह्म मेतुमाम् इत्यादित्रयम् [^11]
 २१. अन्नसूक्तम्,
 २२. इतिहासपुराणादीनि इत्यादि श्रावयेत् ॥
- (अभिश्रावणमन्त्राः पु. १४४-१५५ द्रष्टव्याः ॥)

तृप्ति-प्रश्नाः②

भोजनान्ते अन्नादिकं पात्रे परिकल्प्य,

। स्वामिनः ! भगवन्निवेदितेषु किमपेक्षितम्?

इति पृष्ट्वा, "सर्वं सम्पूर्णम्" इत्युक्ते,
कर्ता

(गायत्रीं) ओं भूर्भुवस्सुवः । तत्संवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् । [[TODO:परिष्कार्यम्??]]

(मधुत्रयम्)

मधु वातां ऋतायुते
मधुं क्षरन्ति सिन्धवः ।
मादध्वीर् नस् सुन्त् ओषधीः ॥

मधु नक्तंम् उतोषसि
मधुंमत् पार्थिवं रजः ।
मधुं द्यौरस्तु नः पिता ॥

मधुमान् नो वनस्पतिर्
मधुमाँ अस्तु सूर्यः ।
मादध्वीर् गावो भवन्तु नः ॥

। (ओं मधु मधु मधुं ॥)

अ"क्षत्र्(=भुक्तवन्तः), अ"मीमदन्त ह्य अ"व प्रिया" अधूषत(=अकम्पयन् [=वक्तुम् अशक्नुवन्]) ।

अ"स्तोषत(=अस्तुवन्) स्व"भानवो वि"प्रा
न"विष्टया मती" (त्या), (अतो रथे) यो"जा(=योजय) न्वि" इन्द्र ते ह"री ॥

इति च जपित्वा

[[132]]

१. उपवीती -

| पुरुरवारद्रवसंज्ञकाः विश्वेदेवाः! (मधु) वस् सम्पन्नम्?

इति पृष्ट्वा, 'सुसंपन्नम्' इत्युक्ते,

'विश्वेदेवाः! तृप्तास् स्थ?' इति पृष्ट्वा, 'तृप्तास्मः' इति प्रत्युक्ते,

२. (पित्रादीनप्येवं पृष्ट्वा)

प्राचीनावीती -

| वसुरुद्रादित्य-स्वरूप+अस्मत्-पितृ-पितामह-प्रपितामहाः!
(मधु) वस्सम्पन्नम् ?

इति पृष्ट्वा, 'सुसम्पन्नम्' इत्युक्ते,

'पितृ-पितामह-प्रपितामहाः ! तृप्तास्स्थ?' इति पृष्ट्वा, 'तृप्तास्मः' इति प्रत्युक्ते, -

३. (विष्णुम् अपि पृष्ट्वा)

उपवीती -

| श्राद्ध-संरक्षक-श्री-विष्णो ! (मधु) ते संपन्नम्?

इति पृष्ट्वा, 'सुसंपन्नम्' इत्युक्ते,

'श्रीविष्णो! तृप्तोऽसि?' इति पृष्ट्वा, 'तृप्तोऽस्मि' इति प्रत्युक्ते,

प्रकिर-दानम्②

पितृ-देवयोर् मध्ये प्राचीना-वीती भुग्नं निधाय,
सव्यं जान्वा आच्य
तिलोदकं पितृ-तीर्थेनोत्सिच्य,
स-व्यञ्जनम् अन्नं द्रवी-कृतं हस्त-द्वयेना ऽऽदाय,

| ये अग्निदग्धा येऽनग्निदग्धा
ये वा जाताः कुले मम ।
भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु
तृप्ता यान्तु परां गतिम् ॥

इति पितृ-तीर्थेन प्रकिरेत् ॥

[[133]]

अथवा विकिरदानम्②

प्रथम-वृत-वैश्वदेविक-ब्राह्मण-सन्निधौ
कस्मिंश्चित् पात्रे स-यवान् युग्मान् दर्भान् संस्तीर्य,

| १. असोमपाश् च ये देवा
यज्ञ-भाग-विवर्जिताः ।
तेषाम् अन्नं प्रदास्यामि
विकिरं वैश्वदेविकम् ॥

इति देवतीर्थेन

उपवीती उदगपवर्गं विकिरेत् ।

२. पितृणां पुरतः पात्रे सतिलं भुग्नं निधाय,

प्राचीनावीती

अ-संस्कृत-प्रमीता ये
त्यागिन्यो याः कुल-स्त्रियः ।
दास्यामि तेभ्यो विकिरम्
अन्नं ताभ्यश् च पैतृकम् ॥

इति प्रत्यग्-अपवर्गं पितृ-तीर्थेन विकिरेत् ।

३. उपवीती

असंशयो भवेद् विष्णुः
मोक्ष-साधनम् अव्ययम् ।
पितृणाञ् च वरं श्रेष्ठं
विकिरान्नाञ् च वैष्णवम् ॥

इति देववत् विष्णोश्च विकिरेत् ।

प्राचीनावीती प्रकिरवत् भुग्ने,

ये अग्निदग्धा येऽनग्निदग्धा
ये वा जाताः कुले मम ।
भूमौ दत्तेन पिण्डेन
तृप्ता यान्तु परां गतिम् ॥

(इति पिण्डं दद्यात्)

[[134]]

उत्तरापोशनं②

उपवीती - आचम्य,
'विश्वेदेवाः! अमृतापिधानमसि' /

प्राचीनावीती
'पितृपितामहप्रपितामहाः ! अमृतापिधानमसि' /

उपवीती - 'श्राद्धसंरक्षकविष्णो! अमृतापिधानमसि' - इत्य्-आदि-क्रमेण
उत्तरापोशनं कारयित्वा,
पितृ-पूर्वं हस्त-प्रक्षालनादिकं दत्त्वा,
स्वयं शिष्यादि-मुखेन वा पात्राणि चालयेत् ।

आपिण्ड-निधानात् भुक्ति-मण्डल-शोधनं न कारयेत् ।⁽⁵⁾

रोचनम्②

आचान्तेषु स्वयम् आचम्य,

१. "विश्वेदेवाः! रोचयतेति ब्रूत" इत्युक्त्वा, "रोचयत" इति तैरुक्ते,
२. प्राचीनावीती, "वसु-रुद्रादित्य-स्वरूप-पितृ-पितामह-प्रपितामहाः! 'स्वदितम्' इति ब्रूत" इति पृष्ट्वा, "स्वदितम्" इत्युक्ते,
३. उपवीती, "श्राद्ध-संरक्षक-श्रीविष्णो ! 'स्वस्त्य्-अस्तु' इति ब्रूहि" इति पृष्ट्वा, 'स्वस्त्यस्तु' इति प्रत्युक्ते,

प्राचीनावीती, 'सर्वे स्वस्त्य् अस्तु' इति ब्रूत!' इत्युक्त्वा,
सर्वैः 'स्वस्त्य् अस्तु' इति प्रत्युक्ते,

१. उपवीती -

... गोत्रस्य... शर्मणः मम पितुः श्राद्धे
पुरूरवाद्रवसंज्ञकानां विश्वेषां देवानाम् अक्षय्यम् अस्तु ।

हस्ते जलं दत्त्वा

| अस्त्वं अक्षय्यम्

(एवम् अन्ययोः, पितृभोक्तरि प्राचीनावीती)

४. सर्वेषां हस्ते जलं दत्त्वा
"अस्त्वं अक्षय्यम्" इति सर्वैर् उक्ते

[[135]]

निवेदित-तुलसी-मिश्र-ताम्बूल-दक्षिणाश् च ②

१. "इदं वस् ताम्बूलम्, इयं च दक्षिणा ।"

| गोत्रस्य ... शर्मणः मम पितुः श्राद्धे पुरुरवारद्रवसंज्ञकः विश्वेदेवाः!

२. प्राचीनावीती

| ... गोत्रस्यशर्मणः मम पितुः श्राद्धे
वसुरुद्रादित्यस्वरूप अस्मत्-पितृ-पितामह-प्रपितामहाः!
इदं वस्ताम्बूलम्, इयं च दक्षिणा ।

३. उपवीती -

| गोत्रस्यशर्मणः मम पितुः प्रत्याब्दिकश्राद्धे,
श्राद्धसंरक्षकश्रीविष्णो! इदं ते ताम्बूलम्, इयं च दक्षिणा ॥

स्वधा-वाचनादि ②

प्राचीनावीती,

"पितृ-पितामह-प्रपितामहाः! स्वधां वाचयिष्ये" ।

इत्युक्त्वा, 'वाच्यतां स्वधा' इति प्रत्युक्ते,

"पितृ-पितामह-प्रपितामहेभ्यः स्वधोच्यताम्" इति पृष्ट्वा,
'अस्तु स्वधा' इति प्रत्युक्ते,
'ओं स्वधा' इति पात्र-स्थं सतिलं जलं पितृ-तीर्थेन अधो-मुखं निनीय,
पात्रम् अधोमुखं कृत्वा,

वैश्वदेविकान् उपवीती - 'विश्वे देवाः ! प्रीयन्ताम्' इत्यापृच्छ्य,
'प्रीयन्तां विश्वेदेवाः' इति प्रत्युक्ते,

प्राचीनावीती

| स्वामिनः! ... गोत्रं ... शर्माणं पितरम् उद्दिश्य
मया कृतमिदं श्राद्धं,
यथा-शास्त्रानुष्ठितं, गया-श्राद्ध-फलदम्, अक्षय्य-तृप्तिकरं, भगवत्-प्रीणनं च भूयाद्
इति भवन्तो महान्तोऽनुगृह्यन्तु

इति प्रार्थ्यं,

| यथा-शास्त्रानुष्ठितं, गया-श्राद्ध-फलदम्, अक्षय्य-तृप्ति-करं, भगवत्-प्रीणनम् अस्तु

इति प्रत्युक्ते,

[[136]]

पिण्डार्थं, प्राशनार्थं च उद्धृत्य,
'अन्नशेषः किं क्रियताम्' इति प्रश्नः ।
'इष्टैः सह भुज्यताम्' इति प्रत्युक्तिः ।

दातारो नोऽभिवर्धन्तां
वेदाः सन्ततिरेव नः ।
श्रद्धा च नो मा व्यपगात्
बहु देयञ्च नोऽस्तु ॥
अन्नञ्च नो बहु भवेद्
अतिथींश्च लभेमहि ।
याचितारश् च नस् सन्तु
मा च याचिष्म कञ्चन ॥

इति उपवीती प्रार्थ्य

भोक्तारः -

दातारो वोऽभिवर्धन्तां
वेदाः सन्ततिरेव वः ।
श्रद्धा च वो मा व्यपगात्
बहु देयञ्च वोऽस्तु ॥
अन्नञ्च वो बहु भवेद्
अतिथींश्च लभध्वम् ।
याचितारश् च वस् सन्तु
मा च याचध्वं (छन्दः??) कञ्चन ॥

इति प्रत्युक्ते

प्राचीनावीती - अधोमुखं (स्वधापात्रं) उत्तानं कृत्वा,

उपस्थानम्②

(उपस्थानम्)

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

18षड्भिर्नमस्कारैरुपतिष्ठते - नमो व इति ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

नमो व॰ पितरो रसाय । [पितरो नमो वः।],

▼ Keith

Homage to your taste, O fathers;

▼ भट्टभास्कर-टीका

हे पितरः युष्मभ्यं नमः नमस्करोमि रसाय रसार्थं रसवान् भूयासमिति । 'पितरो नमो वः' इत्यादिकं षट्स्वप्यजुष्यते ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

नमो व॰ पितरश् शुष्माय (पितरो नमो वः)॥

▼ Keith

homage to your birth, O fathers;

▼ भट्टभास्कर-टीका

शुष्मो बलम् ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमो व॰ पितरो जीवाय । [पितरो नमो वः।],

▼ Keith

homage to your life, O fathers;

▼ भट्टभास्कर-टीका

जीवः प्राणः ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमो व॰ पितरस् स्वधायै । [पितरो नमो वः।],,

▼ Keith

homage to your [5] custom, O fathers;

▼ भट्टभास्कर-टीका

स्वधा अन्नम् ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमो व॰ पितरो मन्यवे । [पितरो नमो वः।],,

▼ Keith

homage to your anger, O fathers;

▼ भट्टभास्कर-टीका

मन्युर्दीप्तिः, क्रोधो वा ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमो व॰ पितरो घोरायं,
पितरो नमो वः ।

▼ Keith

homage to your terrors, O fathers; O fathers, homage to you.

▼ भट्टभास्कर-टीका

घोरः क्रूरम् । एतयोः स्थाने प्राधान्यं प्रार्थ्यते । हे पितरः युष्मभ्यं नमः । फलमनपेक्ष्य सप्तमोयं नमस्कारः क्रियते । पुनर्वचनं फलनिरपेक्षया नमस्कारार्थम् । अन्य आहुः - पितृसंबन्धिभ्यो रसादिभ्यः प्रथमं षण्णमस्काराः, ततः पितृभ्य एव सप्तम इति ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

य एतस्मिँ लोके स्थ युष्माँस्तेऽनु ।

▼ Keith

Ye that are in that world, may they follow you;

▼ भट्टभास्कर-टीका

ये एतस्मिन् लोके पितरः स्थ । एतस्मिन्निति पितृलोकं व्यपदिशति । स्थेति सर्वपित्रभिप्रायेणोक्तम् । ते सर्वे युष्माननुसन्तु युष्मत्प्रधाना भवन्तु । 'हीने' इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । युष्मानिति पित्रादित्त्रयं व्यपदिशति ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

येऽस्मिन् लोके मान् तेऽनु ।

▼ Keith

ye that are in this world, may they follow me.

▼ भट्टभास्कर-टीका

अस्मिन् मनुष्यलोके मनुष्याः स्थ, ते सर्वे मामनु सन्तु मत्प्रधाना भवन्तु ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

य एतस्मिन् लोके स्थ यूयन् तेषावू वसिष्ठा भूयास्त ।

▼ Keith

Ye that are in that world, of them be ye the most fortunate;

▼ भट्टभास्कर-टीका

ये यूयमेतस्मिन् लोके स्थ तेषां पितृणां यूयं वसिष्ठाः वसुमत्तमा भूयास्त ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

येऽस्मिन् लोके ऽहन् तेषावूवसिष्ठा भूयासम् ।

▼ Keith

ye that are in this world, of these may I be the most fortunate.

▼ भट्टभास्कर-टीका

येऽस्मिन् लोके सन्ति मनुष्यास्तेषां मनुष्याणामहं वसिष्ठो वसुमत्तमो भूयासम् । वसुशब्दादिष्ठनि 'विन्मतोर्लुक्' इति लुक्, 'टेः' इति टिलोपः ॥

[[137]]

स्वादु-षंसदं: पितरो वयो-धा:

कृच्छ्रे-श्रितः शक्तीवन्तो गभीराः।

चित्रसेना ऽइषु-बला ऽअमृधाः (=अयोध्याः)

सतो (ऽधिक) वीरा ऽउरवो व्रात-साहाः ॥४६ ॥ ब्राह्मणासः पितरः सोम्यांसः

शिवे नो द्यावा-पृथिवी ऽअनेहसां।

पूषा नः पातु दुरिताद् ऋता-वृधो

रक्षा मार्किर् नो ऽअघशंस ऽईशत ॥४७ ॥ (इषोः पुच्छे) सुपूर्ण वंस्ते (=आच्छादयति), मृगो ऽअस्या दन्तो

(शल्ययोजने) गोभिः सन्नद्धा, पतति प्रसूता।

यत्रा नरः सं च वि च द्रवन्ति

तत्रास्माभ्यम् इषंवः शर्म येसन् ॥४८ ॥(5)

▼ मूल-प्रस्तुतिः

अष्टाव अष्टावन्येषु धिष्णियेषूपं दधाति ।

अष्टाशांफा पशवः, पशून्नेवावं रुन्धे ।

षण्मार्जालीये, षड्वा ऋतवः ।

ऋतवः खलु वै देवाः पितरः ।

ऋतून्नेव देवान्पितृन्प्रीणाति ॥ [55]

▼ भट्टभास्कर-टीका

14अष्टाविति ॥ एकां याजुषीम् । सप्त च लोकंपृणाः ।
अन्वेषु धिष्येषु आग्नीध्रीयादिषु षडिति । एकां याजुषीं पञ्च लोकंपृणाः ।
ऋतव एव खलु पितृरूपेण वर्तन्ते । तस्माद् उभयान्प्रीणातीति ॥
इति पञ्चमे चतुर्थे एकादशोनुवाकः ॥

इत्य् उपस्थाय -

उपवीती - प्रदक्षिणीकृत्य प्रणम्योत्थाय,

आशीर्वचनम्②

आशीर्वचनम्

भोक्तारः -

▼ मूल-प्रस्तुतिः

(हे यजमान)

अग्निर् आयुष्मान्,
स वनस्-पतिभिर् आयुष्मान्,
तेन त्वा ऽऽयुषा ऽऽयुष्मन्तङ् करोमि ।

सोम आयुष्मान् स ओषधीभिर् [आयुष्मान् तेन त्वा ऽऽयुषा ऽऽयुष्मन्तङ् करोमि ।]

(हे यजमान) यज्ञ [आयुष्मान्], स दक्षिणाभिर् आयुष्मान्, [तेन त्वा ऽऽयुषा ऽऽयुष्मन्तङ् करोमि ।]

(हे यजमान) ब्रह्मायुष्मत्, तद्ब्राह्मणैरायुष्मत्, [तेन त्वा ऽऽयुषा ऽऽयुष्मन्तङ् करोमि ।]

(हे यजमान) देवा आयुष्मन्तः।

तैऽमृतेन [+आयुष्मन्तः] [तेन त्वा ऽऽयुषा ऽऽयुष्मन्तङ् करोमि ।]

पितर आयुष्मन्तस् ते स्वधयाऽऽयुष्मन्तस्, तेन त्वा ऽऽयुषा ऽऽयुष्मन्तङ् करोमि ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

अग्निरायुष्मान् दीर्घायुः । स वनस्पतिभिरायुष्मान् तैर्हेतुभिस्तैर्वासह । तेनायुषा उभयेनायुषा त्वामायुष्मन्तं करोमि दीर्घायुषं करोमि । हे यजमान सोमादिषु 'आयुष्मान्तेन' इत्याद्यनुषज्यते । सोम ओषधीभिः, यज्ञो दक्षिणाभिः ब्रह्म ब्राह्मणैः, देवा अमृतेन, पितरस्वधया ॥

इति द्वितीये तृतीये दशमोनुवाकः ॥

इति आशीर्वचने कृते,
श्रीपाद-तीर्थं गृहीत्वा,

धन्यता②

दक्षिणाभिः सम्पूज्य,

[[138]]

▼ मूल-प्रस्तुतिः

धन्या वयं भवत्पाद-
रजः पूतम् इदं गृहम् ।
अनुग्रहश् च युष्माभिः
कृतोऽस्मासु दयालुभिः ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

पत्र-शाकादि-दानेन
क्लेशिता यूयम् ईदृशाः ।
तत्-क्लेश-जातं चित्तेषु
विस्मृत्य क्षन्तुम् अर्हथ ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

मन्त्र-हीनं क्रिया-हीनं
भक्तिहीनं द्विजोत्तमाः !
श्राद्धं सम्पूर्णतां यातु
प्रसादात् भवतां मम ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

अद्य मे सफलं जन्म
भवत्-पादाब्ज-वन्दनात् ।
अद्य मे वंशजाः सर्वे
याता वोऽनुग्रहात् दिवम्

इत्युपचारान् उक्त्वा,
पादौ निपीड्य

वा"जेवाजे ऽवत वाजिनो! नो
ध"नेषु, विप्रा! अमृता! ऋत-ज्ञाः ।
अस्य" म"ध्वः पिबत माद"यध्वं
तृप्ता" यात पथि"भिर् देव-या"नैः ॥

इति प्रतिब्राह्मणम् उक्त्वा,

१. प्राचीनावीती - 'उत्तिष्ठत पितृ-पितामह-प्रपितामहाः!'
२. उपवीती - 'उत्तिष्ठत विश्वे देवाः!'
३. 'उत्तिष्ठ विष्णो!'

इति विसृज्य प्रणम्य,
प्रदक्षिणी-कृत्य आगच्छेत् ।

[[139]]

विसृष्टाश्च ब्राह्मणाः,

▼ मूल-प्रस्तुतिः

वामुद्रेवायु नमो
ज्येष्ठाय नमः
(श्रेष्ठाय नमो)
रुद्राय नमः
कालाय (कालस्य) नमः
कल-विकरणाय नमो
बल-विकरणाय नमो
(बलाय नमो)
बल-प्रमथनाय नमस्
सर्व-भूत-दमनाय नमो
मनोन्मनाय (←स्वरः?? व्युत्पत्तिः?) नमः । (59)

▼ स्वरोहः

तत्पुरुषग्रहणे -

वामदेवाय नमो ज्येष्ठाय नमः श्रेष्ठाय नमो रुद्राय नमः कालाय नमः कलविकरणाय नमो बलविकरणाय नमो बलाय नमो बलप्रमथनाय नमः सर्वभूतदमनाय नमः।

▼ सायण-टीका

उत्तरवक्त्रप्रतिपादकं मन्त्रमाह--- उत्तरवक्त्ररूपो वामदेवस्तस्यैव विग्रहविशेषा ज्येष्ठादिनामतकाः। एते च महादेवपीठशक्तीनां वामादीनां नवानां पतयः पुरुषाः। तेभ्यो नवभ्यो नमस्कारोऽस्तु॥

▼ मानसतरङ्गिणीकृत - टिप्पणी

The vAmadeva mantra of the pa~nchabrahma-s is the mantra of the 11 rudra-s. It names a total of 11 rudra-s, an ancient number associated with the rudra-s. The shatapatha brAhmaNa of the shuklayajurveda gives a different list of rudra-s, 9 in number. Notably, this number is important in the later tAntrika tradition (e.g., navAtman bhairava and the navAtman mantra of the early Urdhvasrotas; 9^2 also underlies the structure of the vyomavyApin mantra).

9 female forms of these rudra-s are the 9 shakti-s of the central maNDala of shiva in both the dakShiNasrotas and Urdhvasrotas. They are arranged as an ogdoad in an 8-petalled lotus around sadAshiva or svachChanda-bhairava, with manonmanI as the shakti in the center alongside shiva.⁽⁴⁾

However, some texts, like the saiddhAntika texts, kiraNa and parAkhyā, list 9 rudra-s.

These are extracted from the original 11 of the vAmadeva mantra parallel to the 9 shakti-s of rudra:

1. vAmadeva; 2. jyeShTha; 3. rudra; 4. kAla; 5. kalavikaraNa (kalAkShepa); 6. balavikaraNa (balakShepa); 7. balapramathana; 8. sarvabhutasdamana; 9. manonmana

The corresponding Śaktis extracted from this mantra include all but shreSTha and bala, suggesting that the drAviDapATha could be the older one. - GA

The parAkhyā tantra, which lists slightly different variants (in brackets) of some of these rudra-s mentions explicitly that they reside with the respective shakti-s.

The sAdhaka of the nine-bIja navAtman invokes the 9 rudra-s on padmapITha-s blossoming in the chidabdhiH.

But analysis of the pa~nchabrahma-s from various sources shows that the vAmadeva yajuSh is polymorphic across different traditions:

The 9-name version:

We believe this variant goes back to the late kR^iShNa-yajurveda itself. Although the bodhAyana-s follow the taittirIya shruti, they have their own mantrapATha and prayoga with variants. They have a rite known as the pa~nchabrahma-nyAsa, which gives the vAmadeva mantra with 9 names:

vAmadevAya namo jyeShThAya namo rudrAya namaH kAlAya namaH kalavikaraNAya namo balavikaraNAya namo balapramathanAya namaH sarvabhUtadamanAya namo manonmanAya namaH ||

The 9 names are used for the rudra-sarvopachAra-pUjA in the bodhAyana prayoga.

This 9-name version of the brahma-mantra was inherited by some siddhAnta-tantra-s, e.g., 1. kAlottara, which specifies it for several prayoga-s. 2. nishvAsa-kArika. The system of 9 rudra-s and 9 shakti-s is clearly derived from the bodhAyana variant. The invocation of the rudra-shakti-s specified by the female forms of the alternating names in the mantra is already seen in the bodhAyana prayoga.

The 8-name version:

OM vAmadevAya namo jyeShThAya namo rudrAya namaH kAlAya namaH kalavikaraNAya namo balapramathanAya namaH sarvabhUtadamanAya namo manonmanAya namaH ||

This is specified by the second adhyAya of the pAshupatasUtra-s. Some saiddhAntika-s prescribe this instead of the 9-name version. For example, it is explicitly provided by the deshika-s j-nAnashiva and vimalashiva, and mahArAja bhojadeva paramAra in their respective prayoga manuals.

A corrupt version of the 8-name version is also provided by the pa~ncharAtra vaiShNava sanatkuMara tantra.

The 7-name version:

OM vAmadevAya jyeShThAya namo rudrAya cha namaH | kalavikaraNAya namo balapramathanAya namaH | sarvabhUtadamanAya shrImanonmanAya namaH ||

This version is found in the sanatkuMaraIya pa~nchabrahma (siddha-shaMkara) tantra. Above is the version in the printed text. Its quasi-metrical variant is seen in a prayoga based on it:

vAmadevAya jyeShThAya namo rudrAya cha namaH |
namaH kalavikaraNAya balapramathanAya |
namaH sarvabhUtadamanAya manonmanAya cha ||

The more common 11, 9, and 8 name variants probably emerged early and existed side by side, depending on the theological principle onto which they were mapped.

(इति मन्त्रं जपेयुः)

1. अक्षय्यासनयोष् षष्ठी,
द्वितीयाऽऽवाहने स्मृता ।
अन्नदाने चतुर्थी स्यात्,
शेषाः सम्बुद्धयः स्मृताः ॥

2.

अवधेयम् -
अस्मिन् प्रयोगे पितृश्राद्धरीतिः प्रदर्शिता ।
मातृश्राद्धे - सङ्कल्पे, वरणे, अर्चनादौ, अन्नजपे, दत्तकरणे तत्रतत्र वक्तव्य-प्रकारः विद्वत्-पुरोहित-मुखाद् अवगन्तव्यः ।
एवं मातामहादि-श्राद्धे अन्य् आर्थे क्रियमाणे च ॥

इति +अभिनव-देशिकाः ।

3. १. ओं भूर्भुवस्सुवः । तत्संवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।
धियो यो नः प्रचोदयात् ॥

4. २. मधु वातां ऋतायुते मधुं क्षरन्ति सिन्धवः । माद्ध्वीर्नस्सन्त्वोषधीः ॥ मधु नक्तंमुतोषसि मधुमत्पार्थिवं रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता ॥
मधुमात्रो वनस्पतिर्मधुमाँ अस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावो भवन्तु नः ॥ (ओं मधु मधु मधु ॥)

०६ पिण्डप्रदानविधिः①

पिण्डप्रदानम्

दर्भासन-कल्पनम्②

अथ अग्नेः पश्चात्,
प्राणान् आयम्य,

प्राचीनावीती,

| ...अस्यां पुण्यतिथौ गोत्रस्य... शर्मणः मम पितुः श्राद्धान्ते
श्राद्धीय-पिण्ड-प्रदानं करिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य,
मधु-सर्पिस्-तिल-युतान् पिण्डान् षड् आनीय,
पुष्प-धूपादिभिर् अभ्यर्च्य,
द्वेधा दक्षिणाग्रान् दर्भान् संस्तीर्य,

मार्जनम्②

पूर्वेषु दर्भेषु -

मार्जयन्तां मम पितरौ, मार्जयन्तां मम पितामहा मार्जयन्तां मम प्रपितामहाः ।

अपरेषु दर्भेषु -

मार्जयन्तां मम मातरौ, मार्जयन्तां मम पितामह्यौ, मार्जयन्तां मम प्रपितामह्यः ।

इति च स-तिला अपः पितृतीर्थेन,
त्रिः दक्षिणापवर्गं निनीय,

[[140]]

पिण्ड-स्थापनम्②

एतत्तै तताऽसौ (←नामनिर्देशः), ये च त्वाम् अनुं (जीवन्ति)।
एतत्तै पितामहाऽसौ (←नामनिर्देशः), ये च त्वाम् अनुं (जीवन्ति)।
एतत्तै प्रपितामहाऽसौ (←नामनिर्देशः), ये च त्वाम् अनुं (जीवन्ति)।
एतत्तै मातर् असौ (←नामनिर्देशः), याश् च त्वाम् अनुं (जीवन्ति)।
एतत्तै पितामह्य् असौ (←नामनिर्देशः), याश् च त्वाम् अनुं (जीवन्ति)।
एतत्तै प्रपितामह्य् असौ (←नामनिर्देशः), याश् च त्वाम् अनुं (जीवन्ति)।

पूर्वेषु

| एतत्तै तत! ...गोत्र! शर्मन् !

इत्यादिना अवाचीन-पाणिः पिण्डं दत्त्वा,
'ये च त्वामनुं' इति पिण्डमूले लेपं निर्मूज्य,

| एतत्तै पितामह! ... गोत्र! ... शर्मन् !

इत्यादिना अवाचीनपाणिः पिण्डं दत्त्वा,
'ये च त्वामनुं' इति पिण्डमूले लेपं निर्मूज्य,

| एतत्तै प्रपितामह! ...गोत्र! ... शर्मन्!

इत्यादिना अवाचीनपाणिः पिण्डं दत्त्वा,
'ये च त्वामनु' । इति पिण्डमूले लेपं निर्मृज्य,

अपरेषु

| एतत्तै मातः! गोत्रे!.... (नाम्नि) देवि (३)!

इत्यादिना अवाचीनपाणिः पिण्डं दत्त्वा, 'याश्च त्वामनु' इति पिण्डमूले लेपं निर्मृज्य,

| एतत्तै पितामहि! ...गोत्रे!.... (नाम्नि) देवि!

इत्यादिना अवाचीनपाणिः पिण्डं दत्त्वा, 'याश्च त्वामनु' । इति पिण्डमूले लेपं निर्मृज्य,

| एतत्तै प्रपितामहि! ... गोत्रे!.... (नाम्नि) देवि!

इत्यादिना अवाचीनपाणिः पिण्डं दत्त्वा, 'याश्च त्वामनु' । इति पिण्डमूले लेपं निर्मृज्य,

अर्चनादि②

गन्ध-पुष्प-धूप-दीपादिभिर् अभ्यर्च्य (सुमङ्गलीमृत्याव एव ताभ्य इति केचित्) ।

भक्ष्य-भोज्य-फलादिकं पक्वापक्वं सर्वम्,
(अ-निवेदने तद्-भोजन-निषेधात्)
पिण्ड-देवताभ्यो निवेद्य,

तिलोदकम्②

पिण्ड-पात्रे तिलोदकम् अभिपूर्य तेन,

[[141]]

पूर्वेषु दर्भेषु

मार्जयन्तां मम पितरो, मार्जयन्तां मम पितामहा मार्जयन्तां मम प्रपितामहाः ।

इत्यादिक्रमेण त्रिः पूर्ववत् निनीय,
उत्थाय,

अपरेषु दर्भेषु -

मार्जयन्तां मम मातरो, मार्जयन्तां मम पितामहो, मार्जयन्तां मम प्रपितामहः ।

इत्यादिक्रमेण त्रिः पूर्ववत् निनीय,

तर्पणम्②

उत्थाय,

१. "ये च वोऽत्र ये चास्मास्व आशंसन्ते" इति पितृपिण्डान्
२. "याश्च वोऽत्र याश्चास्मास्व आशंसन्ते" इति मातृपिण्डान्

१. "ते च वहन्ताम्" इति पितृपिण्डान्
२. "ताश्च वहन्ताम्" इति मातृपिण्डान्

१. "तृप्यन्तु भवन्तः" इति पितृपिण्डान्
२. "तृप्यन्तु भवत्यः" इति मातृपिण्डान्

"तृप्यंतु तृप्यंतु तृप्यंतु ॥" इति उभयांश्च उपस्थाय

पिता पितामहश् चैव
तथैव प्रपितामहः ।
तृप्तिं प्रयान्तु पिण्डेन
मया दत्तेन भूतले ॥

इत्य् उक्त्वा

परिषेचनम्②

सव्यं जान्वा आच्य,

पुत्रान्यौत्रान्भि तृपयन्तीरापो मधुमतीरिमाः ।
स्वधां पितृभ्यो अमृतं दुहान्ना आपो देवीरुभयौस्तर्पयन्तु ॥ [[TODO:परिष्कार्यम्]]

[[142]]

इति स-तिलोद-पात्रेण सव्योत्तर-पाणिभ्यां पितृतीर्थेन
अप्रदक्षिणम् अविच्छिन्नाभिः अद्भिः परिषिच्य,

पात्र-वर्तनम्②

होमार्थानि पिण्डार्थानि च पात्राणि न्युब्ज्य,
'तृप्यंत तृप्यंत तृप्यंत' इति त्रिरनवानम् आवृत्य,
प्रोक्ष्य,
पात्राणि च द्वन्द्वम् अभ्युदाहृत्य,

प्राशनम्②

सर्वस्माद् अन्नात् किञ्चित् किञ्चित् आदाय
उपवीती -

प्राणे निर्विष्टोऽमृतं जुहोमि ।
ब्रह्मणि म आत्माऽमृतत्वाय ॥

इति ग्रासमात्रं प्राश्य, आचामेत् ॥

पिण्ड-दानानि②

पुत्रकामनायां मध्यपिण्डं 1

आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम् ।
यथेह पुरुषोऽसंत । (शु.य. २-३३)

इति मन्त्रेण,
अरोगिण्यै पुत्र-जनन-योग्यायै दद्यात् ॥

ततः पिण्डान् ब्रह्मचारिणे,
गोभ्यो वा दद्यात्-
अप्सु वा प्रक्षिपेत् ॥

1.

अपां त्वौषधीनां रसं प्राशंयामि ।
भूतकृतं गर्भं धत्स्व ।

इति वैदिकसार्वभौमाः ।
'वीरं मे दत्त पितरः' इति पत्न्यै दत्त्वा, पत्नी प्राङ्मुखी प्राश्रीयात् - आश्वलायनः ।

'यथेह पुरुषः स्यात्' इति छन्दोगाः । "यथायम् अरपा असत् ।" (शाखान्तरे) ।

०७ उत्तरकर्म①

एवं श्राद्धं कृत्वा,
सात्विकत्यागं कृत्वा,
उक्त-नियमादि-युक्तः स्थित्वा,
परेद्युः श्राद्धाङ्ग-तर्पणमपि कुर्यात् ॥

॥ इति पार्वणश्राद्धप्रयोगः ॥

[[143]]

०८ अभिश्रवणमन्त्राः ①

॥ अभिश्रवणमन्त्राः ॥

१. गायत्री (पु. १३२),

तत् सवितुर् वरेण्यम् (णिय)म्
भर्गो (=भर्जनम्) देवस्य धीमहि (←था धारणे/ ध्यै ध्याने/ धी आराधने) ।
धि यो यो नः प्रचोदयात् ॥
(परो-रजसे ऽसावद् ओ३म् ॥)

▼ प्रचोदयात्-स्वरः

प्र + चुद् + णिच् उदात्तः + शप् अनुदात्तः पिच्चात् + [लेट् → आट् + तिप् अनुदात्तः पिच्चात्]।

प्रानुदात्तत्वं तिङन्तस्योदात्तवत्त्वात्। तच्च यत्कारसद्भावात्।

२. श्रीसूक्तम् (पु. २८)

▼ मानसतरङ्गिणीकृत-परिचयः

The celebrated shrI sUkta has spread widely beyond its original role in the vedic gR^ihya liturgy and prayoga-s of the vedic vidhAna-s. Its earliest occurrences are seen in the khila of the R^igveda and the bodhAyana and vaikhAnasa mantra pATha-s of the kR^iShNa yajur veda. It is also related to the ShaShThI sUkta of the mAnava gR^ihya sUtra. The tantric literature also mentions it—the most prominent mention is in the lakShmI tantra (LT 36.121-140 and LT 50.1-237). LT50.1-2367 gives a detailed account of the pA~ncharatric prayoga of the shrI sUkta in worshipping lakShmI. The lakShmI-ratna kosha is another text providing its deployment in the worship of shrI. In the kAdividyA stream of shrI-kula tradition a saMpuTikaraNa of the sUkta and the pa~nchadashI (and other bIja-s like mAya, shrI, kAma, vANI and tripurashekharAnta) is a favored mode of deployment. The shrI sUkta has even been retained by the bauddha nAstika-s and this tradition was until recently alive in Nepal and Bhutan.

The pure vedic form of both the yajurvedic and R^igvedic traditions are no longer commonly practiced, especially in South India. Instead, what one has is a vulgate that is widely used in the drAviDa, Andhra and karnATa countries. It may be recited in a pseudo-yajurvedic form without following the rules of yajurvedic phonetics (e.g. hirANYavarNAM harinIM suvarNa ... instead of the correct yajuSh form: hirANYavarNA{m+} harinI{m+} suvarNa ... as is specified, for example, in the bodhAyana mantra pATha) or in a form typical of R^igvedic recitation.

Original R^ivedic version is often termed the kAshmIra-pATha because it appears to have been retained in those regions.

भूसूक्तम् (पु. ७२)

("स्वाहां ॥ भूम्या इदं न मम" इति त्यागः।)

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

1 अथ पुनराधेयमन्त्राः । तत्र गार्हपत्य आधीयमाने सर्पराज्ञीस्तिस्रोनुवर्तयति - भूमिर्भूमनेति ॥

भूमिर् भूम्ना (=बहुत्वेन), द्यौर वरिणा (=उरुत्वेन), ऽन्तरिक्षम् महित्वा (असि)। (पुरा वृषभराशौ खे यथा) **उपस्थे** ते देव्य् **अदिते** (सूर्यः खे यथा)
ऽग्निम् अन्नादम् अन्नाद्याया (=अन्नाद-हिताय) **ऽऽदधे** ॥

▼ Keith

(Thou art) earth in depth, sky in breadth, atmosphere in greatness;
In thy lap, O goddess Aditi, Agni
I place, food-eater for the eating of food.

▼ भट्टभास्कर-टीका

प्रथमोपरिष्ठाद्ब्रह्मती, अन्त्यस्य पादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । हे देवि **अदिते** अखाण्डिते भूमे । आहवनीयो भूमित्वेन स्तूयते । **भूमना** बहुत्वेन विपुलत्वेन त्वं भूमिरेवासि । **द्यौर** असि त्वं **वरिणा** उरुत्वेन । ताद्धर्म्यात्ताच्छब्दम् । अ[म?]कारलोपश्छान्दसः । अन्तरिक्षमसि माहित्वा माहात्म्येन । व्यञ्जनविपर्ययः । सर्वत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरेण तृतीयाया उदात्तत्वम् । महित्वशब्दान्तृतीयाया आकारो वा । अत्र **तवोपस्थे** उत्सङ्गे गार्हपत्यात्मनि अग्निमन्नादमन्नस्य हविषोत्तारं **अन्नाद्याय** अन्नादनसामर्थ्यात्मिकायै ऋद्धयै **आदधे** स्थापयामि । पचाद्यचि **अन्नादः** । इतरत्र छान्दसो भावे यत् । 'लघावन्ते' इति मध्योदात्त उपस्थशब्दः । मरुद्धादित्वाद्वा ॥

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

2द्वितीया - आयमिति गायत्री ॥

आ ऽयं गौः (→गमनशीलो अग्निस् सूर्यो वा, पुरा वृषभराशिस्थः) पृश्निर् ****अक्रमीद्**** ****असदन्**** (→असदत् इति शाकले) मातरं (भूमिं, खे रोहिणीं च) पुरः । पितरं (द्यौः) च, ****प्र-यन्त्**** सुवः (→स्वः इति शाकले) ॥

▼ Keith

The spotted bull hath come
And reached again the mother
And the father, faring to the heaven.

▼ भट्टभास्कर-टीका

इदानीमादित्यात्मना स्तूयते - **अयम् अग्निः गौर** आदित्यात्मा गच्छतीति **गौः** गमनशीलः **पृश्निः** शुक्लवर्णः आदित्यानामे[मै]व वा । **आक्रमीत्** अयमेवादित्यात्मना विश्वम् आक्रामतीति ।

प्रकर्षेणाविच्छेदेन गच्छन् सुवः शोभना रतिः । छान्दसौ लुङ्लडौ ।

आक्रम्य च मातरं भूमिम् **असनत्** भूमौ मातरि शान्तोभूत् । **पितरं** दिवं **प्रयन्** प्रकर्षेण गच्छन् सर्वतो ज्वलन् धूमज्वालाभ्यामभ्रं लिहन् **सुवः** पितृस्थानीये दिवि स्वरतिरभूत् ॥

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

3तृतीया - त्रिंशदिति गायत्री ॥

(दिने मुहूर्ता, मासे दिनानि वा) त्रिंशद् ****धाम्** वि रांजति****** (आदित्यात्मा ऽग्निः) (रोहिणी स्तुतिर् वा) ****वाक्**** (सूर्य-) पतङ्-गायं ****शिश्निये**** (→धीयते इति शाकले) । प्रत्य्(कूलम्) अस्य ****वहू**** द्युभिः ॥

▼ Keith

Thirty places be ruleth;
Speech resorteth to the bird
Bear it with the days.

▼ भट्टभास्कर-टीका

त्रिंशद् धामानि स्थानानि विराजति प्रकाशवद् भवति । उभयत्रापि वचनव्यत्ययः । त्रिंशन् मुहूर्ता उच्यन्ते । [पञ्चदशाहः]पञ्चदश रात्रेः ।

तेषु वाक् शिश्निये सिषेवे आश्रिता पतङ्गाय पतङ्गः आदित्यः । यथा 'ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव इर्यते' इति या स्तुतिलक्षणा वाक् तेषु सर्वेष्वपि मुहूर्तेषु पतङ्गं श्रिता । कर्मणि चतुर्थी ।

तस्मात्तादृशः महानुभावः आदित्यात्मा त्वं प्रत्यस्य प्रति-कूलं यत्प्रकृतं तवोद्भासनं तद् अस्य विसृज बुद्धौ मा कृथाः । 'ससाधनां क्रियामुपसर्ग आह' इति प्रतिशब्देन प्रतिकूलमुच्यते । ततः प्रसन्नो भूत्वा वह हवींष्यस्माकं द्युभिः दिनेदिने । अधिकरणानां साधकतमत्वविवक्षया तृतीया; यथा

'स्थाल्या पचति' इति । 'ऊडिदम्' इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य 'दिवो झल्' इति प्रतिषेधः । अस्मिन्व्याख्याने तिङः परत्वाद्ब्रह्मेत्यस्य निघातो दुर्लभस्स्यात् । अथ ब्रूमः - एवं महातेजाः पतङ्गः अस्य प्रतिवह प्रतिरूपतया वर्तस्व द्युभिः तेजोभिः । अन्वादेशत्वादस्येति सर्वानुदात्तः ॥

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

4आहवनीये तिस्रोनुवर्तयति । तत्र प्रथमा - अस्येति गायत्री ॥

अस्य (विषूव-सूर्यात्मनो ऽग्नेः) प्राणाद् **अपानत्** (वृषभराशेरु) **अन्तश् चरति** रोचना (→ रोहिणी दीप्तिर् वा) । व्यंख्यन् (=प्राकाशयन्) महिषस् (वृषभराशौ सूर्यः, भुव्य् अग्निः) सुवः (→दिवम् इति शाकले) ॥

▼ Keith

With her inspiration from his expiration,
She wandereth between the worlds;
The bull discerneth the heaven.

▼ भट्टभास्कर-टीका

अपानतीति प्रथमपादान्तः । अस्याग्नेः रोचना दीप्तिः रोचनशीला । 'अनुदात्तेश्च' इति युच् । अन्तश् शरीरेषु चरति । किं कुर्वती प्राणात् प्राणनव्यापारात् अनन्तरम् अपानती अपाननव्यापारं कुर्वती । जीवानां ऊर्ध्वगमनं प्राणनं, अधोगमनम् अपाननम् । जीवश्वासवायुः ।

किञ्च - महिषः महति शरीरे सीदति । 'सदिरप्रतेः' इति षत्वम् । अन्यविकारश्छान्दसः ।
यद्वा - महतेषिषचि लिङ्गव्यत्ययः । महनीया सुवः शोभना रोचना व्यंख्यत् विचष्टे प्रकाशते जीवानामन्तः । छान्दसौ लुङ् । 'अस्यतिवक्ति'
इत्यादिनाङ् । 'उदात्तस्वीरतयोः' इति संहितायामडागमः स्वर्यते ।

अन्य आहुः - अस्याग्नेः सुवः आदित्यात्मिका रोचना दीप्तिः प्राणादुदयात् अपानती अस्तं गच्छन्ती अन्तः द्यावापृथिव्योर् मध्ये चरति । महत्यन्तरिक्षे सीदति । व्यंख्यत् प्रकाशयति च द्यावापृथिव्यौ । एवं महानुभावं त्वामादधामीति ॥

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

5द्वितीया - यत्त्वेत्यनुष्टुप् ।

यत् त्वां [10] क्रुद्धं **परोवपं** (=उद्वासितवान् अस्मि), मन्युना यद् अवर्त्या । सुकल्पम् अग्ने तत् तव, (यतः पुनराधाने) पुनस् **त्वोद्दीपयामसि** ॥

▼ Keith

If thee [1] in anger I have scattered,
In rage or through misfortune,
That of thee, O Agni, be in good order,
Again thee we relight.

▼ भट्टभास्कर-टीका

तवेति तृतीयपादान्तः ॥ यत् येन कारणेन ऋद्धयभावेन क्रुद्धो ऽहं त्वामपि परोवप परोप्तवान् उद्वासितवानस्मि । 'णलुत्तमो वा' इति णित्त्वाभावः । 'यद्दृत्तान्नित्यम्' इति निघाताभावे 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेरनुदात्तत्वम्, समासश्च । लिति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ।

मन्युना शोकेन परीतो ऽहम् अवर्त्या दारिद्र्येण पाप्मना वा यत्त्वां परोवप विनाशितवान् हे अग्ने तदपि तव प्रसादात् सुकल्पं शोभनकृतिकमेव भवति । 'आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । 'युष्मदस्मदोर्दसि' इति तवशब्द आद्युदात्तः । अतस्त्वां पूर्ववदेवोद्दीपयामसि उद्दृपामः । 'इदन्तो मसि' ॥

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

6अथ तृतीया - यत् इत्यनुष्टुप् ॥

यत् ते मन्यु-परोप्तस्य पृथिवीम् अनुं **दध्वसे** (←ध्वस्) । आदित्या विश्वे तद् देवा वसंवश् च **सुमाभरन्** ॥

▼ Keith

Whatever of thee scattered in rage
Was spread over the earth,
That the Adityas, the All-gods
And the Vasus gathered together.

▼ भट्टभास्कर-टीका

ते तव मन्युपरोप्तस्य मन्युना हेतुना मयोद्भासितस्य । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यत् तेजः पृथिवीम् अनुदध्वसे ध्वस्तं पृथिवीम् अनुप्रविश्य वा नष्टं बभूव तदादित्या विश्वे देवा वसवश्च समाभरन् समाभरन्तु । 'हृग्रहोः' इति भत्वम् ॥

[[68]]

मेदिनीं देवीं वसुन्धरा स्याद्वसुन्धरा देवी वासवी ।
ब्रह्मवर्चसः पितृणां श्रोत्रं चक्षुर्मनः ॥

देवी हिरण्यगर्भिणी देवी प्रसूवरी (/ प्रसोदरी) ।
रसने (/ सदनं) सत्यायने सीद ॥

समुद्रवंती सावित्री हनो देवी महाङ्गी (/ महाङ्गा) ।
मही (/ महो) धरणी महोव्यधिष्ठा (महोध्यतिष्ठा / महोव्यविष्ठा)
शृङ्गे-शृङ्गे यजे-यजे विभीषणी ॥

इन्द्रपत्नी व्यापिनी सुरसरिदिह ([अज्ञातस्वर-पाठान्तरम्] - सरसिज इह) ।
वायुमतीं जलशयनीं श्रियन्धा ([अज्ञातस्वर-पाठान्तरम्] - स्वयंधा)
राजां(यां) सत्यन्तो (/ न्धो[जो]) परिमेदिनी ॥ श्वो परिधत्तं गाय(श्वोपरिधत्त परिगाय / [अज्ञातस्वर-पाठान्तरम्] - सो परिधत्तगाय)

विष्णुपत्नीं महीं देवीं माधुवीं माधवप्रियाम् ।
लक्ष्मीं प्रियसंखीं देवीं नमाम्यच्युतवल्लभाम् ॥

ॐ धनुर्धरायै विद्महे
सर्वसिद्धयै च धीमहि ।
तन् नो धरा प्रचोदयात् ॥
(स्वाहां ॥ धनुर्धराया इदं न मम)

शृण्वन्ति श्रोणांम् अमृतस्य गोपांम् ।
पुण्याम् अस्या उपशृणोमि वाचम् ।
महीन् देवीन् विष्णुपत्नीम् अजूर्याम् (= अज्वराम्) ।
प्रतीचीम् एनां हविषा यजामः ।

(स्वाहां ॥ विष्णुपत्न्या इदं न मम) ॥

त्रेधा विष्णुर् उरु-गायो (गेयो) विचक्रमे ।
महीन् दिवम् पृथिवीम् अन्तरिक्षम् ।
तच्छ्रौति (अत्र) श्रव (= कीर्तिम्) इच्छमाना ।
पुण्यं श्लोकयं यजमानाय कृण्वती ॥

(स्वाहां ॥ विष्णुव इदं न मम) ॥

नीलासूक्तम् (पु. ६९)

("स्वाहां ॥ विष्णुपत्न्या इदं न मम" इति त्यागः) ।

ओं ॥

(स्तोमं त्रयस्त्रिंशो! भुवनस्य पत्नि!
विवस्वद्-वाते! अग्नि नो) गृणाहि ।

▼ विस्तारः (द्रष्टुं नोद्यम्)

स्तोमं त्रयस्-त्रिंशो! भुवनस्य पत्नि! विवस्वद्-वाते! अभि नो **गृणाहि** (←गृ शब्दे) । घृतवती (→आ) सवितर्! आधिपत्यै पयस्वती
रन्तिर् (←रम्) (इयम्) **आशा नो अस्तु** ।

ध्रुवा दिशावँ विष्णु-पत्न्य् अ-घोरा,
ऽस्ये शाना संहसो, या मनोता (←मनस् + ऊता)
बृहस्-पतिर् मातरि श्वेत वायुस्
सन्धुवाना (←धु कर्मणे) वाता अभि नो गृणन्तु ।

विष्टम्भो दिवो, धरुणं पृथिव्या,
अस्ये शाना जगतो, विष्णु-पत्नी ।

३. पुरुषसूक्तम् (पु. ७१)

▼ सायण-भाष्यम्

'सहस्रशीर्षा' इति षोडशर्चं षष्ठं सूक्तम् ।
नारायण नामर्षिर्
अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टा अनुष्टुभः ।

अव्यक्त-महद्-आदि-विलक्षणश् चेतनो यः पुरुषः
'पुरुषाश् च परं किञ्चित्' (क. उ. ३. ११) इत्य्-आदि-श्रुतिषु प्रसिद्धः स देवता ।

तथा चानुक्रान्तं--- सहस्रशीर्षा षोडश नारायणः पौरुषमानुष्टुभं त्रिष्टुबन्तं तु इति । गतो विनियोगः ॥

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

1 अथ पुरुषानुवाकः - सहस्रशीर्षयादि ॥
आनुष्टुभस्सर्वोऽनुवाकः, विशेषो वक्ष्यते ।
अग्नौ पुरुषाकृतौ चीयमानायां
पुरुषशिर उपहितस्य शिरः कृत्वा
पुरुषाकृतिम् उपहितां
पुरुषेण नारायणेन यजमान उपतिष्ठते ।

पुरुषमेधे च

'पशून् उपाकृतान् दक्षिणतोऽवस्थाप्य
ब्रह्मा सहस्रशीर्षा पुरुष इति पुरुषेण नारायणेन पराचा अनुशंसति ।
अथ नारायणाभ्याम् उपस्थानं'

इत्यादिषु विनियोगः ।

अयम् उत्तरश् चानुवाकौ नारायणाख्यौ,
नारायणाख्येन ऋषिणा दृष्टौ ।

आभ्यां च पुरुषाख्यो नारायणः प्रतिपाद्यते ।
उक्तं च - आत्मनि पुरुषावस्थे प्रपञ्चप्रविष्टः पुरुषः, उत्तीर्णः परमात्मेति ।
पुरुषसूक्तमिति चैनं बह्वृचा आहुः ।

अथ 'सहस्रशीर्षं देवम्' इत्यपरो नारायणानुवाको भविष्यति,
यत्र परमात्मा प्रणवाख्यो नारायणः प्रतिपाद्यते ।
तस्य अग्न्य्-आदि-श्रौत-पुरुषवत् कर्म-सम्बन्धाभावाद् इहानाम्नानम् ।

▼ Jamison Brereton

90 (916)

Purusa

Nārāyaṇa

16 verses: anuṣṭubh, except triṣṭubh 16

This is one of the best-known and most influential hymns of the Ṛgveda. Its central symbol is the púruṣa, the “man,” “person,” or “human being.”

On the surface, this hymn tells of the sacrifice of a giant man, from whose parts the world was created. The theme of creation through a cosmic sacrifice is widespread, but this hymn is not simply the retelling of an ancient tradition. The púruṣa here serves as a symbol of the sacrifice itself, which especially in the middle Vedic tradition is a locus of creative power. The púruṣa is thus similar to the later divine figure Prajāpati, who in the Brāhmaṇas personifies the sacrifice.

Indeed this late hymn represents a verse commentary on the sacrifice that prefigures the prose commentaries of the Brāhmaṇas.⁽⁵⁾

This hymn is also notable because it is the only Ṛgvedic mention of the four varṇas, the hierarchical division of the social order that forms the theoretical basis for the caste system. One reason that the hymn may have been included in the Ṛgveda to provide a Ṛgvedic charter for such a division of society.

The identity of the Man and the sacrifice is established in the opening verse, for his thousand heads, eyes, and feet recall Agni, the sacrificial fire, and his macro cosmic equivalent, the Sun (cf. Brown 1931: 109–10). The Man comprehends the earth and extends beyond it. As Mus (1968: 549) has pointed out, the “ten-fingers’ breadth” by which he exceeds the world measures from the Man’s hairline to his mouth.⁽⁴⁾ The Man’s mouth represents speech, which marks the boundary between the imperceptible world of thought and the perceptible world created by speech.⁽⁵⁾

His mouth is also associated with eating, and in verse 2 the Man rises beyond the world “through food,” that is, by making the world his food. In later texts the “eater” is the master and the “eaten” is one who benefits the master (cf. Rau 1957: 34–35). The image may therefore reflect the Man’s dominance over the world.⁽⁴⁾ See also X.125, in which the mouth is similarly both the locus of speech and the locus of eating.

This theme of dominance or rule continues also in verse 5 in the mutual generation of the Man and the Virāj. The word virāj can mean either “brilliant” or “ruling, rule.” The latter is the more likely sense here, and therefore this word connects the hymn to Vedic ideals of the king, who in his consecration encompasses the world in a similar way that the Man does here (Proferes 2007: esp. ch. 3). Since the term virāj is grammatically feminine, it complements púruṣa, which is masculine in grammar and connotation.⁽⁴⁾

The Man is the “offering” (vs. 6), the sacrificial victim (vs. 15), but more especially he is the sacrifice itself that the gods, the Sādhyas, and seers performed (vs. 7). Through this sacrifice the elements of subsequent sacrifices emerged: the “clotted-mixture” (vs. 8), the verses, chants, meters, and sacrificial formulae (vs. 9), and the sacrificial animals (vs. 10). The parts of the sacrifice also became the three upper varṇas (vss. 11–12): his mouth the brahmins, masters of knowledge and speech; his arms the rulers, the possessors of power; and his thighs the freemen or clansmen, who are the productive support of society. These three classes form parts of the sacrifice because they can participate in the sacrifice. The śūdras or “servants” are not part of the sacrifice but rather emerge from the feet of the Man, a symbol of their low social status and their exclusion from the sacrifice. Finally, the elements of the cosmos and gods themselves come forth from the sacrifice (vss. 13–14). This primeval sacrifice thus establishes the “first foundations” for the performance of the sacrifice or even for the ritual, social, divine, and visible worlds more generally (vs. 16ab), and it creates access to heaven (16cd).

The identity of the Sādhyas (in vss. 7 and 16) is not clear. Their name means “those to be brought to success,” and they appear to be ancient sacrificers whose proper ritual performance has “perfected” them and who have attained god-like status or the status of gods.⁽⁴⁾

▼ रङ्गनाथः

१ ९० नारायणः । पुरुषः । अनुष्टुप्, १६ त्रिष्टुप्

01 सहस्रशीर्षा पुरुषः - अनुष्टुप् ⑥

(बहु-देवता-सङ्ग्रहात्) सहस्र (अनन्त)शीर्षा पुंरुषः ।

सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

सं भूमिं विश्वतो वृत्वा ।

अत्यतिष्ठद् दशाङ्गुलम् । १

(मुख-मूर्धोर् अन्तरं दशाङ्गुलम्, वाचिक+अव्यक्त-कल्पनयोश् चेति केचित्!)

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद् दशाङ्गुलम् ॥

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - पुरुषः
- ऋषिः - नारायणः
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

सहस्रशीर्षा पुंरुषः

सहस्राक्षः सहस्रपात्

सं भूमिं विश्वतो वृत्वा

अत्यतिष्ठद् दशाङ्गुलम्

▼ Vedaweb annotation

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular;; epic anuṣṭubh (380)

popular;; epic anuṣṭubh (380)

popular;; epic anuṣṭubh (380)

popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph

púruṣaḥ ← púruṣa- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

sahásraśīrṣā ← saháśraśīrṣan- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

sahasrākṣāḥ ← sahasrākṣā- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

sahásrapāt ← sahasrapad- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

bhúmim ← bhúmi- (nominal stem)

{case:ACC, gender:F, number:SG}

sá ← sá- ~ tá- (pronoun)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

viśvátas ← viśvátas (invariable)

{}

vṛtvá ← √vṛ- (root)

{}

áti ← áti (invariable)

{}

atiṣṭhat ← √sthā- (root)

{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

daśāṅgulám ← daśāṅgulá- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

▼ पद-पाठः

सहस्रंश्रीर्षा । पुरुषः । सहस्रंशुक्षः । सहस्रंशपात् ।
सः । भूमिम् । विश्वतः । वृत्वा । अति । अतिष्ठत् । दशशुङ्गुलम् ॥

▼ Hellwig Grammar

- *sahasraśīrṣā* ← *sahasra*
- [noun], neuter
- "thousand; one-thousandth; sahasra [word]."

- *sahasraśīrṣā* ← *śīrṣā* ← *śīrṣan*
- [noun], nominative, singular, masculine
- "head; śīrṣan [word]."

- *puruṣaḥ* ← *puruṣa*
- [noun], nominative, singular, masculine
- "man; man; Puruṣa; puṁvajra; puruṣa; servant; puruṣa [word]; assistant; soldier; soul; commoner; generation; people; doll."

- *sahasrākṣaḥ* ← *sahasra*
- [noun], neuter
- "thousand; one-thousandth; sahasra [word]."

- *sahasrākṣaḥ* ← *akṣaḥ* ← *akṣa*

- [noun], nominative, singular, masculine
- "eye; akṣa [word]; hole."

-
- *sahasrapāt* ← *sahasra*
 - [noun], neuter
 - "thousand; one-thousandth; sahasra [word]."

-
- *sahasrapāt* ← *pād*
 - [noun], nominative, singular, masculine
 - "pād [word]; foot."

-
- *sa* ← *tad*
 - [noun], nominative, singular, masculine
 - "this; he, she, it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same."

-
- *bhūmiṃ* ← *bhūmim* ← *bhūmi*
 - [noun], accusative, singular, feminine
 - "floor; earth; Earth; real property; region; pṛthivī; location; Earth; place; bhūja; floor; pit; bhūmi [word]; one; hole; shop; distance; country; space; land; territory; topographic point."

-
- *viśvato* ← *viśvatas*
 - [adverb]
 - "everywhere; around; about."

-
- *vṛtvāty* ← *vṛtvā* ← *vṛ*
 - [verb noun]
 - "surround; accompany; cover; obstruct; check; spread; envelop."

-
- *vṛtvāty* ← *ati*
 - [adverb]
 - "very; excessively; beyond; excessively."

-
- *atiṣṭhad* ← *atiṣṭhat* ← *sthā*
 - [verb], singular, Imperfect
 - "stay; stand; situate; exist; [in]; resist; endure; put; soak; be; stop; adhere; get stale; concentrate; grow; trust; wake; consociate; last; dwell; lie; stand; stop."

-
- *daśāṅgulam* ← *daśa* ← *daśan*
 - [noun], accusative, singular, neuter
 - "ten; tenth; daśan [word]."

-
- *daśāṅgulam* ← *aṅgulam* ← *aṅgula*
 - [noun], accusative, singular, neuter
 - "finger; finger."

▼ रङ्गनाथः

सहस्रशीर्षा- अनन्तशिरस्कः। सहस्राक्षः- अनन्तदृक्। सहस्रपात्- अनन्तगतिः। पुरुषः- अन्तर्यामी। पुरि शेते इति पुरुषः। पुरिशयं पुरुषमीक्षते इति ब्राह्मणे। पुराणः। पूर्वमेवाहमिहासमिति ब्राह्मणे। सः- असौ पुरुषः। भूमिम्- पृथिवीमदितिं प्रकृतिम्। विश्वतः- सर्वतः। वृत्वा- व्याप्य। दशाङ्गुलं अत्यतिष्ठत्- तामतिक्रम्यापि व्यवस्थितः॥१॥

▼ सायण-भाष्यम्

सर्वप्राणिसमष्टिरूपो ब्रह्माण्डदेहो विराडाख्यो यः पुरुषः सोऽयं सहस्रशीर्षा । सहस्रशब्दस्योपलक्षणत्वादनन्तैः शिरोभिर्युक्त इत्यर्थः । यानि सर्वप्राणिनां शिरांसि तानि सर्वाणि तद्देहान्तःपातित्वात्तदीयान्येवेति सहस्रशीर्षत्वम् । एवं सहस्राक्षित्वं सहस्रपादत्वं च । सः पुरुषः भूमिं ब्रह्माण्डगोलकरूपां विश्वतः सर्वतः वृत्वा परिवेष्ट्य दशाङ्गुलं दशाङ्गुलपरिमितं देशम् अत्यतिष्ठत् अतिक्रम्य व्यवस्थितः । दशाङ्गुलमित्युपलक्षणम् । ब्रह्माण्डाद्वहिरपि सर्वतो व्याप्यावस्थित इत्यर्थः॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

अत्र पुरुषाख्या पेक्षितावरणस्थानीयं देहविशेषं महापुरुषस्य निरूपयति - सहस्रशीर्षा अनेकशिरस्कः । 'शीर्षञ्छन्दसि' इति शीर्षन्भावः । पुरि शेते इति पुरुषः । पृषोदरादिः । सहस्राक्षो ऽनेकदृष्टिः । 'बहुव्रीही सक्थ्यक्ष्णोः' इति षच् समासान्तः । सतिशिष्टस्समासान्तस्वरः प्रवर्तते । सहस्रपाद् अनेकचरणः । 'सङ्ख्यासुपूर्वस्य' इति पादशब्दस्य पद्भावात् । सर्वत्र शिरःप्रभृतिकार्यसद्भावात् शिरः प्रभृतीनामनेकत्वम् । यद्वा - 'पुरुष एवेदं सर्वम्' इति तस्य विश्वात्मत्वाद् अस्मदादिसम्बन्धिनः शिरःप्रभृतयोऽवयवास् तस्यैवावयवा इति तेषामनेकत्वोपपत्तिः । सः पुरुषः भूमि भूम्यादीन् विकारान् विश्वतः सर्वतः वृत्वा व्याप्य मृदिव घटादीन् स्वाभेदेन छादयित्वा अत्यतिष्ठद् अतीत्य तिष्ठत्य् अतिक्रम्य विकारावस्थां स्वनैव रूपेण तिष्ठति दशाङ्गुलं दशाङ्गुलिप्रमाणावच्छिन्नम् । दश अङ्गुलयः प्रमाणम् अस्येत्य् अर्हीयस्य 'अध्यर्धपूर्व' इति लुक् , 'तत्पुरुषस्याङ्गलेः' इत्यच् समासान्तः । अत्र सामर्थ्यात् हृदयाकाशपरिग्रहः । हृदयाकाशस्यैव दशाङ्गुलमित्याख्येति केचित् । हृदयं दहरं गगनं पुरुष इति पर्यायः । यद्वा - सर्गप्रकरणमिदं, अतो विकारजातं भूम्यादिकं सर्वं वृत्वा पदेनैव घनमावृत्य दशाङ्गुलमतितिष्ठति दशाङ्गुलादधोऽधिष्ठानं न करोति, अत एव भूर्मेदशाङ्गुलादधोऽङ्कुरादेरनुत्पत्तिः । सर्वगतत्वेऽपि पुरुषस्य सिसृक्षोपधानमूलकारणात्मकत्वात् सर्वकार्यदेशव्याप्त्यैव स्वप्रयोजनसम्पादनात् तदेव तस्य सर्वगतत्वमिति दशाङ्गुलात्परतो न व्याप्नोति प्रयोजनाभावादिति केचित् ॥

▼ Wilson

English translation:

"Puruṣa, who has a thousand heads, a thousand eyes, a thousand feet, investing the earth in all directions, exceeds (it by a space) measuring ten fingers."

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Puruṣa = embodied spirit; or, virāj, the aggregate of all living beings, spirit embodied in the egg of Brahmā, i.e., the universal spirit animating all creation. Thousand= an infinite number; the human soul, extending from the navel, takes up its abode in the heart or the human breast; the supreme soul, having animated the universe, is present in man, either in a minute form or of defined dimensions

▼ Jamison Brereton

The Man has a thousand heads, a thousand eyes, and a thousand feet. Having covered the earth on all sides, he extended ten fingers' breadth beyond.

▼ Griffith

A THOUSAND heads hath Purusa, a thousand eyes, a thousand feet.
On every side pervading earth he fills a space ten fingers wide.

▼ Geldner

Tausendköpfig, tausendäugig, tausendfüßig ist Purusa; er bedeckte vollständig die Erde und erhob sich zehn Finger hoch darüber.

▼ Grassmann

Tausendköpfig war der Urmensch, tausendäugig, tausendfüssig; nachdem er die Erde von allen Seiten überdeckt hatte, ragte er noch zehn Finger lang darüber hinaus.

▼ Elizarenkova

Пуруша – тысячеглавый.
Тысячеглазый, тысяченогий.
Со всех сторон покрыв землю,
Он возвышался (над ней еще) на десять пальцев.

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- पुरुषः
- नारायणः
- निचृदनुष्टुप्
- गान्धारः

▼ ब्रह्ममुनि - विषयः

इस सूक्त में सब जड़जङ्गमका उत्पादक स्वामी परमात्मा है तथा जीवों के लिये भोग अपवर्ग देनेवाला है इत्यादि विषय हैं।

▼ ब्रह्ममुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (पुरुषः) सब जगत् में पूर्ण परमात्मा (सहस्रशीर्षा) असंख्यात शिरवाला-अनन्तज्ञानशक्तिमान् (सहस्राक्षः) असंख्यात चक्षुवाला-अनन्तदर्शनशक्तिवाला (सहस्रपात्) असंख्यात गतिवाला-विभुगतिवाला (सः) वह (भूमिम्) भुवन-ब्रह्माण्ड को (विश्वतः) सब ओर से (वृत्वा) व्याप्त होकर (दशाङ्गुलम्) दशअङ्गुलियों से मापनेयोग्य-स्थूल सूक्ष्म दश भूतों से युक्त या पैर की दशअङ्गुलियों-पादमात्र जगत् को भी (अत्यतिष्ठत्) लौघ वर्तमान है ॥१॥

▼ ब्रह्ममुनि - भावार्थः

भावार्थभाषा: - जगत् में पूरण पुरुष परमात्मा अनन्त ज्ञानवान्, अनन्तदर्शन शक्तिमान्, अनन्त गतिमान्-विभुगतिमान् है, उसके सम्मुख सारा ब्रह्माण्ड एकदेशी अल्प है। सब स्थूल सूक्ष्म भूतमय ब्रह्माण्ड को व्यापकर अपने अन्दर रख इसके बाहिर भी वर्तमान है ॥१॥

▼ ब्रह्ममुनि - विषयः

अत्र सूक्ते सर्वस्य जडजङ्गमस्योत्पादयिता स्वामी च परमात्मा तथा जीवेभ्यो भोगापवर्गविधाता चेत्येवमादयो विषयाः सन्ति।

▼ ब्रह्ममुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (पुरुषः) विश्वस्मिन् जगति पूरणः परमात्मा (सहस्रशीर्षा) असंख्यातशिरस्कोऽनन्तज्ञानशक्तिमान् (सहस्राक्षः) असंख्यात-चक्षुष्मान्-अनन्तदर्शनशक्तिमान् (सहस्रपात्) असंख्यातगतिको विभुगतिमान् (सः) स खलु (भूमि-विश्वतः-वृत्वा) भुवनं ब्रह्माण्डं सर्वतो व्याप्य (दशाङ्गुलम्-अत्यतिष्ठत्) दशभिरङ्गुलिभिर्मातव्यं स्थूलसूक्ष्मभूतदशकान्वितं यद्वा पादमात्रदशाङ्गुलपरिमितं ब्रह्माण्डं यथोक्तम्-“पादोऽस्य विश्वा भूतानि” तदतिक्रम्यातिष्ठद् वर्तमानोऽस्ति ॥१॥

02 पुरुष एवेदम् - अनुष्टुप् ॐ

(स्व-शरीरैकदेशेन) पु"रुष एवे"दं" स"र्वम् ।

य"द् भूतं" य"च् च भ"व्यम् ।

उत" (→ तथा देवात्मभिः) + अमृतत्व"स्ये" शानः (परमे व्योम्नि) ।

य"द् (→ यस्माद्) (ब्रह्माण्डरूपेण) अ"न्नेन (=अशितेन) + अतिरो"हति । ३

पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् ।

उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - पुरुषः
- ऋषिः - नारायणः
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ *Thomson & Solcum*

पु॒रुष ए॒वे दं॑ स॒र्व
य॑द् भू॒तं य॑च् च भ॒विय॑म्
उ॒ता मृ॑त॒त्वस्ये॑ शानो
य॑द् अ॒न्नेना॑तिरो॒ हति॑

▼ *Vedaweb annotation*

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph

evá ← evá (invariable)
{}

idám ← ayám (pronoun)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

púruṣaḥ ← púruṣa- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

sárvaṃ ← sárva- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

bhávyaṃ ← bhávya- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

bhūtám ← √bhū- (root)
{case:NOM, gender:M, number:SG, non-finite:PPP}

ca ← ca (invariable)
{}

yát ← yá- (pronoun)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

yát ← yá- (pronoun)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

amṛtatváśya ← amṛtatvá- (nominal stem)
{case:GEN, gender:N, number:SG}

īśānaḥ ← √īś- (root)

{case:NOM, gender:M, number:SG, voice:MED}

utá ← utá (invariable)

{}

ánnena ← ánna- (nominal stem)

{case:INS, gender:N, number:SG}

atiróhati ← √ruh- (root)

{number:SG, person:3, mood:IND, tense:PRS, voice:ACT}

yát ← yá- (pronoun)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

▼ पद-पाठः

पुरुषः । एव । इदम् । सर्वम् । यत् । भूतम् । यत् । च । भव्यम् ।
उत । अमृतत्वस्य । ईशानः । यत् । अन्नैः । अतिरोहति ॥

▼ Hellwig Grammar

- *puruṣa* ← *puruṣaḥ* ← *puruṣa*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “man; man; Puruṣa; puṁvajra; puruṣa; servant; puruṣa [word]; assistant; soldier; soul; commoner; generation; people; doll.”

- *evedaṃ* ← *evā* ← *eva*
- [adverb]
- “indeed; merely; thus; even; surely; same; eva [word]; successively; immediately; in truth.”

- *evedaṃ* ← *idam*
- [noun], nominative, singular, neuter
- “this; he, she, it (pers. pron.); here.”

- *sarvaṃ* ← *sarvam* ← *sarva*
- [noun], nominative, singular, neuter
- “all(a); whole; complete; sarva [word]; every(a); each(a); all; entire; sāṃnipātika; manifold; complete; all the(a); different; overall.”

- *yad* ← *yat* ← *yad*
- [noun], nominative, singular, neuter
- “who; which; yat [pronoun].”

- *bhūtaṃ* ← *bhūtam* ← *bhū*
- [verb noun], nominative, singular
- “become; be; originate; transform; happen; result; exist; be born; be; be; come to life; grow; elapse; come to mind; thrive; become; impend; show; conceive; understand; stand; constitute; serve; apply; behave.”

- *yac* ← *yat* ← *yad*
- [noun], nominative, singular, neuter
- “who; which; yat [pronoun].”

- *ca*
- [adverb]
- “and; besides; then; now; even.”

- *bhavyam* ← *bhū*
- [verb noun], nominative, singular
- “become; be; originate; transform; happen; result; exist; be born; be; be; come to life; grow; elapse; come to mind; thrive; become; impend; show; conceive; understand; stand; constitute; serve; apply; behave.”

- *utāmṛtatvasyeśāno* ← *uta*
- [adverb]
- “and; besides; uta [indecl.]; similarly; alike; even.”

- *utāmṛtatvasyeśāno* ← *amṛta*
- [noun]
- “immortal; amṛta; imperishable.”

- *utāmṛtatvasyeśāno* ← *tvasya* ← *tva*
- [noun], genitive, singular, neuter
- “state; quality; cause; reason.”

- *utāmṛtatvasyeśāno* ← *īśānaḥ* ← *īś*
- [verb noun], nominative, singular
- “govern; command; master; dominate; can; reign; control; own.”

- *yad* ← *yat*
- [adverb]
- “once [when]; because; that; if; how.”

- *annenātirohati* ← *annena* ← *anna*
- [noun], instrumental, singular, neuter
- “food; foodstuff; grain; anna [word]; eating; boiled rice; meal.”

- *annenātirohati* ← *atirohati* ← *atiruh* ← *√ruh*
- [verb], singular, Present indicative

▼ रङ्गनाथः

यद्भूतं यच्च भव्यम्- जातं जनिष्यमानम्। सर्वम्। इदम्- एतत्। पुरुषः- आत्मा। एव। उत- अपि च। यत्- यदा। अन्नेन- भौमविषयेण। अतिरोहति- स्थौल्यभावं गच्छति। तदापि। अमृतत्वस्य- चिदाकाशस्य। ईशानः- स्वामी एव भवति। अमृतः सन्नेव स्थौल्यं गच्छति। स्वस्वरूपमजहदेव बहुरूपाणि गृह्णाति॥२॥

▼ सायण-भाष्यम्

यद् इदम् वर्तमानं जगत्सर्वं पुरुष एव।

यच्च भूतम् अतीतम् जगद् यच्च भव्यं भविष्यज्जगत् तदपि पुरुष एव। यथास्मिन् कल्पे वर्तमानाः प्राणि-देहाः सर्वेऽपि विराट्-पुरुशस्यावयवाः - तथैवातीतागमिनोर् अपि कल्पयोर् द्रष्टव्यम् इत्य् अभिप्रायः।

उताऽपि चामृतत्वस्य देवत्वस्यायम् ईशानः स्वामी।

यद् यस्मात् कारणादन्नेन प्राणिनां भोग्येनाऽन्नेन निमित्त-भूतेनाऽति-रोहति स्वकीयां कारणावस्थाम् अतिक्रम्य परिदृश्यमानाम् जगद्-अवस्थां प्राप्नोति, तस्मात् प्राणिनां कर्म-फल-भोगाय जगद्-अवस्था-स्वीकारान् नेदम् तस्य वस्तुत्वम् इत्य् अर्थः॥२॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

2इदानीं पुरुषस्य वैश्वरूप्यमाह - पुरुष एवेति ॥ इदं प्रत्यक्षेण दृश्यमानं व्यक्तं स्थावरजङ्गमात्मकं यद्वर्तमानं सर्वं यच्च भूतम् अतीतं यच्च भव्यं भविष्यद् एतत्सर्वं पुरुष एव पुरुषस्यैवायं परिणामः । उत अपि च अयं पुरुषो ऽमृतत्वस्य देवत्वस्यापि ईशानः समर्थः प्रसन्नो ऽमृतत्वमपि प्रापयितुं शक्नोति । देवानामपीश्वर इति यावत् । यच्च अन्नेन अदनीयेन निमित्तेन अतिरोहति कारणावस्थामतीत्य कार्यात्मना जायते मर्त्यादि, तस्यापीशान इत्येव अयोनिजानामन्नरसपरिणामानां चेशान इति ॥

▼ Wilson

English translation:

“Puruṣa is verily all this (visible world), all that is, and all that is to be; he is also the lord of immortality; for he mounts beyond (his own condition) for the food (of living beings).”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

He mounts: liṭ, since he rises beyond by food; or, he is that which grows by nourishment; or, that which expands by nourishment;

Annena = prāṇināmbhoghenānnena nimittabhūtena; "inasmuch as he assumes the condition of the world in order that sentient beings may enjoy the fruit of their acts (prāṇinām karmaphalabhogāya), that is not his true nature": the supreme spirit, which in its own state is inert and undiscernible, becomes the visible world, that living beings may reap the fruit of their acts since they acquire mokṣa or final liberation, the supreme spirit is the lord of immortality;

Anna = matter (Muṇḍaka Upaniṣad 1.8)

▼ Jamison Brereton

The Man alone is this whole (world): what has come into being and what is to be. Moreover, he is master of immortality when he climbs beyond (this world) through food.

▼ Griffith

This Purusa is all that yet hath been and all that is to be;
The Lord of Immortality which waxes greater still by food.

▼ Geldner

Purusa allein ist diese ganze Welt, die vergangene und die zukünftige, und er ist der Herr über die Unsterblichkeit und auch über das, was durch Speise noch weiter wächst.

▼ Grassmann

Der Urmensch ist alles dies, was gewesen ist, und was sein wird; er gebietet über das Unsterbliche, was durch Speise [Opferspeise] noch höher wächst [herrlicher wird].

▼ Elizarenkova

В самом деле, Пуруша – это вселенная,
Которая была и которая будет.
Он также властвует над бессмертием.
Потому что перерастает (все) благодаря пище.

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- पुरुषः
- नारायणः
- निचृदनुष्टुप्
- गान्धारः

▼ ब्रह्ममुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (पुरुषः-एव) परमपुरुष परमात्मा ही (अमृतत्वस्य-ईशानः) मोक्ष का स्वामी अधिष्ठाता है (उत) और (इदं सर्वं यत्-भूतं यत्-च भव्यम्) यह सब जो उत्पन्न हुआ, जो होनेवाला जगत् है तथा (यत्-अन्नेन-अतिरोहति) जो अन्न-भोजन से बढ़ता है जीवमात्र, उसका भी परमपुरुष परमात्मा स्वामी है ॥२॥

▼ ब्रह्ममुनि - भावार्थः

भावार्थभाषा: - परमपुरुष परमात्मा जीवमात्र का तथा तदर्थ भोग अपवर्ग-मोक्ष का एवं सब उत्पन्न हुए होनेवाले जगत् का स्वामी है, ऐसा मान कर उसकी स्तुति करनी चाहिए ॥२॥

▼ ब्रह्ममुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (पुरुषः-एव) परमपुरुषः परमात्मैव (अमृतत्वस्य-ईशानः) मोक्षस्य स्वामी तथाऽधिष्ठाताऽस्ति "अमृतत्वस्यापि मोक्षस्यापि-ईशानः" [यजुः उक्वटः] (उत) अपि च (इदं सर्वं यत्-भूतं यत्-च भव्यम्) एतत् सर्वं यद् भूतं गतं यच्च भवितव्यं जगत् तथा (यत्-अन्नेन-अतिरोहति) यच्च भोजनेन वर्धते "जीवजातमन्नेनातिरोहति-उत्पद्यते तस्य सर्वस्य चैवेशानः" [यजु० महीधरः] तस्यापि परमपुरुषः परमात्मा स्वामी ह्यस्ति ॥२॥

03 एतावानस्य महिमातो - अनुष्टुप्®

एतावान् (ब्रह्माण्डम् इति) अस्य महिमा" ।

अतो (→ततोऽपि) ज्यायाँश् च पूरुषः ।

(कथम् इति चेत्-)

पादोऽस्य विश्वा भूतानि ।

(अवशिष्टस्य) त्रिपादं (अंशः पर-देवतापूर्णः) अस्यामृतं (=अविनाशी) दिवि (=परमे व्योम्नि) । एतावानस्य महिमातो ज्यायाँश्च पूरुषः ।

पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - पुरुषः
- ऋषिः - नारायणः
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

एतावान् अस्य महिमा"

अतो ज्यायाँश् च पूरुषः

पा"दो ऽस्य वि"श्वा भूता"नि
त्रिपा"द् अस्याम्"तं दिवि"

▼ *Vedaweb annotation*

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular;; epic anuṣṭubh (380)

popular;; epic anuṣṭubh (380)

popular;; epic anuṣṭubh (380)

popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph

asya ← ayám (pronoun)

{case:GEN, gender:M, number:SG}

etávān ← etávant- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

mahimá ← mahimán- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

átas ← átas (invariable)

{}

ca ← ca (invariable)

{}

jyáyān ← jyáyāns- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

púruṣaḥ ← púruṣa- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

asya ← ayám (pronoun)

{case:GEN, gender:M, number:SG}

bhūtāni ← √bhū- (root)

{case:NOM, gender:N, number:PL, non-finite:PPP}

pádaḥ ← páda- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

vísṵā ← víṣva- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:PL}

amṛtam ← amṛta- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

asya ← ayám (pronoun)

{case:GEN, gender:M, number:SG}

diví ← dyú- ~ div- (nominal stem)
{case:LOC, gender:M, number:SG}

tripát ← tripád- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

▼ पद-पाठः

एतावान् । अस्य । महिमा । अतः । ज्यायान् । च । पुरुषः ।
पादः । अस्य । विश्वा । भूतानि । त्रिऽपात् । अस्य । अमृतम् । द्विवि ॥

▼ Hellwig Grammar

- *etāvān* ← *etāvat*
- [noun], nominative, singular, masculine
- "such(a); such(a)."

- *asya* ← *idam*
- [noun], genitive, singular, masculine
- "this; he, she, it (pers. pron.); here."

- *mahimāto* ← *mahimā* ← *mahiman*
- [noun], nominative, singular, masculine
- "greatness; power; mahiman."

- *mahimāto* ← *atas*
- [adverb]
- "now; therefore; then; from there; hence; consequently; then; hence; henceforth."

- *jyāyāṃś* ← *jyāyān* ← *jyāyas*
- [noun], nominative, singular, masculine
- "better; elder; greater; bigger."

- *ca*
- [adverb]
- "and; besides; then; now; even."

- *pūruṣaḥ* ← *pūruṣa*
- [noun], nominative, singular, masculine
- "man; man; Puruṣa."

- *pādo* ← *pādaḥ* ← *pāda*
- [noun], nominative, singular, masculine
- "foot; one-fourth; beam; pāda; foot; foundation; pāda [word]; leg; leg; animal foot; step; foot; footfall; verse."

- *'sya* ← *asya* ← *idam*
- [noun], genitive, singular, masculine

- “this; he,she,it (pers. pron.); here.”

- *viśvā* ← *viśva*
- [noun], nominative, plural, neuter
- “all(a); whole; complete; each(a); viśva [word]; completely; wholly.”

- *bhūtāni* ← *bhūta*
- [noun], nominative, plural, neuter
- “being; ghost; mahābhūta; monster; past; Bhūta; world; bhūta [word]; being; mythical monster; animal; entity.”

- *tripād* ← *tri*
- [noun]
- “three; tri/tisṛ [word].”

- *tripād* ← *pād*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “pād [word]; foot.”

- *asyāmṛtaṃ* ← *asya* ← *idam*
- [noun], genitive, singular, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); here.”

- *asyāmṛtaṃ* ← *amṛtam* ← *amṛta*
- [noun], nominative, singular, neuter
- “immortal; amṛta; imperishable.”

- *divi* ← *div*
- [noun], locative, singular, masculine
- “sky; Svarga; day; div [word]; heaven and earth; day; dawn.”

▼ रङ्गनाथः

एतावान्- सर्वोपि प्रकृतिविषयः। अस्य- एतस्य विष्णोः। महिमा। अतः- महिमातः। पूरुषः- विष्णुः। ज्यायान्- श्रेष्ठः। अस्य- एतस्य विष्णोः। विश्वा भूतानि- सर्वाणि प्रकृतिजातानि। पादः- चतुर्थोऽंशः। अस्य- एतस्य विष्णोः। त्रिपात्- अन्ये त्रयोऽंशाः। दिवि- चिदाकाशे। अमृतम्- विनाशरहिताः ॥३॥

▼ सायण-भाष्यम्

अतीतानागत-वर्तमान-रूपं जगद् यावद् अस्ति **एतावान्** सर्वोऽप्य् अस्य पुरुषस्य महिमा। स्वकीय-सामर्थ्य-विशेषः। न तु तस्य वास्तव-स्वरूपम्। (5) वास्तवस्तु पुरुषोऽतो महिम्नोऽपि **ज्यायान्**। अतिशयेनाधिकः। एतच्चोभयं स्पष्टीक्रियते। अस्य पुरुषस्य विश्वा सर्वाणि भूतानि कालत्रयवर्तीनि प्राणिजातानि पादः। चतुर्थोऽंशः। अस्य पुरुषस्यावशिष्टं त्रिपात्स्वरूपममृतं विनाशरहितं सद्विद्योतनात्मकेस्वप्रकाशस्वरूपे व्यवतिष्ठत इति शेषः। यद्यपि सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म। तै. आ. ८-१- उ. २-१। इत्याम्नातस्य परब्रह्मन इयत्ताभावात्पादचतुष्टयं निरूपयितुमशक्यं तथापि जगदिदं ब्रह्मस्वरूपपेक्षयाल्पमिति विवक्षितत्वात्पादत्वोपन्यासः ॥३॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

3एतावानिति ॥ एतावान् एतत्प्रमाणः यन् मर्त्या अमर्त्याश्च एतावान् अस्य पुरुषस्य महिमा महत्कर्म विभूतिरित्यर्थः, न त्वयमेतावान् । अयं तु पुरुषो ऽतोऽपि यथोक्तान् मर्त्यामर्त्यालक्षणात् कार्यवर्गाज् ज्यायान् वृद्धतरः नेतावानेवेति मन्तव्यः । तत्कथमित्याह - पाद एकदेशो ऽस्य विश्वा

भूतानि भूतजातान्य् अल्पांशो व्यक्तात्मना वर्तते । पादमात्रत एव सर्गप्रतिसर्गयोः प्रवृत्तिः । अस्य सम्बन्ध् अपरं त्रिपात् पादत्रयात्मकं व्यक्तप्रमाणान्त्रिगुणं महाप्रमाणम् एकदेशान्तरम् अमृतम् अविकारित्वेन चेतनरूपेण दिवि द्योतनवत् आदित्यमण्डले परमपुरुषशरीरभूते वर्तते । उक्तं च 'स यश्चायं पुरुषे । यश्चासावादित्ये । स एकः ।' इति । त्रयः पादा यस्येति 'सङ्ख्यासु पूर्वस्य' इति लोपः 'द्वित्रिभ्यां पद्दन्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । पुरुषस्यापरिमितत्वान् न चतुर्थाशवचनः पादशब्दः ॥

▼ *Wilson*

English translation:

"Such is his greatness; and **Puruṣa** is greater even than this; all beings are one-fourth of him; his otherthree-fourths, (being) immortal, (abide) in heaven."

Commentary by Sāyaṇa: R̥gveda-bhāṣya

Such is his greatness: i.e., the greatness of Puruṣa is as vastas the world of past, present, and future beings

▼ *Jamison Brereton*

So much is his greatness, but the Man is more than this:
a quarter of him is all living beings; three quarters are the immortal in heaven.

▼ *Griffith*

So mighty is his greatness; yea, greater than this is Purusa.
All creatures are one-fourth of him, three-fourths eternal life in heaven.

▼ *Geldner*

Solches ist seine Größe und noch gewaltiger als dies ist Purusa. Ein Viertel von ihm sind alle Geschöpfe, drei Viertel von ihm ist das Unsterbliche im Himmel.

▼ *Grassmann*

So bedeutend ist seine Grösse, und noch grösser ist der Urmensch; ein Viertel von ihm sind alle Geschöpfe, und drei Viertel von ihm die Welt der Unsterblichen im Himmel.

▼ *Elizarenkova*

Таково его величие,
И еще мощнее этого (сам) Пуруша.
Четверть его – все существа.
Три четверти его – бессмертие на небе.

▼ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- पुरुषः
- नारायणः
- निचृदनुष्टुप्
- गान्धारः

▼ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषा: - (एतावान् महिमा-अस्य) यह जड़-जङ्गम प्रसार या संसार इस परम पुरुष परमात्मा का महिमा-महत्त्वसूचक व्यापार है (अतः-ज्यायान् पूरुषः) इससे बड़ा वह परमात्मा है (विश्वा भूतानि-अस्य पादः) साड़ी जड़-जङ्गम वस्तुएँ इसके पादमात्र हैं (अस्य त्रिपात्) इस परमात्मा का त्रिपाद्रूप (दिवि-अमृतम्) प्रकाशमय स्वरूप में अमृत है ॥३॥

▼ ब्रह्मसुनि - भावार्थः

भावार्थभाषा: - सारा संसार उसके एकदेश में है, वह परमात्मा इससे महान् है, तथा ये सारी जड़-जङ्गम वस्तुएँ उसके एक पादमात्र हैं, उसका अमृतस्वरूप त्रिपाद तो प्रकाशस्वरूप में है ॥३॥

▼ ब्रह्मसुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (एतावान्-महिमा-अस्य) एतावान् जडजङ्गमरूपः प्रसारः संसारो वाऽस्य परमपुरुषस्य परमात्मनो महिमा महत्त्वसूचको व्यापारः (अतः-ज्यायान् पूरुषः) अस्माज्ज्येष्ठः स परमात्मा (विश्वा-भूतानि-अस्य पादः) सर्वाणि भूतानि जडजङ्गमानि वस्तूनि खल्वस्य पाद एव (अस्य त्रिपात्-दिवि-अमृतम्) अस्य परमात्मनस्त्रिपादूपं द्योतनात्मके स्वरूपेऽमृतं विद्यते ॥३॥

04 त्रिपादूर्ध्व उदैत्पुरुषः - अनुष्टुप्®

(सो ऽयं) त्रिपा"द" (→त्रिविक्रम-सूचना) ऊर्ध्व" उ"दैत् पु"रुषः (शिष्टस्यापेक्षया)।

(पूर्वोक्त-) पा"दो ऽस्येहा"ऽऽभवात् पु"नः (पुनःपुनः) ।

त"तो (पादः) वि"ष्वङ् (=सर्वतो) व्यू"क्रामत् (वक्ष्यमाण-जननाय)।

साशानानशने" (=जीवाजीवे [वस्तु]) अ"भि" (लक्ष्य) । ४

त्रिपादूर्ध्व उदैत्पुरुषः पादोऽस्येहाभंवत्पुनः ।

ततो विष्वङ् व्यक्रामत्साशानानशने अभि ॥

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - पुरुषः
- ऋषिः - नारायणः
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

त्रिपा"द ऊर्ध्व" उ"दैत् पु"रुषः

पा"दो ऽस्येहा"भवत् पु"नः

त"तो वि"ष्वङ् वि" अक्रामत्

साशानानशने" अ"भि"

▼ Vedaweb annotation

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular;; epic anuṣṭubh (380)

popular;; epic anuṣṭubh (380)

popular;; epic anuṣṭubh (380)

popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph

ait ← √i- 1 (root)

{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

púruṣaḥ ← púruṣa- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

tripāt ← tripād- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

ūrdhvāḥ ← ūrdhvā- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

út ← út (invariable)

{}

abhavat ← √bhū- (root)

{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

asya ← ayám (pronoun)

{case:GEN, gender:M, number:SG}

ihá ← ihá (invariable)

{}

pādaḥ ← pāda- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

púnar ← púnar (invariable)

{}

akrāmat ← √krami- (root)

{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

tátas ← tátas (invariable)

{}

ví ← ví (invariable)

{}

víṣvaṅ ← víṣvañc- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

abhí ← abhí (invariable)

{}

sāśanānaśané ← sāśanānaśaná- (nominal stem)

{case:ACC, gender:N, number:DU}

▼ पद-पाठः

त्रिःपात् । ऊर्ध्वः । उत् । ऐत् । पुरुषः । पादः । अस्य । इह । अभवत् । पुनरिति ।
ततः । विष्वङ् । वि । अक्रामत् । साशनानशने इति । अभि ॥

▼ Hellwig Grammar

- *tripād* ← *tri*
- [noun]
- "three; tri/tisṛ [word]."

- *tripād* ← *pād*
- [noun], nominative, singular, masculine
- "pād [word]; foot."

-
- *ūrdhva* ← *ūrdhvaḥ* ← *ūrdhva*
 - [noun], nominative, singular, masculine
 - “upper; up(a); upper; upward; erect; more(a); raised; *ūrdhva* [word]; acclivitous; overturned; loud; eminent; high.”
-

- *ud*
 - [adverb]
 - “up.”
-

- *ait* ← *i*
 - [verb], singular, Imperfect
 - “go; travel; enter (a state); return; walk; continue; reach; ask.”
-

- *puruṣaḥ* ← *puruṣa*
 - [noun], nominative, singular, masculine
 - “man; man; Puruṣa; puṁvajra; puruṣa; servant; puruṣa [word]; assistant; soldier; soul; commoner; generation; people; doll.”
-

- *pādo* ← *pādaḥ* ← *pāda*
 - [noun], nominative, singular, masculine
 - “foot; one-fourth; beam; *pāda*; foot; foundation; *pāda* [word]; leg; leg; animal foot; step; foot; footfall; verse.”
-

- *'syehābhavat* ← *asya* ← *idam*
 - [noun], genitive, singular, masculine
 - “this; he, she, it (pers. pron.); here.”
-

- *'syehābhavat* ← *iha*
 - [adverb]
 - “here; now; in this world; now; below; there; here; just.”
-

- *'syehābhavat* ← *abhavat* ← *bhū*
 - [verb], singular, Imperfect
 - “become; be; originate; transform; happen; result; exist; be born; be; be; come to life; grow; elapse; come to mind; thrive; become; impend; show; conceive; understand; stand; constitute; serve; apply; behave.”
-

- *punaḥ* ← *punar*
 - [adverb]
 - “again; further; now; over and over; subsequently; repeatedly; however; besides.”
-

- *tato* ← *tatas*
 - [adverb]
-

- “then; therefore; now; then; from there; subsequently; consequently; then; there; from that; for that reason; alternatively; consequently; furthermore.”

- *viṣvañ* ← *viṣvañc*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “dispersed; viṣvañc [word].”

- *vy* ← *vi*
- [adverb]
- “apart; away; away.”

- *akrāmat* ← *kram*
- [verb], singular, Imperfect
- “kram; step; go; continue; proceed; traverse; heat.”

- *sāśanāśane* ← *sa*
- [adverb]
- “with; little; together.”

- *sāśanāśane* ← *aśana*
- [noun], neuter
- “eating; food; diet; foodstuff.”

- *sāśanāśane* ← *anaśane* ← *anaśana*
- [noun], accusative, dual, neuter
- “fast; seeking death by fasting.”

- *abhi*
- [adverb]
- “towards; on.”

▼ रङ्गनाथः

त्रिपात्- अमृतः पुरुषः। ऊर्ध्व उदैत्- चतुर्थादंशात् प्राकृतात् उत्कृष्टः स्थितः। अस्य- एतस्य पुरुषस्य। पादः- एकांश एव। इह- अत्र। पुनः- पुनःपुन्येन। अभवत्- सृज्यते। ततः- २ अनन्तरम्। साशनानशने- अन्नान्नादादिकम्। साशनमन्नादम्। अनशनमन्नम्। अभि- अभितः। विष्वङ्- नानारूपेण। व्यक्रामत्- व्याप्नोति ॥४॥

▼ सायण-भाष्यम्

योऽयं **त्रिपात् पुरुषः** संसाररहितो ब्रह्मस्वरूपः सोऽयम् **ऊर्ध्व उदैत्** अस्मादज्ञानकार्यात्संसारद्वहिर्भूतोऽत्रत्यैर्गुणदोषैरस्पृष्ट उत्कर्षेण स्थितवान्। तस्य **अस्य** सोऽयम् **पादः** लेशः सोऽयम् **इह** मायायां **पुनः** अभवत् सृष्टिसंहाराभ्यां पुनःपुनरागच्छति। अस्य सर्वस्य जगतः परमात्मलेशत्वं भगवताप्युक्तं---- विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ' (भ. गी. १०. ४२) इति। **ततः** मायायामागत्यानन्तरं **विष्वङ्** देवमनुष्यतिर्यगादिरूपेण विविधः सन् **व्यक्रामत्** व्याप्तवान्। किं कृत्वा। **साशनानशने** अभिलक्ष्य। साशनं भोजनादिव्यवहारोपेतं चेतनं प्राणिजातम् अनशनं तद्रहितमचेतनं गिरिनद्यादिकम्। तदुभयं यथा स्यात्तथा स्वयमेव विविधो भूत्वा व्याप्तवानित्यर्थः ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

४एवमादित्यानन्तरपुरुषरूपेण महापुरुषो विश्वस्य सर्गकारणमित्युक्तम्। इदानीं यज्ञपुरुषरूपेण महापुरुषस्य लोकसृष्टिकारणत्वं तदुभयात्मना च लोकस्थितिहेतुत्वं पुरुषस्याह - त्रिपादिति ॥ वेदानां प्रत्येकं त्रिभिस्त्रिभिः पादैस्सहितः पुरुषो यज्ञात्मा त्रिपात्। रूपस्वरावुक्तौ। वेदानां त्रींस्त्रीन्

पादानुपादाय यज्ञो भूत्वा स पुरुष उर्ध्वम् उदैद् उर्ध्वमुद्गतवान् । यथा 'गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति' इति । अथ अस्य पुरुषस्य यज्ञात्मनः पादस्-
तुरीयांशः वेदानां चतुर्थभागा आत्मा इह आभवाद् अस्यां परिदृश्यमानायां सर्वभूतस्थितो कारणभावेन पुनःपुनर्भवति, यथा
इष्टदेवतास्तुत्यादिभिस् तर्पयित्वा तत्फलेन यजमानान् संयोजयति 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः' इति न्यायेन लोकानां स्थितिं निर्वतयति ।
आदित्यमण्डलगता चाहुतिरुदकभावेन रश्मिभिः क्रियते, रश्मिस्थं चोदकं यदा सर्वभूतानुग्रहसमर्थं भवति तदा तन्मध्यमस्थानीयवृष्टिरूपेण
पातयित्वा अनेन ओषध्यादीनां स्थितिहेतुर्भवति । एवमयं पुरुषस्य पादः पुनःपुनराभवत् आवृत्यावृत्य स्थिति हेतुर्भवतीहत्यानाम् । लेट्याडागमः
। ताभ्यां यज्ञादित्यप्रवृत्तिभ्यां समुपबृंहितपादो महापुरुषो विष्वङ् नानाञ्चनः व्यक्रामद् विविधं क्रामति कार्यवशाद् विविधं सर्पति साशनानशने
अभिलक्ष्य । साशनम् अन्नाधीनस्थितिकं जराय्वण्डोद्धित्स्वेदजं चतुर्विधम् अनशनं देवजातम् । सत्यपि पारम्पर्येणान्नाधीनस्थितिकत्वे
अस्मदादीनामिव साक्षादशनाभावादनशनत्वं देवजातस्य । तदुभयस्थितिमभिसन्धाय विष्वङ् व्यक्रामदिति । विष्वगञ्चतीत्य् ऋत्विगादिना क्विन्
प्रत्ययः, 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वम् ॥

▼ मानसतरङ्गिणीकृत

Therefrom, he strode forth into everything, into those that eat (living beings) and those that do not

▼ मानसतरङ्गिणीकृत - टिप्पणी

Before this statement, the Puruṣa is described with the term tripāt, which is a double entendre implying both three-fourths and three steps.⁽⁵⁾

This connection suggests that the sūkta was evidently composed during the rise of Viṣṇu along with the spread of the ādhvaryava tradition. Notably, this went hand-in-hand with Viṣṇu's identification with the yajña (sacrifice), which is also the case with the Puruṣa

▼ Wilson

English translation:

“Three-fourths of **Puruṣa** ascended; the other fourth that remained in this world proceeds repeatedly, and, diversified in various forms, went to all animate and inanimate creation.”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Proceeds repeatedly: either in individuals by death and birth, or in the world by its temporary dissolution and renovation;

Sāśanānaśane = those who eat and those who do not; i.e., the two classes of created things, those capable of enjoyment etc., as gods, men, animals, or incapable thereof, as mountains and rivers -- conscious and unconscious creation

▼ Jamison Brereton

With his three quarters the Man went upward, but a quarter of him came to be here again. From there he strode out in different directions toward what eats and what does not eat.

▼ Griffith

With three-fourths Purusa went up: one-fourth of him again was here. Thence he strode out to every side over what eats not and what eats.

▼ Geldner

Zu drei Vierteln stieg Purusa empor, ein Viertel von ihm verjüngte sich hienieden. Von dem aus ging er nach allen Seiten auseinander und erstreckte sich über alles was Speise ißt und was nicht ißt.

▼ Grassmann

Mit drei Vierteln ging der Urmensch oben hinauf, ein Viertel von ihm erschien wieder hier, dann verbreitete er sich über alles, was Speise genießt, und was sie nicht genießt.

▼ Elizarenkova

На три четверти взошел Пуруша вверх.
Четверть его возникла снова здесь.
Оттуда он выступил повсюду,
(Распространяясь) над тем, что ест (пищу) и что не ест.

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- पुरुषः
- नारायणः
- अनुष्टुप्
- गान्धारः

▼ ब्रह्ममुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (त्रिपात् पुरुषः) पूर्वोक्त वह अमृतरूप तीन पादों से युक्त परमात्मा (ऊर्ध्वः-उदैत्) नश्वर संसार से ऊपर स्थित है (अस्य पादः) इसका पादमात्र संसार (इह पुनः-अभवत्) इधर नश्वररूप में पुनः-पुनः उत्पन्न होता है (ततः) पश्चात् (साशनानशने-अभि) भोगसेवित-भोगनेवाले जीवात्मा को तथा भोगरहित न भोगनेवाले जड़ के प्रति (विष्वक्-व्यक्रामत्) विविध गुणवत्ता से व्याप्त होता है ॥४॥

▼ ब्रह्ममुनि - भावार्थः

भावार्थभाषा: - पूर्ण पुरुष परमात्मा अमृतरूप त्रिपाद इस संसार से ऊपर है, यह संसाररूप पाद पुनः-पुनः उत्पन्न होता है। इसके अन्दर भोगनेवाले जीव और न भोगनेवाले जड़ के अन्दर परमात्मा व्याप रहा है ॥४॥

▼ ब्रह्ममुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (त्रिपात्-पुरुषः) पूर्वोक्तः सोऽमृतरूपपादत्रययुक्तः पुरुषः परमात्मा (ऊर्ध्वः-उदैत्) नश्वर-संसारत उपरि स्थितः (अस्य पादः) अस्य पादः संसाररूपः (इह पुनः-अभवत्) ऐहिकः पुनः पुनः भवति (ततः) पश्चात् (साशनानशने अभि) सभोगं जीवात्मानं तथा खल्वभोगं जडं तदुभयं च (विष्वक्-व्यक्रामत्) विविधतया विविधगुणवत्तया व्याप्नोति ॥४॥

05 तस्माद्विराळजायत विराजो - अनुष्टुप् ॐ

(पादांशात्) तस्माद् विराङ् (→ पुरुष-मेध-ब्राह्मणे छन्दोऽपि) (ब्रह्माण्ड-शरीरम्) अजायत ।

(तस्माद्) विराजो अधि पूरुषः (ऋतात्मना / पुरुषमेध-कर्मरूपेण अजायत) ।

स जातो अत्यरिच्यत -

(क्वेति चेत् -) पश्चाद् (विराजम्) भूमिम् अथो (जीवानाम्) पुरः (=पूर्वम्) । ५

तस्माद्विराळजायत विराजो अधि पूरुषः ।

स जातो अत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिर्मथो पुरः ॥

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - पुरुषः
- ऋषिः - नारायणः
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

तस्माद् विराळ् अजायत
विराजो अधि पूरुषः

स" जातो" अ"त्य् अरिच्यत
पश्चाद् भूमिम् अ"थो पुरः"

▼ *Vedaweb annotation*

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular;; epic anuṣṭubh (380)

popular;; epic anuṣṭubh (380)

popular;; epic anuṣṭubh (380)

popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph

ajāyata ← √janī- (root)

{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:MED}

tāsmāt ← sā- ~ tā- (pronoun)

{case:ABL, gender:M, number:SG}

virāt ← virāj- (nominal stem)

{case:NOM, gender:F, number:SG}

ādhi ← ādhi (invariable)

{}

pūruṣaḥ ← pūruṣa- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

virājāḥ ← virāj- (nominal stem)

{case:ABL, gender:M, number:SG}

aricyata ← √ric- (root)

{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:MED}

āti ← āti (invariable)

{}

jātāḥ ← √janī- (root)

{case:NOM, gender:M, number:SG, non-finite:PPP}

sā ← sā- ~ tā- (pronoun)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

ātha ← ātha (invariable)

{}

bhūmim ← bhūmi- (nominal stem)

{case:ACC, gender:F, number:SG}

paścāt ← paścāt (invariable)

{}

purás ← purás (invariable)

{}

u ← u (invariable)

{}

▼ पद-पाठः

तस्मात् । विराट् । अजायत् । विऽराजः । अधि । पुरुषः ।
सः । जातः । अति । अरिच्यत् । पश्चात् । भूमिम् । अथो इति । पुरः ॥

▼ Helwig Grammar

- *tasmād* ← *tasmāt* ← *tad*
- [noun], ablative, singular, masculine
- “this; he, she, it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”

- *virāḍ* ← *virāj*
- [noun], nominative, singular, feminine
- “Virāj; eminence.”

- *ajāyata* ← *jan*
- [verb], singular, Imperfect
- “become; originate; be born; transform; happen; result; grow; beget; produce; create; conceive; separate; cause; give birth; grow; produce; generate; be; become; arise; come on.”

- *virājo* ← *virājaḥ* ← *virāj*
- [noun], ablative, singular, feminine
- “Virāj; eminence.”

- *adhi*
- [adverb]
- “on; from; accordingly.”

- *pūruṣaḥ* ← *pūruṣa*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “man; man; Puruṣa.”

- *sa* ← *tad*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “this; he, she, it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”

- *jāto* ← *jātaḥ* ← *jan*
- [verb noun], nominative, singular
- “become; originate; be born; transform; happen; result; grow; beget; produce; create; conceive; separate; cause; give birth; grow; produce; generate; be; become; arise; come on.”

- *aty* ← *ati*
- [adverb]
- “very; excessively; beyond; excessively.”

- *aricyata* ← *ric*
- [verb], singular, Imperfekt Passiv
- “empty; liberate; concede; surrender; purge.”

- *paścād* ← *paścāt*
- [adverb]
- “subsequently; westward; paścāt [word]; after; back.”

- *bhūmim* ← *bhūmi*
- [noun], accusative, singular, feminine
- “floor; earth; Earth; real property; region; pṛthivī; location; Earth; place; bhūja; floor; pit; bhūmi [word]; one; hole; shop; distance; country; space; land; territory; topographic point.”

- *atho* ← *atha*
- [adverb]
- “now; then; furthermore; now; then.”

- *atho* ← *u*
- [adverb]
- “ukāra; besides; now; indeed; u.”

- *purah* ← *puras*
- [adverb]
- “ahead; puras [word]; easterly; eastward; east; earlier.”

▼ रङ्गनाथः

तस्मात्- पुरुषात्। विराट्- ब्रह्माण्डदेहः। अजायत- उद्भूतः। विराजः- ब्रह्माण्डदेहात्। अधि। पुरुषः- तदन्तर्यामित्वेन पुरुषो जातः। सः- असौ पुरुषः। जातः- अन्तर्यामित्वेन जातः सन्नेव। पश्चात्- अनन्तरम्। भूमिम्- प्रकृतिम्। पुरः- प्राकृतशरीरम्। अत्यरिच्यत- अतिक्रम्य विशिष्यते। अन्तर्यामिभावङ्गतविष्णोरपि स्वरूपतो न नाश इति भावः॥५॥

▼ सायण-भाष्यम्

विष्वङ् व्यक्रामद् इति यदुक्तं तद् एवात्र प्रपञ्च्यते । तस्मात् आदिपुरुषात् **विराट्** ब्रह्माण्ड-देहः **अजायत** उत्पन्नः । विविधानि राजन्ते वस्तुन्यत्रेति विराट् । **विराजोऽधि** विराड्-देहस्योपरि - तम् एव देहम् अधिकरणं कृत्वा **पुरुषः** तद्देहाभिमानी कश्चित् पुमान् अजायत । सोऽयं सर्ववेदान्तवेद्यः परमात्मा स्वयम् एव स्वकीयया मायया विराड्-देहं ब्रह्माण्ड-रूपं सृष्ट्वा तत्र जीव-रूपेण प्रविश्य ब्रह्माण्डाभिमानी देवतात्मा जीवोऽभवत् ।⁽⁴⁾ एतच्च चाथर्वणिका उत्तर-तापनीये विस्पष्टम् आमनन्ति---

स वा एष
भूतानीन्द्रियाणि विराजं देवताः कोशांश्च सृष्ट्वा
प्रविश्यामूढो मूढ इव व्यवहरन् आस्ते माययैव
(नृ. ता. २. १, ९)

इति । **स जातः** विराट् पुरुषः **अत्यरिच्यत** अतिरिक्तोऽभूत् । विराड्-व्यतिरिक्तो देव-तिर्यङ्-मनुष्यादिरूपोऽभूत् । **पश्चात्** देवादि-जीव-भावाद् ऊर्ध्वं **भूमिं** ससर्जेति शेषः । **अथो** भूमिसृष्टेर् अनन्तरं तेषां जीवानां **पुरः** ससर्ज । पूर्यन्ते सप्तभिर् धातुभिर् इति **पुरः** शरीराणि ॥१७॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

5इदानीं सृष्टिरुच्यते - तस्मात् प्रणवाख्यान् नारायणात् । अव्यक्तादिति केचित्, तदयुक्तं, तस्याप्रस्तुतत्वात् । तस्मात् प्रकृतात्महापुरुषाद् विराडजायत विविधं राजन्ति वस्तूनि यस्मिन् स विराट् मनस्सञ्जः प्रजापतिः । ततो विराजो अधि विराजमेवाधिकरणीकृत्य पुरुषोऽजायत दशहोत्राख्यः प्रजापतिः पुरुषसमष्ट्यात्मना अजायत । यथोक्तं 'स मानसीन आत्मा जनानाम्' इति । स वैराजः पुरुषः जातः प्रादुर्भावानन्तरम् अत्यरिच्यत स्वयमेव आत्मानमत्यरेचयत् । कर्मकर्तारि रूपम् । अनेकधाभावलक्षणं स्वरूपातिरेकमभजत भूतेन्द्रियादीन्यसृजतेति यावत् । उक्तं च 'असतोऽधि मनोऽसृज्यत । मनः प्रजापतिमसृजत । प्रजापतिः प्रजा असृजत' इति । पश्चादिति । भूतग्रामस्यान्ते भूमिम् अत्यरेचयत् । सामर्थ्यात् कर्मकर्तृभावो निवर्तते । एवम् आकाशादिपृथिव्यन्तानां तत्त्वानां सर्ग उक्तः । अथो अनन्तरं भूतसृष्टेः पुरः पुराणि शरीराणि सुरनरतिर्यगादीनां स्थावरादीनां च अत्यरेचयत् । पुर इत्यत्र छान्दसं विभक्त्युदात्तत्वम् । एवमिन्द्रियसर्गः पिण्डसर्गश्च प्रतिपादितः ॥

▼ मध्वः

विष्वङ् व्यक्रामदिति यदुक्तं तदेव प्रपञ्च्यते । ततः तस्मात् आदिपुरुषात् विराट् ब्रह्माण्डदेहो अजायत जातः । विविधं राजन्ते वस्तूनि अत्रेति विराट् । विराजः अधि विराड्देहस्योपरि तमेव देहम् अधिकरणं कृत्वा पुरुषः तदेहाभिमानी एक एव पुमान् अजायत । सर्ववेदान्तवेद्यः परमात्मा स्वमायया विराड्देहं ब्रह्माण्डरूपं सृष्ट्वा तत्र जीवरूपेण प्रविश्य ब्रह्माण्डाभिमानी देवतात्मा जीवोऽभवत् इत्यर्थः । एतच्च अथर्वणोत्तरतापनीये स्पष्टमुक्तम् 'स वा एष भूतानीन्द्रियाणि विराजं देवताः कोशांश्च सृष्ट्वात्र प्रविष्ट प्रविश्य अमूढो मूढ इव व्यवहरनास्ते माययैव' (नृ.उ.ता.२-१-९) इति । किंच स जातो विराट्पुरुषः अत्यरिच्यत अतिरिक्तो देवतिर्यमनुष्यादिरूपोऽभूत् पश्चात् देवादिजीवभावादूर्ध्वं भूमिं ससर्जेति शेषः । अथो भूमिसृष्टेः अनन्तरं तेषां जीवानां पुरः ससर्ज । पूर्यन्ते सप्तभिः धातुभिः इति पुरः शरीराणि ॥ ५ ॥

▼ Wilson

English translation:

"From him was born Virāt. and from Virāt. Puruṣa;
he, as soon as born, became manifested,
and afterwards (created) the earth (and) then corporeal forms."

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

From him: tasmāt = from that one-fourth; or, from the spirit who by his delusion created the body of Virāt, i.e., the egg of Brahma and entered into it in the form of life

▼ Jamison Brereton

From him the Virāj was born; from the Virāj the Man.
Upon his birth, he reached beyond the earth from behind and also from in front.

▼ Griffith

From him Viraj was born;
again Purusa from Viraj was born.
As soon as he was born he spread eastward and westward o'er the earth.

▼ Geldner

Aus ihm ward die Viraj geboren, aus der Viraj der Purusa. Geboren ragte er hinten und vorn über die Erde hinaus.

▼ Grassmann

Von ihm ward der Allherrscher [virâj] geboren und vom Allherrscher der Urmensch. Als er geboren war überragte er die Erde von hinten und von vorn.

▼ Elizarenkova

От него Вираджд родилась,
 От Вираджди – Пуруша.
 Родившись, он стал выступать
 Над землей сзади и спереди.

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- पुरुषः
- नारायणः
- अनुष्टुप्
- गान्धारः

▼ ब्रह्ममुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (ततः-विराट्-अजायत) उस परमात्मा से विविध पदार्थों के साथ राजमान संसार उत्पन्न हुआ (विराजः-अधि पूरुषः) उस विविध पदार्थों से राजमान संसार के ऊपर अधिष्ठाता पुरुष परमात्मा है (पश्चात् सः-जातः) पश्चात् वहविविध पदार्थों से राजमान संसार प्रकट हुआ, परमात्मा के अधीन (भूमिम्) जिसमें भूत उत्पन्न होते हैं, ऐसे उत्पत्तिस्थान लोक को (अथ पुरः) अनन्तर उस लोक पर देहनगरियों को (अति अरिच्यत) बाहर निकालता है-प्रकट करता है ॥५॥

▼ ब्रह्ममुनि - भावार्थः

भावार्थभाषा: - विविध पदार्थों से युक्त संसार को परमात्मा रचता है, उसके अधीनत्व में लोक-लोकान्तर उससे प्रकट होते हैं तथा लोक पर देह उत्पन्न होते हैं ॥५॥

▼ ब्रह्ममुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (ततः-विराट्-अजायत) ततः-परमात्मनः सकाशात्-विविधपदार्थैः सह राजमानः संसार उत्पन्नः (विराजः-अधि पूरुषः) विविधतया राजमानस्य संसारस्योपरि-अधिष्ठाता पुरुषः परमात्मा “अधि-उपरि अधिष्ठाता” [दयानन्दः] पश्चात् (सः-जगतः) पश्चात् स विराट् प्रकटीभूतः सन् परमात्मनोऽधिष्ठातृत्वे (भूमिम्-अथ पुरः-अति अरिच्यत) भवन्ति भूतानि यस्मिन् तदुत्पत्तिस्थानं लोकमनन्तरं देहपुरश्च व्यक्तीकरोति “रिचिर् विरेचने” [रुधादि०] ॥५॥

06 यत्पुरुषेण हविषा - अनुष्टुप्®

यत् (वक्ष्यमाणेन कालभागेन) पुंरुषेण हविषा ।

(त्रिपादङ्गभूता) देवा यज्ञम् अतन्वत ।

(पुरुष-हविषो विभागाः -) वसन्तो अस्यासीद् आज्यम् ।

ग्रीष्म इध्मः शरद् (अन्नादिरूपम्) + हविः । ६

यत्पुरुषेण हविषां देवा यज्ञमतन्वत ।

वसन्तो अस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः ॥

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - पुरुषः
- ऋषिः - नारायणः
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

यत् पुंरुषेण हविषा

देवा यज्ञम् अतन्वत

वसन्तो अस्यासीद् आज्यं

ग्रीष्म इध्मः शरद् धविः

▼ Vedaweb annotation

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular;; epic anuṣṭubh (380)

popular;; epic anuṣṭubh (380)

popular;; epic anuṣṭubh (380)

popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph

havīṣā ← havís- (nominal stem)

{case:INS, gender:N, number:SG}

púruṣeṇa ← púruṣa- (nominal stem)

{case:INS, gender:M, number:SG}

yát ← yá- (pronoun)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

átanvata ← √tan- (root)

{number:PL, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:MED}

deváh ← devá- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

yajñám ← yajñá- (nominal stem)

{case:ACC, gender:M, number:SG}

ájyam ← ájya- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

āsīt ← √as- 1 (root)

{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

asya ← ayám (pronoun)

{case:GEN, gender:M, number:SG}

vasantáh ← vasantá- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

grīṣmáh ← grīṣmá- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

havíḥ ← havís- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

idhmáh ← idhmá- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

śarát ← śarád- (nominal stem)

{case:NOM, gender:F, number:SG}

यत् । पुरुषेण । हविषां । देवाः । युञ्जम् । अतन्वत ।
वसन्तः । अस्य । आसीत् । आज्यम् । ग्रीष्मः । इध्मः । शरत् । हविः ॥

▼ Hellwig Grammar

- *yat*
- [adverb]
- "once [when]; because; that; if; how."

- *puruṣeṇa* ← *puruṣa*
- [noun], instrumental, singular, masculine
- "man; man; Puruṣa; puṁvajra; puruṣa; servant; puruṣa [word]; assistant; soldier; soul; commoner; generation; people; doll."

- *haviṣā* ← *havis*
- [noun], instrumental, singular, neuter
- "Havya; offering; ghee; havis [word]."

- *devā* ← *devāḥ* ← *deva*
- [noun], nominative, plural, masculine
- "Deva; Hindu deity; king; deity; Indra; deva [word]; God; Jina; Viśvedevās; mercury; natural phenomenon; gambling."

- *yajñam* ← *yajña*
- [noun], accusative, singular, masculine
- "yajña; religious ceremony; Vishnu; yajña [word]; Yajña; Shiva."

- *atanvata* ← *tan*
- [verb], plural, Imperfect
- "expand; perform; cause; increase; write; spread; produce; spread; speak; propagate."

- *vasanto* ← *vasantaḥ* ← *vasanta*
- [noun], nominative, singular, masculine
- "spring; vasanta [word]."

- *asyāsīd* ← *asya* ← *idam*
- [noun], genitive, singular, masculine
- "this; he, she, it (pers. pron.); here."

- *asyāsīd* ← *āsīt* ← *as*
- [verb], singular, Imperfect
- "be; exist; become; originate; happen; result; be; dwell; be born; stay; be; equal; exist; transform."

- *ājyaṃ* ← *ājyam* ← *ājya*
- [noun], nominative, singular, neuter

- “ghee; clarified butter; ājya.”

- *grīṣma* ← *grīṣmaḥ* ← *grīṣma*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “summer; grīṣma [word].”

- *idhmaḥ* ← *idhma*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “fuel.”

- *śaraddhaviḥ* ← *śarad*
- [noun], nominative, singular, feminine
- “fall; year; śarad [word].”

- *śaraddhaviḥ* ← *haviḥ* ← *havis*
- [noun], nominative, singular, neuter
- “Havya; offering; ghee; havis [word].”

▼ रङ्गनाथः

यत्- यदा। पुरुषेण- आत्माख्येन। हविषा- हव्येन। देवाः- द्योतनशक्तयः। यज्ञम्- उपासनम्। अतन्वत- विस्तृतवन्तः। तदा। अस्य- एतस्य पुरुषस्य। वसन्तः। आज्यमासीत्। ग्रीष्मः। इध्मः। शरत्। हविः॥६॥

▼ सायण-भाष्यम्

यत् यदा पूर्वोक्तक्रमेणैव शरीरेषुत्पन्नेषु सत्सु देवाः उत्तरसृष्टिसिद्धयर्थं बाह्यद्रव्यस्यानुत्पन्नत्वेन हविरन्तरसंभवात् पुरुषस्वरूपमेव मनसा हविष्ट्वेन संकल्प्य पुरुषेण पुरुषाख्येन हविषा मानसं यज्ञम् अतन्वत अन्वतिष्ठन् तदानीम् अस्य यज्ञस्य वसन्तः वसन्ततुरिव आज्यम् आसीत् अभूत् । तमेवाज्यत्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः । एवं ग्रीष्म इध्मः आसीत्। तमेवेध्मत्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः। तथा शरद्भुविः आसीत् । तामेव पुरोडाशादिहविष्ट्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः । पूर्वं पुरुषस्य हविःसामान्यरूपत्वेन संकल्पः । अनन्तरं वसन्तादीनामाज्यादिविशेषरूपत्वेन संकल्प इति द्रष्टव्यम् ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

6इदानीं सृष्टिविशेष उच्यते - यदिति ॥ यद् यदा पुरुषेण प्रजापतिना हविषा हविष्ट्वेन सङ्कल्पितेन हविरन्तरस्याभावाद् देवाः प्राणाः प्राजापत्या इन्द्रियाणि च यज्ञं सङ्कल्पात्मकम् अतन्वत यज्ञमिव अकुर्वत । सृष्टिकामः प्रजापतिरेव प्राणादिवृत्तिभेदेनोच्यते । अथ अस्य यज्ञस्य वसन्त आज्यमासीत्, तत्र गवां भूयिष्ठत्वात् तमेवर्तुं तद्विकाराज्यकार्याय समकल्पयत् । एवं ग्रीष्मशरदौ व्याख्येये ॥

▼ Wilson

English translation:

“When the gods performed the sacrifice with **Puruṣa** as the offering, then Spring was its ghī, Summer the fuel, and Autumn the oblation.”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Apparently a reference to an imaginary sacrifice (mānasam)

▼ Jamison Brereton

When, with the Man as the offering, the gods extended the sacrifice, spring was its melted butter, summer its firewood, autumn its offering.

▼ Griffith

When Gods prepared the sacrifice with Purusa as their offering,
Its oil was spring, the holy gift was autumn; summer was the wood.

▼ Geldner

Als die Götter mit Purusa das Opfer vollzogen, da war der Frühling dessen Schmelzbutter, der Sommer das Brennholz, der Herbst die Opfergabe.

▼ Grassmann

Als die Götter ihr Opfer mit dem Urmenschen als dem Opfertrank kunstvoll bereiteten, da war der Frühling sein Opferschmalz, der Sommer sein Brennholz, der Herbst sein Opfertrank.

▼ Elizarenkova

Когда боги предприняли жертвоприношение
С Пурушей как с жертвенным даром,
Весна была его жертвенным маслом,
Лето – дровами, осень – жертвенным даром.

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- पुरुषः
- नारायणः
- अनुष्टुप्
- गान्धारः

▼ ब्रह्ममुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (यत्)जब (देवाः)सृष्टि के आरम्भ में वेदप्रकाशक परमर्षि अग्न्यादि महानुभाव (पुरुषेण हविषा) अपने आत्मा में धारण करने योग्य परमात्मा द्वारा (यज्ञम्-अतन्वत) मानस यज्ञ को सेवन करते हैं (अस्य) तो इस यज्ञ का (वसन्तः-आज्यम्) वसन्त ऋतु घृत (आसीत्)होता है, वसन्त में ओषधियाँ उत्पन्न होती हैं, अतः अध्यात्मयज्ञ को प्रबोधित करने के लिये वह घृतसमान है (ग्रीष्मः-इध्मः) ग्रीष्म ऋतु इन्धन होता है, क्योंकि ग्रीष्म में वनस्पतियाँ बढ़ती हैं, अतः वह इन्धन के समान है (शरत्-हविः) शरद् ऋतु हव्य द्रव्य होता है, शरद्ऋतु में वनस्पतियाँ समृद्ध पुष्ट होती हैं, इसलिए अध्यात्मयज्ञ की समृद्धि का कारण शरद् ऋतु है ॥६॥

▼ ब्रह्ममुनि - भावार्थः

भावार्थभाषा: - आदि सृष्टि में वेदप्रकाशक ऋषि अध्यात्मयज्ञ का अनुष्ठान करते हैं। अपने आत्मा में धारण करने योग्य परमात्मा के द्वारा उसका रचा वसन्तऋतु घृतसमान होकर अध्यात्मयज्ञ को प्रबोधित करता है, भिन्न-भिन्न ओषधियों के उत्पन्न होने से परमात्मा है, इस भाव जागृत करता है, पुनः ग्रीष्म ऋतु इसकी समिधा इन्धन बन जाता है, क्योंकि ग्रीष्म ऋतु में ओषधियाँ बढ़ती हैं, तो परमात्मा की आस्तिकता में दृढ़ता आ जाती है, पुनः शरद् ऋतु उसका हव्यपदार्थ हो जाता है, क्योंकि शरद् ऋतु में ओषधियाँ पुष्ट होती हैं, अतः परमात्मा का साक्षात् होने का निमित्त बन जाता है ॥६॥

▼ ब्रह्ममुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (यत्) यदा (देवाः) सृष्टेरारम्भे वेदप्रकाशकाः परमर्षयोऽग्निप्रभृतयः (पुरुषेण हविषा यज्ञम्-अतन्वत) निजात्मनि धारयितुं योग्येन परमात्मना मानसं यज्ञमन्वतिष्ठन् (अस्य) एतस्य यज्ञस्य (वसन्तः-आज्यम्-आसीत्) वसन्तर्तुर्धृतमासीत्-वसन्ते खल्वोषधय उत्पद्यन्तेऽतोऽध्यात्मयज्ञं प्रबोधयन्ति (ग्रीष्मः-इध्मः) ग्रीष्मर्तुरिन्धनमासीत्-यतो ग्रीष्मे वनस्पतयो वर्धन्ते (शरत्-हविः) शरद्ऋतुर्हव्यद्रव्यमासीत्-शरदि वनस्पतयः समृध्यन्ते तस्मादध्यात्म-यज्ञस्य समृद्धिकारणं भवति शरत् ॥६॥

सप्ता"स्याऽऽसन् परिध"यः ।

त्रिः" सप्त" (२१!) समि"धः कृताः" (इध्म-सन्नाहः!)।

(त्रिपादङ्गभूता) देवा" य"द् यज्ञं" तन्वानाः" ।

अ"बध्नन् (एकपात्) पु"रुषं पशु"म् । ७

सप्तास्यासन्परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः ।

देवा यद्यज्ञं तन्वाना अबध्नन्पुरुषं पशुम् ॥

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - पुरुषः
- ऋषिः - नारायणः
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

सप्ता"स्यासन् परिध"यस्
त्रिः" सप्त" समि"धः कृताः"
देवा" य"द् यज्ञं" तन्वाना"
अ"बध्नन् पु"रुषम् पशु"म्

▼ Vedaweb annotation

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular;; epic anuṣṭubh (380)

popular;; epic anuṣṭubh (380)

popular;; epic anuṣṭubh (380)

popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph

aukṣan ← √ukṣ- (root)

{number:PL, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

barhīṣi ← barhīs- (nominal stem)

{case:LOC, gender:N, number:SG}

prá ← prá (invariable)

{}

tám ← sá- ~ tá- (pronoun)

{case:ACC, gender:M, number:SG}

yajñám ← yajñá- (nominal stem)

{case:ACC, gender:M, number:SG}

agratás ← agratás (invariable)

{}

jātám ← √jani- (root)

{case:NOM, gender:M, number:SG, non-finite:PPP}

púruṣam ← púruṣa- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:SG}

ayajanta ← √yaj- (root)
{number:PL, person:3, mood:IND, tense:PRS, voice:MED}

devāḥ ← devá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

téna ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:INS, gender:M, number:SG}

ca ← ca (invariable)
{}

śṣayaḥ ← śṣi- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

sādhyāḥ ← sādhyá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

yé ← yá- (pronoun)
{}

▼ पद-पाठः

सप्त । अस्य । आसन् । परिऽधयः । त्रिः । सप्त । सम्ऽइधः । कृताः ।
देवाः । यत् । यज्ञम् । तन्वानाः । अबधन् । पुरुषम् । पशुम् ॥

▼ Hellwig Grammar

- *taṃ* ← *tam* ← *tad*
- [noun], accusative, singular, masculine
- “this; he, she, it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”

- *yajñam* ← *yajña*
- [noun], accusative, singular, masculine
- “yajña; religious ceremony; Vishnu; yajña [word]; Yajña; Shiva.”

- *barhiṣi* ← *barhis*
- [noun], locative, singular, neuter
- “Barhis; barhis [word].”

- *praukṣan* ← *prokṣ* ← *√ukṣ*
- [verb], plural, Imperfect
- “butcher; consecrate; sprinkle.”

- *puruṣam* ← *puruṣam* ← *puruṣa*
- [noun], accusative, singular, masculine
- “man; man; Puruṣa; puṃvakra; puruṣa; servant; puruṣa [word]; assistant; soldier; soul; commoner; generation; people; doll.”

- *jātam* ← *jan*
- [verb noun], accusative, singular
- "become; originate; be born; transform; happen; result; grow; beget; produce; create; conceive; separate; cause; give birth; grow; produce; generate; be; become; arise; come on."

- *agrataḥ* ← *agratas*
- [adverb]
- "ahead; first; agratas [word]; earlier."

- *tena* ← *tad*
- [noun], instrumental, singular, masculine
- "this; he, she, it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same."

- *devā* ← *devāḥ* ← *deva*
- [noun], nominative, plural, masculine
- "Deva; Hindu deity; king; deity; Indra; deva [word]; God; Jina; Viśvedevās; mercury; natural phenomenon; gambling."

- *ayajanta* ← *yaj*
- [verb], plural, Imperfect
- "sacrifice; worship; worship."

- *sādhyā* ← *sādhyāḥ* ← *sādhya*
- [noun], nominative, plural, masculine
- "Sādhya."

- *ṛṣayaś* ← *ṛṣayaḥ* ← *ṛṣi*
- [noun], nominative, plural, masculine
- "Ṛṣi; spiritual teacher; ascetic; Mantra."

- *ca*
- [adverb]
- "and; besides; then; now; even."

- *ye* ← *yad*
- [noun], nominative, plural, masculine
- "who; which; yat [pronoun]."

▼ रङ्गनाथः

तम्- अमुम्। यज्ञम्- विष्णुमात्मानम्। अग्रतः जातम्- अस्मिन् पुरे पूर्वजम्। पुरुषम्- अन्तर्यामिणम्। बर्हिषि- चित्तासने। बर्हिः- शब्दोन्तरिक्षनामसु पठितः। प्रौक्षन्- संस्कृतवन्तः। तेन- अनेन पुरुषाख्येन हव्येन। देवाः- द्योतनशक्तयः। साध्या ऋषयश्च ये- सिद्धानि दर्शनानि च। अयजन्त- विष्णुमेव उपासञ्चक्रिरे। शारीरिकेण त्रिपाद्विभूतिं विष्णुं पूजां कुर्वन्तीति भावः ॥७॥

▼ सायण-भाष्यम्

अस्य सांकल्पिकयज्ञस्य गायत्र्यादीनि सप्त छन्दांसि परिधयः आसन् । ऐष्टिकस्याहवनीयस्य त्रयः परिधय उत्तरवेदिकास्त्रय आदित्यश्च सप्तमः परिधिप्रतिनिधिरूपः । अत एवाम्नायते-- न पुरस्तात्परि दधात्यादित्यो ह्येवोद्यन् पुरस्ताद्रक्षांस्यपहन्ति' (तै. सं. २.६.६.३) इति । तत एत आदित्यसहिताः सप्त परिधयोऽत्र सप्त छन्दोरूपाः । तथा समिधः त्रिः सप्त त्रिगुणीकृतसप्तसंख्याकाः एकविंशतिः कृताः । द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंशः (तै. सं. ५.१.१०.३) इति श्रुताः पदार्था एकविंशतिदारुयुक्तेध्मत्वेन भाविताः । यत् यः पुरुषो वैराजोऽस्ति ते पुरुषं देवाः प्रजापतिप्राणेन्द्रियरूपाः यज्ञं तन्वानाः मानसं यज्ञं तन्वानाः कुर्वाणाः पशुम् अबधन्न् विराट्पुरुषमेव पशुत्वेन भावितवन्तः । एतदेवाभिप्रेत्य पूर्वत्र ' यत्पुरुषेण हविषा' इत्युक्तम् ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

7अथ अस्य यज्ञस्य सप्त पदार्थाश् छन्दांसि परिधय आसन् छन्दांस्येव परिधित्वेन अबुध्यन् । तत्र त्रय औत्तरवेदिकाः परिधयस्त्रयस्तान्त्रिका आदित्यस्सप्तम इति । 'आदित्यो ह्येवोद्यन्पुरस्ताद्रक्षांस्यपहन्ति' इति परिधित्वमादित्यस्य । अथास्य यज्ञस्य त्रिस्सप्त एकविंशतिपदार्थाः समिधः कृताः 'द्वादश मासाः पञ्चर्तवः । त्रय इमे लोकाः । असावादित्य एकविंशः' इति इध्मत्वेन एते कल्पिता इति । एवम् इध्मावयवानाम् एकविंशतेर्दारूणां सम्पादनेन इध्मनिरूपणं कृतम् । पूर्वं तु पृथक्त्वेन परिधानकाले परिधिनिरूपणं कृतमिति द्रष्टव्यम् । एवं प्राजापत्यं सङ्कल्पयज्ञं कल्पयित्वा तत्फलं प्रपञ्चसृष्टिमाह - देवा इति । देवाः प्राणाः प्राजापत्या यज्ञं सङ्कल्पात्मकं तन्वाना यद् यदा पुरुषं प्रजापतिं पशुम् अबधन्न् मनसा पशुत्वेन सङ्कल्पितवन्तः नियोजनमिव कृतवन्तः ॥

▼ Wilson

English translation:

"Seven were the enclosures of the sacrifice, thrice seven logs of fuel were prepared, when the gods,celebrating the rite, bound **Puruṣa** as the victim."

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Seven enclosures: sapta paridhayaḥ = seven metres, ga-yatrīetc., and also as meaning the shallow trenches, three of which were dug round the **Āhavanīya** fireplace, threeround the northern altar, and the seven ideally dug round the sun to keep off evil spirits. paridhayaḥ = moats; or,the seven oceans; thrice seven pieces of fuel = twelve months of the year, the five seasons, the **three worlds** andthe sun; or the three classes of seven metres each: **Taittirīya Saṃhitā** 5.1.10.3

▼ Jamison Brereton

Its enclosing sticks were seven; the kindling sticks were made three times seven, when the gods, extending the sacrifice, bound the Man as the (sacrificial) animal.

▼ Griffith

Seven fencing-sticks had he, thrice seven layers of fuel were prepared, When the Gods, offering sacrifice, bound, as their victim, Purusa.

▼ Geldner

Ihn besprengten, weihten sie als Opfer auf dem Barhis, den am Anfang geborenen Purusa. Diesen brachten die Götter, die Sadhya's und die Rishi's sich zum Opfer.

▼ Grassmann

Diesen zuerst geborenen Urmenschen benetzten sie als ihr Opfer auf der heiligen Streu; durch ihn opferten die Götter die Sādha's [die zu gewinnenden] und die Rishi's.

▼ Elizarenkova

Его как жертву кропили на жертвенной соломе,
 Пурушу, рожденного в начале.
 Его принесли себе в жертву боги
 И (те,) что садхья и риши.

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- पुरुषः
- नारायणः
- निचृदनुष्टुप्
- गान्धारः

▼ ब्रह्ममुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (अग्रतः-जातम्)पूर्व से प्रसिद्ध (तं यज्ञं पुरुषम्) उस यजनीय सङ्गमनीय परमात्मा को (बर्हिषि-प्र औक्षन्)हृदयाकाश में आर्द्रभावना से सींचते हैं, प्रसन्न करते हैं (च) और (तेन) उस परमात्मा द्वारा अर्थात् उसे लक्षित कर (देवाः) अन्य विद्वान् (ये) जो (साध्याः-ऋषयः) साधनापरायण मन्त्रद्रष्टा जन (अयजन्त) अध्यात्मयज्ञ करते हैं ॥७॥

▼ ब्रह्ममुनि - भावार्थः

भावार्थभाषा: - परमात्मा पूर्व से प्रसिद्ध वर्तमान है, उस समागम के योग्य को साधनापरायण ऋषिजन हृदयाकाश में आर्द्रभावनाओं, श्रद्धा प्रेम भरी स्तुतियों द्वारा प्रसन्न करते हैं, तो उनके अन्दर वह साक्षात् होकर कल्याण का निमित्त बनता है ॥७॥

▼ ब्रह्ममुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (अग्रतः-जातं तं यज्ञं पुरुषम्) पूर्वतः प्रसिद्धं तं यजनीयं सङ्गमनीयं परमात्मानं (बर्हिषि-प्र औक्षन्) हृदयाकाशे-"बर्हिः-अन्तरिक्षनाम" [निघं० १।३] आर्द्रभावनाभिः सिञ्चन्ति-प्रसादयन्ति (च) तथा (तेन) पुरुषेण परमात्मना-तं लक्षयित्वा (देवाः) अन्यविद्वान्सः (ये) ये खलु (साध्याः-ऋषयः) साधनापरायणाः-मन्त्रद्रष्टारः (अयजन्त) अध्यात्मयज्ञं कृतवन्तः ॥७॥

08 तं यज्ञम् - अनुष्टुप् ॐ

तं यज्ञं" (-तत्साधनभूतं पशुं) बर्हिषि प्रौक्षन् ।
 पुरुषं जातम् अग्रतः ।
 तेन (वक्ष्यमाणा) देवा अयजन्त -
 (अविशिष्टा नानापात्रेषु पश्चात्) साध्या ऋषयश्च ये । ८

तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन्पुरुषं जातमग्रतः ।
 तेन देवा अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये ॥

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - पुरुषः
- ऋषिः - नारायणः
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

तं यज्ञम् बर्हिषि प्रउक्षन्
 पुरुषं जातम् अग्रतः
 तेन देवा अयजन्त
 साधिया ऋषयश्च ये

▼ Vedaweb annotation

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular;; epic anuṣṭubh (380)

popular;; epic anuṣṭubh (380)

popular;; epic anuṣṭubh (380)

popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph

sarvahútaḥ ← sarvahúta- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

tásmāt ← sá- ~ tá- (pronoun)

{case:ABL, gender:M, number:SG}

yajñát ← yajñá- (nominal stem)

{case:ABL, gender:M, number:SG}

pr̥ṣadājyám ← pr̥ṣadājyá- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

sámbhṛtam ← √bhṛ- (root)

{case:NOM, gender:M, number:SG, non-finite:PPP}

cakre ← √kṛ- (root)

{number:SG, person:3, mood:IND, tense:PRF, voice:MED}

paśún ← paśú- (nominal stem)

{case:ACC, gender:M, number:PL}

tán ← sá- ~ tá- (pronoun)

{case:ACC, gender:M, number:PL}

vāyavyān ← vāyavyà- (nominal stem)

{case:ACC, gender:M, number:PL}

āraṇyán ← āraṇyá- (nominal stem)

{case:ACC, gender:M, number:PL}

ca ← ca (invariable)

{}

grāmyáḥ ← grāmyá- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

yé ← yá- (pronoun)

{}

▼ पद-पाठः

तम् । युञ्जम् । बर्हिषि । प्र । औक्षन् । पुरुषम् । जातम् । अग्रतः ।
तेन । देवाः । अयुजन्तु । साध्याः । ऋषयः । च । ये ॥

- *tasmād* ← *tasmāt* ← *tad*
- [noun], ablative, singular, masculine
- “this; he, she, it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”

- *yajñāt* ← *yajña*
- [noun], ablative, singular, masculine
- “yajña; religious ceremony; Vishnu; yajña [word]; Yajña; Shiva.”

- *sarvahutaḥ* ← *sarva*
- [noun]
- “all(a); whole; complete; sarva [word]; every(a); each(a); all; entire; sāṃnipātika; manifold; complete; all the(a); different; overall.”

- *sarvahutaḥ* ← *hutaḥ* ← *hu*
- [verb noun], nominative, singular
- “sacrifice; offer; pour; worship.”

- *sambhṛtam* ← *sambhṛ* ← *√bhṛ*
- [verb noun], nominative, singular
- “gather; collect; fill; mix; fill into; produce.”

- *prṣadājyam* ← *prṣadājya*
- [noun], nominative, singular, neuter

- *paśūn* ← *paśu*
- [noun], accusative, plural, masculine
- “domestic animal; sacrificial animal; animal; cattle; Paśu; stupid; Paśu; herd; goat.”

- *tāṃś* ← *tān* ← *tad*
- [noun], accusative, plural, masculine
- “this; he, she, it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”

- *cakre* ← *ḥ*
- [verb], singular, Perfect indicative
- “make; perform; cause; produce; shape; construct; do; put; fill into; use; fuel; transform; bore; act; write; create; prepare; administer; dig; prepare; treat; take effect; add; trace; put on; process; treat; heed; hire; act; produce; assume; eat; ignite; chop; treat; obey; manufacture; appoint; evacuate; choose; understand; insert; happen; envelop; weigh; observe; practice; lend; bring; duplicate; plant; ḥ; concentrate; mix; knot; join; take; provide; utter; compose.”

- *vāyavyān* ← *vāyavya*
- [noun], accusative, plural, masculine

- "aerial; air(a)."

- *āraṇyān* ← *āraṇya*
- [noun], accusative, plural, masculine
- "sylvan; wild; wild."

- *grāmyāś* ← *grāmyāḥ* ← *grāmya*
- [noun], nominative, plural, masculine
- "domestic; cultivated; tame; sexual; rural; coarse; coarse."

- *ca*
- [adverb]
- "and; besides; then; now; even."

- *ye* ← *yad*
- [noun], nominative, plural, masculine
- "who; which; yat [pronoun]."

▼ रङ्गनाथः

तस्मात्। सर्वहुतः- सर्वात्मकपुरुषहव्यात्मकात्। यज्ञात्- उपासनात्। पृषदाज्यम्। संभृतम्- सम्पादितम्। तान्। वायव्यान्- प्राणिनः। आरण्यान्- ग्राम्यांश्च ये पशून्- वन्यग्राम्यमृगान्। चक्रे- उत्पादितवान्॥८॥

▼ सायण-भाष्यम्

यज्ञं यज्ञसाधनभूतं तं पुरुषं पशुत्वभावनया यूपे बद्धं बर्हिषि मानसे यज्ञे प्रौक्षन् प्रोक्षितवन्तः । कीदृशमित्यत्राह । अग्रतः सर्वसृष्टेः पूर्वं पुरुषं जातं पुरुषत्वेनोत्पन्नम् । एतच्च प्रागेवोक्तं तस्माद्विराळजायत विराजो अधि पूरुषः' इति । तेन पुरुषरूपेण पशुना देवा अयजन्त । मानसयागं निष्पादितवन्त इत्यर्थः । के ते देवा इत्यत्राह । साध्याः सृष्टिसाधनयोग्याः प्रजापतिप्रभृतयः तदनुकूलाः ऋषयः मन्त्रद्रष्टारः च ये सन्ति । ते सर्वेऽप्ययजन्तेत्यर्थः ॥

▼ विश्वास-टिप्पणी

अयजन्त इत्यत्र - अकार उदात्तः तैत्तिरीये - 'चवायोगे प्रथमा' ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

8तदानीमेव पुरुषं प्रजापतिम् अग्रे सर्वविकाराणां मुखे बन्धनानन्तरं पुरुषं जातं विराट्सञ्जकं पुरुषरूपेण जातं यज्ञं यज्ञसाधनम् । करणे नञ्प्रत्ययः । बर्हिषि यज्ञे यज्ञार्थं प्रौक्षन् प्रोक्षणमिव मनसा कृतवन्तः । कथमन्यो नियुज्यते अन्यः प्रोक्षयते इति चेन्न, अभेदात् । अथ तेन विराजा पुरुषेण देवाः प्राणा अयजन्त यज्ञो वर्तत इति मनसा सङ्कल्पमकुर्वत । केचिदाहुः - अग्रतो जातं यज्ञं यज्ञात्मानं पुरुषं यज्ञे पशुत्वेन प्रौक्षन् इति । यथोक्तं - 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः' इति । साध्याश्च ऋषयश्च द्विप्रकारा अपि देवा अयजन्त । 'चवायोगे प्रथमा' इति निघाताभावः (तैत्तिरीये) ।

साधयन्तीति साध्याः प्राणाः । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्तरि 'अचो यत्' इति ष्यन्ताद्यत्, उदात्तनिवृत्तिस्वरेण यत् उदात्तत्वम् । ऋषयः द्रष्टार इन्द्रियाणि । द्वयेऽपि देवनशीलः देवा इत्युच्यन्ते ॥

▼ Wilson

English translation:

"They immolated as the victim upon the sacred grass - **Puruṣa**, born before (creation); with him the deities who were **Sādhyas** and those who were Ṛṣis sacrificed."

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Sādhyā = competent to create, i.e., **Prajāpati** and the rest

▼ Jamison Brereton

On the ritual grass they consecrated that sacrifice, the Man, born at the beginning.
With him the gods sacrificed, (also) the Sādhyas and those who were seers.

▼ Griffith

They bled as victim on the grass Purusa born in earliest time.
With him the Deities and all Sadhyas and Rsis sacrificed.

▼ Geldner

Aus diesem vollständig geopfertem Opfer wurde das Opferschmalz gewonnen. Das machte er zu den in der Luft, im Wald und im Dorfe lebenden Tieren.

▼ Grassmann

Aus diesem vollständig dargebrachten Opfer sammelte sich das triefende Opferschmalz; er schuf die Thiere der Luft, der Wälder und der Dörfer [die Haustiere].

▼ Elizarenkova

Из этой жертвы, полностью принесенной
Было собрано крапчатое жертвенное масло.
Он сделал из него животных, обитающих в воздухе,
В лесу и (тех,) что в деревне.

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- पुरुषः
- नारायणः
- विराडनुष्टुप्
- गान्धारः

▼ ब्रह्ममुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (तस्मात् सर्वहुतः-यज्ञात्) उस जिसमें सब जगत् प्रलय में हुत अर्थात् लीन हो जाता है या सबके द्वारा हूयमान ग्रहण करने योग्य परमात्मा है, उस यजनीय से (पृषदाज्यम्) अन्न रस (सम्भृतम्) सम्यक् निष्पन्न होता है, तथा (तान्) उन (पशून्) पशुओं को (वायव्यान्) पक्षियों को (चक्रे) उत्पन्न करता है (च) और (ये-आरण्याः ग्राम्याः) जो जङ्गल के और ग्राम के पशु-पक्षी हैं, उन सबको उत्पन्न करता है ॥८॥

▼ ब्रह्ममुनि - भावार्थः

भावार्थभाषा: - परमात्मा के अन्दर यह सारा जगत् प्रलयकाल में लीन हो जाता है तथा जो सबके द्वारा उपासना करने योग्य है, वह ऐसा परमात्मा अन्न रसमयी ओषधियों को उत्पन्न करता है तथा जङ्गल और नगर के पशु-पक्षियों को उत्पन्न करता है, मानने योग्य है ॥८॥

▼ ब्रह्ममुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (तस्मात् सर्वहुतः-यज्ञात्) तस्मात् सर्वं यस्मिन् हुतं भवति यद्वा सर्वैर्हूयमानो गृह्यमाणः पुरुषः परमात्मा तस्मात् यजनीयात् (पृषदाज्यं सम्भृतम्) अन्नमदनीयमोषधिवनस्पत्यादिकम् “अन्नं हि पृषदाज्यम्” [श० १।८।४।८] “रस आज्यम्” [श० ३।७।१।१३] निष्पन्नं (तान् पशून् वायव्यान् चक्रे) तान् पशून् गवादीन् तथा पक्षिणश्च स परमात्मा जनयामास (च) तथा (ये-आरण्याः-ग्राम्याः) ये वन्या ग्राम्याः पशुपक्षिणः सन्ति तान् सर्वान् जनयाञ्चकार ॥८॥

09 तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः सम्भृतम् - अनुष्टुप्®

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः ।

(पशुनिर्माणाय तज्-जातकर्मणे वापि) **सम्भृतं** (हविश्शेषं घनीभवद् दधिमिश्रं वा) पृषद्(=बिन्दु)-आज्यम् ।

पशून् तांश् चक्रे - वायव्यान् ।

आरण्यान् ग्राम्यांश् च ये । ९

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः सम्भृतं पृषदाज्यम् ।

पशून् तांश् चक्रे वायव्यान् आरण्यान् ग्राम्याश् च ये ॥

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - पुरुषः
- ऋषिः - नारायणः
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः

सम्भृतम् पृषदाज्यम्

पशून् तांश् चक्रे वायव्यान्

आरण्यान् ग्राम्यांश् च ये

▼ Vedaweb annotation

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular;; epic anuṣṭubh (380);; repeated line

popular;; epic anuṣṭubh (380)

popular;; epic anuṣṭubh (380)

popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph

sarvahútaḥ ← sarvahúta- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

tásmāt ← sá- ~ tá- (pronoun)

{case:ABL, gender:M, number:SG}

yajñát ← yajñá- (nominal stem)

{case:ABL, gender:M, number:SG}

jajñire ← √janī- (root)

{number:PL, person:3, mood:IND, tense:PRF, voice:MED}

ícaḥ ← íc- (nominal stem)

{case:NOM, gender:F, number:PL}

sámāni ← sáman- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:PL}

chándāmsi ← chándas- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:PL}

jajñire ← √jani- (root)

{number:PL, person:3, mood:IND, tense:PRF, voice:MED}

tásmāt ← sá- ~ tá- (pronoun)

{case:ABL, gender:M, number:SG}

ajāyata ← √jani- (root)

{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:MED}

tásmāt ← sá- ~ tá- (pronoun)

{case:ABL, gender:M, number:SG}

yájuh ← yájus- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

▼ पद-पाठः

तस्मात् । यज्ञात् । सर्वहुतः । सम्भृतम् । पृषत्स्राज्यम् ।
पशून् । तान् । चक्रे । वायव्यान् । आरण्यान् । ग्राम्याः । च । ये ॥

▼ Hellwig Grammar

- *tasmād* ← *tasmāt* ← *tad*
- [noun], ablative, singular, masculine
- “this; he, she, it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”

- *yajñāt* ← *yajña*
- [noun], ablative, singular, masculine
- “yajña; religious ceremony; Vishnu; yajña [word]; Yajña; Shiva.”

- *sarvahuta* ← *sarva*
- [noun]
- “all(a); whole; complete; sarva [word]; every(a); each(a); all; entire; sāṃnipātika; manifold; complete; all the(a); different; overall.”

- *sarvahuta* ← *hutaḥ* ← *hu*
- [verb noun], nominative, singular
- “sacrifice; offer; pour; worship.”

- *ṛcaḥ* ← *ṛc*
- [noun], nominative, plural, feminine
- “Rig-Veda; Mantra; verse; ṛc [word]; ṛc.”

- *sāmāni* ← *sāman*
- [noun], nominative, plural, neuter
- “Sāman; Sama-Veda; song; sāman [word]; hymn.”

- *jajñire* ← *jan*
- [verb], plural, Perfect indicative
- "become; originate; be born; transform; happen; result; grow; beget; produce; create; conceive; separate; cause; give birth; grow; produce; generate; be; become; arise; come on."

- *chandāṃsi* ← *chandas*
- [noun], nominative, plural, neuter
- "Veda; meter; chandas [word]; hymn; meter; meter."

- *jajñire* ← *jan*
- [verb], plural, Perfect indicative
- "become; originate; be born; transform; happen; result; grow; beget; produce; create; conceive; separate; cause; give birth; grow; produce; generate; be; become; arise; come on."

- *tasmād* ← *tasmāt* ← *tad*
- [noun], ablative, singular, masculine
- "this; he, she, it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same."

- *yajus* ← *yajuḥ* ← *yajus*
- [noun], nominative, singular, neuter
- "Yajur-Veda; Yajus; prayer."

- *tasmād* ← *tasmāt* ← *tad*
- [noun], ablative, singular, masculine
- "this; he, she, it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same."

- *ajāyata* ← *jan*
- [verb], singular, Imperfect
- "become; originate; be born; transform; happen; result; grow; beget; produce; create; conceive; separate; cause; give birth; grow; produce; generate; be; become; arise; come on."

▼ ASR प्रतिपदार्थः

सर्वहुतः - ब्रह्मणः, **तस्मात्-यज्ञात्** - पुरुषात् यागात्, **पृषदाज्यं** - दधिमिश्रं आज्यं (जगत्कारणं वीर्यं), **संभृतम्** - संपादितं भवति, **वायव्यान्** - सः ब्रह्मा अन्तरिक्षचरान् पक्षीन्, **आरण्यान्** - सिंहादीन्, ये च ग्राम्याः, ग्रामेषु ये गवादयः सन्ति, **तान् पशून्**, - तादृशान् पशून्पि, **चक्रे** - ससर्ज III

▼ ASR तात्पर्यम्

सर्वं जहोतीति - सर्वहुत तस्मात् सर्वं भगवते समर्पितवतः ब्रह्मणः इत्यर्थः । **तस्मात्** एतादृशात् चतुर्मुखात् **यज्ञात्** यजनीयात् **पृषदाज्यं** दधिसंयुक्तमाज्यं दधिमिश्रम् आज्यस्थानीयं विचित्ररूपं सृज्यवस्तु जननहेतुभूतं वस्तु **संभृतम्** - उत्पन्नं भवति । 'सृज्यप्राणिजनन-हेतुभूतं विचित्रवर्णवीर्यं पृषदाज्यं भवति' इति योगरत्ने उक्तम् । अथ ब्रह्मा वायुमार्गसंचरणशीलान् पक्षिरूपान् पशून् ससर्ज । अरण्येभवान् मृगादीन् ग्रामे भवाः ताञ्च चक्रेत्यर्थः ॥

- १. **पृषदाज्य**-शब्दार्थं विवृणोति श्रुत्यन्तरे -

ओषध्यः पशवो वृक्षाः
वीरुदाज्यं पयोदधि ।
हविर्भूमिर्दिशश्श्रद्धा
कालश्चैतानि द्वादश ॥
(म. भा. शां. प. २६०-१६)

अन्नं हि पृषदाज्यम्, प्राणो हि पृषदाज्यम् (श. ब्रा. ३-८-४-८)

ग्राम्याऽरण्यादि पशुभेदान् वर्ण्यते -

गौरजः पुरुषो मेषश्
चाश्वातरगर्दभाः ।
एतान् ग्राम्यान् पशूनाहुः
आरण्यांश्च निबोध मे ॥
(वि. पु. १-५-५१)
श्वापदा द्विखरा हस्ति
वानराः पक्षिपञ्चमाः ।
औदकाः पशवः षष्ठाः
सप्तमास्तु सरीसृपाः ॥
(वि. पु. १-५-५२)

ऋगादि वेदानां सृष्टिर् अनुवर्ण्यते श्रुतिस्मृतिषु -

'ऋचः सामानि छन्दांसि
पुराणं यजुषा सह ।
उच्छिष्टाज् जज्ञिरे सर्वे
दिवि देवा दिवि श्रिताः ।'
(अथर्व. ११-७-२४)

वेदानां गायत्र्यादिछन्दोन्वितत्वात् पुनश्छन्दांसीति पदं चतुर्थस्याथर्ववेदस्योत्पत्तिं ज्ञापयतीत्यवधेयम् । (ऋ. भा. भू.)

सर्वेषां तु स नामानि
कर्माणि च पृथक् पृथक् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ
पृथक् संस्थाश्च निर्ममे ॥
(म. स्मृ. १-२१)

अग्निवायु-रविभ्यस् तु
त्रयं ब्रह्म सनातनम् ।
दुदोह यज्ञसिद्धयर्थम्
ऋग्यजुः सामलक्षणम् ॥
(म. स्मृ. १-२३)

▼ रङ्गनाथः

तस्मात्। सर्वहुतः- पुरुषहव्यभूतात्। यज्ञात्। ऋचः सामानि। जज्ञिरे। तस्मात्। छन्दांसि- गायत्र्यादिछन्दांसि। जज्ञिरे। तस्मात्। यजुः। अजायत॥
९॥

▼ सायण-भाष्यम्

सर्वहुतः । सर्वात्मकः पुरुषः यस्मिन् यज्ञे हूयते सोऽयं सर्वहुत् । तादृशात् **तस्मात्** पूर्वोक्तात् मानसात् **यज्ञात् पृषदाज्यं** दधिमिश्रमाज्यं **संभृतं** संपादितम् । दधि चाज्यं चेत्येवमादिभोग्यजातं सर्वं संपादितमित्यर्थः । तथा **वायव्यान्** वायुदेवताकाल्लोकप्रसिद्धान् **आरण्यान् पशून् चक्रे** उत्पादितवान् । आरण्या हरिणादयः । तथा **ये च ग्राम्याः** गवाश्वादयः तानपि चक्रे । पशूनामन्तरिक्षद्वारा वायुदेवत्यत्वं यजुर्ब्राह्मणे समाम्नायते-- वायवः स्थेत्याह वायुर्वा अन्तरिक्षस्याध्यक्षाः । अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशवः। वायव एवैनान्परिददाति ' (तै. ब्रा. ३. २. १. ३) इति ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

९एवं यज्ञं निर्वर्तितवन्तः, अथ तस्माद्यज्ञात् सर्वहुतः सर्वात्मा पुरुषः पशुत्वेन हूयते अस्मिन्निति सर्वहुत् । अधिकरणे क्विप् । सम्भृतं समुत्पन्नं पृषदाज्यं पृषद् विचित्रम् आज्यं पश्वादिभावेन पानीयं पृषदाज्यम् अपां परिणामात्मा द्रव्यविशेषः । पशव्य आज्यस्यैव अवस्थाविशेष इत्येके ।

अथ तत्पृषदाज्यं पशूंश्चक्रे प्राणेन्द्रियसमष्टिरूपः प्रजापतिः, वायव्यान् वायुदेवत्यान् वायव्यग्रहणं तिर्यगर्थं तद्देवत्यत्वात्तेषाम् । ये आरण्या ये च ग्राम्यास्तान् सर्वांश्चक्रे । उक्ताश्च ते पूर्वस्मिन्ननुवाके ॥

▼ उवटः

यथा अग्निष्टोमाख्यात्, तस्माद् यज्ञात् सर्वहुतः संभृतं पृषदाज्यम् - तेन वायव्यान् पशून् - आरण्या ग्राम्याश्च ये तान् कृतवन्तः । एवम् आत्म-यज्ञात् सर्वहुतात् पूरितात्, उत्पन्नेन योगिनः सर्वान् पशून् सर्वाणि भूतजातानि करतलवत् पश्यन्ति । पश्यन्ति किल ज्ञानतेजसा भूतजातानि ॥ ६ ॥

▼ मध्वः

सर्वं हूयते यस्मिन् स सर्वहुत् । तस्मात् पुरुषमेधाख्यात् यज्ञात् पृषदाज्यं दधिमिश्रमाज्यं संभृतं संपादितम् । दध्याज्यादिभोग्यजातं संपादितमित्यर्थः । पुरुषेणेति शेषः । तथा स पुरुषः वायव्यान् वायुदेवताकान् तान्प्रसिद्धान् पशून् चक्रे उत्पादितवान् । 'अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशवः' इति श्रुतेः । अन्तरिक्षस्य च वायुदेवत्यत्वात् पशूनां वायुदेवत्वम् । तान्कान् । ये चारण्याः अरण्ये भवाः हरिणादयः । ये च ग्रामभवा गवाश्वादयः तान् पशून् चक्रे ॥ ६ ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

एवं यज्ञं निर्वर्तितवन्तः, अथ तस्माद्यज्ञात् सर्वहुतः सर्वात्मा पुरुषः पशुत्वेन हूयते अस्मिन्निति सर्वहुत् । अधिकरणे क्विप् ।

सम्भृतं समुत्पन्नं पृषदाज्यं पृषत् विचित्रं आज्यं पश्वादिभावेन पानीयं पृषदाज्यं अपां परिणामात्मा द्रव्यविशेषः । पशव्यः आज्यस्यैव अवस्थाविशेष इत्येके ।

अथ तत् पृषदाज्यं पशंश् चक्रे प्राणेन्द्रिय-समष्टिरूपः प्रजापतिः, वायव्यान् वायुदेवत्यान् - वायव्य-ग्रहणं तिर्यगर्थं तद्-देवत्यत्वात् तेषाम् । ये आरण्याः ये च ग्राम्यास् तान् सर्वांश् चक्रे ॥ ९ ॥

▼ रङ्गरामानुजः

प्रकृतम् अनुसरामः - तस्माद्यज्ञात् सर्वहुत इति ।

सर्वं जुहोति त्यजतीति - अङ्गयागो न भवतीति गार्ग्यायणाः - सर्वहुत् पशुः । सर्वहुतो यज्ञाख्यात् ब्रह्मणः पृषदाज्यं संभृतम् अभूत् । पृषदाज्यं याज्ञिका दधिमिश्राज्यं प्रचक्षते । अत्र तु सृज्य-प्राणि-जनन-हेतुभूतं वीर्यं पृषदाज्यं भवतीति प्रोच्यते । तद्यथा चित्ररूपं भवति, एवमेव पशोर् नीलादि विचित्रभूतं वस्तु जातं भूतमित्यर्थः ।

पशून् तौश्चक्रे वायव्यान् । वायुशब्देन वायुमताऽन्तरिक्षण गतिर् लक्ष्यते । वायव्यान् पशून् पुरुषश् चक्रे ससर्ज । आरण्यान् व्याघ्रादीन् । आरण्यशब्दः पशुविशेषणम् । ग्राम्यशब्दश्च । ग्राम्याश्च ये पशवः मार्जारदयः, वराहादयो वा, तान् चक्रे; वायव्या ये आरण्याः, तानपि चक्रे ॥ ९ ॥

▼ शौनक-संहिता-भाष्यम्

सर्वहुतस् तस्माद् यज्ञात् - यज्ञात् अश्वभूताद् यज्ञपुरुषात् संभृतम् संपादितं यत् किञ्चिद् द्रव्यजातं तत् पृषदाज्यम् । दधिमिश्रम् आज्यं पृषदाज्यम् इत्युच्यते । तद् आसीत् ।

अथ तत् पृषदाज्यम् कर्म ते देवाः साध्यनामकाः वायव्यान् वायुदेवत्यान् आरण्यान् अरण्योद्भवान् द्वि-खुर-श्वपद-पक्षि-सरीसृप-हस्ति-मर्कट-नादेयाख्यान् सप्त-संख्याकान् एवम्-आदिकान् अन्यान् आरण्यान् पशूंश् चक्रे चक्रिरे । 'तिडां तिडो भवन्ति' (पा.सू.) इति झस्य तादेशः ।

ये च ग्राम्याः ग्रामोद्भवा गोऽश्वजाविपुरुषगर्दभोष्ट्रा एवमादिका अन्ये ग्राम्याश्च ये सन्ति तान् पशूंश्चक्रिरे । अरण्ये भवा आरण्याः । 'तत्र भवः' (पा.सू.४-३-५३) इति अण् प्रत्ययः । 'ग्रामाद् यखो' (पा.सू.४-२-९४) इति ग्रामशब्दात् शैषिको यञ् प्रत्ययः । आरण्यपशुविशेषणे तच्छब्दस्य प्रसिद्धिवाचकत्वम् । ग्राम्यविशेषणे यच्छब्दयोगात् तच्छब्दस्य प्रतिनिर्देशः ।

पशूनाम् अन्तरिक्षद्वारा वायुदेवत्यत्वं मन्त्रान्तरव्याख्याने तैत्तिरीयाः समामनन्ति । 'वायवः स्थेत्याह । वायुर्वा अन्तरिक्षस्याध्यक्षाः । अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशवः । वायव एवैतान् परिददाति' इति (तै.ब्रा.३-२-१-४) । आरण्यानामेव वायुरधिपतिरिति केचित् ।

अध्यात्मपक्षे - सर्वहुतस् तस्माद् यज्ञात् पूर्वोक्ताद् मानसाद् यज्ञात् संभृतम् समुत्पन्नं पृषदाज्यं - पृषत् = विचित्रं, बिन्दुमद् आज्यम् ।

अथ तत् पृषदाज्यम् कर्म आरण्यान् ग्राम्यांश्च द्विविधान् पशूंश्चक्रे प्राणेन्द्रिय-समष्टिरूपः प्रजापतिः ।

तत्रैव अर्थान्तरम् । पृषदाज्यम् दधिमिश्रम् आज्यं संभृतम् संपादितम् । दधि च आज्यं च इत्येवमादि भोग्यजातं सर्वं संपादितम् इत्यर्थः । तथा द्विविधान् पशूंश्चक्रे प्राणेन्द्रियसमष्टिरूपः प्रजापतिर् एवेति ॥ १४ ॥

▼ Wilson

English translation:

“From that victim, in whom the universal oblation was offered, the mixture of curds and butter was produced, (then) he made those animals over whom **Vāyu** presides, those that are wild, and those that are tame.”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Vāyu: vāyuvyan: **Taittirīya Brāhmaṇa** 3.2.1.3; or, who are governed by instrumental nct

▼ Jamison Brereton

From that sacrifice, when it was offered in full, the clotted-butter mixture was collected. It [=the sacrifice] was made into the animals: those of the air (and both) those that belong to the wilderness and those that belong to the village.

▼ Griffith

From that great general sacrifice the dripping fat was gathered up. He formed the creatures of-the air, and animals both wild and tame.

▼ Geldner

Aus diesem vollständig geopfertem Opfer entstanden die Verse und Sangesweisen, aus ihm entstanden die Metren, aus ihm entstand der Opferspruch.

▼ Grassmann

Aus diesem vollständig dargebrachten Opfer entsprangen die Hymnen [des Rig-Veda ṛcas], die Gesänge [des Sāma-Veda sāmāni], aus ihm entsprangen die Zauberlieder [chāndāsi siehe oben], aus ihm die Opfersprüche [des Jadschur-Veda yájus].

▼ Elizarenkova

Из этой жертвы, полностью принесенной,
Гимны и напевы родились,
Стихотворные размеры родились из нее,
Ритуальная формула из нее родилась.

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- पुरुषः
- नारायणः
- अनुष्टुप्
- गान्धारः

▼ ब्रह्ममुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (तस्मात् सर्वहुतः-यज्ञात्)उस सर्वहुतसङ्गमनीय परमात्मा से (ऋचः सामानि जज्ञिरे) ऋग्वेद के मन्त्र सामवेद के मन्त्र उत्पन्न हुए (तस्मात् छन्दांसि जज्ञिरे) उसी से अथर्ववेद के मन्त्र उत्पन्न हुए (तस्मात्-यजुः अजायत) उस परमात्मा से यजुर्वेद उत्पन्न हुआ ॥९॥

▼ ब्रह्ममुनि - भावार्थः

भावार्थभाषा: - परमात्मा ने ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद और अथर्ववेद उत्पन्न किये हैं ॥९॥

▼ ब्रह्ममुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (तस्मात् सर्वहुतः-यज्ञात्) तस्मात् पूर्वोक्तात् सर्वहुतः सङ्गमनीयात् परमात्मनः (ऋचः सामानि-जज्ञिरे) ऋग्वेदमन्त्राः-सामवेदमन्त्राः-उत्पन्नाः-प्रादुर्भूताः। (तस्मात्-छन्दांसि जज्ञिरे) तस्मादेव-अथर्ववेदमन्त्राः प्रादुर्भूताः “यदिदं किञ्च ऋचो यजूषि सामानि-छन्दांसि [बृह० १।२।५] (तस्मात्-यजुः-अजायत) तस्मात् परमात्मनो यजुर्वेदः प्रादुर्भूतः ॥९॥

10 तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः - अनुष्टुप्®

तस्माद् यज्ञात् सर्वहुत
 ऋचः सामानि जज्ञिरे
 छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्
 यजुस् तस्माद् अजायत तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे ।
 छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - पुरुषः
- ऋषिः - नारायणः
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

तस्माद् यज्ञात् सर्वहुत
 ऋचः सामानि जज्ञिरे
 छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्
 यजुस् तस्माद् अजायत

▼ Vedaweb annotation

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular;; epic anuṣṭubh (380)
 popular;; epic anuṣṭubh (380)
 popular;; epic anuṣṭubh (380)
 popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph

ajāyanta ← √janī- (root)
 {number:PL, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:MED}

áśvāḥ ← áśva- (nominal stem)
 {case:NOM, gender:M, number:PL}

tásmāt ← sá- ~ tá- (pronoun)
 {case:ABL, gender:M, number:SG}

ca ← ca (invariable)
 {}

ké ← ká- (pronoun)
 {case:NOM, gender:M, number:PL}

ubhayádataḥ ← ubhayádat- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

yé ← yá- (pronoun)

{}

gāvāḥ ← gāv- ~ gó- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

ha ← ha (invariable)

{}

jajñire ← √jan- (root)

{number:PL, person:3, mood:IND, tense:PRF, voice:MED}

tásmāt ← sá- ~ tá- (pronoun)

{case:ABL, gender:M, number:SG}

ajāvāyaḥ ← ajāv- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

jātāḥ ← √jan- (root)

{case:NOM, gender:M, number:PL, non-finite:PPP}

tásmāt ← sá- ~ tá- (pronoun)

{case:ABL, gender:M, number:SG}

▼ पद-पाठः

तस्मात् । यज्ञात् । सर्वशुतः । ऋचः । सामानि । जज्ञिरे ।
छन्दांसि । जज्ञिरे । तस्मात् । यजुः । तस्मात् । अजायत ॥

▼ Hellwig Grammar

- *tasmād* ← *tasmāt* ← *tad*
- [noun], ablative, singular, masculine
- "this; he, she, it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same."

- *aśvā* ← *aśvāḥ* ← *aśva*
- [noun], nominative, plural, masculine
- "horse; aśva [word]; Aśva; stallion."

- *ajāyanta* ← *jan*
- [verb], plural, Imperfect
- "become; originate; be born; transform; happen; result; grow; beget; produce; create; conceive; separate; cause; give birth; grow; produce; generate; be; become; arise; come on."

- *ye* ← *yad*
- [noun], nominative, plural, masculine
- "who; which; yat [pronoun]."

- *ke* ← *ka*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - “what; who; ka [pronoun].”
-

- *cobhayādataḥ* ← *ca*
 - [adverb]
 - “and; besides; then; now; even.”
-

- *cobhayādataḥ* ← *ubhaya*
 - [noun]
 - “both(a).”
-

- *cobhayādataḥ* ← *adataḥ* ← *ad*
 - [verb noun], nominative, plural
 - “eat; devour.”
-

- *gāvo* ← *gāvah* ← *go*
 - [noun], nominative, plural
 - “cow; cattle; go [word]; Earth; bull; floor; milk; beam; sunbeam; leather; hide; horn; language; bowstring; earth; ox; Svarga.”
-

- *ha*
 - [adverb]
 - “indeed; ha [word].”
-

- *jajñire* ← *jan*
 - [verb], plural, Perfect indicative
 - “become; originate; be born; transform; happen; result; grow; beget; produce; create; conceive; separate; cause; give birth; grow; produce; generate; be; become; arise; come on.”
-

- *tasmāt* ← *tad*
 - [noun], ablative, singular, masculine
 - “this; he, she, it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”
-

- *tasmāj* ← *tasmāt* ← *tad*
 - [noun], ablative, singular, masculine
 - “this; he, she, it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”
-

- *jātā* ← *jātāḥ* ← *jan*
 - [verb noun], nominative, plural
 - “become; originate; be born; transform; happen; result; grow; beget; produce; create; conceive; separate; cause; give birth; grow; produce; generate; be; become; arise; come on.”
-

- *ajāvayaḥ* ← *aja*
- [noun], masculine
- “goat; Vishnu; Brahma; Shiva; Aja; aja [word]; Aja; aj; Ocimum gratissimum; Puruṣa.”

- *ajāvayaḥ* ← *avayaḥ* ← *avi*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “sheep; avi [word]; menstruating woman; ewe.”

▼ रङ्गनाथः

तस्मात्। अश्वाः- तुरगाः। अजायन्त- जाताः। ये के च। उभयादतः- उभयपंक्तिदन्तयुक्ता मृगा जाताः। तस्मात्। गावः- धेनवः। ह। जज्ञिरे- जाताः। तस्मात्। अजावयः। जाताः- उत्पन्नाः॥१०॥

▼ सायण-भाष्यम्

सर्वहुतः तस्मात् पूर्वोक्तात् यज्ञात् ऋचः सामानि च जज्ञिरे उत्पन्नाः। तस्मात् यज्ञात् छन्दांसि गायत्र्यादीनि जज्ञिरे। तस्मात् यज्ञात् यजुः अपि अजायत ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

10 अथ तत् तस्मात् तादृशाद् यज्ञाद् ऋचस्सामानि जज्ञिरे छन्दांसि च सर्वाण्य् ऋगादिमया वेदा जज्ञिरे । यजुश्च तस्मादजायत । जातावेकवचनम् ॥

▼ उवटः

तस्मादेव यज्ञात्सर्वहुतः प्रज्वालितात् यथा ऋचः सामानि यजूषि च देवा उत्पादयन्ति छन्दांसि च । एवम् आत्मयज्ञे प्रणवेन दीपिते स्वयमेव ज्ञानात् अधिष्ठितानि भवन्ति । एवं येन परमात्मनि ज्ञायते सर्वे जग्धा(?) सर्वे वाङ्मयं ज्ञानं भवतीति ॥ ७ ॥

▼ मध्वः

सर्वहुतः तस्माद्यज्ञात् ऋचः सामानि च जज्ञिरे उत्पन्नानि । छन्दांसि गायत्र्यादीनि जज्ञिरे तस्माद्यजुरपि अजायत । ऋग्यजुःसामभिश्छन्दोभिश्च विना यज्ञा न सिध्यन्ति ॥ ७ ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

अथ तत् तस्मात् तादृशात् यज्ञात् ऋचस्सामानि जज्ञिरे छन्दांसि च सर्वाणि ऋगादिमया वेदाः जज्ञिरे । यजुश् च तस्मादजायत । जातावेकवचनम् ॥ १० ॥

▼ शौनक-संहिता-भाष्यम्

सर्वहुतः । 'सुपां सुलुक्' (पा.सू.७-१-३९) इति पञ्चम्येकवचनस्य सुः । सर्वहुतात् । आश्वमेधिकोऽश्वः सर्वहुतः । पुरुषस्य अश्वमेधत्वम् उक्तम् । यद्वा सर्वः अश्वभूतात् तस्माद् यज्ञात् पुरुषाद् ऋचः पादबद्धा मन्त्राः सामानि गीत्यात्मकानि जज्ञिरे ।

तस्मात् यज्ञात् पुरुषात् छन्दः । जसो लुक् । छन्दांसि । ह-शब्दश् चार्थे । छन्दांसि च ऋगाद्यधिष्ठानानि जज्ञिरे । तस्मादेव पुरुषाद् यजुः प्रश्लिष्टपाठात्मको मन्त्रः अजायत ।

ऋगादीनां लक्षणं जैमिनिना सूत्रितम् । 'तचोदकेषु मन्त्राख्या' (जै.सू.२-१-३२) । 'तेषाम् ऋग् यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था' (जै.सू.२-१-३५) । 'गीतिषु सामाख्या' (जै.सू.२-१-३६) । 'शेषे यजुःशब्दः' (जै.सू.२-१-३७) इति ।

अध्यात्मपक्षे **सर्वहुतः** सर्वात्मा पुरुषः पशुत्वेन हूयते ऽस्मिन्निति सोऽयं **सर्वहुत** तस्मात् पूर्वोक्ताद् मानसाद् यज्ञात् । शिष्टं समानम् ॥ १३ ॥

▼ Wilson

English translation:

“From that victim, in whom the universal oblation was offered, the ṛccas and sāmāns were produced; from him the metres were born; from him the yajus. was born.”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Tasmād yajñāt = from that simple portionsurnamed the universal sacrifice, sarvahūtaḥ, meaning **Puruṣa** as the world;

Yajña = yajñasādhana, thematerial of sacrifice, i.e., the victim. Puruṣa is the spiritual cause and effect of material creation; it is from him,not from the ideal or real sacrifice, that all things originate\

▼ Jamison Brereton

From this sacrifice, when it was offered in full, the verses and chants were born.
Meters were born from it. The sacrificial formula—from it that was born.

▼ Griffith

From that great general sacrifice Rcas and Sama-hymns were born:
Therefrom were spells and charms produced; the Yajus had its birth from it.

▼ Geldner

Aus ihm entstanden die Rosse und alle Tiere mit doppelter Zahnreihe, aus ihm entstanden die Rinder, aus ihm sind die Ziegen und Schafe entstanden.

▼ Grassmann

Aus ihm entsprangen die Rosse und alle mit zwei Zahnreihen versehenen Thiere; aus ihm entsprangen die Rinder, aus ihm die Ziegen und Schafe.

▼ Elizarenkova

Из нее кони родились
И все те (животные), у которых два ряда зубов,
Быки родились из нее,
Из нее родились козы и овцы.

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- पुरुषः
- नारायणः
- निचृदनुष्टुप्
- गान्धारः

11 तस्मादश्वा अजायन्त - अनुष्टुप् ॐ

तस्माद् अश्वा अजायन्त ।
ये के चोभयादतः (=दन्तावलिद्वयाः) ।
गावो ह जज्ञिरे तस्मात् ।
तस्माज् जाता अजावयः । ११

तस्मादश्वा अजायन्त ये के चोभयादतः ।
गावो ह जज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाता अजावयः ॥

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - पुरुषः

- ऋषिः - नारायणः
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

त"स्माद् अ"श्वा अजायन्त
 ये" के" च उभया"दतः
 गा"वो ह जज्ञिरे त"स्मात्
 त"स्माज् जाता" अजाव"यः

▼ Vedaweb annotation

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular;; epic anuṣṭubh (380)
 popular;; epic anuṣṭubh (380)
 popular;; epic anuṣṭubh (380)
 popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph

ádadhuh ← √dhā- 1 (root)

{number:PL, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

púruṣam ← púruṣa- (nominal stem)

{case:ACC, gender:M, number:SG}

ví ← ví (invariable)

{}

yát ← yá- (pronoun)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

akalpayan ← √k|p- (root)

{number:PL, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

katidhá ← katidhá (invariable)

{}

ví ← ví (invariable)

{}

asya ← ayám (pronoun)

{case:GEN, gender:M, number:SG}

bāhú ← bāhú- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:DU}

kaú ← ká- (pronoun)

{case:NOM, gender:M, number:DU}

kím ← ká- (pronoun)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

múkham ← múkha- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

kaú ← ká- (pronoun)
{case:NOM, gender:M, number:DU}

pá'dau ← pá'd- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:DU}

ucyete ← √vac- (root)
{number:DU, person:3, mood:IND, tense:PRS, voice:PASS}

ūrú ← ūrú- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:DU}

▼ पद-पाठः

तस्मात् । अश्वाः । अजायन्त । ये । के । च । उभयादंतः ।
गावः । ह । जज्ञिरे । तस्मात् । तस्मात् । जाताः । अजावयः ॥

▼ Hellwig Grammar

- *yat*
- [adverb]
- "once [when]; because; that; if; how."

- *puruṣam* ← *puruṣam* ← *puruṣa*
- [noun], accusative, singular, masculine
- "man; man; Puruṣa; puṁvajra; puruṣa; servant; puruṣa [word]; assistant; soldier; soul; commoner; generation; people; doll."

- *vy* ← *vi*
- [adverb]
- "apart; away; away."

- *adadhuḥ* ← *dhā*
- [verb], plural, Imperfect
- "put; give; cause; get; hold; make; provide; lend; wear; install; have; enter (a state); supply; hold; take; show."

- *katidhā*
- [adverb]

- *vy* ← *vi*
- [adverb]
- "apart; away; away."

- *akalpayan* ← *kalpay* ← √*k p*
- [verb], plural, Imperfect
- "prepare; assign; create; produce; fix; restore; order; prepare; imitate; restore; make; treat."

- *mukhaṃ* ← *mukham* ← *mukha*
- [noun], nominative, singular, neuter
- “mouth; mouth; mukha; face; aperture; tip; beginning; etc.; mukha; battlefront; teaching; head; orifice; mukha [word]; beginning; mouth; expression; direction; information; surface; best; head; quarter; first; end.”

- *kim* ← *ka*
- [noun], nominative, singular, neuter
- “what; who; ka [pronoun].”

- *asya* ← *idam*
- [noun], genitive, singular, masculine
- “this; he, she, it (pers. pron.); here.”

- *kau* ← *ka*
- [noun], nominative, dual, masculine
- “what; who; ka [pronoun].”

- *bāhū* ← *bāhu*
- [noun], nominative, dual, masculine
- “arm; bāhu [word]; elbow; forefoot.”

- *kā* ← *kau* ← *ka*
- [noun], nominative, dual, masculine
- “what; who; ka [pronoun].”

- *ūrū* ← *ūru*
- [noun], nominative, dual, masculine
- “thigh; ūru [word]; ūru; shank.”

- *pādā* ← *pāda* ← *pāda*
- [noun], nominative, dual, masculine
- “foot; one-fourth; beam; pāda; foot; foundation; pāda [word]; leg; leg; animal foot; step; foot; footfall; verse.”

- *ucyete* ← *vac*
- [verb], dual, Indikativ Pr | s. Passiv
- “say; describe; name; tell; address; enumerate; call; state; teach; explain; say; declare; speak; define; declare; order; address; recommend; answer; deem; recite; approve; proclaim; indicate; determine; mention; designate.”

▼ रङ्गनाथः

यत्- यदा। पुरुषम्- विराजमात्मानम्। व्यदधुः- कल्पितवन्तः। तदा। कतिधा- कतिभिः प्रकारैः। व्यकल्पयन्- विविधं कल्पितवन्तः। अस्य- एतस्य। मुखम्- वदनम्। किम्। बाहू- करौ। कौ। ऊरू। कौ। पादौ- चरणौ। कावुच्येते॥११॥

▼ सायण-भाष्यम्

तस्मात् पूर्वोक्ताद्यज्ञात् अश्वा अजायन्त उत्पन्नाः। तथा ये के च अश्वव्यतिरिक्ता गर्दभा अश्वतराश्च उभयादतः ऊर्ध्वाधोभागयोरुभयोः दन्तयुक्ताः सन्ति तेऽप्यजायन्त। तथा तस्मात् यज्ञात् गावः च जज्ञिरे । किञ्च तस्मात् यज्ञात् अजावयः च जाताः ॥ १८ ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

11 पुनश्च पशुसृष्टिं प्रपञ्चयति - तस्मादेवाश्वा अजायन्त । ये के च ये केचिद् उभयादत उभयोः पार्श्वयोर् दन्ता येषां ते गर्दभादयश्च अजायन्त । 'छन्दसि च' इति दत्तभावः, 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घत्वम्, नुमभावश्छान्दसः । गावश्च अजाश्च अवयश्च तस्माज्जाताः ॥

▼ Wilson

▼ Jamison Brereton

From it horses were born and whatever animals have teeth in both jaws. Cows were born from it. From it were born goats and sheep.

▼ Griffith

From it were horses born, from it all cattle with two rows of teeth:
From it were generated kine, from it the goats and sheep were born.

▼ Geldner

Als sie den Purusa auseinander legten, in wie viele Teile teilten sie ihn? Was ward sein Mund, was seine Arme, was werden seine Schenkel, was seine Füße genannt?

▼ Grassmann

Als sie den Urmenschen umgestalteten, wie vielfach wandelten sie ihn um? Was ward sein Mund? was seine Arme? was seine Schenkel? wie wurden seine Füße genannt?

▼ Elizarenkova

Когда Пुरुшу расчленили,
На сколько частей разделили его?
Что его рот, что руки,
Что бедра, что ноги называются?

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- पुरुषः
- नारायणः
- विराडनुष्टुप्
- गान्धारः

12 यत्पुरुषं व्यदधुः - अनुष्टुप्®

(देवाः) यत् (एकपात्) पुरुषं (पशुं) व्यदधुः (बलौ)।

कतिधा व्यकल्पयन् ?

मुखं किम् अस्य कौ बाहू ?

काव् (← वकारो न शाकले) ऊरू पादाव् उच्येते ? १२

यत्पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् ।

मुखं किमस्य कौ बाहू का ऊरू पादा उच्येते ॥

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - पुरुषः
- ऋषिः - नारायणः
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

यत् पु०रुषं वि० अ०दधुः
कतिधा० वि० अकल्पयन्
मु०खं कि०म् अस्य कउ० बाहू०
का० ऊरू० पा०दा उच्येते

▼ Vedaweb annotation

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph

āsīt ← √as- 1 (root)

{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

asya ← ayám (pronoun)

{case:GEN, gender:M, number:SG}

brāhmaṇáh ← brāhmaṇá- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

múkham ← múkha- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

bāhú ← bāhú- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:DU}

kṛtáh ← √kṛ- (root)

{case:NOM, gender:M, number:SG, non-finite:PPP}

rājanyàḥ ← rājanyà- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

asya ← ayám (pronoun)

{case:GEN, gender:M, number:SG}

tát ← sá- ~ tá- (pronoun)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

ūrú ← ūrú- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:DU}

vaísyaḥ ← vaísya- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

yát ← yá- (pronoun)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

ajāyata ← √jani- (root)
{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:MED}

padbhyám ← pád- (nominal stem)
{case:ABL, gender:M, number:DU}

śūdráḥ ← śūdrá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

▼ पद-पाठः

यत् । पुरुषम् । वि । अदंभुः । कृतिधा । वि । अकल्पयन् ।
मुखम् । किम् । अस्य । कौ । बाहू इति । कौ । ऊरू इति । पादौ । उच्येते इति ॥

▼ Hellwig Grammar

- *brāhmaṇo* ← *brāhmaṇaḥ* ← *brāhmaṇa*
- [noun], nominative, singular, masculine
- "Brahmin; Brahmin; brāhmaṇa [word]; Brahma."

- *'sya* ← *asya* ← *idam*
- [noun], genitive, singular, masculine
- "this; he, she, it (pers. pron.); here."

- *mukham* ← *mukha*
- [noun], nominative, singular, neuter
- "mouth; mouth; mukha; face; aperture; tip; beginning; etc.; mukha; battlefront; teaching; head; orifice; mukha [word]; beginning; mouth; expression; direction; information; surface; best; head; quarter; first; end."

- *āsīd* ← *āsīt* ← *as*
- [verb], singular, Imperfect
- "be; exist; become; originate; happen; result; be; dwell; be born; stay; be; equal; exist; transform."

- *bāhū* ← *bāhuḥ* ← *bāhu*
- [noun], nominative, singular, masculine
- "arm; bāhu [word]; elbow; forefoot."

- *rājanyaḥ* ← *rājanya*
- [noun], nominative, singular, masculine
- "Kshatriya; rājanya [word]."

- *kṛtaḥ* ← *kṛ*

- [verb noun], nominative, singular
- "make; perform; cause; produce; shape; construct; do; put; fill into; use; fuel; transform; bore; act; write; create; prepare; administer; dig; prepare; treat; take effect; add; trace; put on; process; treat; heed; hire; act; produce; assume; eat; ignite; chop; treat; obey; manufacture; appoint; evacuate; choose; understand; insert; happen; envelop; weigh; observe; practice; lend; bring; duplicate; plant; kṛ; concentrate; mix; knot; join; take; provide; utter; compose."

- *ūrū* ← *ūru*
- [noun], nominative, dual, masculine
- "thigh; ūru [word]; ūru; shank."

- *tad* ← *tat* ← *tad*
- [noun], nominative, singular, neuter
- "this; he, she, it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same."

- *asya* ← *idam*
- [noun], genitive, singular, masculine
- "this; he, she, it (pers. pron.); here."

- *yad* ← *yat* ← *yad*
- [noun], nominative, singular, neuter
- "who; which; yat [pronoun]."

- *vaiśyaḥ* ← *vaiśya*
- [noun], nominative, singular, masculine
- "Vaisya; Vaisya."

- *padbhyāṃ* ← *padbhyām* ← *pad*
- [noun], ablative, dual, masculine
- "foot; pad [word]."

- *śūdro* ← *śūdraḥ* ← *śūdra*
- [noun], nominative, singular, masculine
- "Shudra; Shudra."

- *ajāyata* ← *jan*
- [verb], singular, Imperfect
- "become; originate; be born; transform; happen; result; grow; beget; produce; create; conceive; separate; cause; give birth; grow; produce; generate; be; become; arise; come on."

▼ रङ्गनाथः

अस्य- एतस्य पुरुषस्य। ब्राह्मणः- अध्यापको याजकः। मुखम्- वदनम्। आसीत्- अभवत्। मुखेनैवाध्यापनं साध्यम्। राजन्यः- शासको वीरः। बाहू- बाहुत्वेन। कृतः- कल्पितः। भुजपराक्रमेणैव शासनं साध्यम्। तत्- तदानीम्। यत्- यौ। अस्य- एतस्य पुरुषस्य। वैश्यः- वणिक्। ऊरू-

ऊरूपलक्षितमध्यभागः। तेषां मध्यतः सृष्टिं वदति तैत्तिरीयब्राह्मणम्। तेषां मध्यत्वं मनुष्यसमूहे। तेषामेव बहुत्वमपि भूयांसोऽन्येभ्य इति। पद्भ्याम्- चरणाभ्याम्। शूद्रः- सेवकः। अजायत- कल्पितः। पादो मूलोपलक्षणः। त्रेधा मूलं यातुधानस्य वृश्चेत्यादिषु यथा॥१२॥

▼ सायण-भाष्यम्

प्रश्नोत्तररूपेण ब्राह्मणादिसृष्टिं वक्तुं ब्रह्मवादिनां प्रश्ना उच्यन्ते । प्रजापतेः प्राणरूपा देवाः यत् यदा पुरुषं विराड्रूपं व्यदधुः संकल्पेनोत्पादितवन्तः तदानीं कतिधा कतिभिः प्रकारैः व्यकल्पयन् विविधं कल्पितवन्तः । अस्य पुरुषस्य मुखं किम् आसीत्। कौ बाहू अभूताम् का ऊरू। कौ च पादावुच्येते । प्रथमं सामान्यरूपः प्रश्नः पश्चात् मुखं किमित्यादिना विशेष विषयाः प्रश्नाः ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

12यदित्यादि ॥ यदा पुरुषं विराजं व्यदधुः प्राणादयः कल्पितवन्तः, तदा कतिधा कतिभिः प्रकारैर् विशिष्टं व्यकल्पयन्, कानि चास्य मुखादीन् उच्यन्ते ॥

▼ Wilson

English translation:

“When they immolated **Puruṣa**, into how many portions did they divide him? What was his mouth called, what his arms, what his thighs, what were his feet called?”

▼ Jamison Brereton

When they apportioned the Man, into how many parts did they arrange him?
What was his mouth? What his two arms? What are said to be his two thighs, his two feet?

▼ Griffith

When they divided Purusa how many portions did they make?
What do they call his mouth, his arms? What do they call his thighs and feet?

▼ Geldner

Sein Mund ward zum Brahmanen, seine beiden Arme wurden zum Rajanya gemacht, seine beiden Schenkel zum Vaisya, aus seinen Füßen entstand der Sudra.

▼ Grassmann

Sein Mund ward zum Brahmanen, seine Arme zum Rādschanja, seine Schenkel zum Vaiçja, aus seinen Füßen entsprang der Çūdra.

▼ Elizarenkova

Его рот стал брахманом,
(Его) руки сделались раджанья,
(То,) что бедра его, – это вайшья,
Из ног родился шудра.

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- पुरुषः
- नारायणः
- निचृदनुष्टुप्
- गान्धारः

ब्राह्मणोऽस्य मुखम् आसीद्
बाहू राजनि"यः कृतः"
ऊरू" त"द् अस्य य"द् वङ्"श्यः
पद्भ्यां" शूद्रो" अजायत ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः ।
ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - पुरुषः
- ऋषिः - नारायणः
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

ब्राह्मणोऽस्य मुखम् आसीद्
बाहू राजनि"यः कृतः"
ऊरू" त"द् अस्य य"द् वङ्"श्यः
पद्भ्यां" शूद्रो" अजायत

▼ Vedaweb annotation

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph

candrāmāḥ ← candrámas- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

jātáḥ ← √jani- (root)
{case:NOM, gender:M, number:SG, non-finite:PPP}

mánasaḥ ← mánas- (nominal stem)
{case:ABL, gender:N, number:SG}

ajāyata ← √jani- (root)
{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:MED}

cákṣoḥ ← cákṣu- (nominal stem)
{case:ABL, gender:M, number:SG}

súryaḥ ← súrya- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

agníḥ ← agní- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

ca ← ca (invariable)
{}

ca ← ca (invariable)

{}

índraḥ ← índra- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

múkhāt ← múkha- (nominal stem)

{case:ABL, gender:N, number:SG}

ajāyata ← √jani- (root)

{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:MED}

prāṇāt ← prāṇá- (nominal stem)

{case:ABL, gender:M, number:SG}

vāyúḥ ← vāyú- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

▼ पद-पाठः

ब्राह्मणः । अस्य । मुखम् । आसीत् । बाहू इति । राजन्यः । कृतः ।
ऊरू इति । तत् । अस्य । यत् । वैश्यः । पुत्ऽभ्याम् । शूद्रः । अजायत ॥

▼ Hellwig Grammar

- *candramā* ← *candramāḥ* ← *candramas*
- [noun], nominative, singular, masculine
- "moon; Candra; candramas."

- *manaso* ← *manasaḥ* ← *manas*
- [noun], ablative, singular, neuter
- "mind; Manas; purpose; idea; attention; heart; decision; manas [word]; manas [indecl.]; spirit; temper; intelligence."

- *jātaś* ← *jātaḥ* ← *jan*
- [verb noun], nominative, singular
- "become; originate; be born; transform; happen; result; grow; beget; produce; create; conceive; separate; cause; give birth; grow; produce; generate; be; become; arise; come on."

- *cakṣoḥ* ← *cakṣu*
- [noun], ablative, singular, masculine
- "eye."

- *sūryo* ← *sūryaḥ* ← *sūrya*
- [noun], nominative, singular, masculine
- "sun; Surya; sūrya [word]; right nostril; twelve; Calotropis gigantea Beng.; sūryakānta; sunlight; best."

- *ajāyata* ← *jan*
- [verb], singular, Imperfect

- “become; originate; be born; transform; happen; result; grow; beget; produce; create; conceive; separate; cause; give birth; grow; produce; generate; be; become; arise; come on.”

- *mukhād* ← *mukhāt* ← *mukha*
- [noun], ablative, singular, neuter
- “mouth; mouth; mukha; face; aperture; tip; beginning; etc.; mukha; battlefront; teaching; head; orifice; mukha [word]; beginning; mouth; expression; direction; information; surface; best; head; quarter; first; end.”

- *indraś* ← *indraḥ* ← *indra*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “Indra; leader; best; king; first; head; self; indra [word]; Indra; sapphire; fourteen; guru.”

- *cāgniś* ← *ca*
- [adverb]
- “and; besides; then; now; even.”

- *cāgniś* ← *agniḥ* ← *agni*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “fire; Agni; sacrificial fire; digestion; cautery; Plumbago zeylanica; fire; vahni; agni [word]; agnikarman; gold; three; jāraṇa; pyre; fireplace; heating.”

- *ca*
- [adverb]
- “and; besides; then; now; even.”

- *prāṇād* ← *prāṇāt* ← *prāṇa*
- [noun], ablative, singular, masculine
- “life; prāṇa (coll.); breath; breath; prāṇa (indiv.); inhalation; Prāṇa; might; myrrh; energy; survival.”

- *vāyur* ← *vāyuḥ* ← *vāyu*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “wind; Vayu; vāta; prāṇa (coll.); air; air; fart; breath; northwest; draft; vāyu [word]; Vāyu; Marut.”

- *ajāyata* ← *jan*
- [verb], singular, Imperfect
- “become; originate; be born; transform; happen; result; grow; beget; produce; create; conceive; separate; cause; give birth; grow; produce; generate; be; become; arise; come on.”

▼ रङ्गनाथः

चन्द्रमाः- चन्द्रः। मनसः- चित्तात्। जातः- उत्पन्नः। चक्षुः- चक्षुषः। सूर्यः। अजायत- उत्पन्नः। मुखात्। इन्द्रः- वृष्टिबलदेवता। अग्निश्च- पावकश्च। प्राणात्। वायुः- वातः। अजायत- उत्पन्नः॥१३॥

▼ सायण-भाष्यम्

इदानीं पूर्वोक्तानां प्रश्नानामुत्तराणि दर्शयति । अस्य प्रजापतेः **ब्राह्मणः** ब्राह्मणत्वजातिविशिष्टः पुरुषः **मुखमासीत्** मुखादुत्पन्न इत्यर्थः । योऽयं **राजन्यः** क्षत्रियत्वजातिमान् पुरुषः सः **बाहू कृतः** बाहुत्वेन निष्पादितः । बाहुभ्यामुत्पादित इत्यर्थः । तत् तदानीम् अस्य प्रजापतेः **यत्** यौ **ऊरू** तद्रूपः **वैश्यः** संपन्नः । ऊरुभ्यामुत्पन्न इत्यर्थः । तथास्य **पद्भ्यां** पादाभ्यां **शूद्रः** शूद्रत्वजातिमान् पुरुषः **अजायत** । इयं च मुखादिभ्यो ब्राह्मणादीनामुत्पत्तिर्यजुःसंहितायां सप्तमकाण्डे 'स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत' (तै. सं. ७. १. १. ४) इत्यादौ विस्पष्टमाम्नाता। अतः प्रश्नोत्तरे उभे अपि तत्परतयैव योजनीये ॥

▼ **भट्टभास्कर-टीका**

13-15उत्तरं ब्राह्मणोऽस्येत्यादि ॥ ब्राह्मणादीनां मुखादिभ्य उत्पन्नत्वात् तत्तद्भावेन ते कल्पिताः । 'पद्भ्यां शूद्रो अजायत' इति दर्शनात् सर्वेऽपि ब्राह्मणादयो मुखादिभ्य उत्पन्ना इति गम्यते ।

▼ **Wilson**

English translation:

"His mouth became the **Brāhmaṇa**, his arms became the **Rājanya**, his thighs became the **Vaiśya**; the **Śūdra** was born from his feet."

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

The Brāhmaṇa was his mouth; the Rājanya was made his arms; that which was the Vaiśya was his thighs; the Śūdra sprang from his feet: Muir, **Sanskrit Texts**, vol. 1, p.9

▼ **Jamison Brereton**

The brahmin was his mouth. The ruler was made his two arms.
As to his thighs—that is what the freeman was. From his two feet the servant was born.

▼ **Griffith**

The Brahman was his mouth, of both his arms was the Rajanya made.
His thighs became the Vaisya, from his feet the Sudra was produced.

▼ **Geldner**

Der Mond ist aus seinem Geist entstanden, die Sonne entstand aus seinem Auge; aus seinem Munde Indra und Agni, aus seinem Aushauch entstand der Wind.

▼ **Grassmann**

Aus seinem Geiste entsprang der Mond, aus seinem Auge die Sonne, aus seinem Munde Indra und Agni, aus seinem Athem der Wind.

▼ **Elizarenkova**

Луна из (его) духа рождена,
Из глаза солнце родилось.
Из уст – Индра и Агни.
Из дыхания родился ветер.

▼ **अधिमन्त्रम् (VC)**

- पुरुषः
- नारायणः
- निचृदनुष्टुप्
- गान्धारः

▼ ब्रह्मसुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (मनसः-चन्द्रमा: जातः)समष्टि पुरुष के मननसामर्थ्य से चन्द्रमा उत्पन्न हुआ (चक्षोः-सूर्यः-अजायत) उसके ज्योतिर्मयस्वरूप से सूर्य उत्पन्न हुआ (मुखात्-इन्द्रः-च अग्निः-च) उसके प्रमुख बल से विद्युत् और अग्नि उत्पन्न हुए (प्राणात्-वायुः-अजायत) प्राण शक्ति से वायु उत्पन्न हुआ ॥१३॥

▼ ब्रह्मसुनि - भावार्थः

भावार्थभाषा: - परमात्मा ने अपनी मननशक्ति से चन्द्रमा को उत्पन्न किया, ज्योतिर्मयस्वरूप से सूर्य को, प्रमुख बल से विद्युत् और अग्नि को और प्राणन शक्ति से वायु को उत्पन्न किया ॥१३॥

▼ ब्रह्मसुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (मनसः-चन्द्रमा:-जातः) समष्टिपुरुषस्य मननसामर्थ्याच्चन्द्रमा: जातः (चक्षोः-सूर्यः-अजायत) तस्य ज्योतिर्मयस्वरूपात् सूर्य उत्पन्नः (मुखात्-इन्द्रः-च-अग्निः-च) मुखात् प्रमुखबलात्-खल्विन्द्रो विद्युच्चाग्निश्च जातः (प्राणात्-वायुः-अजायत) प्राणशक्तेर्वायुरुत्पन्नः ॥१३॥

14 चन्द्रमा मनसो - अनुष्टुप्

चन्द्र"मा म"नसो जातः" ।

च"क्षोः(=चक्षुषः) सूर्यो अजायत ।

मु"खाद् इ"न्द्रश् चाग्नि"श् च ।

प्राणा"द् वायु"र् अजायत । १४

चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत ।

मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद्वायुरजायत ॥

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - पुरुषः
- ऋषिः - नारायणः
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

चन्द्र"मा म"नसो जात"श्

च"क्षोः सूर्यो अजायत

मु"खाद् इ"न्द्रश् च अग्नि"श् च

प्राणा"द् वायु"र् अजायत

▼ Vedaweb annotation

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular;; epic anuṣṭubh (380)

popular;; epic anuṣṭubh (380)

popular;; epic anuṣṭubh (380)

popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph

antárikṣam ← antárikṣa- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

āsīt ← √as- 1 (root)

{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

nābhyāḥ ← nābhi- (nominal stem)

{case:ABL, gender:F, number:SG}

avartata ← √vṛt- (root)

{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:MED}

dyaúḥ ← dyú- ~ div- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

sám ← sám (invariable)

{}

śīrṣṇāḥ ← śīras- ~ śīrṣān- (nominal stem)

{case:ABL, gender:N, number:SG}

bhúmiḥ ← bhúmi- (nominal stem)

{case:NOM, gender:F, number:SG}

díśaḥ ← díś- (nominal stem)

{case:NOM, gender:F, number:PL}

padbhyám ← pád- (nominal stem)

{case:ABL, gender:M, number:DU}

śrótrāt ← śrótra- (nominal stem)

{case:ABL, gender:N, number:SG}

akalpayan ← √k|p- (root)

{number:PL, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

lokán ← loká- (nominal stem)

{case:ACC, gender:M, number:PL}

táthā ← táthā (invariable)

{}

▼ पद-पाठः

चन्द्रमाः । मनसः । जातः । चक्षोः । सूर्यः । अजायत् ।

मुखात् । इन्द्रः । च । अग्निः । च । प्राणात् । वायुः । अजायत् ॥

▼ Hellwig Grammar

- *nābhyā* ← *nābhyāḥ* ← *nābhi*
- [noun], ablative, singular, feminine
- “navel; hub; kinship; beginning; origin; umbilical cord; *nābhi* [word]; friendship; center.”

- *āsīd* ← *āsīt* ← *as*
- [verb], singular, Imperfect
- “be; exist; become; originate; happen; result; be; dwell; be born; stay; be; equal; exist; transform.”

-
- *antarikṣaṃ* ← *antarikṣam* ← *antarikṣa*
 - [noun], nominative, singular, neuter
 - "sky; atmosphere; air; abhra."
-

- *śīrṣṇo* ← *śīrṣṇaḥ* ← *śīrṣan*
 - [noun], ablative, singular, neuter
 - "head; śīrṣan [word]."
-

- *dyauḥ* ← *div*
 - [noun], nominative, singular
 - "sky; Svarga; day; div [word]; heaven and earth; day; dawn."
-

- *sam*
 - [adverb]
 - "sam; together; together; saṃ."
-

- *avartata* ← *vṛt*
 - [verb], singular, Imperfect
 - "behave; happen; exist; return; dwell; die; roll; continue; act; exist; feed on; issue; move; travel; proceed; turn; situate; drive; account for; begin; do; inhere; revolve."
-

- *padbhyām* ← *pad*
 - [noun], ablative, dual, masculine
 - "foot; pad [word]."
-

- *bhūmir* ← *bhūmiḥ* ← *bhūmi*
 - [noun], nominative, singular, feminine
 - "floor; earth; Earth; real property; region; pṛthivī; location; Earth; place; bhūja; floor; pit; bhūmi [word]; one; hole; shop; distance; country; space; land; territory; topographic point."
-

- *diśaḥ* ← *diś*
 - [noun], nominative, plural, feminine
 - "quarter; direction; region; diś [word]; Aṣṭādhyāyī, 5.3.27; distant region; Diś; four; example; method; space."
-

- *śrotrāt* ← *śrotra*
 - [noun], ablative, singular, neuter
 - "ear; hearing; auricle."
-

- *tathā*
 - [adverb]
 - "and; thus; besides; very well; so; then; in that manner; now; therefore; however; so."
-

- *lokāṃ* ← *loka*
-

- [noun], accusative, plural, masculine
- "Loka; Earth; world; vernacular; people; room; world; Earth; loka [word]; space; Loka; topographic point; region; common sense."

- *akalpayan* ← *kalpay* ← √k p
- [verb], plural, Imperfect
- "prepare; assign; create; produce; fix; restore; order; prepare; imitate; restore; make; treat."

▼ रङ्गनाथः

नाभ्याः- नाभिकमलात्। अन्तरिक्षम्। आसीत्- अभवत्। तदेवान्तरालं नाभिवत्। शीर्ष्णोः- शिरसः। द्यौः- नभः। समवर्तत- अभवत्। पद्भ्याम्- चरणाभ्याम्। भूमिः- पृथिवी। श्रोत्रात्- श्रवणेन्द्रियात्। दिशः। दिग्भ्य एव श्रोतुं शक्यमिति कारणात्। तथा- इत्थम्। लोकान्। अकल्पयन्- द्योतनशक्तयः पुरुषात् कल्पितवन्तः॥१४॥

▼ सायण-भाष्यम्

यथा दध्याज्यादिद्रव्याणि गवादयः पशव ऋगादिवेदा ब्राह्मणादयो मनुष्याश्च तस्मादुत्पन्ना एवं चन्द्रादयो देवा अपि तस्मादेवोत्पन्ना इत्याह । प्रजापतेः मनसः सकाशाद् चन्द्रमाः जातः । चक्षोः च चक्षुषः सूर्यः अपि अजायत । अस्य मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च देवावुत्पन्नौ । अस्य प्राणाद्वायुरजायत ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

चक्षोरिति । वर्णलोपश्छान्दसः । चष्टेर्वा उपप्रत्ययः । मुखाद् आस्यात् ।

▼ Wilson

English translation:

"The moon was born from his mind; the sun was born from his eye; **Indra** and **Agni** were born from his mouth, **Vāyu** from his breath."

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Or, air and breath proceeded from his ear and fire rose from his mouth: **Yajus**

▼ Jamison Brereton

The moon was born from his mind. From his eye the sun was born. From his mouth Indra and Agni, from his breath Vāyu was born.

▼ Griffith

The Moon was gendered from his mind, and from his eye the Sun had birth; Indra and Agni from his mouth were born, and Vayu from his breath.

▼ Geldner

Aus dem Nabel ward der Luftraum, aus dem Haupte ging der Himmel hervor, aus den Füßen die Erde, aus dem Ohre die Weltgegenden. So regelten sie die Welten.

▼ Grassmann

Aus seinem Nabel ward die Luft, aus seinem Kopf entstand der Himmel, aus seinen Füßen die Erde, aus seinem Ohr die Weltgegenden; so bildeten sie die Welten.

▼ Elizarenkova

Из пупа возникло воздушное пространство,
Из головы развилось небо,
Из ног – земля, стороны света – из уха.
Так они устроили миры.

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- पुरुषः
- नारायणः
- अनुष्टुप्
- गान्धारः

▼ ब्रह्ममुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (नाभ्याः) उस परमात्मा के मध्य में वर्तमान अवकाशसामर्थ्य से (अन्तरिक्षम्-आसीत्) अन्तरिक्ष प्रकट होता है, अन्तरिक्ष को देखकर उसकी अवकाशप्रदान शक्ति को जाने (शीर्ष्णः) उसके शिर की भाँति उत्कृष्ट सामर्थ्य से (द्यौः-समवर्तत) द्युलोक सम्यक् वर्तमान होता है, द्युलोक को देखकर उसकी उत्कृष्ट शक्ति को जानना चाहिए (पद्भ्यां-भूमिः) उसकी पादस्थानीय स्थिरत्वकरण सामर्थ्य से भूमि उत्पन्न हुई, भूमि को देखकर स्थिरत्वकरण-शक्ति को जाने (श्रोत्रात्) उसके अवकाशप्रद सामर्थ्य से (दिशः-तथा लोकान्-अकल्पयन्) लोक तथा दिशाएँ उत्पन्न हुई हैं, ऐसा मन में धारण करे, लोकों एवं दिशाओं को देखकर उसकी महती व्यापकता का अनुभव करे ॥१४॥

▼ ब्रह्ममुनि - भावार्थः

भावार्थभाषा: - परमात्मा ने अन्तरिक्ष, द्युलोक, भूमि, दिशाएँ और लोक-लोकान्तर अपनी महती व्यापकता से रचकर प्राणियों का कल्याण किया ॥१४॥

▼ ब्रह्ममुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (नाभ्याः-अन्तरिक्षम्-आसीत्) तस्य परमात्मनोऽवकाशसामर्थ्यात् खल्वन्तरिक्षं प्रादुरभवत् अन्तरिक्षं दृष्ट्वा तस्यावकाशप्रदानशक्तिं जानीयात् (शीर्ष्णः-द्यौः-सम् अवर्तत) तस्य शिरोवदुत्कृष्टसामर्थ्यात् द्युलोकः सम्यग्वर्तमानो जातः, द्युलोकं दृष्ट्वा तस्योत्कृष्टशक्तिर्विज्ञेया (पद्भ्यां-भूमिः) पादस्थानीयस्थिरत्वसामर्थ्याद्भूमिरुत्पन्ना, भूमिं दृष्ट्वा तस्य स्थिरत्वकारणशक्तिं जानीयात् (श्रोत्रात्-दिशः-तथा लोकान्-अकल्पयन्) तस्यावकाशसामर्थ्यात्-लोकान् दिशश्च मनसि धारितवन्तः, लोकान् दिशश्च दृष्ट्वा तस्य महती व्यापकताऽनुभूता ॥१४॥

15 नाभ्याम् - अनुष्टुप् ॐ

नाभ्या आसीद् अन्तरिक्षम् ।
शीर्ष्णो (=^{मूर्ध्ना}) द्यौः स^{म्} अवर्तत ।
पद्भ्यां भूमिर् दिशः श्रोत्रात् ।
तथा लोकाँ अकल्पयन् । १५

नाभ्यां आसीदन्तरिक्षं शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत ।
पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथा लोकाँ अकल्पयन् ॥

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - पुरुषः
- ऋषिः - नारायणः
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

नाभ्या आसीद् अन्तरिक्षं
शीर्ष्णो द्यौः स^{म्} अवर्तत

पद्भ्याम् भूमिर्दिशः श्रोत्रात्
तथा लोकाँ अकल्पयन्

▼ *Vedaweb annotation*

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular;; epic anuṣṭubh (380)

popular;; epic anuṣṭubh (380)

popular;; epic anuṣṭubh (380)

popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph

āsan ← √as- 1 (root)

{number:PL, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

asya ← ayám (pronoun)

{case:GEN, gender:M, number:SG}

paridháyaḥ ← paridhí- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

saptá ← saptá- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

kṛtáḥ ← √kṛ- (root)

{case:NOM, gender:F, number:PL, non-finite:PPP}

samídhaḥ ← samídh- (nominal stem)

{case:NOM, gender:F, number:PL}

saptá ← saptá- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

trís ← trís (invariable)

{}

deváḥ ← devá- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

tanvānáḥ ← √tan- (root)

{case:NOM, gender:M, number:PL, tense:PRS, voice:MED}

yajñám ← yajñá- (nominal stem)

{case:ACC, gender:M, number:SG}

yát ← yá- (pronoun)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

ábadhnan ← √bandh- (root)

{number:PL, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

paśúm ← paśú- (nominal stem)

{case:ACC, gender:M, number:SG}

púruṣam ← púruṣa- (nominal stem)

{case:ACC, gender:M, number:SG}

▼ पद-पाठः

नाभ्याः । आसीत् । अन्तरिक्षम् । शीर्ष्णः । द्यौः । सम् । अवर्तत् ।
पत्सभ्याम् । भूमिः । दिशः । श्रोत्रात् । तथा । लोकान् । अकल्पयन् ॥

▼ Hellwig Grammar

- *saptāsyāsan* ← *sapta* ← *saptan*
- [noun], nominative, singular, neuter
- "seven; seventh."

- *saptāsyāsan* ← *asya* ← *idam*
- [noun], genitive, singular, masculine
- "this; he, she, it (pers. pron.); here."

- *saptāsyāsan* ← *āsan* ← *as*
- [verb], plural, Imperfect
- "be; exist; become; originate; happen; result; be; dwell; be born; stay; be; equal; exist; transform."

- *paridhayas* ← *paridhayaḥ* ← *paridhi*
- [noun], nominative, plural, masculine
- "covering; circumference; Paridhi; halo; fence."

- *triḥ* ← *tris*
- [adverb]
- "thrice; tris [word]."

- *sapta* ← *saptan*
- [noun], nominative, singular, neuter
- "seven; seventh."

- *samidhaḥ* ← *samidh*
- [noun], nominative, plural, feminine
- "firewood; kindling; fuel; fire."

- *kṛtāḥ* ← *kṛ*
- [verb noun], nominative, plural
- "make; perform; cause; produce; shape; construct; do; put; fill into; use; fuel; transform; bore; act; write; create; prepare; administer; dig; prepare; treat; take effect; add; trace; put on; process; treat; heed; hire; act; produce; assume; eat; ignite; chop; treat; obey; manufacture;

appoint; evacuate; choose; understand; insert; happen; envelop; weigh; observe; practice; lend; bring; duplicate; plant; कृ; concentrate; mix; knot; join; take; provide; utter; compose."

- *devā* ← *devāḥ* ← *deva*
- [noun], nominative, plural, masculine
- "Deva; Hindu deity; king; deity; Indra; deva [word]; God; Jina; Viśvedevās; mercury; natural phenomenon; gambling."

- *yad* ← *yat*
- [adverb]
- "once [when]; because; that; if; how."

- *yajñam* ← *yajñam* ← *yajña*
- [noun], accusative, singular, masculine
- "yajña; religious ceremony; Vishnu; yajña [word]; Yajña; Shiva."

- *tanvānā* ← *tanvānāḥ* ← *tan*
- [verb noun], nominative, plural
- "expand; perform; cause; increase; write; spread; produce; spread; speak; propagate."

- *abadhnan* ← *bandh*
- [verb], plural, Imperfect
- "bandh; tie; envelop; close; dress; wrap; bind; constipate; fixate; shape; paralyze; construct; bandage; compress; beset; oblige; strap; restrain; bind; gesticulate; wear; bar; bandh; connect; stud; mix; obstruct; write; restrain; bind; persecute; enclose; ligature; fill into; fasten."

- *puruṣam* ← *puruṣa*
- [noun], accusative, singular, masculine
- "man; man; Puruṣa; puṁvajra; puruṣa; servant; puruṣa [word]; assistant; soldier; soul; commoner; generation; people; doll."

- *paśum* ← *paśu*
- [noun], accusative, singular, masculine
- "domestic animal; sacrificial animal; animal; cattle; Paśu; stupid; Paśu; herd; goat."

▼ रङ्गनाथः

अस्य- एतस्य पुरुषस्य। सप्त- सप्त छन्दांसि। परिधयः। त्रिः सप्त- द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश इति तैत्तिरीयके। एत एव। समिधः कृताः- इन्धनसाधनभूताः। यत्- यदा। देवाः। यज्ञम्- एवंविधमुपासनम्। तन्वानाः- विस्तृतवन्तः। तदा। पशुम्- द्रष्टारम्। पुरुषम्- शारीरिकम्। अबध्नन्- सर्वेश्वराय पुरुषाय चित्ते निरोधं कृतवन्तः॥१५॥

▼ सायण-भाष्यम्

यथा चन्द्रादीन् प्रजापतेर्मनःप्रभृतिभ्योऽकल्पयन् तथा अन्तरिक्षादीन् लोकान् प्रजापतेः नाभ्यादिभ्यो देवाः अकल्पयन् उत्पादितवन्तः। एतदेव दर्शयति। नाभ्याः प्रजापतेर्नाभेः अन्तरिक्षमासीत्। शीर्ष्णः शिरसः द्यौः समवर्तत उत्पन्ना। अस्य पदभ्यां पादाभ्यां भूमिः उत्पन्ना। अस्य श्रोत्रात् दिशः उत्पन्नाः ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

तथा सर्वान् लोकान् अकल्पयन् । 'दीर्घादिति समानपादे' इति रुत्वम् ॥

▼ *Wilson*

English translation:

“From his navel came the firmament, from his head the heaven was produced, the earth from his feet, the quarters of space from his ear, so they constituted the world.”

▼ *Jamison Brereton*

From his navel was the midspace. From his head the heaven developed. From his two feet the earth, and the directions from his ear. Thus they arranged the worlds.

▼ *Griffith*

Forth from his navel came mid-air the sky was fashioned from his head
Earth from his feet, and from his ear the regions. Thus they formed the worlds.

▼ *Geldner*

Sieben waren seine Umleghölzer, dreimal sieben Brennhölzer wurden gemacht, als die Götter das Opfer vollzogen und Purusa als Opfertier anbanden.

▼ *Grassmann*

Sieben Umschlusshölzer waren ihm, dreimal sieben Schichten des Brennholzes wurden bereitet, als die Götter, das Opfer ausrüstend, den Urmenschen als Opfertier anbanden.

▼ *Elizarenkova*

У него было семь поленьев ограда (костра),
Трижды семь были сделаны как дрова (для костра),
Когда боги, совершая жертвоприношение,
Привязали Пурушу как (жертвенное) животное.

▼ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- पुरुषः
- नारायणः
- अनुष्टुप्
- गान्धारः

▼ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषा: - (अस्य) इस मानसयज्ञ या अध्यात्मयज्ञ की (सप्त परिधयः-आसन्) सात परिधियाँ हैं, जो “भूः भुवः स्वः महः जनः तपः सत्यम्” ये सात लोक परिधियाँ हैं, इनके विवेचन में यह यज्ञ चलता है और यजनीय परमात्मा का साक्षात्कार होता है (त्रिः सप्त) तीन गुणित सात अर्थात् इक्कीस (समिधः कृताः) समिधाएँ हैं, जो दश प्राण दश इन्द्रियाँ और एक मन हैं, ये उसमें होमे जाते हैं (यत्)यतः-जिससे (देवाः) ध्यानीविद्वान् जन (यज्ञं तन्वानाः) अध्यात्मयज्ञ का अनुष्ठान करते हुए-अनुष्ठान करने के हेतु (पशुं पुरुषम्) सर्वद्रष्टा पूर्ण पुरुष परमात्मा को(अबध्नन्)अपने आत्मा में बाँधते हैं-धारण करते हैं ॥१५॥

▼ *ब्रह्ममुनि - भावार्थः*

भावार्थभाषा: - अध्यात्मयज्ञ बाहरी सप्त लोकों के विवेचन में चलता है और उसमें दश प्राण, दश इन्द्रियाँ और मन, जो आत्मा की शक्तियाँ हैं, उन्हें लगाया जाता है-समर्पित किया जाता है, तब आत्मा के अन्दर परमात्मा का साक्षात् होता है ॥१५॥

▼ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषा: - (अस्य) अस्य मानसयज्ञस्य यद्वा अध्यात्मयज्ञस्य (सप्त परिधयः-आसन्) “भूः भुवः स्वः महः जनः तपः सत्यम्, इति सप्त लोकाः परिधयः सन्ति” “इमे वै लोकाः परिधयः” [तै० ३।८।१८।१४] एषां विवेचने यज्ञोऽयं प्रवर्त्तते, एषामन्तरे प्रवेशात्-खलु यजनीयदेवस्य परमात्मनः साक्षात्कारो भवति (त्रिः सप्त समिधः कृताः) त्रिगुणीकृतसप्तसंख्याका-एकविंशतिः कृताः समिधः प्राणादयो दश प्राणाः-इन्द्रियाणि वा दश, “प्राणा वै समिधः” [श० ९।२।३।४९] “प्राणा इन्द्रियाणि” [तां० २।१४।२] मनश्चेत्येकविंशतिः (समिध्यन्ते) ह्ययन्ते तस्मात् समिधः (यत्) यतः (देवाः-यज्ञं तन्वानाः) विद्वांसोऽध्यात्मयज्ञमनुतिष्ठन्तः (पशुं पुरुषम्-अबधन्) सर्वद्रष्टारं परमात्मानं स्वात्मनि बध्नन्ति धारयन्ति “बन्ध बन्धने” [ब्र्यादि०] ॥१५॥

पुरुषस्तुतिः, यज्ञस्तुतिः ⑥

वेदाहम् एतं पुरुषं महान्तम् ।
आदित्यवर्णं तमसस् तु पारे ।
सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः ।
नामानि कृत्वा ऽभिवदन् यद् आस्ते । १६

▼ भट्टभास्कर-टीका

16वेदेत्यादयः तिस्रस्त्रिष्टुभः ॥ एतं महान्तं पुरुषं सहस्रशिरसं अहं वेद जानामि आदित्यवर्णं प्रकाशात्मानं तदेव तमसः पारे स्थितं त्रिगुणा प्रकृतिः तमः तस्य पारं वेलां अतीत्य परत्रावस्थितं अहं वेद । स देवः सर्वाणि रूपाणि विकारलक्षणानर्थान् विचित्य पृथक्त्वेन उत्पाद्य नामानि च सर्वाणि कृत्वा धीरः धीमान् व्याकृतनामरूपः कृतकृत्यो यदा अभिवदन् आभिमुख्येन वदन् विश्वमनुगृह्णन् आस्ते तदा सर्वदा एवमेव सृष्टिर्वेदितव्येति ॥

▼ विश्वास-टिप्पणी

इदं यकार-स्वरेण न सङ्गच्छते। यदा इति ह्य् अन्तोदात्तः।

▼ रङ्ग-रामानुजः २

एवं सृष्टि-यज्ञं समाप्य
पुनर् अपि त्रिपादं महान्तं पुरुषं
कः साक्षाज् जानाति

इति प्रश्नमुखेन स्तोतुम् आरभते ।
ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तस्य जगतः
परमत्-ईकारणं पुरुषं प्रति
पुरुष-सूक्त-रूपं को वेत्ति ?
तत्राह वेदाहम् एतम् इति ।

सहस्रशीर्षम् (र्षा) इत्य् उक्तम् एतं महान्तं पुरुषम्
अहं वेद जानामि ।
नान्यः कश्चित् वेद वेत्ति

इति
वेदानाम् आत्मनो वचनम्,
अस्य सूक्तस्य ऋषेः नारायणस्य वाक्यं वा ।
किं-स्वरूपम् ? आदित्य-वर्णम् ।

"आदित्यवर्णं पुरुषं
वासुदेवं विचिन्तयेत्"

इति मोक्षधर्म ।
क्वावस्थितं वेत्ति ? तमसस् तु पारे ।
तमश्-शब्देन प्रकृतिर् उच्यते ।
प्रकृतेः परस्तात् स्थितं वेत्ति ।
"तमसः परमो धाता" इत्य् अस्ति ।

कियांश् चायम् ? महान् पुरुषः ।

सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः । सृष्टानां चराचरात्मकानि रूपाणि **विचित्य** समुत्पाद्य,
अथवा वैविध्येन च बुध्वा
तेषां **नामानि च कृत्वा**
तैस् तान्य् **अभिवदन्**
धीरः धिया रममाणः परमविद्वान्
अभिवदन् तैस् तैर् नामभिर् आभिमुख्येन वदन्
यदा आस्ते, तदा तं पुरुषं वेत्ति । इतश् चाहं वेद्मि ॥ १६ ॥

▼ विश्वास-टिप्पणी

इदं यकार-स्वरेण न सङ्गच्छते। यदा इति ह्य् अन्तोदात्तः।

धाता" पुर"स्ताद् य"म् (पुरुषम्) **उदाजहार**,,
शक्रः" प्र" विद्वान्, प्रदि"शश् च"तस्रः ।
त"म् एवं" **विद्वान् अ-म्** त इह" भवति ।
ना"न्यः" प"न्था **अ'यनाय विद्यते** । १७

▼ भट्टभास्कर-टीका

17धातेत्यादि ॥ यं यथोक्तमहिमानं पुरुषं धाता पितामहः उदाजहार ख्यापितवान् तद्विभूतित्वाद्भ्रातुः । शक्रश्च यमुदाजहार प्रविद्वान् प्रकर्षेण जानन् प्रदिशः प्रधानदिशः चतस्रः तद्वासिनस्सर्वान् प्रविद्वान् । तं महापुरुषं एवं एवंप्रकारं विद्वान् इह लोके यः कश्चिदपि अमृतो भवति । न त्वेतज्-ज्ञानादृते अन्यः पन्था विद्यते अयनाय गमनाय संसारं मुक्त्वा अपवर्गं गन्तुं अयमेव मार्ग इति ॥

▼ रङ्ग-रामानुजः २

कोऽसौ एवंविधः पुरुषः ? क्वायमास्ते ? विशदं ब्रूहि

(इति) चेत्

अहमपि अविप्रकर्षेण जानामि;
न वेद्मि

इत्याह धाता **पुरस्ताद् यम् उदाजहारेति** ।
पूर्वस्मिन् काले चतुर्मुखो यम् आत्मनः कारणभूतम् उदाजहार

'तमब्रवीत् त्वं पूर्वं समभूः । त्वमिदं पूर्वंः कुरुष्व' (तै. आ. १-२३-९३)

इत्यादिषु उदाहृतवान् ।

तथा **शक्रः प्रविद्वान्** प्रकृष्टज्ञानः **शक्रः**

विग्रहवति वासुदेवे ऽधिगतपुरुषोत्तमत्वज्ञानः इन्द्रो

यं परम-कारणत्वेन उदाहृतवान् इन्द्र-प्रतर्दन-संवादे -

'प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम' (कौ. उ. ३- १)

इत्यादौ श्रुतौ ।

तथा **प्रदिशश्चतस्रः** । प्रदिशश्च यमुदाजहः ।

दिक्छब्देन दिग्वर्तिनो ज्ञानवन्त उच्यन्ते ।

दिग्धीनाः पुरुषा उपलभन्ते ।

तथा श्रीरामायणे विश्वामित्रवचनम्, [[72]]

'अहं वेद्मि महात्मानं
रामं सत्यपराक्रमम् । वसिष्ठोऽपि महातेजाः
ये चेमे तपसि स्थिताः ' ॥
(रा.बा.कां. १९ - १४)

इति । तत्रैव रावणवधानन्तरं रामं प्रति ब्रह्मणो वाक्यम्, यथाह -

भवान्नारायणो देवः
श्रीमान् चक्रायुधो विभुः ।

एकशृङ्गवराहस् त्वं
भूत-भव्य-सपत्न-जित् ।
अक्षरं ब्रह्म पारं त्वं
मध्ये चान्ते च राघव ।
लोकानां त्वं परो धर्मो
विष्वक्सेनश् चतुर्भुजः ।
शार्ङ्गधन्वा हृषीकेशः
पुरुषः पुरुषोत्तमः ' ।
(रा.यु.कां.११७-१३-१५)

अत्रैव लक्ष्मणं प्रति दशरथवाक्यम्, यथा -

'एतत् तद्-उक्तम् अव्यक्तम्
अक्षरं ब्रह्म निर्मितम् । देवानां हृदयं सौम्यं
गुह्यं रामः परंतपः ' ॥
(रा.यु.कां.२२-३२)

अत्रैव मन्दोदरीवाक्यम्, यथा -

'व्यक्तमेष महायोगी
परमात्मा सनातनः । अनादिमध्यनिधनो
महतः परमो महान् ॥ तमसः परमो धाता
शङ्खचक्रगदाधरः । श्रीवत्सवक्षा नित्यश्रीर्
अजय्यः शाश्वतो ध्रुवः' ॥ (रा. यु. कां. १११ ११,१२,१३)

इति ।

वेदोऽपि स्वकण्ठेन महान्तं पुरुषं वक्तुम् अशक्नुवन्
तदीयानि चिह्नान् आह इत्यवगन्तव्यम् ।

तम् एवं विद्वान् अमृत इह भवति ।

श्रुतिर्वदति -

तं परमं पुरुषं एवं जगताम् आदिकारणं विद्वान् जानन् अमृत
इह भवति - इहैव जन्मनि,
अमृतो भवति - संसारबन्धान्मुक्तो भवति ।

नान्यः पन्था अयनाय विद्यते ।

अयनाय मोक्षाय एवं-विध-पुरुष-ज्ञानाद् अन्यः पन्था न विद्यते ।

'अयनं निलये मार्गे
मुक्तौ चापि प्रकथ्यते'

निघण्टुः इति ।

इदं पुरुष-सूक्त-प्रतिपाद्य-पुरुष-ज्ञानं मोक्षोपाय इति ॥ १७ ॥

16 यज्ञेन यज्ञमयजन्त - त्रिष्टुप् ॐ

(सर्वहृद्-) यज्ञेन यज्ञं अयजन्त देवाः ।

तांनि धर्माणि प्रथमान्य आसन् ।

(य एवं विदुः) ते ह नाकं (यज्ञैः) महिमानः (=पूजयन्तः) सचन्त (=प्राप्नुवन्ति, तैत्तिरीये - "सचन्ते") ।

यत्र पूर्वे (नानापात्रेषु पश्चात्) साध्याः सन्ति देवाः । १८

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ॥

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - पुरुषः
- ऋषिः - नारायणः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

यज्ञे"न यज्ञ"म् अयजन्त देवा"स्
ता"नि ध"र्माणि प्रथमा"नि आसन्
ते" ह ना"कम् महिमा"नः सचन्त
य"त्र पू"र्वे साधियाः" स"न्ति देवाः"

▼ Vedaweb annotation

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular;; repeated line
popular;; repeated line
popular;; repeated line
popular;; repeated line

Morph

ayajanta ← √yaj- (root)

{number:PL, person:3, mood:IND, tense:PRS, voice:MED}

devāḥ ← devá- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

yajñám ← yajñá- (nominal stem)

{case:ACC, gender:M, number:SG}

yajñéna ← yajñá- (nominal stem)

{case:INS, gender:M, number:SG}

āsan ← √as- 1 (root)

{number:PL, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

dhármāṇi ← dhárman- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:PL}

prathamāni ← prathamá- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:PL}

táni ← sá- ~ tá- (pronoun)

{case:NOM, gender:N, number:PL}

ha ← ha (invariable)

{}

mahimānaḥ ← mahimán- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

nákam ← náka- (nominal stem)

{case:ACC, gender:M, number:SG}

sacanta ← √sac- 1 (root)

{number:PL, person:3, mood:INJ, tense:PRS, voice:MED}

té ← sá- ~ tá- (pronoun)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

devāḥ ← devá- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

púrve ← púrva- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

sādhyāḥ ← sādhyá- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

sánti ← √as- 1 (root)

{number:PL, person:3, mood:IND, tense:PRS, voice:ACT}

yátra ← yátra (invariable)

{}

▼ पद-पाठः

यज्ञेन । यज्ञम् । अयुजन्तु । देवाः । तानि । धर्माणि । प्रथमानि । आसन् ।
ते । ह । नाकम् । महिमानः । सचन्तु । यत्र । पूर्वे । साध्याः । सन्ति । देवाः ॥

▼ Hellwig Grammar

- *yajñena* ← *yajña*
- [noun], instrumental, singular, masculine
- “yajña; religious ceremony; Vishnu; yajña [word]; Yajña; Shiva.”

- *yajñam* ← *yajña*
- [noun], accusative, singular, masculine
- “yajña; religious ceremony; Vishnu; yajña [word]; Yajña; Shiva.”

- *ayajanta* ← *yaj*
- [verb], plural, Imperfect
- “sacrifice; worship; worship.”

- *devās* ← *devāḥ* ← *deva*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “Deva; Hindu deity; king; deity; Indra; deva [word]; God; Jina; Viśvedevās; mercury; natural phenomenon; gambling.”

- *tāni* ← *tad*
- [noun], nominative, plural, neuter
- “this; he, she, it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”

-
- *dharmāṇi* ← *dharma*
 - [noun], nominative, plural, neuter
 - “Dharma; custom; dharma [word]; regulation; duty; Dharma; Dharma; Dharma; Dharma; law; law; peculiarity; justice.”
-

- *prathamāny* ← *prathamāni* ← *prathama*
 - [noun], nominative, plural, neuter
 - “first; prathama [word]; third; young; chief(a); best; antecedent.”
-

- *āsan* ← *as*
 - [verb], plural, Imperfect
 - “be; exist; become; originate; happen; result; be; dwell; be born; stay; be; equal; exist; transform.”
-

- *te* ← *tad*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - “this; he, she, it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”
-

- *ha*
 - [adverb]
 - “indeed; ha [word].”
-

- *nākam* ← *nāka*
 - [noun], accusative, singular, masculine
 - “sky; celestial sphere; Svarga; nāka [word].”
-

- *mahimānaḥ* ← *mahiman*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - “greatness; power; mahiman.”
-

- *sacanta* ← *sac*
 - [verb], plural, Present injunctive
 - “accompany; follow; company; obey; participate; enter.”
-

- *yatra*
 - [adverb]
 - “wherein; once [when].”
-

- *pūrve* ← *pūrva*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - “aforesaid(a); antecedent; previous(a); first; eastern; former(a); pūrva [word]; age-old; anterior; bygone; fore(a); predictive; firstborn; easterly; instrumental.”
-

- *sādhyāḥ* ← *sādhya*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “Sādhya.”

- *santi* ← *as*
- [verb], plural, Present indicative
- “be; exist; become; originate; happen; result; be; dwell; be born; stay; be; equal; exist; transform.”

- *devāḥ* ← *deva*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “Deva; Hindu deity; king; deity; Indra; deva [word]; God; Jina; Viśvedevās; mercury; natural phenomenon; gambling.”

▼ रङ्गनाथः

यज्ञेन- धर्मेण। यज्ञम्- ऋतं विष्णुं वा। देवाः। अयजन्त- उपासते। तानि धर्माणि- ते धर्मा एव। प्रथमाणि- पूर्वे। आसन्- अभवन्। यत्र- यस्मिन्। पूर्वे- पुराणाः। साध्याः- पुरुषसाधकाः। देवाः। सन्ति- भवन्ति। नाकम्- तं स्वर्गमानन्दमयम्। ते- अमी। महिमानः- महात्मान उपासकाः। सचन्त- सङ्गता भवन्ति॥१६॥

▼ सायण-भाष्यम्

पूर्व प्रपञ्चेनोक्तमर्थं संक्षिप्यात्र दर्शयति । **देवाः** प्रजापतिप्राणरूपाः **यज्ञेन** यथोक्तेन मानसेन संकल्पेन यज्ञं यथोक्तयज्ञस्वरूपं प्रजापतिम् **अयजन्त** पूजितवन्तः । तस्मात्पूजनात् **तानि** प्रसिद्धानि **धर्माणि** जगद्-रूप-विकाराणां धारकाणि **प्रथमानि** मुख्यानि **आसन्** । एतावता सृष्टि-प्रतिपादक-सूक्त-भागार्थः संगृहीतः ।

अथोपासन-तत्-फलानुवादक-भागार्थः संगृह्यते ।

यत्र यस्मिन् विराट्प्राप्ति-रूपे नाके **पूर्वे साध्याः** पुरातना विराड्-उपास्ति-साधकाः **देवाः सन्ति** तिष्ठन्ति तत् **नाकं** विराट्-प्राप्ति-रूपं स्वर्गं **ते महिमानः** तद्-उपासका महात्मानः **सचन्त** समवयन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ १९ ॥ ७ ॥

▼ Wilson

English translation:

“By sacrifice the gods worshipped (him who is also) the sacrifice; those were the first duties. Those great ones became partakers of the heaven where the ancient deities the **Sādhyas** abide. ”

▼ Jamison Brereton

With the sacrifice the gods performed the sacrifice for themselves: these were the first foundations. These, its greatness, accompanied (it) to heaven’s vault, where the ancient Sādhyas and the gods are.

▼ Whitney

Translation

1. By the sacrifice the gods sacrificed to the sacrifice; those were the first ordinances (*dhárman*); those greatneses attach themselves to (*sac*) the firmament, where are the ancient (*púrva*) perfectible (*sādhyá*) gods.

Notes

The verse is RV. i. 164. 50,* found also in VS. (xxx. 16), TS. (iii. 5. 11⁵), TA. (iii. 12. 7), MS. (iv. 10. 3), CB. (x. 2. 2³, with comment); [*Kaṭha-hss.*, p. 83;] the only variant is *sacante* for *sacanta* in TS.TA.

"This passage and vii. 79. 2 cast light upon the idea of *sādhyā*; there are two kinds of gods:

- those with Indra at their head and
- the *sādhyā* 'they who are to be won' (*sādhyā* 'what is to be brought into order, under control, or into comprehension').

They are thus the unknown, conceived as preceding the known. Later they are worked into the ordinary classification of Vasus, Rudras, etc.; and what was formerly a serious religious problem, a hierarchy conceived as possible before the now-accepted gods (something like the pre-Olympians with the Greeks), has become an empty name."

R. *[Also RV. x. 90. 16.]

▼ Griffith

Gods, sacrificing, sacrificed the victim these were the earliest holy ordinances.
The Mighty Ones attained the height of heaven, there where the Sidhyas, Gods of old, are dwelling.

▼ Griffith - AV

The Gods adored the Sacrifice with worship: these were the statutes of primeval ages. Those mighty ones attained the cope of heaven, there where the Sadhyas, Gods of old, are dwelling.

▼ Geldner

Mit dem Opfer opferten die Götter dem Opfer. Dies waren die ersten Normen des Opfers. Diese Mächte schlossen sich dem Himmel an, in dem die früheren Götter, die Sadhya's, sich befinden.

▼ Grassmann

Durch Opfer opferten die Götter das Opfer; das waren die ersten Bräuche; sie, die erhabenen, gelangten zum Gipfel des Himmels, wo die alten zu gewinnenden [sādhyās] Götter sind.

▼ Elizarenkova

Жертвою боги пожертвовали жертве.
Таковы были первые формы (жертвоприношения).
Эти же могущества последовали на небо,
Где находятся прежние боги – садхья.

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- पुरुषः
- नारायणः
- विराट्त्रिष्टुप्
- धैवतः

▼ ब्रह्ममुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (देवाः)आदि विद्वान् परमर्षिजन (यज्ञेन यज्ञम्-अयजन्त) अध्यात्मयज्ञ द्वारा यजनीय-सङ्गमनीय परमात्मा को अपने अन्दरसंगत करते हैं-सम्यक् प्राप्त करते हैं (तानि धर्माणि) वे ध्यान समाधिरूप कर्म (प्रथमानि-आसन्)-प्रथम के-पूर्व के हैं (ते महिमानः) वे

जीवन्मुक्त आत्माएँ (ह नाकं सचन्ते) अवश्य नितान्त सुख-मोक्ष को सेवन करते हैं (यत्र) जहाँ (साध्याः) साधनासिद्ध (देवाः) विद्वान् आत्माएँ (सन्ति) हैं ॥१६॥

▼ ब्रह्मसुनि - भावार्थः

भावार्थभाषा: - आदि विद्वान् परम ऋषिजन अध्यात्मयज्ञ के द्वारा-उपासना के द्वारा अपने अन्दर परमात्मा का साक्षात् किया करते हैं, वे सृष्टि के आरम्भ के कर्म हैं, जो मोक्ष को प्राप्त करानेवाले हैं, जहाँ जीवन्मुक्त पहुँचा करते हैं ॥१६॥

▼ ब्रह्मसुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (देवाः) आदिविद्वान्सः परमर्षयः (यज्ञेन-यज्ञम्-अयजन्त) अध्यात्मयज्ञेन यजनीयं सङ्गमनीयं परमात्मानं स्वस्मिन् सङ्गमयन्ति (तानि धर्माणि प्रथमानि-आसन्) तानि ध्यानसमाधिरूपाणि कर्माणि प्राथमिकानि खल्वासन् (ते ह नाकं महिमानः सचन्त) ते जीवन्मुक्तात्मानः नितान्तसुखं मोक्षं सेवन्ते (यत्र साध्याः देवाः सन्ति) यत्र साधनासिद्धा आत्मानः सन्ति ॥१६॥

[[71]]

उत्तरनारायणानुवाकः ②

[[144]]

नारायण-सूक्तम् ②

५. नारायणसूक्तम् (तै. उप. २-११)

▼ विश्वास-टिप्पणी

अत्र कृत्रिमस्वरा हि राजन्ते मुद्रितग्रन्थेषु। पद्यगानम् इव गृहीतुम् उचितम्।

सहस्र-शीर्षन् देववँ विश्वाक्षवँ विश्व-शं-भुवम् । विश्वन् नारायणन् देवम् अक्षरं परमं प्रभुम् ।

▼ सायण-टीका

पूर्वानुवाकान्ते हृदयपुण्डरीक उपास्यं यन्महेश्वरस्वरूपं निर्दिष्टं तस्मिन्नुपास्यगुणविशेषा अस्मिन्ननुवाके विशेषेण प्रदर्शयन्ते। तत्र प्रथमामृचमाह--

सहस्रशीर्षं देवं विश्वाक्षं विश्वशंभुवम् । विश्वं नारायणं देवमक्षरं परमं प्रभुम्, इति।

देवं पूर्वोक्तं महेश्वरं ध्यायेदिति शेषः। कीदृशं देवम्। सहस्रशीर्षं सहस्र-शब्देनापरिमितत्वमुपलक्ष्यते। अनन्तशिरस्कमित्यर्थः। सर्वजगदात्मकं विराड्रूपं महेश्वरस्य देहः। तथा सत्यस्मादादिशिरांसि सर्वाण्यपि तदीयान्येवेत्यनन्तशिरस्त्वम्। अनेनैव न्यायेन विश्वानि सर्वाण्यस्मदीयान्यक्षाणीन्द्रियाणि तदीयान्येवेति विश्वाक्षत्वम्। विश्वस्य सर्वस्य जगतः शं सुखमस्माद्भवतीति विश्वशंभुः(भूः), तादृशम्। उक्ते सहस्रशीर्षं विराड्रूपे देहेऽवस्थितस्य महेश्वरस्य निजस्वरूपं द्वितीयार्थेनोच्यते। विश्वं जगदात्मकम्। आरोपितस्य जगतोऽधिष्ठानव्यतिरेकेण वास्तवरूपाभावात्। नारायणशब्दस्य निर्वचनं पुराणेषु दर्शितम्

"आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः अयनं तस्य ताः प्रोक्तास्तेन नारायणः स्मृतः "

इति।

१ ग. ०वाच्यव०। २ ख. विस्तरेण। ३ झ. ०रस्कत्वम्। ४ ग. ०चनम्। ५ ग. झ. ०तमित्य०। ६ ख.। ०र्थः। स०।

[[728]]

जगत्कारणेषु पञ्चभूतेष्ववस्थित इत्यर्थः। यद्वा प्रकृतेः प(तिर्न)रः। तस्माज्जातिनि श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेतम् — [प्रपा० १० अनु० १०]

यानि तानि नारशब्देनोच्यन्ते। तान्येतान्येवायनं स्थानं यस्य स नारायणः। स एवेन्द्रमित्रादिरूपेणावस्थितत्वाद्देव इत्युच्यते। तथा च शाखान्तरे मन्त्र आम्नातः — "इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः " इति। न क्षरतीत्यक्षरः, अश्रुत इति वा तस्याक्षरत्वम्। कारणत्वेनोत्कर्षत्परमत्वम्। नियन्तु समर्थत्वात्प्रभुत्वम्।

विश्वतः परमन् नित्यवँ विश्वन् नारायणं हरिम् । विश्वम् एवेदं पुरुषस् तद् विश्वम् उपजीवति ॥

▼ सायण-टीका

द्वितीयामृचमाह--- विश्वतः परमं नित्यं विश्वं नारायणं हंरिम्। विश्वमेवेदं पुरुषस्तद्विश्वमुपजीवति, इति।

विश्वतो जगतो जडवर्गात्परममुत्कृष्टम्। ऋग्भेदेन पुनरुक्तिपरिहारो द्रष्टव्यः। यद्वा स्तुतिरूपत्वाद्नेन रूपेण ध्यातव्यत्वाच्च नास्ति पुनरुक्तिदोषः। विनाशरहितत्वान्नित्यत्वम्। सर्वात्मकत्वाद्विश्वत्वम्। नारायणत्वं पूर्वमेवोक्तम्। पापस्याज्ञानस्य च हरणाद्धरित्वम्। यदिदं विश्वमिदानीमज्ञानदृष्ट्या प्रदृश्यते तत्सर्वं वस्तुतत्त्वदृष्ट्या पुरुषः परमात्मैव। स च परमात्मा तद्विश्वमुपजीवति स्वस्य व्यवहारार्थमाश्रयति।

पतिवँ विश्वस्यात्मेश्वरँ शाश्वतँ शिवम् अच्युतम् । नारायणं महा-ज्ञेयवँ विश्वात्मानं पुरायणम् ।

▼ सायण-टीका

तृतीयामृचमाह--- पतिं विश्वस्याऽऽत्मेश्वरं शाश्वतं शिवमच्युतम्। नारायणं महाज्ञेयं विश्वात्मानं पुरायणम्, इति। विश्वस्य जगतः पालकत्वात्पतिः। आत्मनां जीवानां नियाकत्वादीश्वरः। निरकान्तरं वर्तमानत्वाच्छाश्वतः। परममङ्गलत्वाच्छिवः। न च्यवत इत्यच्युतः। नारायणत्वं पूर्वमुक्तम्। ज्ञेयेषु तत्त्वेषु मध्ये प्रौढत्वान्महाज्ञेय(त्व)म्। जगदुपादानत्वेन तदभेदाद्विश्वात्मत्वम्। उत्कृष्टाधारत्वात् पुरायणत्वम्। सर्वमप्यारोपितं जगदधिष्ठाने वर्तते।

नारायण-परं ब्रह्म- त्वन् नारायणः परः । नारायण-परो ज्योतिर्- आत्मा नारायणः परः ।

▼ सायण-टीका

चतुर्थीमृचमाह---

• नारायणः परं ब्रह्मतत्त्वं नारायणः परः। नारायणः परो ज्योतिरात्मा नारायणः परः, इति।

• ग. पुस्तके पूर्वार्धोत्तरार्धव्यत्यासो वर्तते---"नारायणपरो ध्याता ध्यानं नारायणः परः " इत्यधिकं च।

१ ख. ०त्यश्रुत। २ झ. ०रः, न च्युत। ३ ख. झ. ०रमा नि०। ४ ग. ०व्यः। ०स्तु। ५ ख. ०ज्ञानाद्दशय०। ६ ग. झ. ०त्पतिम्। आ०। ७ ग. ०श्वरं नियन्तारम्। नि०। ८ ग. झ. ०श्वतम्। प०। ९ ग. झ. ०च्छिवम्। ना। १० ग. ०च्युतम्। ना०। ११ ख. ०रकत्वं परा०। १२ ख. ०यणं प०। १३ ख. ०यणप०।

[[729]]

[प्रपा० १० अनु० १०] कृष्णयजुर्वेदीयं तैत्तिरीयारण्यकम्। पुराणेषु नारायणशब्देन व्यवहियमाणो यः परमेश्वरः स एव परमुत्कृष्टं सत्यज्ञानानन्दादिवाक्यैः प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणस्तत्त्वम्। अतो नारायणः पर एवाऽऽस्मा म त्वपरो मूर्तिविशेषः। तथा परो ज्योतिर्यदेदुत्कृष्टं ज्योतिश्छन्दोगैः — "परं ज्योतिरुपसंपद्य " इत्याम्नातं तदपि नारायण एव। तस्मान्नारायणः परमात्मा।

यच्च किञ्चिज्जंगत्य् अस्मिन् दृश्यते श्रूयतेऽपि वा । अन्तर्बहिश् च तत् सर्ववँ व्याप्य नारायणस् स्थितः ।(25)

▼ सायण-टीका

पञ्चमीमृचमाह---

यच्च किञ्चिज्जंगत्सर्वं दृश्यते श्रूयते श्रूयतेऽपि वा। अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः

इति।

* जगत्यस्मिन्निति पाठो भाष्यानुरोधी, स वर्तते क्वचिदिति ग. पुस्तकटिप्पणीतो ज्ञायते।

अस्मिन्वर्तमाने जगति यत्किञ्चित्समीपवर्ति वस्तुजातं दृश्यते। अपि वा दूरस्थं श्रूयते। तत्सर्वं वस्तुजातमयं नारायणोऽन्तर्बहिश्च व्याप्यावस्थितः। यथा कटकमुकुटाद्याभरणस्योपादानकारणं सुवर्णमन्तर्बहिर्व्याप्यावतिष्ठते। तद्वत्।

अनन्तम् अव्ययञ् कविं समुद्रेऽन्तवँ विश्व-शंभुवम् । पद्म-कोश-प्रतीकाशँ (तद्-आसनम्) **हृदयञ्** चाप्य् अधो-मुखम् (नोर्ध्वमुखं लोकवत्) ।

▼ सायण-टीका

षष्ठीमृचमाह--- अनन्तमव्ययं कविं समुद्रेऽन्तं विश्वशंभुवम्। पद्मकोशप्रतीकाशँ हृदयं चाप्यधोमुखम्, इति।

अत्र पूर्वार्धेन नारायणस्य वास्तवस्वरूपं संक्षिप्योपन्यस्यते।

अनन्तं देशपरिच्छेदरहितम्।

अव्ययं विनाशरहितम्।

कविं चिद्रूपेण सर्वज्ञम्।

समुद्रे ऽतिबहुलत्वेन समुद्रसदृशे संसारे ऽन्तम् अवसानरूपम्।

यदा नारायणस्य स्वरूपं जानाति

तदा संसारः क्षीयत इत्यर्थः।

विश्वशंभुवं सर्वस्य संसारसुखस्योत्पत्तिकारणरूपम्। "एतस्वैवाऽऽनन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति " इति श्रुत्यन्तरात्। ईदृशं नारायणस्वरूपमुपासीतेति शेषः। उत्तरार्धेनोमासनस्थानम् उच्यते---

पद्मकोशप्रतीकाशं यथा लोकेऽष्टदलकमलस्य कोशो मध्यच्छिद्रं तत्सदृशं

तच्च हृदय-शब्द-वाच्यम्।

लौकिकं पद्मम् ऊर्ध्वाभिमुखं हृदयपद्मं त्व **अधोमुखम्** इति विशेषः।

अधो निष्ठा (=ग्रीवा-बन्धः) वितस्त्यान् (←१२-आङ्गुल्याम् [नाभिं यावत्]) तु नाभ्याम् उपरि (मध्ये) **तिष्ठति** । हृदयं तद् विजानीयाद् विश्वस्यायतनं महत् ।

▼ सायण-टीका

सप्तमीमृचमाह--- अधो निष्ठा वितस्त्यान्ते नाभ्यामुपरि तिष्ठति। +हृदयं तद्विजानीयाद्विश्वस्याऽऽयतनं महत्, इति।

+पदत्रयमनिश्चितस्वरकम्।

१ ख. ०नादि०। २ ख. ०वाक्यप्र०। ३ ख. ०परस्तीति शे०। ४ ख. झ. ०नमु०। ५ झ. लोके शतद०। ६ ०तस्त्यां तु ना। ७ ग. ०ति। जालमालाकुलं भाति विश्व०। ९२

[[730]]

निष्टिर् ग्रीवाबन्धः, तस्या अधस्ताद्वर्तते।

तत्रापि **नाभ्याम्** उपरि नाभिदेशस्योर्ध्वभागे

वितस्त्यान्ते द्वादशाङ्गुल-परिमिता वितस्तिस्तस्यामतीतायामुपरि तिष्ठति।

तद् एतन् निष्टि-नाभ्योर् मध्य-देश-वर्ति कमलं

हृदयम् इति **विजानीयात्**। तच्च हृदयं विश्वस्य सर्वस्य जगतो महदायतनम्। मनस्तावद्भृदयपुण्डरीके वर्तते "चन्द्रमा मनो भूत्वा तद्दयं प्राविशत् " इति श्रुत्यन्तरात्। तेव च मनसा स्वप्नवत्सर्वमिदं जगत्कल्पितम्। "मनोमूलमिदं द्वैतं यत्किंचित्सचाराचरम् " इति संप्रदायविद्विरुक्तत्वात्।

सन्ततं सिराभिस् (नाडीभिस्) तु **लम्बत्य्** आ- (पूर्वोक्त-पद्म)कोश-सन्निभम्। तस्यान्ते सुषिरं (सुषुम्ना-नाडी-नालं) सूक्ष्मं तस्मिन्त् सर्वं **प्रतिष्ठितम्** ।

▼ सायण-टीका

अष्टमीमृचमाह--- संततं ँ शिलाभिस्तु लम्बत्याकोशसन्निभम्। तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्मं तस्मिन्त्सर्वं प्रतिष्ठितम्

, इति।

आकोशः। पद्मस्य मुकुलं तत्सन्निभं तत्सदृशं हृदय-कमलं **लम्बति** शरीरे- मध्ये ऽधोमुखत्वेनावलम्बते।

तच्च च शिराभिर् नाडीभिः संततं परितः सम्यग्व्याप्तम् "शतं चैका च हृदयस्य नाड्यः " इति श्रुत्यन्तरात्।

तस्य हृदयस्यान्ते समीपे सूक्ष्मं **सुषिरं** छिद्रं सुषुम्ना-नाडी-नालं तिष्ठति तस्मिन्सुषिरे सर्वमिदं जगत्प्रतिष्ठितमाश्रितम्। तत्र मनसि प्रविष्टे सति सर्वजगदाधारस्य ब्रह्मणोऽभिव्यज्यमानत्वात्।

तस्य (→सुषुम्ना-नाड्या) मद्धये महान् अग्निर् (पाचको वैश्वानरः) विश्वार्चिर् विश्वतोमुखः । **सोऽग्रं-भुग् विभंजन् तिष्ठन्** आहारम् अजुरः कृविः ।(5)

▼ सायण-टीका

नवमीमृचमाह---

तस्य मध्ये महान्निर्विश्वार्चिर्विश्वतोमुखः। सोऽग्रंभुजन्तिष्ठन्नाहारमजुरः कृविः*, इति।

* एतदग्रे ग. पुस्तके मूले "तिर्यगूर्ध्वमधःशायी रश्मयस्तस्य संतताः " इत्य् अधिकम्।

तस्य सुषुम्नालस्य मध्ये महान्प्रौढोऽग्निर्वर्तते। स च विश्वार्चिर्बहुज्वालोपेतः। अत एव ज्वालाविशेषैः परितोऽवस्थितासु सर्वासु माडीषु

संसारणाद्विश्वतोमुखो बहुविधेश्वररूपः। सोऽग्निग्रभुक्, स्वस्य पुरतः प्राप्तमन्नं भुङ्क्त इत्यग्रभुक्।

स च भुक्तमाहारं शरीरे सर्वावयवेषु विभजन् प्रसारयस्तिष्ठन्, अवस्थित इत्यर्थः। तथा च भगवतोक्तम्

। "अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः। प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् "।

इति॥

तस्माद्भुक्तमन्नमासौ जरयति न तु स्वयं जीर्यत इत्यजरः। अत एव कविरभिज्ञः कुशल इत्यर्थः।

१ ग. ०ध्वदेशभा०। २ ग. ०तस्त्यां द्वा०। ३ ख. ०स्यामुप०। ४ ग. शिराभि०। ५ झ. कोशः। ६ झ. ०मलमाल०। ७ ग. ०षुम्णाना०। ७ ग. ०षुम्णाना०। ८ ग. ०षुम्णाना०। ९ ख. ०विधे ०स्थिर०। ग. ०विधैश्व०।

[[731]]

****सुन्तापर्यति**** स्वन् देहम् आपाद-तल-मस्तकम् । तस्य मद्ध्ये वह्नि-शिखा (→जीवः) अणीयोर्ध्वा व्यवस्थिता (←द्रविडपाठे लिङ्गव्यत्ययः) ।

▼ सायण-टीका

दशमीमूचमाह--- सुन्तापर्यति स्वं देहमापादतलवस्तकम् । तस्य मध्ये वह्निशिखा अणीयोर्ध्वा व्यवस्थिता, इति । पादतलमारभ्य मस्तकपर्यन्तं कृत्स्नमपि स्वकीयं देहं सर्वदा संतापयति । सोऽयं शरीरगतः संतापोऽग्निसद्भावे लिङ्गम् । तस्य ज्वालाविशेषैः कृत्स्नदेहव्यापिनोऽग्नेर्मध्ये वह्निशिखा काचिज्ज्वालाऽणीयाऽत्यन्तसूक्ष्मोर्ध्वा सुषुम्नानाडीनालेनोर्ध्वं ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं प्रसृत्य व्यवस्थिता विशेषेणावस्थिता ।

नील-तौय-दं-मध्य-स्था विद्युल्लेखेव भास्वरा । नीवार-शूकवत् (=धान्यान्त-त्वक्-कण्टकवत्) तन्वी पीताभां स्यात् तनूपमा ।

▼ सायण-टीका

एकादशीमूचमाह--- नीलतौयदमध्यस्था विद्युल्लेखेव भास्वरा । नीवारशूकवत्तन्वी पीता भास्वत्यनूपमा, इति । तौयमुदकं ददातीति तौयदो मेघः, स च वर्षितुं जलपूर्णत्वान्नीलवर्णः । तादृशस्य मेघस्य मध्ये स्थिता विद्युल्लेखेव । सेयं पूर्वोक्ताऽग्निशिखा भास्वरा प्रभावती नीवारबीजस्य शूकं दीर्घं पुच्छं यथा तनु भवति तद्वदियं शिखा तन्वी बाह्यवह्निशिखेव पीता भास्वती पीतवर्णा दीप्तियुक्ता भवेत् । सा चाणूपमा लौकिकानां तनूनां सूक्ष्मवस्तूनामुपमा भवितुं योग्या ।

तस्यांश् शिखाया मद्ध्ये पुरमात्मा व्यवस्थितः । स ब्रह्मा स शिवस् सेन्द्रस् सोऽक्षरः परमस् स्वराट् ॥ (26)

▼ विश्वास-टिप्पणी

नम्बूदिरि-प्राय-पाठे प्रपञ्च-हृदयोक्ते -

स ब्रह्मा स हरिस् स शिवस् सेन्द्र

इति च्छन्दसो व्यभिचरतितराम् ।

प्रसिद्ध-नारायणार्थे हरि-शब्द आरण्यक-सम-कालीनेषु ग्रन्थेषु च न दृश्यते ।

▼ सायण-टीका

द्वादशीमूचमाह--- तस्याः शिखाया मध्ये पुरमात्मा व्यवस्थितः । स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट्, इति ॥ इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके दशमप्रपाठके नारायणोपनिषद्वेकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

तस्याः पूर्वोक्ताया वह्निशिखाया मध्ये जगत्कारणभूतः परमात्मा विशेषेणावस्थितः । तस्योपासनार्थमल्पस्थानत्वेऽपि न स्वयमल्पः, किंतु सर्वदेवात्मकः । ब्रह्मा चतुर्मुखः, शिवो गौरीपतिः, इन्द्रः स्वर्गाधिपतिः, अक्षरो जगद्धेतुर्मायाविशिष्टोऽन्तर्यामीश्वरः "क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते " इति भगवतोक्तत्वात् । परमो मायारहितः शुद्धश्चिद्रूपः । अत एव पारतन्त्र्याभावात्स्वराट्स्वयमेव राजा ।

१ झ. ०स्तकः। त०। २ ख. ०द्वावो लि०। ३ ख. ०मध्येऽपि व०। ४ ग. ०षुम्णाना०। ५ ग. ०ह्निज्वालेव ६ ग. ०किक्कीनां। ७ ख. झ. ब्रह्म। ८ ग. झ. ०वः स हरिः से०। ९ झ. ०द्धचिद्र०।

[[732]]

सहस्रशीर्षमित्यादिवाक्यप्रतिपाद्यं तत्त्वं पद्मकोश पद्मकोशप्रतीकाशमित्यादि- वाक्योक्तप्रकारेण ध्यायेदिति तात्पर्यार्थः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामुपनिषदिनिषद्वेकादशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

▼ धीरेन्द्रतीर्थः

स ब्रह्म स शिवः स हरिः

सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् ॥ १२ ॥ अ०१३ ॥

धी.ती.- ॥ स ब्रह्म । गुणबृंहणाद् इति वचनात् ।
अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति । बृहन्तो ह्यस्मिन्गुणा इति श्रुतेश्च ।
स एव गुणपूर्णः ।

स शिवः सुखात्मको मङ्गलप्रदो वा ।

स हरिः यज्ञभागहरणाद् + धरित-वर्णत्वाच् च हरिशब्दवाच्यः ।

' इडोपहृतं गेहेषु
हरेर् भागं क्रतुष्वहम् ।
वर्षो मे हरितः श्रेष्ठस्
तस्माद्धर्यभिधोऽस्म्यहम्'

इति गीताभाष्यवचनात् ।

इन्द्रः परमैश्वर्यशालित्वाद् इन्द्र-शब्द-वाच्यः - "सेदुराजे"त्यादिवत् । इन्द्रः परमैश्वर्यादिति ऋग्भाष्यात् ।

सोऽक्षरः परमः स एव परमाक्षरः ।

स्वराट् स्वतन्त्र इत्यर्थः ।

एतादृशः परमात्मा हृदयकमले वर्तते स उपास्यः ।

▼ सातारा-राघवेन्द्रः

सा.आ.- तस्याः गरिखाया मध्ये परमात्मा नारायणो व्यवस्थितः ॥ १० । ११

स ब्रह्म ब्रह्मशब्दवाच्यः । एवमग्रे ।

द्रविडपाठे स हरिरिति न दृश्यते । नारायणस्य हरिशब्दवाच्यत्वं प्रसिद्धमिति नोक्तमिति बोध्यम् ।

परमः स्वराडित्यनयोरपि प्रत्येकं स इत्यस्यानुवृत्तिर्बोद्ध्या ।

स ब्रह्माद्यभिन्न इत्यर्थः इति माधवः ।

सेन्द्रः इत्यत्र सोऽचिलोप इति सुलोपः ।

महानग्निरित्युक्तो ऽग्निर्देवताविशेषो न तु भूतम् ।

अजरः कविरिति विशेषणात् । नापि परमात्मा । परमात्मनस्तदीयशिखायां स्थित्युक्तेः ॥ १२, १३ ॥

ऋतं सत्यं परं ब्रह्म
पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ।
ऊर्ध्वरितं विरूपाक्षं
विश्वरूपाय वै नमः ।

▼ सायण-टीका

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

पूर्वोक्त-प्रकारेणोपासीनस्य पुरुषस्योपास्यदेवतानमस्कारार्थमेकामृचमाह--

ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् । ऊर्ध्वरितं विरूपाक्षं विश्वरूपाय वै नमः, इति ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके दशमप्रपाठके नारायणोपनिषदि द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

यदेतत्परं ब्रह्म तत्सत्यमबाध्यम् । सत्यं च द्विविधम्, व्यावहारिकं पारमार्थिकं च । हिरण्यगर्भाद्विकं रूपं व्यावहारिकं सत्यं तन्निवारेण पारमार्थिकसत्यं प्रदर्शयितुमृतं सत्यमिति विशेष्यते । अत्यन्तसत्यमित्यर्थः । तादृशं ब्रह्म स्वभक्तानुग्रहायामामहेश्वरात्मकं पुरुषरूपं भवति । तत्र दक्षिणे महेश्वरभागे कृष्णवर्णः । उमाभागे वामे पिङ्गलवर्णः । स च योगेन स्वकीयं रेतो ब्रह्मरन्ध्रे धृत्वोर्ध्वरेता भवति । त्रिनेत्रत्वाद्विरूपाक्षः । तादृशं परमेश्वरमनुस्मृत्येति शेषः । विश्वरूपाय जगत्कारणत्वेन सर्वजगदात्मकाय विरूपाक्षाय पुरुषायैव नमस्कारोऽस्तु ॥

इति श्रीमत्सयणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतै- त्तिरीयारण्यकभाष्ये दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामुपनिषदि द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

विष्णु-गायत्री②

॥ ६. विष्णुगायत्री ॥

नारायणाय विद्महे
वासुदेवाय धीमहि ।
तन्नो विष्णुः प्रचोदयात् ॥

(लक्षणापेता आरण्यकस्वराः।)

विष्णु-सूक्तम्②

॥ विष्णुसूक्तम् ॥

▼ विस्तारः (द्रष्टुं नोद्यम्)

'विष्णोर्नुकं,' 'तदस्य प्रियं', 'प्रतद्विष्णुः,' 'परोमात्रया', 'विचक्रमे', 'त्रिदेवः' इति विष्णुसूक्तं निर्दिष्टं माडभूषि-वीरराघवप्रयोगग्रन्थे। तच्च तैत्तिरीयब्राह्मणे ऽनेनैव क्रमेणास्मात्तम्।

गोपालदेशिक-श्राद्धप्रयोगे ऽभिश्रवणमन्त्रेषु तु प्रथमर्चो ऽनन्तरम् विष्णो रुराटमसि ...वैष्णवमंसि, विष्णवे त्वा ॥ इति ६ यजूषि मध्ये निवेशितान्य ऋचम् इव।

काञ्चीपुरम् एवं हि पठ्यत इति शठकोप-ताताचार्यः।

पूर्वम् अन्ते वा निवेशने नास्ति विप्रतिपत्तिः, किन्तु ऋचाम् मध्ये विलक्षणम्।
अतो ऽत्र तथा दर्शितम्।

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

रराटीम् आसञ्जयति।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

विष्णो रुराटम् (=ललाटम्) असि ।

▼ Keith

Thou art the forehead of Visnu.

▼ पद-पाठः

विष्णोः । रुराटम् । असि ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

10रराटीमासञ्जयति - विष्णो रुराटमसीति ॥ हे रराटि विष्णोर्यज्ञात्मनो ललाटमिव प्रधानमसि । कपिलकादित्वाल्लत्वं विकल्प्यते ॥

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

मध्यमं छदिर् अधिनिदधाति।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

विष्णोः पृष्ठम् असि ।

▼ Keith

Thou art the back of Visnu.

▼ पद-पाठः

विष्णोः । पृष्ठम् । असि ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

11 मध्यमं छदिरधिनिदधाति - विष्णोरिति ॥ विष्णोः पृष्ठं पृष्ठसदृशमसि ॥

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

पार्श्वयोश् छदिषी (=??) निदधाति ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

विष्णोश् श्रज्त्रे (=मुखकोणौ) स्थः ।

▼ Keith

Ye two are the corners' of Visnu's mouth.

▼ पद-पाठः

विष्णोः । श्रज्त्रे इति । स्थः ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

12 पार्श्वयोश्छदिषी निदधाति - विष्णोः श्रज्त्रे स्थ इति ॥ श्रज्त्रे शोधके स्थः । सकारस्य शकारापत्तिः । स्नपतिश्छान्दसश्शुद्धिकर्मा, औणादिकष्ट्रप्रत्ययः । स्नातेर्वा णिचि पुगादिः ॥

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

दक्षिणबाहौ कुशम् उपसङ्गृह्य स्यन्द्यां प्रवर्तयति - विष्णोस्स्यूरिति ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

विष्णोस् स्यूर (=सूची) असि ।

▼ Keith

Thou art the thread of Visnu.

▼ पद-पाठः

विष्णोः । स्यूः । असि ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

13 दक्षिणबाहौ कुशमुपसङ्गृह्य स्यन्द्यां प्रवर्तयति - विष्णोस्स्यूरिति ॥ विष्णोः स्यूः सेवनी त्वमसि यज्ञस्य । षिवु तन्नुसन्ताने, 'क्विप्च' इति क्विप् 'छवोश्शूडनुनासिके च' इत्यूट् ॥

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

द्वारग्रन्थिं करोति - विष्णोर्ध्रुवमसीति ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

विष्णोर् ध्रुवम् असि ।

▼ Keith

Thou art the fixed point of Visnu.

▼ पद-पाठः

विष्णोः । ध्रुवम् । असि ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

14द्वारग्रन्थे करोति - विष्णोर्ध्रुवमसीति ॥ विष्णुना ध्रुवम् अचलितं करणीयम् असि ॥

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

हविर्धान-मण्डपम् अभिमृशति - वैष्णवमिति ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

वैष्णवम् असि । विष्णवे त्वा (अभिमृशामि) ॥ [27]

▼ Keith

Thou art of Vishu; to Visnu thee!

▼ पद-पाठः

वैष्णवम् । असि । विष्णवे । त्वा ॥ [27]

▼ भट्टभास्कर-टीका

वैष्णवं विष्णुदेवत्वं त्वमसि । अतो विष्णवे त्वामभिमृशामि । 'वैष्णवं हि देवतया हविर्धानम्' इति ब्राह्मणम् ॥

▼ सायणोक्त-विनियोगः

5अथ 'वैष्णवं वामनमालभेत स्पर्धमानः' इत्यस्य पशोः सूक्ते प्रतीकत्रयं दर्शयति - 'विष्णोर्नु कं वीर्याणि' इति वपायाः पुरोनुवाक्या । सेयं 'युज्जते मनः' इत्यत्र व्याख्याता । 'प्र तद्विष्णुस्तवते' इति पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या । सेयं 'जुष्टो नरः' इत्यत्र व्याख्याता ॥

विश्वास-प्रस्तुतिः

विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचयँ

यः पा र्थिवानि विममे र जांसि ।

यो अस्कभायद् उ त्तरं सध स्थँ (अन्तरिक्षम्)

विचक्रमाणस् त्रेधो रुगायः (=गीतः/गतिः) ॥

विश्वास-प्रस्तुतिः

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - विष्णुः
- ऋषिः - दीर्घतमा औचथ्यः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

विष्णोर्नु कं वीरियाणि प्र वोचं

यः पा र्थिवानि विममे र जांसि

यो अस्कभायद् उ त्तरं सध स्थं

विचक्रमाणस् त्रेधो रुगायः

▼ Vedaweb annotation

Strata

Strophic

Pāda-label

genre M

genre M

genre M

genre M

Morph

kam ← kam (invariable)

{}

nú ← nú (invariable)

{}

prá ← prá (invariable)

{}

vīryàṇi ← vīryà- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:PL}

víṣṇoḥ ← víṣṇu- (nominal stem)

{case:ABL, gender:M, number:SG}

vocam ← √vac- (root)

{number:SG, person:1, mood:INJ, tense:AOR, voice:ACT}

pārthivāni ← pārthiva- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:PL}

rājāmsi ← rājas- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:PL}

vimamé ← √mā- 1 (root)

{number:SG, person:3, mood:IND, tense:PRF, voice:MED}

yáḥ ← yá- (pronoun)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

áskabhāyat ← √skambhi- (root)

{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

sadhástham ← sadhástha- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

úttaram ← úttara- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

yáḥ ← yá- (pronoun)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

tredhá ← tredhá (invariable)

{}

urugāyáḥ ← urugāyá- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

vicakramāṇāḥ ← √krami- (root)

{case:NOM, gender:M, number:SG, tense:PRF, voice:MED}

▼ पद-पाठः

विष्णोः । नु । कृम् । वीर्याणि । प्र । वोचम् । यः । पार्थिवानि । विऽममे । रजोसि ।
यः । अस्कंभायत् । उत्संतरम् । सुधऽस्थम् । विऽचक्रमाणः । त्रेधा । उरुऽगायः ॥

▼ पद-पाठः-तैत्तिरीयः

विष्णोः । नुकृम् । वीर्याणि । प्रेति । वोचम् । यः । पार्थिवानि । विमम इति वि-ममे । रजोसि । यः । अस्कंभायत् । उत्तममित्युत्-तरम् ।
सुधस्थमिति सुध-स्थम् । विचक्रमाण इति वि-चक्रमाणः । त्रेधा । उरुगाय इत्युरु-गायः ।

▼ Hellwig Grammar

- *viṣṇor* ← *viṣṇoḥ* ← *viṣṇu*
- [noun], genitive, singular, masculine
- "Vishnu; Krishna; Viṣṇu; Om; Shiva."

- *nu*
- [adverb]
- "now; already."

- *kaṁ* ← *kam* ← *kaṁ*
- [adverb]
- "kaṁ [word]."

- *vīryāṇi* ← *vīrya*
- [noun], accusative, plural, neuter
- "potency; vīrya; heroism; potency; strength; semen; power; deed; active agent; efficacy; vīryapāramitā; gold; vigor; vīrya [word]; virility; manfulness; jewel; force."

- *pra*
- [adverb]
- "towards; ahead."

- *vocaṁ* ← *vocam* ← *vac*
- [verb], singular, Aorist inj. (proh.)
- "say; describe; name; tell; address; enumerate; call; state; teach; explain; say; declare; speak; define; declare; order; address; recommend; answer; deem; recite; approve; proclaim; indicate; determine; mention; designate."

- *yaḥ* ← *yad*
- [noun], nominative, singular, masculine
- "who; which; yat [pronoun]."

- *pārthivāni* ← *pārthiva*
- [noun], accusative, plural, neuter
- "earthly; earthen; mundane; royal; tellurian; sublunar."

- *vimame* ← *vimā* ← *√mā*
- [verb], singular, Perfect indicative
- “arrange; distribute; barter; measure; fixate.”

- *rajāṃsi* ← *rajas*
- [noun], accusative, plural, neuter
- “powder; menorrhoea; dust; Rajas; atmosphere; rajas; pollen; passion; rajas [word]; sindūra; rust; tin; impurity; dark; sky.”

- *yo* ← *yaḥ* ← *yad*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “who; which; yat [pronoun].”

- *askabhāyad* ← *askabhāyat* ← *skabhāy* ← *√skambh*
- [verb], singular, Imperfect

- *uttaraṃ* ← *uttaram* ← *uttara*
- [noun], accusative, singular, neuter
- “northern; following; upper; additional; better; more(a); last; concluding; superior; later(a); utara [word]; prevailing; future; left; northerly; northerly; higher; second; dominant; excellent; chief(a).”

- *sadhasthaṃ* ← *sadhastham* ← *sadhastha*
- [noun], accusative, singular, neuter
- “dwelling; location; home.”

- *vicakramāṇas* ← *vicakramāṇaḥ* ← *vikram* ← *√kram*
- [verb noun], nominative, singular
- “act heroically; stride.”

- *tredhorugāyaḥ* ← *tredhā*
- [adverb]
- “threefold.”

- *tredhorugāyaḥ* ← *uru*
- [noun]
- “wide; broad; great; uru [word]; much(a); excellent.”

- *tredhorugāyaḥ* ← *gāyaḥ* ← *gāya*
- [noun], nominative, singular, masculine

▼ रङ्गनाथः

यः। पार्थिवानि- पृथिवीसंबन्धिनः। रजांसि- लोकान्। विममे- विशेषेण निर्ममे। यः। उरुगायः- पुरुधा सामभिर्गायमानः। त्रेधा विचक्रमाणः- त्रिविक्रमः। उत्तरं सधस्थम्- अन्तरिक्षमपि। अस्कभायत्- स्तम्भितवान्निर्ममे। विष्णोः- तस्य व्यापनशीलस्यान्तर्यामिणः। विष्टु व्याप्तौ। विश

▼ सायण-भाष्यम्

हे नराः **विष्णोः** व्यापनशीलस्य देवस्य **वीर्याणि** वीरकर्माणि **नु कम्** अतिशीघ्रं **प्र वोचम्** प्रब्रवीमि । अत्र यद्यपि नु कम् इति पदद्वयं तथापि यास्केन ' नवोत्तराणि पदानि ' (नि. ३. १३) इत्युक्तत्वात् शाखान्तरे एकत्वेन पाठाच्च नु इत्येतस्मिन्नेवार्थे नु कम् इति पदद्वयम् । कानि तानीति तत्राह । **यः** विष्णुः **पार्थिवानि** पृथिवीसंबन्धीनि **रजांसि** रज्जनात्मकानि क्षित्यादिलोकत्रयाभिमानीनि अग्निवाय्वादित्यरूपाणि रजांसि **विममे** विशेषेण निर्ममे । अत्र त्रयो लोका अपि पृथिवी शब्दवाच्याः । तथा च मन्त्रान्तरं -- यदिन्द्राग्नी अवमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां परमस्यामुत स्थः (ऋ. सं. १. १०८.९) इति। तैत्तिरीयेऽपि - योऽस्यां पृथिव्यामस्यायुषा' इत्युपक्रम्य 'यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्याम्' (तै. सं. १. २. १२. १) इति । तस्मात् लोकत्रयस्य पृथिवीशब्दवाच्यत्वम् । किंच **यः** च विष्णुः **उत्तरम्** उद्गततरमतिविस्तीर्णं **सधस्थं** सहस्थानं लोकत्रयाश्रयभूतमन्तरिक्षम् **अस्कभायत्** तेषामाधारत्वेन स्तम्भितवान् निर्मितवानित्यर्थः । अनेन अन्तरिक्षाश्रितं लोकत्रयमपि सृष्टवानित्युक्तं भवति । यद्वा । यो विष्णुः पार्थिवानि पृथिवीसंबन्धीनि रजांसि पृथिव्या अधस्तनसप्तलोकान् विममे विविधं निर्मितवान् । रजःशब्दो लोकवाची, ' लोका रजांस्युच्यन्ते । इति यास्केनोक्तत्वात् । किंच यश्चोत्तरम् उद्गततरम् उत्तरभाविनं सधस्थं सहस्थानं पुण्यकृतां सहनिवासयोग्यं भूरादिलोकसप्तकम् अस्कभायत् स्कम्भितवान् सृष्टवानित्यर्थः ॥ स्कम्भेः 'स्तम्भुस्तुम्भु इति विहितस्य श्रः छन्दसि शायजपि' इति व्यत्ययेन शायजादेशः ॥ अथवा पार्थिवानि पृथिवीनिमित्तकानि रजांसि लोकान् विममे । भूरादिलोकत्रयमित्यर्थः । भूम्याम् उपार्जितकर्मभोगार्थत्वात् इतरलोकानां तत्कारणत्वम् । किंच यश्चोत्तरम् उत्कृष्टतरं सर्वेषां लोकानामुपरिभूतम् । अपुनरावृत्तेः तस्योत्कृष्टत्वम् । सधस्थम् उपासकानां सहस्थानं सत्यलोकमस्कभायत् स्कम्भितवान् ध्रुवं स्थापितवानित्यर्थः । किं कुर्वन् । **त्रेधा विचक्रमाणः** त्रिप्रकारं स्वसृष्टान् लोकान्विविधं क्रममाणः । विष्णोस्त्रेधा क्रमणम् इदं विष्णुर्वि चक्रमे ' (ऋ. सं. १, २२, १७) इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धम् । अत एव **उरुगायः** उरुभिः महद्भिः गीयमानः अतिप्रभूतं गीयमानो वा । य एवं कृतवान् तादृशस्य विष्णोर्वीर्याणि प्र वोचम् ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

नुकम् इति क्षिप्रनाम । विष्णोर् **वीर्याणि** वीरकर्माणि **प्रवोचं** प्रकर्षेण ब्रवीमि । छान्दसो लुङ् । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्ग्योगेपि' इत्यडभावः । विष्णुर् विशेष्यते - **यः पार्थिवानि** पृथिव्य-अन्तरिक्ष-दुलोक-भवानि । पृथिवीशब्देन त्रयो लोका उच्यन्ते, यथा 'यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्याम्' इति । (5) 'पृथिव्या जाजौ' इत्यञ्प्रत्ययः । यः पार्थिवानि **रजांसि** ज्योतीषि आग्ना-विद्युत्-सूर्यात्मकानि **विममे** विनिर्मितवान् । यद्वा - **पार्थिवानि** पृथुषु भवानि रजांसि वसूनी विममे ।

किञ्च - **य उत्तरं सधस्थं** संस्थानं सर्वेषाम् अन्तरिक्षम् । 'सुपि स्थः' इति कः । 'सधमाधस्थयोः' इति सधादेशः । तद् **अस्कभायत्** अस्तम्भयत् आधारयत् । अस्कभ्नाद् इति वक्तव्ये 'स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुम्भुः श्रुश्च' इति श्राप्रत्ययः । 'छन्दसि शायजपि' इति व्यत्ययेन हेरभावेपि श्रशायजादेशः ।

किं कुर्वन् इत्य् आह - **विचक्रमाणस् त्रेधा** त्रिषु लोकेषु विभज्य क्रममाणः पदत्रयं कुर्वन् । लिटः कानजादेशः । **उरुगायः** उरुभिर् महात्मभिर् गायत इति उरुगायः । कै गै शब्दे, घञि 'आतो युक्चिण्कृतोः' इति युक्, थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा - उरुभिर् गन्तव्यः । गाङ् गतौ । य इत्थमित्थमकरोत्तस्य विष्णोर्वीर्याणि प्रवोचम् स मेधीदार्यं करोत्विति ॥

▼ Wilson

English translation:

"Earnetly I glorify the exploits of **Viṣṇu**, who made the **three worlds**; who sustained the lofty aggregate site (of the spheres); thrice traversing (the whole); who is praised by the exalted."

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Pārthivāni vimame rajāṃsi = lit. he made the earthly regions;

Ṙṥthivī = three worlds: atra trayo lokā api ṣṥthivī śabdavācyā; **Indra** and **Agni** are said to abide in the lower, middle and upper ṣṥthivī or world-- yad indrāgnī avamasyām ṣṥthivyām madhyamasyām paramasyam uta **stha** (RV. 1.108.9; **Taittirīya Saṃhitā** 1.2.12.1); seven lower lokās are also included in the word ṣṥthivī; or, the term is limited to the three regions addressed in prayer, bhūḥ **bhuvar svar**; who sustained the lofty: uttaram sadhastham askabhāyat: sadastha = the firmament, as the asylum of the three regions-- lokatrayāśrayabhūtam antarikṣam; or, the seven regions above the earth; or, the highest region of all, whence there is no return; or the above of the righteous, the **satya-loka**;

Askabhāyat = nirmītavān, created; thrice traversing: vicakramāṇas tredhā (idam viṣṇurvi cakrame: RV. 1.22.17); traversing in various ways in own created worlds

▼ *Jamison Brereton*

Now shall I proclaim the heroic deeds of Viṣṇu, who measured out the earthly realms,
who propped up the higher seat, having stridden out three times, the wide-ranging one.

▼ *Jamison Brereton Notes*

The hymn begins with an almost exact echo of the famous opening pāda of the Indra hymn I.32
īndrasya nū vīryāṇi prā vocam. In place of īndrasya we have viṣṇoḥ and the missing syllable is made
up by inserting the fairly functionless particle kam after nū.

▼ *Griffith*

I WILL declare the mighty deeds of Visnu, of him who measured out the earthly regions,
Who propped the highest place of congregation, thrice setting down his footstep, widely striding.

▼ *Macdonell*

I will proclaim the mighty deeds of Viṣṇu, Of him who measured out the earthly spaces; Who, firmly
propping up the higher station, Strode out in triple regions, widely pacing.

▼ *Keith*

I shall proclaim the mighty deeds of Visnu
Who meted out the spaces of the earth,
Who established the highest abode,
Stepping thrice, the far-goer.

▼ *Geldner*

Des Vishnu Heldentaten will ich nun verkünden, der die irdischen Räume durchmessen hat, der die
obere Wohnstätte stützte, nachdem er dreimal ausgeschritten war, der Weitschreiter.

▼ *Grassmann*

Des Vischnu grosse Thaten will ich preisen, der weit durchmessen hat der Erde Räume, Befestigt hat
den höchsten Sitz des Himmels, dreimal ausschreitend mit gewalt'gen Schritten.

▼ *Elizarenkova*

Я хочу сейчас провозгласить героические деяния Вишну
Который измерил земные пространства,
Который укрепил верхнее общее жилище,
Трижды шагнув, (он,) далеко идущий.

▼ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- विष्णुः
- दीर्घतमा औचथ्यः
- विराट्त्रिष्टुप्
- धैवतः

▼ *दयानन्द-सरस्वती (हि) - विषयः*

अब छः ऋचावाले १५४ एकसौ चौपनवें सूक्त का प्रारम्भ है। उसके प्रथम मन्त्र में ईश्वर और मुक्तिपद का वर्णन करते हैं।

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषाः - हे मनुष्यो ! (यः) जो (पार्थिवानि) पृथिवी में विदित (रजांसि) लोकों को अर्थात् पृथिवी में विख्यात सब स्थलों को (नु) शीघ्र (विममे) अनेक प्रकार से रचता वा (यः) जो (उरुगायः) बहुत वेदमन्त्रों से गाया जाता वा स्तुति किया जाता (उत्तरम्) प्रलय से अनन्तर (सधस्थम्) एक साथ के स्थान को (त्रेधा) तीन प्रकार से (विचक्रमाणः) विशेषकर कँपाता हुआ (अस्कभायत्) रोकता है उस (विष्णोः) सर्वत्र व्याप्त होनेवाले परमेश्वर के (वीर्याणि) पराक्रमों को (प्र वोचम्) अच्छे प्रकार कहूँ और उससे (कम्) सुख पाऊँ वैसे तुम करो ॥ १ ॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - भावार्थः

भावार्थभाषाः - जैसे सूर्य अपनी आकर्षण शक्ति से सब भूगोलों को धारण करता है, वैसे सूर्यादि लोक, कारण और जीवों को जगदीश्वर धारण कर रहा है। जो इन असंख्य लोकों को शीघ्र निर्माण करता और जिसमें प्रलय को प्राप्त होते हैं, वही सबको उपासना करने योग्य है ॥ १ ॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - अन्वयः

अन्वयः हे मनुष्या यः पार्थिवानि रजांसि नु विममे य उरुगाय उत्तरं सधस्थं त्रेधा विचक्रमाणोऽस्कभायत्तस्य विष्णोर्वीर्याणि प्रवोचमनेन कं प्राप्नुयां तथा यूयमपि कुरुत ॥ १ ॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - विषयः

अथेश्वरमुक्तिपदवर्णनमाह ।

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषाः - (विष्णोः) वेवेष्टि व्याप्नोति सर्वत्र स विष्णुस्तस्य (नु) सद्यः (कम्) सुखम् (वीर्याणि) पराक्रमान् (प्र) (वोचम्) वदेयम् (यः) (पार्थिवानि) पृथिव्यां विदितानि (विममे) (रजांसि) लोकान् (यः) (अस्कभायत्) स्तभ्नाति (उत्तरम्) प्रलयादनन्तरं कारणाख्यम् (सधस्थम्) सहस्थानम् (विचक्रमाणः) विशेषण प्रचालयन् (त्रेधा) त्रिभिः प्रकारैः (उरुगायः) य उरुभिर्बहुभिर्मन्त्रैर्गीयते स्तूयते वा ॥ १ ॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - भावार्थः

भावार्थभाषाः - यथा सूर्यः स्वाकर्षणेन सर्वान् भूगोलान् धरति तथा सूर्यादील्लोकान् कारणं जीवांश्च जगदीश्वरो धत्ते य इमानसंख्यलोकान् सद्यो निर्ममे यस्मिन्निमे प्रलीयन्ते च स एव सर्वैरुपास्यः ॥ १ ॥

▼ सविता जोशी ← दयानन्द-सरस्वती (म) - विषयः

या सूक्तांत परमेश्वर व मुक्तीचे वर्णन आहे. या सूक्ताच्या अर्थाची मागच्या सूक्ताच्या अर्थाबरोबर संगती जाणली पाहिजे. ॥

▼ सविता जोशी ← दयानन्द-सरस्वती (म) - भावार्थः

भावार्थभाषाः - जसा सूर्य आपल्या आकर्षणशक्तीने संपूर्ण भूगोलाला धारण करतो तसे सूर्य इत्यादी लोक, कारण व जीव यांना जगदीश्वर धारण करीत आहे. जो या असंख्य लोकांना निर्माण करतो, ज्याच्यात प्रलय होतो त्याचीच सर्वांनी उपासना केली पाहिजे. ॥ १ ॥

तंद् अस्य प्रियम् अभि पाथो अश्यां
नरो यत्र देवयवो (=देवकामा) मदन्ति ।
उरु-क्रमस्य स हि बन्धुर् इत्था (=इत्थं)
विष्णोः पदे परमे मध्व उत्सः ॥

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - विष्णुः
- ऋषिः - दीर्घतमा औचथ्यः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

तंद् अस्य प्रियम् अभि पाथो अश्यां
नरो यत्र देवयवो मदन्ति

उरुक्रम"स्य स" हि" ब"न्धुर् इत्था"
वि"ष्णोः पदे" परमे" म"ध्व उ"त्सः

▼ *Vedaweb annotation*

Strata

Strophic

Pāda-label

genre M

genre M

genre M

genre M

Morph

abhí ← abhí (invariable)

{}

asya ← ayám (pronoun)

{case:GEN, gender:M, number:SG}

aśyām ← √naś- 1 (root)

{number:SG, person:1, mood:OPT, tense:AOR, voice:ACT}

páthaḥ ← páthas- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

priyám ← priyá- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

tát ← sá- ~ tá- (pronoun)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

devayávaḥ ← devayú- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

mádanti ← √mad- (root)

{number:PL, person:3, mood:IND, tense:PRS, voice:ACT}

náraḥ ← nár- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

yátra ← yátra (invariable)

{}

bándhuḥ ← bándhu- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

hí ← hí (invariable)

{}

itthá ← itthá (invariable)

{}

sá ← sá- ~ tá- (pronoun)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

urukramásya ← urukramá- (nominal stem)

{case:GEN, gender:M, number:SG}

mádhvaḥ ← mádhu- (nominal stem)

{case:GEN, gender:N, number:SG}

padé ← padá- (nominal stem)

{case:LOC, gender:N, number:SG}

paramé ← paramá- (nominal stem)

{case:LOC, gender:N, number:SG}

útsaḥ ← útsa- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

víṣṇoḥ ← víṣṇu- (nominal stem)

{case:GEN, gender:M, number:SG}

▼ पद-पाठः

तत् । अस्य । प्रियम् । अभि । पाथः । अश्याम् । नरः । यत्र । देवस्यवः । मरुन्ति ।
उरुऽक्रमस्य । सः । हि । बन्धुः । इत्था । विष्णोः । पुदे । पुरमे । मध्वः । उत्सः ॥

▼ Hellwig Grammar

- *tad* ← *tat* ← *tad*
 - [noun], accusative, singular, neuter
 - “this; he, she, it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”
-
- *asya* ← *idam*
 - [noun], genitive, singular, masculine
 - “this; he, she, it (pers. pron.); here.”
-
- *priyam* ← *priya*
 - [noun], accusative, singular, neuter
 - “beloved; pleasant; dear; fond(p); wanted; priya [word]; favorite; good; liked; suitable; proper.”
-
- *abhi*
 - [adverb]
 - “towards; on.”
-
- *pātho* ← *pāthaḥ* ← *pāthas*
 - [noun], accusative, singular, neuter
 - “pāthas [word]; water; place.”
-
- *aśyām* ← *aśyām* ← *aś*
 - [verb], singular, Aorist optative

- “get; reach; enter (a state).”
-

- *naro* ← *naraḥ* ← *nṛ*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - “man; man; nṛ [word]; crew; masculine.”
-

- *yatra*
 - [adverb]
 - “wherein; once [when].”
-

- *devayavo* ← *devayavaḥ* ← *devayu*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - “devout; devoted.”
-

- *madanti* ← *mad*
 - [verb], plural, Present indicative
 - “rut; intoxicate; delight; revel; rejoice; drink; ramp; exult.”
-

- *urukramasya* ← *urukrama*
 - [noun], genitive, singular, masculine
 - “Vishnu.”
-

- *sa* ← *tad*
 - [noun], nominative, singular, masculine
 - “this; he, she, it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”
-

- *hi*
 - [adverb]
 - “because; indeed; for; therefore; hi [word].”
-

- *bandhur* ← *bandhuḥ* ← *bandhu*
 - [noun], nominative, singular, masculine
 - “relative; bandhu [word]; association; friend; kin.”
-

- *itthā*
 - [adverb]
 - “thus; here.”
-

- *viṣṇoḥ* ← *viṣṇu*
 - [noun], genitive, singular, masculine
 - “Vishnu; Krishna; Viṣṇu; Om; Shiva.”
-

- *pade* ← *pada*

- [noun], locative, singular, neuter
- "word; location; foot; footprint; pada [word]; verse; footstep; metrical foot; situation; dwelling; state; step; mark; position; trace; construction; animal foot; way; moment; social station; topographic point; path; residence; site; topic."

- *parame* ← *parama*
- [noun], locative, singular, neuter
- "extreme; best; excellent; highest; highest; devoted(p); maximal; distant; parama [word]; very; farthestmost."

- *madhva* ← *madhvaḥ* ← *madhu*
- [noun], genitive, singular, neuter
- "honey; alcohol; sweet; nectar; madhu [word]."

- *utsaḥ* ← *utsa*
- [noun], nominative, singular, masculine
- "spring; fountain; utsa [word]; well."

▼ रङ्गनाथः

यत्र। देवयवः- देवकामाः। नरः- उपासकाः। मदन्ति- तुष्यन्ति। तत्- तम्। अस्य- एतस्य। प्रियं पाथः- प्रेममयं पदम्। अभि- अभितः। अश्याम्- व्याप्नुयाम्। इत्था- एवम्। सः- उपासकः। उरुक्रमस्य- त्रिविक्रमस्य। बन्धुः। हि- खलु। विष्णोः- व्यापनशीलस्यान्तर्यामिणो देवस्य। परमे पदे- उत्कृष्टस्थाने। मध्वः- माधुर्यस्य। उत्सः- निष्यन्दो भवति॥५॥

▼ सायण-भाष्यम्

अस्य महतो विष्णोः प्रियं प्रियभूतं तत् सर्वैः सेव्यत्वेन प्रसिद्धं पाथः । अन्तरिक्षनामैतत्, 'पाथोऽन्तरिक्षं पथा व्याख्यातम्' (निरु. ६. ७) इति यास्कनोक्तत्वात्। अविनश्वरं ब्रह्मलोकमित्यर्थः। अश्याम् व्याप्नुयाम् । तदेव विशेष्यते । यत्र स्थाने देवयवः देवं द्योतनस्वभावं विष्णुमात्मन इच्छन्तो यज्ञदानादिभिः प्राप्तुमिच्छन्तः नरः मदन्ति तृप्तिमनुभवन्ति । तदश्यामित्यन्वयः । पुनरपि तदेव विशेष्यते । उरुक्रमस्य अत्यधिकं सर्वं जगदाक्रममाणस्य तत्तदात्मना अत एव विष्णोः व्यापकस्य परमेश्वरस्य परमे उत्कृष्टे निरतिशये केवलसुखात्मके पदे स्थाने मध्वः मधुरस्य उत्सः निष्यन्दो वर्तते । तदश्याम् । यत्र क्षुत्तृष्णाजरा मरणपुनरावृत्त्यादिभयं नास्ति संकल्पमात्रेण अमृतकुल्यादिभोगाः प्राप्यन्ते तादृशमित्यर्थः। ततोऽधिकं नास्तीत्याह । इत्था इत्थमुक्तप्रकारेण स हि बन्धुः स खलु सर्वेषां सुकृतिनां बन्धुभूतो हितकरः वा तस्य पदं प्राप्तवतां न पुनरावृत्तेः । ' न च पुनरावर्तते ' इति श्रुतेस्तस्य बन्धुत्वम् । हिशब्दः सर्वश्रुतिस्मृतिपुराणादिप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥

4अथ चतुर्थीमाह - देवयवो देवानिच्छन्तो नरो यजमाना यत्र भागीरथीजले मदन्ति हृष्यन्ति । अस्य विष्णोः प्रियं तत्पाथो भागीरथीजलं अभ्यश्यां अभितो व्याप्तवान् । उरुक्रमस्य विस्तीर्णपादस्य विष्णोः परमे पदे तृतीये पादे बन्धुः संबद्धो मध्वो मधुर उत्सो भागीरथीप्रवाह इत्था हि एवंविधः । हिशब्दः सर्वलोकप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥

▼ Wilson

English translation:

"May I attain his favourite path, in which god-seeking men delight; (the path) of that wide-stepping Viṣṇu, in whose exalted station there is a (perpetual) flow of felicity; for to such a degree is he the friend (of the pious)."

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

His favourite path: the firmament: patho anatarikṣam

▼ Jamison Brereton

Might I reach that dear cattle-pen of his, where men seeking the gods find elation,
for exactly that is the bond to the wide-striding one: the wellspring of honey in the highest step of
Viṣṇu.

▼ Griffith

May I attain to that his well-loved mansion where men devoted to the Gods are happy.
For there springs, close akin to the Wide-Strider, the well of meath in Visnu's highest footstep.

▼ Macdonell

I would attain to that his dear dominion Where men devoted to the gods do revel. In the wide-striding
Viṣṇu's highest footstep There is a spring of mead: such is our kinship.

▼ Geldner

An seinen lieben Zufluchtsort möchte ich gelangen, an dem die gottergebenen Männer schwelgen,
denn dort ist diese Genossenschaft des Weitschreitenden. In der höchsten Fußspur des Vishnu ist der
Quell des Honigs.

▼ Grassmann

O möcht' ich seinen lieben Sitz erreichen, in dem die frommen Männer selig leben; Denn das sind
recht des mächt'gen Schreiters Freunde, und Süßes quillt an Vischnu's höchster Fussspur.

▼ Elizarenkova

Я хотел бы достигнуть этого милого убежища его,
Где опьяняются мужи, преданные богам:
В самом деле, ведь там родство широко шагающего.
В высшем следе Вишну – источник меда.

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- विष्णुः
- दीर्घतमा औचथ्यः
- त्रिष्टुप्
- धैवतः

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - विषयः

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ।

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - मैं (यत्र) जिसमें (देवयवः) दिव्य भोगों की कामना करनेवाले (नरः) अग्रगन्ता उत्तम जन (मदन्ति) आनन्दित होते हैं (तत्) उस (अस्य) इस (उरुक्रमस्य) अनन्त पराक्रमयुक्त (विष्णोः) व्यापक परमात्मा के (प्रियम्) प्रिय (पाथः) मार्ग को (अभ्यश्याम्) सब ओर से प्राप्त होऊँ, जिस परमात्मा के (परमे) अत्युत्तम (पदे) प्राप्त होने योग्य मोक्ष पद में (मधवः) मधुरादि गुणयुक्त पदार्थ का (उत्सः) कूपसा तृप्ति करनेवाला गुण वर्तमान है (सः, हि) वही (इत्था) इस प्रकार से हमारा (बन्धुः) भाई के समान दुःख विनाश करने से सुख देनेवाला है ॥ ५ ॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - भावार्थः

भावार्थभाषा: - इस मन्त्र में उपमा और वाचकलुप्तोपमालङ्कार हैं। जो परमेश्वर की वेदद्वारा दी हुई आज्ञा के अनुकूल चलते हैं, वे मोक्ष सुख को प्राप्त होते हैं। जैसे जन बन्धु को प्राप्त होकर सहायता को पाते हैं वा प्यासे जन मीठे जल से पूर्ण कुर्ये को पाकर तृप्त होते हैं, वैसे परमेश्वर को प्राप्त होकर पूर्ण आनन्द को प्राप्त होते हैं ॥ ५ ॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - अन्वयः

अन्वयः अहं यत्र देवयवो नरो मदन्ति तदस्योरुक्रमस्य विष्णोः प्रियं पाथोभ्यश्यां यस्य परमे पदे मध्व उत्सइव तृप्तिकरो गुणो वर्त्तते स हि इत्था नो बन्धुरिवास्ति ॥ ५ ॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - विषयः

पुनस्तमेव विषयमाह ।

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषाः - (तत्) (अस्य) (प्रियम्) येन प्रीणाति तत् (अभि) (पाथः) वर्त्म (अश्याम्) प्राप्नुयाम् (नरः) नेतारः (यत्र) यस्मिन् (देवयवः) ये देवान् दिव्यान् भोगान् कामयन्ते (मदन्ति) आनन्दयन्ति (उरुक्रमस्य) बहुपराक्रमस्य (सः) (हि) खलु (बन्धुः) दुःखविनाशकत्वेन सुखप्रदः (इत्था) अनेन प्रकारेण (विष्णोः) व्यापकस्य (पदे) प्राप्तव्ये (परमे) अत्युत्तमे मोक्षे पदे (मध्वः) मधुरादिरसयुक्तस्य (उत्सः) कूपइव तृप्तिकरः ॥ ५ ॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - भावार्थः

भावार्थभाषाः - अत्रोपमावाचकलुप्तोपमालङ्कारौ । ये परमेश्वरेण वेदद्वारा दत्तमाज्ञामनुगच्छन्ति ते मोक्षसुखमश्नुवते । यथा जना बन्धुं प्राप्य सहायं लभन्ते तृषिता वा मधुरजलं कूपं प्राप्य तृप्यन्ति तथा परमेश्वरं प्राप्य पूर्णाऽनन्दा जायन्ते ॥ ५ ॥

▼ सविता जोशी ← दयानन्द-सरस्वती (म) - भावार्थः

भावार्थभाषाः - या मंत्रात उपमा व वाचकलुप्तोपमालंकार आहेत. जे परमेश्वराने वेदाद्वारे दिलेल्या आज्ञेप्रमाणे वागतात ते मोक्षसुख प्राप्त करतात. जसे लोक बंधूकडून साहा प्राप्त करतात किंवा तृषार्त लोक विहिरीद्वारे मधुर जल प्राप्त करून तृप्त होतात तसे ते परमेश्वराला प्राप्त करून आनंद भोगतात. ॥ ५ ॥

प्र" त"द् वि"ष्णुः स्तवते (=स्तूयते) वीर्येण
मृगो" न" भीमः" कुचरो" गिरिष्ठाः" ।
य"स्योरु"षु त्रिषु" विक्र"मणेषु
अधिक्षिय"न्ति भु"वनानि वि"श्वा ॥

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - विष्णुः
- ऋषिः - दीर्घतमा औचथ्यः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

प्र" त"द् वि"ष्णु स्तवते वीरि"येण
मृगो" न" भीमः" कुचरो" गिरिष्ठाः"
य"स्योरु"षु त्रिषु" विक्र"मणेषु
अधिक्षिय"न्ति भु"वनानि वि"श्वा

▼ Vedaweb annotation

Strata
Strophic

Pāda-label

genre M
genre M
genre M
genre M

Morph

prá ← prá (invariable)

{}

stavate ← √stu- (root)

{number:SG, person:3, mood:IND, tense:PRS, voice:MED}

tát ← sá- ~ tá- (pronoun)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

vīryèṇa ← vīryà- (nominal stem)

{case:INS, gender:N, number:SG}

víṣṇuḥ ← víṣṇu- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

bhīmáḥ ← bhīmá- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

giriṣṭháh ← giriṣṭhá- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

kucaráh ← kucará- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

mṛgáh ← mṛgá- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

ná ← ná (invariable)

{}

triṣú ← trí- (nominal stem)

{case:LOC, gender:N, number:PL}

urúṣu ← urú- (nominal stem)

{case:LOC, gender:N, number:PL}

vikrámaṇeṣu ← vikrámaṇa- (nominal stem)

{case:LOC, gender:N, number:PL}

yásya ← yá- (pronoun)

{case:GEN, gender:M, number:SG}

adhikṣiyánti ← √kṣi- (root)

{number:PL, person:3, mood:IND, tense:PRS, voice:ACT}

bhúvanāni ← bhúvana- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:PL}

vísṅvā ← víṅva- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:PL}

▼ पद-पाठः

प्र । तत् । विष्णुः । स्तुवते । वीर्येण । मृगः । न । भीमः । कुचुरः । गिरिऽस्थाः ।
यस्य । उरुषु । त्रिषु । विऽक्रमणेषु । अधिऽक्षियन्ति । भुवनानि । विश्वा ॥

▼ Hellwig Grammar

- *pra*
- [adverb]
- "towards; ahead."

-
- *tad* ← *tat* ← *tad*
 - [noun], accusative, singular, neuter
 - "this; he, she, it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same."

-
- *viṣṇu* ← *viṣṇuḥ* ← *viṣṇu*
 - [noun], nominative, singular, masculine
 - "Vishnu; Krishna; Viṣṇu; Om; Shiva."

-
- *stavate* ← *stu*
 - [verb], singular, Present indicative
 - "laud; praise; declare; stu."

-
- *vīryeṇa* ← *vīrya*
 - [noun], instrumental, singular, neuter
 - "potency; vīrya; heroism; potency; strength; semen; power; deed; active agent; efficacy; vīryapāramitā; gold; vigor; vīrya [word]; virility; manfulness; jewel; force."

-
- *mṛgo* ← *mṛgaḥ* ← *mṛga*
 - [noun], nominative, singular, masculine
 - "game; deer; animal; antelope; mṛga [word]; Mṛgaśiras."

-
- *na*
 - [adverb]
 - "not; like; no; na [word]."

-
- *bhīmaḥ* ← *bhīma*
 - [noun], nominative, singular, masculine
 - "awful; amazing; terrific; enormous; bhīma [word]; fearful."

-
- *kucaro* ← *kucaraḥ* ← *kucara*
 - [noun], nominative, singular, masculine

-
- *giriṣṭhāḥ* ← *giriṣṭhā*
 - [noun], nominative, singular, masculine

-
- *yasyoruṣu* ← *yasya* ← *yad*
 - [noun], genitive, singular, neuter
 - "who; which; yat [pronoun]."
-

- *yasyoruṣu* ← *uruṣu* ← *uru*
- [noun], locative, plural, neuter
- “wide; broad; great; uru [word]; much(a); excellent.”

- *triṣu* ← *tri*
- [noun], locative, plural, neuter
- “three; tri/tiṣ [word].”

- *vikramaṇeṣv* ← *vikramaṇeṣu* ← *vikramaṇa*
- [noun], locative, plural, neuter

- *adhikṣiyanti* ← *adhikṣi* ← *√kṣi*
- [verb], plural, Present indicative

- *bhuvanāni* ← *bhuvana*
- [noun], nominative, plural, neuter
- “Earth; being; world; bhuvana [word].”

- *viśvā* ← *viśva*
- [noun], nominative, plural, neuter
- “all(a); whole; complete; each(a); viśva [word]; completely; wholly.”

▼ रङ्गनाथः

यस्य। उरुषु- विस्तृतेषु। त्रिषु। विक्रमणेषु। विश्वा भुवनानि- सर्वे लोकाः। अधिक्षियन्ति- आश्रिता भवन्ति। तत्- सः। विष्णुः- व्यापनशीलोऽन्तर्यामी। वीर्येण- पराक्रमेण। कुचरः- वनचरः। गिरिष्ठाः- पर्वतस्थः। मृगो न भीमः- भयङ्करः सिंह इव स्थितः। प्र- प्रकर्षेण। स्तवते- स्तूयते॥२॥

▼ सायण-भाष्यम्

यस्येति वक्ष्यमाणत्वात् स इति अवगम्यते । स महानुभावः **वीर्येण** स्वकीयेन वीरकर्मणा पूर्वोक्तरूपेण **स्तवते** स्तूयते सर्वैः ॥ कर्मणि व्यत्ययेन शप् । वीर्येण स्तूयमानत्वे दृष्टान्तः । **मृगो न** सिंहादिरिव । यथा स्वविरोधिनो मृगयिता सिंहः **भीमः** भीतिजनकः **कुचरः** कुत्सितहिंसादिकर्ता दुर्गमप्रदेशगन्ता वा **गिरिष्ठाः** पर्वताद्युन्नतप्रदेशस्थायी सर्वैः स्तूयते । अस्मिन्नर्थे निरुक्तं - मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । मृग इव भीमः कुचरो गिरिष्ठा मृगो मार्हेर्गतिकर्मणो भीमो बिभ्यत्यस्माद्भीष्मोऽप्येतस्मादेव । कुचर इति चरतिकर्म कुत्सितमथ चेहेवताभिधानं क्वायं न चरतीति वा । गिरिष्ठा गिरिस्थायी गिरिः पर्वतः समुद्रीर्णो भवति पर्ववान् पर्वतः पर्व पुनः पृणातेः प्रीणातेर्वा' (निरु. १, २०) इति । तद्वदयमपि मृगोऽन्वेष्टा शत्रूणां भीमो भयानकः सर्वेषां भीत्यपादानभूतः । परमेश्वराद्भीतिः 'भीषास्माद्वातः पवते' (तै. आ. ८.८. १) इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धा । किंच कुचरः शत्रुवधादिकुत्सितकर्मकर्ता कुषु सर्वासु भूमिषु लोकत्रये संचारी वा तथा गिरिष्ठाः गिरिवत् उच्छ्रितलोकस्थायी । यद्वा । गिरि मन्त्रादिस्वायां वाचि सर्वदा वर्तमानः । ईडशोऽयं स्वमहिम्ना स्तूयते । किंच **यस्य** विष्णोः **उरुषु** विस्तीर्णेषु त्रिसंख्याकेषु **विक्रमणेषु** पादप्रक्षेपेषु **विश्वा** सर्वाणि **भुवनानि** भूतजातानि **अधिक्षियन्ति** आश्रित्य निवसन्ति स विष्णुः स्तूयते ॥

10अथ दशमीमाह - तत्तस्मिन्कर्मणि यजमानानां वीर्यार्थं विष्णुः प्रस्तवते प्रकर्षेण स्तूयते । कुचरो भूमौ वर्तमानो भीमो भयङ्करो मृगो न सिंहो यथोर्ध्वमुत्प्लुत्य गिरिष्ठाः पर्वतस्थो भवति, तथा यस्य विष्णोः पूर्वं वामनस्य पश्चात्त्रिविक्रमत्वं गच्छत उरुषु विस्तीर्णेषु त्रिषु विक्रमणेषु विश्वा भुवनानि सर्वे लोका अधिक्षियन्ति आधिक्येन निवसन्ति । स विष्णुः स्तूयत इति पूर्वत्रान्वयः ॥

▼ Wilson

English translation:

“**Viṣṇu** is therefore glorified, that by his prowess he is like a fearful, ravenous, and mountain-haunting wild beast, and because of that in his three paces all worlds abide.”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Mountain-haunting wild beast: **mṛga** or **siṃha**, a lion, as applicable to Viṣṇu: one who seeks for his enemies to inflict punishment on them, and is therefore, fearful and fierce;

Giriṣṭhāḥ = he who dwells on high, or who abides in prayer and the like: mantrādirūpāyām vāci artamānaḥ

▼ Jamison Brereton

In this way Viṣṇu will be praised for his heroic deed—(he who is) like a fearsome wild beast, living in the mountains and roaming wherever it wants, in whose three wide strides dwell all living beings.

▼ Jamison Brereton Notes

The covert identification with Indra continues in pāda b, which is identical to X.180.2a, where Indra is the referent.

▼ Griffith

For this his mighty deed is Visnu lauded, like some wild beast, dread, prowling, mountain-roaming; He within whose three wide-extended paces all living creatures have their habitation.

▼ Macdonell

Because of this his mighty deed is Viṣṇu Lauded, like some fierce beast that is much dreaded, That wanders as it lists, that haunts the mountains: He in whose three wide strides abide all creatures.

▼ Geldner

Also wird Vishnu ob seiner Heldentat gepriesen, der umherschweifend im Gebirge haust wie das furchtbare wilde Tier, in dessen drei weiten Schritten alle Geschöpfe Wohnung finden.

▼ Grassmann

Gerühmt wird Vischnu wegen dieser Grossthat, gleich wildem Löwen, der durch Berge schweifet, Er, unter dessen drei gewalt'gen Schritten die Wesen alle sichre Wohnung haben.

▼ Elizarenkova

Вот прославляется Вишну за героическую силу,
Страшный, как зверь, бродящий (неизвестно) где, живущий в горах,
В трех широких шагах которого
Обитают все существа.

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- विष्णुः
- दीर्घतमा औचथ्यः
- विराट्त्रिष्टुप्
- धैवतः

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - विषयः

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ।

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - हे मनुष्यो ! (यस्य) जिस जगदीश्वर के निर्माण किये हुए (उरुषु) विस्तीर्ण (त्रिषु) जन्म, नाम और स्थान इन तीन (विक्रमणेषु) विविध प्रकार के सृष्टि-क्रमों में (विश्वा) समस्त (भुवनानि) लोक-लोकान्तर (अधिक्षियन्ति) आधाररूप से निवास करते हैं (तत्) वह (विष्णुः) सर्वव्यापी परमात्मा अपने (वीर्येण) पराक्रम से (कुचरः) कुटिलगामी अर्थात् ऊँचे-नीचे नाना प्रकार विषम स्थलों में चलने और (गिरिष्ठाः) पर्वत कन्दराओं में स्थिर होनेवाले (मृगः) हरिण के (न) समान (भीमः) भयङ्कर है और समस्त लोक-लोकान्तरों को (प्रस्तवते) प्रशंसित करता है ॥ २ ॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - भावार्थः

भावार्थभाषा: - कोई भी पदार्थ ईश्वर और सृष्टि के नियम को उल्लङ्घन नहीं सकता है, जो धार्मिक जनों को मित्र के समान आनन्द देने, दुष्टों को सिंह के समान भय देने और न्यायादि गुणों का धारण करनेवाला परमात्मा है, वही सबका अधिष्ठाता और न्यायाधीश है, यह जानना चाहिये ॥ २ ॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - अन्वयः

अन्वयः हे मनुष्या यस्य निर्मितेषूरुषु त्रिषु विक्रमणेषु विश्वा भुवनान्यधिक्षियन्ति तत् स विष्णुः स्ववीर्येण कुचरो गिरिष्ठा मृगो भीमो नैव विश्वाल्लोकान् प्रस्तवते ॥ २ ॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - विषयः

पुनस्तमेव विषयमाह ।

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (प्र) (तत्) सः (विष्णुः) सर्वव्यापीश्वरः (स्तवते) स्तौति (वीर्येण) स्वपराक्रमेण (मृगः) (न) इव (भीमः) भयङ्करः (कुचरः) यः कुत्सितं चरति सः (गिरिष्ठाः) यो गिरौ तिष्ठति (यस्य) (उरुषु) विस्तीर्णेषु (त्रिषु) नामस्थानजन्मसु (विक्रमणेषु) विविधेषु सृष्टिक्रमेषु (अधिक्षियन्ति) आधाररूपेण निवसन्ति (भुवनानि) भवन्ति भूतानि येषु तानि लोकजातानि (विश्वा) सर्वाणि ॥ २ ॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - भावार्थः

भावार्थभाषा: - अत्रोपमालङ्कारः। नहि कश्चिदपि पदार्थ ईश्वरसृष्टिनियमक्रममुल्लङ्घितुं शक्नोति यो धार्मिकाणां मित्रइवाह्लादप्रदो दुष्टानां सिंह इव भयप्रदो न्यायादिगुणधर्ता परमात्माऽस्ति स एव सर्वोषामधिष्ठाता न्यायाधीशोऽस्तीति वेदितव्यम् ॥ २ ॥

▼ सविता जोशी ← दयानन्द-सरस्वती (म) - भावार्थः

भावार्थभाषा: - कोणताही पदार्थ ईश्वर व सृष्टीच्या नियमाचे उल्लंघन करू शकत नाही, जो धार्मिक लोकांना मित्राप्रमाणे आनंद देणारा, दुष्टांना सिंहाप्रमाणे भयभीत करविणारा न्याय इत्यादी गुणांना धारण करणारा परमेश्वर आहे, तोच सर्वांचा अधिष्ठाता, न्यायाधीश आहे हे जाणले पाहिजे. ॥ २ ॥

▼ सायणोक्त-विनियोगः

6अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह -

परो" मा"त्रया तनु"वा वृधान न" ते महित्व"म् अ"नु अश्रुवन्ति उभे" ते विद्म र"जसी पृथिव्या" वि"ष्णो देव त्व"म् परम"स्य वित्से

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - विष्णुः
- ऋषिः - वसिष्ठः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

परो" मा"त्रया तनु"वा वृधान
न" ते महित्व"म् अ"नु अश्रुवन्ति
उभे" ते विद्म र"जसी पृथिव्या"
वि"ष्णो देव त्व"म् परम"स्य वित्से

▼ Vedaweb annotation

Strata

Strophic

Pāda-label

genre M

genre M

genre M

genre M

Morph

mātrayā ← mātrā- (nominal stem)

{case:INS, gender:F, number:SG}

parás ← parás (invariable)

{}

tanvā ← tanú- (nominal stem)

{case:INS, gender:F, number:SG}

vṛdhāna ← √vṛdh- (root)

{case:VOC, gender:M, number:SG, tense:AOR, voice:MED}

ánu ← ánu (invariable)

{}

aśnuvanti ← √naś- 1 (root)

{number:PL, person:3, mood:IND, tense:PRS, voice:ACT}

mahitvám ← mahitvá- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

ná ← ná (invariable)

{}

te ← tvám (pronoun)

{case:DAT, number:SG}

pṛthivyāḥ ← pṛthivī- (nominal stem)

{case:ABL, gender:F, number:SG}

rājasī ← rájas- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:DU}

te ← tvám (pronoun)

{case:DAT, number:SG}

ubhé ← ubhá- (pronoun)

{case:NOM, gender:N, number:DU}

vidma ← √vid- 2 (root)

{number:PL, person:1, mood:IND, tense:PRF, voice:ACT}

deva ← devá- (nominal stem)

{case:VOC, gender:M, number:SG}

paramásya ← paramá- (nominal stem)

{case:GEN, gender:M, number:SG}

tvám ← tvám (pronoun)

{case:NOM, number:SG}

víṣṇo ← víṣṇu- (nominal stem)

{case:VOC, gender:M, number:SG}

vitse ← √vid- 2 (root)

{number:SG, person:2, mood:IND, tense:PRF, voice:MED}

▼ पद-पाठः

परः । मात्रया । तन्वा । वृधान् । न । ते । महिऽत्वम् । अनु । अश्रुवन्ति ।
उभे इति । ते । विद्म । रजंसी इति । पृथिव्याः । विष्णो इति । देव । त्वम् । परमस्यं । वित्से ॥

▼ Hellwig Grammar

- *paro* ← *paras*
- [adverb]
- “beyond; away; farther.”

- *mātrayā* ← *mātrā*
- [noun], instrumental, singular, feminine
- “measure; weight; quantity; syllable; mātrā; property; part; particle; mātrā [word]; household effects; morsel; mirror; substance.”

- *tanvā* ← *tanū*
- [noun], instrumental, singular, feminine
- “body; self; own(a); person; form.”

- *ṛdhāna* ← *ṛdh*
- [verb noun], vocative, singular
- “increase; grow; ṛdh; increase; succeed; strengthen; grow up; spread.”

- *na*
- [adverb]
- “not; like; no; na [word].”

- *te* ← *tvad*
- [noun], genitive, singular
- “you.”

- *mahitvam* ← *mahitva*
- [noun], accusative, singular, neuter
- “greatness.”

- *anv* ← *anu*

- [adverb]
- "subsequently; behind; along; towards; because."

-
- *aśnuvanti* ← *aś*
 - [verb], plural, Present indicative
 - "get; reach; enter (a state)."

-
- *ubhe* ← *ubh*
 - [noun], accusative, dual, neuter
 - "both(a)."

-
- *te* ← *tvad*
 - [noun], genitive, singular
 - "you."

-
- *vidma* ← *vid*
 - [verb], plural, Perfect indicative
 - "know; diagnose; perceive; know; accord; notice; deem; mind; learn; specify; watch; recognize; detect; call."

-
- *rajasī* ← *rajas*
 - [noun], accusative, dual, neuter
 - "powder; menorrhoea; dust; Rajas; atmosphere; rajas; pollen; passion; rajas [word]; sindūra; rust; tin; impurity; dark; sky."

-
- *ṛthivyā* ← *ṛthivyāḥ* ← *ṛthivī*
 - [noun], genitive, singular, feminine
 - "Earth; ṛthivī; floor; Earth; earth; ṛthivī [word]; land."

-
- *viṣṇo* ← *viṣṇu*
 - [noun], vocative, singular, masculine
 - "Vishnu; Krishna; Viṣṇu; Om; Shiva."

-
- *deva*
 - [noun], vocative, singular, masculine
 - "Deva; Hindu deity; king; deity; Indra; deva [word]; God; Jina; Viśvedevās; mercury; natural phenomenon; gambling."

-
- *tvam* ← *tvad*
 - [noun], nominative, singular
 - "you."

-
- *paramasya* ← *parama*
 - [noun], genitive, singular, masculine

- “extreme; best; excellent; highest; highest; devoted(p); maximal; distant; parama [word]; very; farthestmost.”

- *vitse* ← *vid*
- [verb], singular, Present indicative
- “know; diagnose; perceive; know; accord; notice; deem; mind; learn; specify; watch; recognize; detect; call.”

▼ रङ्गनाथः

मात्रया परः- परस्ताद्धर्तमानया अपरिमितया। तन्वा। वृधान- वर्धमान। ते- तव। महित्वम्- माहात्म्यम्। न। अन्वश्रुवन्ति- अनुव्याप्नुवन्ति। पृथिव्याः- भूम्या आरभ्य। उभे रजसी- भूमिमन्तरिक्षम्। ते- तव। विद्म- जानीमः। देव- द्योतनशील। विष्णो- सर्वव्यापिन्। अन्तर्यामिन्। त्वमेव। परमस्य- तृतीयं नभः। वित्से- जानासि॥१॥

▼ सायण-भाष्यम्

पर इति सकारान्तं परस्तादित्यस्यार्थं । परशब्दाच्छान्दसोऽसिप्रत्ययः ‘परो दिवा पर एना पृथिव्या ’ (ऋ. सं. १०. ८२.५) इति यथा। मात्रयेति व्यत्ययेन तृतीया। **मात्रया परः** परस्ताद्धर्तमानयापरिमितया **तन्वा** शरीरेण **वृधान** वर्धमान हे विष्णो **ते** तव **महित्वं** महत्त्वं **न अन्वश्रुवन्ति** नानुव्याप्नुवन्ति । त्रैविक्रमसमये यत्तव माहात्म्यं तत्सर्वैरपि जनैर्जातुं न शक्यत इत्यर्थः । **ते** तव **उभे रजसी** उभौ लोकौ **पृथिव्याः** आरभ्य पृथिवीमन्तरिक्षं च **विद्म** जानीमः । वयं चक्षुषोपलभामहे नान्यत् । हे **देव** द्योतमान **विष्णो त्वम्** एव **परमस्य** स्वर्गदिरुकृष्टलोकस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी। परमं लोकं **वित्से** जानासि । अतस्तव महत्त्वं न केनापि व्याप्तुं शक्यमिति भावः ॥

हे विष्णो देव मात्रया कृत्स्नं जगन्मातुं प्रवृत्तया तनुवा त्रिविक्रमावताररूपया मूर्त्या वृधान हे वर्धमान परः उत्कृष्टोऽसि । ते त्वदीयं महित्वं महिमानं नान्यश्रुवन्ति केऽपि समर्था अनुगन्तुं न क्षमन्ते । ते तव लोकान्मातुं प्रवृत्तस्य पृथिव्या आरभ्योभे रजसी द्वे रज्जनस्थाने पृथिव्यन्तरिक्षमित्येते त्वदीयपदे इति वयं विद्मः । त्वं पुनः परमस्योत्कृष्टस्य तृतीयस्य पदस्य स्थानं वित्से जानासि ॥

▼ Wilson

English translation:

“Expanding with a body beyond all measure, **Viṣṇu** men comprehend not your magnitude; we know these your two worlds (computing) from the earth, but you, divine Viṣṇu, are cognisant of the highest.”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Your twoworlds: i.e. the earth and the firmament, which are visible; cf. RV. 10.082.05

▼ Jamison Brereton

O you who have grown with your body beyond measure, they do not attain to your greatness. We (only) know both your dusky realms of the earth; god Viṣṇu, you yourself know the farthest one.

▼ Jamison Brereton Notes

Renou supplies “other gods” as the subj. of *ánv aśnuvanti* in b. This seems perfectly acceptable, though not strictly necessary. And since in vs. 2 it is, presumably, mortals (since they are ‘born’) who fail to reach the limit of Viṣṇu’s greatness, mortals could also be the subject here. See remarks below on the formulatic connection between the two vss.

As Renou points out, both the case of the complement (acc. versus gen.) and the voice (act. versus mid.) differ between 1st pl. *vidma* in c and 2nd sg. *vitse* in d. The middle voice of *vitse* makes sense, since Viṣṇu knows his own farthest realm; the variation in case is harder to account for. Perhaps the

two earthly realms are subjects of direct knowledge, while the farthest realm is something even Viṣṇu only knows of.

01-02

▼ *Jamison Brereton Notes*

The b-pādas of these two vss. are variants of each other, using two different roots for 'attain' (√naś, √āp) and two different formulations of 'greatness', the 2nd an elaboration on the first: 1b ná te mahitvám ánv áśnuvanti 2ab ná te ... mahimnáḥ páram ántam āpa Another example of the freedom of RVic formulaics; see comm. ad VII.98.5 in the previous hymn for further on this.

▼ *Griffith*

MEN come not nigh thy majesty who growest beyond all bound and measure with thy body.
Both thy two regions of the earth, O Visnu, we know: thou God, knowest the highest also.

▼ *Geldner*

Der du über jedes Maß hinaus am Leibe wächsest, deine Größe erreicht keiner. Wir kennen nur deine beiden Räume der Erde; du kennst den höchsten Gott Vishnu.

▼ *Grassmann*

Am Leibe wachsend über alle Maasse hast Grösse du erlangt, der keiner gleichkommt; Wir kennen deine beiden Erdenräume des Himmels höchsten kennst du selbst, Gott Vischnu.

▼ *Elizarenkova*

О растущий телом сверх меры,
Никто не может сравниться с твоим величием.
Мы знаем (только) оба твоих пространства: земли (и неба).
Ты, о бог Вишну, знаешь высшее (пространство).

▼ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- विष्णुः
- वसिष्ठः
- विराट्त्रिष्टुप्
- धैवतः

▼ *आर्यमुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषा: - (मात्रया) प्रकृति के पञ्चतन्मात्रारूप (तन्वा) शरीर से (वृधानः) वृद्धि को प्राप्त (ते) तुम्हारी (महित्वम्) महिमा को हे (विष्णो) विभो ! (न) नहीं (अश्रुवन्ति) प्राप्त कर सकते। हे व्यापक परमात्मन् ! (ते) तुम्हारे (उभे) दोनों लोकों को हम (विद्म) जानते हैं, जो (पृथिव्याः) पृथिवी से लेकर (रजसी) अन्तरिक्ष तक हैं, जो (देव) दिव्य शक्तिमन् परमात्मन् ! (त्वं) तुम ही (अस्य) इस ब्रह्माण्ड के (परं) पार को (वित्से) जानते हो, अन्य नहीं ॥१॥

▼ *आर्यमुनि - भावार्थः*

भावार्थभाषा: - जीव केवल प्रत्यक्ष से लोकों को जान सकता है। सम्पूर्ण ब्रह्माण्डों का ज्ञाता एकमात्र परमात्मा है। तन्मात्रा कथन करना यहाँ प्रकृति के सूक्ष्म कार्य्यों का उपलक्षणमात्र है। तात्पर्य यह है कि प्रकृति उसके शरीरस्थानी होकर उस परमात्मा के महत्त्व को बढ़ा रही है, या यों कहो कि प्रकृत्यादि सब पदार्थ उस परमात्मा के एकदेश में हैं और वह असीम अर्थात् अवधिरहित है ॥१॥

▼ *आर्यमुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषा: - (मात्रया) प्रकृत्यापञ्चतन्मात्रारूपेण (तन्वा) शरीरेण (वृधानः) वृद्धिं प्राप्तं (ते) तव (महित्वम्) महिमानं (विष्णो) हे विभो ! (न) नैव (अश्रुवन्ति) प्राप्नुवन्ति, हे विभो ! (ते) तव (उभे) उभावपि लोकौ (विद्म) जानीमः यौ (पृथिव्याः) पृथिवीतः (रजसी) अन्तरिक्षपर्यन्तौ

स्तः (देव) हेदिव्यशक्तिमन् ! (त्वम्) त्वमेव (अस्य) अस्य ब्रह्माण्डस्य (परम्) पारं (वित्से) जानासि नान्यः, यतः (परः) सर्वस्मात्परोऽसि ॥१॥

▼ सायणोक्त-विनियोगः

7अथ हविषो याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति - 'विचक्रमे पृथिवीमेषः' इति पुरोनुवाक्या । 'त्रिर्देवः पृथिवीमेषः' इति याज्या । एतच्चोभयं 'जुष्टो नरः' इत्यत्र व्याख्यातम् ॥

वि" चक्रमे पृथिवी"म् एष" एतां"
क्षेत्राय वि"ष्णुर् म"नुषे दशस्य"न् ।
ध्रुवा"सो अस्य कीर"यो ज"नास
उरु-क्षिति" सुज"निमा चकार ॥

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - विष्णुः
- ऋषिः - वसिष्ठः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

वि" चक्रमे पृथिवी"म् एष" एतां"
क्षेत्राय वि"ष्णुर् म"नुषे दशस्य"न्
ध्रुवा"सो अस्य कीर"यो ज"नास
उरुक्षिति" सुज"निमा चकार

▼ Vedaweb annotation

Strata

Strophic

Pāda-label

genre M

genre M

genre M

genre M

Morph

cakrame ← √krami- (root)

{number:SG, person:3, mood:IND, tense:PRF, voice:MED}

eṣáh ← eṣá (pronoun)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

etám ← eṣá (pronoun)

{case:ACC, gender:F, number:SG}

pṛthivím ← pṛthiví- (nominal stem)

{case:ACC, gender:F, number:SG}

ví ← ví (invariable)

{}

daśasyán ← √daśasy- (root)

{case:NOM, gender:M, number:SG, tense:PRS, voice:ACT}

kṣétrāya ← kṣétra- (nominal stem)
{case:DAT, gender:N, number:SG}

mānuṣe ← mānus- (nominal stem)
{case:DAT, gender:M, number:SG}

víṣṇuḥ ← víṣṇu- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

asya ← ayám (pronoun)
{case:GEN, gender:M, number:SG}

dhruvāsaḥ ← dhruvá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

jánāsaḥ ← jána- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

kīráyaḥ ← kīrí- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

cakāra ← √kṛ- (root)
{number:SG, person:3, mood:IND, tense:PRF, voice:ACT}

sujánimā ← sujániman- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

urukṣítim ← urukṣití- (nominal stem)
{case:ACC, gender:F, number:SG}

▼ पद-पाठः

वि । चक्रुः । पृथिवीम् । एषः । एताम् । क्षेत्राय । विष्णुः । मनुषे । दृश्यन् ।
ध्रुवासः । अस्य । कीरयः । जनांसः । उरुक्षितिम् । सुजनिमा । चकार ॥

▼ Hellwig Grammar

- *vi*
- [adverb]
- "apart; away; away."

- *cakrame* ← *kram*
- [verb], singular, Perfect indicative
- "kram; step; go; continue; proceed; traverse; heat."

- *prthivīm* ← *prthivī*
- [noun], accusative, singular, feminine
- "Earth; prthivī; floor; Earth; earth; prthivī [word]; land."

- *eṣa* ← *eṣaḥ* ← *etad*
- [noun], nominative, singular, masculine
- "this; he, she, it (pers. pron.); etad [word]."

- *etāṃ* ← *etām* ← *etad*
- [noun], accusative, singular, feminine
- “this; he, she, it (pers. pron.); etad [word].”

-
- *kṣetrāya* ← *kṣetra*
 - [noun], dative, singular, neuter
 - “field; location; habitat; country; area; earth; region; estate; body; kṣetra [word]; kṣetradoṣa; seat; reincarnation; uterus.”

-
- *viṣṇur* ← *viṣṇuḥ* ← *viṣṇu*
 - [noun], nominative, singular, masculine
 - “Vishnu; Krishna; Viṣṇu; Om; Shiva.”

-
- *manuṣe* ← *manus*
 - [noun], dative, singular, masculine
 - “Manu; man.”

-
- *daśasyan* ← *daśasy*
 - [verb noun], nominative, singular

-
- *dhruvāso* ← *dhruvāsaḥ* ← *dhruva*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - “certain; fixed; permanent; changeless; firm; safe; resident; immovable; fixed; fixed; vital; faithful.”

-
- *asya* ← *idam*
 - [noun], genitive, singular, masculine
 - “this; he, she, it (pers. pron.); here.”

-
- *kīrayo* ← *kīrayaḥ* ← *kīri*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - “pauper.”

-
- *janāsa* ← *janāsaḥ* ← *jana*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - “people; national; man; relative; jan; Janaloka; person; jana [word]; man; attendant; Jana; foreigner; inhabitant; group.”

-
- *urukṣitiṃ* ← *uru*
 - [noun]
 - “wide; broad; great; uru [word]; much(a); excellent.”

-
- *urukṣitiṃ* ← *kṣitiṃ* ← *kṣiti*
 - [noun], accusative, singular, feminine
 - “floor; Earth; earth; pṛthivī; people; dwelling; battlefield; Earth; estate; colony; house.”

- *sujanimā* ← *su*
- [adverb]
- “very; well; good; nicely; beautiful; su; early; quite.”

- *sujanimā* ← *janimā* ← *janiman*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “birth; offspring; origin; kind; being.”

- *cakāra* ← *kr*
- [verb], singular, Perfect indicative
- “make; perform; cause; produce; shape; construct; do; put; fill into; use; fuel; transform; bore; act; write; create; prepare; administer; dig; prepare; treat; take effect; add; trace; put on; process; treat; heed; hire; act; produce; assume; eat; ignite; chop; treat; obey; manufacture; appoint; evacuate; choose; understand; insert; happen; envelop; weigh; observe; practice; lend; bring; duplicate; plant; kr; concentrate; mix; knot; join; take; provide; utter; compose.”

▼ रङ्गनाथः

मनुषे- मनुष्याय। दशस्यन्- यच्छन्। क्षेत्राय- भूमिकाप्राप्त्यै। एताम्- इमाम्। पृथिवीम्- भूमिम्। विष्णुः। वि चक्रमे- विक्रान्तवान्। अस्य- एतस्य विष्णोः कल्याणगुणान्। कीरयः- कीर्तयन्तः। जनासः- जनाः। ध्रुवासः- नित्याः स्थिराः। सुजनिमा- सुष्ट्वाविर्भूतः। उरुक्षितिम्- विस्तारभूमिकां स्वविक्रमेण। चकार- अकरोत्॥४॥

▼ सायण-भाष्यम्

एषः देवः **विष्णुः** एतां पृथिवीं पृथिव्यादीनिमांस्त्रील्लोकान् क्षेत्राय निवासार्थं **मनुषे** स्तुवते देवगणाय **दशस्यन्** असुरेभ्योऽपहत्य प्रदास्यन् **वि चक्रमे** विक्रान्तवान् । **अस्य** च विष्णोः **कीरयः** स्तोतारः **जनासः** जनाः **ध्रुवासः** निश्चला भवन्ति । ऐहिकामुष्मिकयोर्लाभेन स्थिरा भवन्तीत्यर्थः । **सुजनिमा** शोभनानि जनिमानि कीर्तनस्मरणादिना सुखहेतुभूतानि यस्य तादृशो विष्णुः **उरुक्षितिं** विस्तीर्णनिवासं **चकार** स्तोतृभ्यः करोति ॥

▼ Wilson

English translation:

“This **Viṣṇu** traversed the earth for a dwelling which he was desirous of giving to his eulogist; firm are the people who are his praisers; he who is the engenderer of good has made a spacious dwelling (for his worshippers).”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Which he was desirous of giving: manuṣe daśasyan = stuvate devagaṇāya, to the company of gods praising him-- Viṣṇu having taken the **three worlds** from the **Asuras** to give to them; the engenderer of good: or, to whom belong fortunate births

▼ Jamison Brereton

Quick Viṣṇu strode across this earth for a dwelling place for Manu, showing his favor. Firmly fixed are his peoples, (even) the weak. He, affording good birth, has made (them) wide dwelling.

▼ Jamison Brereton Notes

By concentrating Viṣṇu's strides in the first pāda of 4, the poet is free to express the aim of Viṣṇu's action -- creating space and dwelling places for the people

-- in the rest of the vs. As Geldner points out (n. 4c), asya can refer either to Viṣṇu or to Manu, although in actuality this may not matter. It may be an instance of "trickle-down" ownership: Viṣṇu makes a dwelling place for Manu, and in turn Manu's people also get firmly planted. Or, Manu and the people may both be under Viṣṇu's auspices.

03-04

▼ *Jamison Brereton Notes*

As noted in the published introduction, vss. 3 and 4 are responsive. The first pāda of 4 concentrates the essence of the 1st two pādas of 3, substituting ví cakrame (of 3b) for trír deváḥ (in 3a) at the beginning of the pāda. This phrase, trír deváḥ, is short a syllable; Oldenberg suggests reading t-rir, but this seems unlikely: I don't know of any other disyllabic readings of this extremely common numeral (either as 1st cmpd member tri- or adverbial trís). I suggest rather that the metrically disturbed opening draws attention to the beginning of this set of paired vss. by being flawed and is "repaired" by 4a. See similar remarks about 3c and 5c ad vs. 5.

▼ *Griffith*

Over this earth with mighty step strode Visnu, ready to give it for a home to Manu.
In him the humble people trust for safety: he, nobly born, hath made them spacious dwellings.

▼ *Geldner*

Dieser Vishnu hat diese Erde ausgeschritten zum Landbesitz für Manu, um ihm gefällig zu sein.
Ansässig wurden dessen besitzlose Leute. Er, der gute Geburt gibt, schuf weite Wohnstatt.

▼ *Grassmann*

Hinschreitend ging durch diese Erde Vischnu, der Gott dem Menschen sie zur Wohnung schenkend;
Gesichert stehn die Männer, die ihn preisen; der gutes wirkt, er schaffte weiten Wohnsitz.

▼ *Elizarenkova*

Он прошагал эту землю,
(Чтоб она стала) владением, Вишну награждающий человека.
Прочно (устроены) его люди, (даже) бедные.
Он, вызывающий счастливое рождение, создал обширное место поселения.

▼ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- विष्णुः
- वसिष्ठः
- आर्षात्रिष्टुप्
- धैवतः

▼ *आर्यमुनि - विषयः*

अब ईश्वर स्वयं कथन करते हैं कि विचक्रमे के अर्थ निर्माण अर्थात् रचने के हैं।

▼ *आर्यमुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषा: - (विष्णुः) व्यापक परमेश्वर ने (मनुषे) मनुष्य के (क्षेत्राय) अभ्युदय (दशस्यन्) देने के लिये (पृथिवीम्, एतां) इस पृथिवी को (विचक्रमे) रचा, जिससे (अस्य) इस परमात्मा के कीर्तन करनेवाले (जनासः) भक्त लोग (धुवासः) दृढ़ हो गए, क्योंकि (उरुक्षितिं) इस विस्तृत

क्षेत्ररूप पृथिवी को (सुजनिमा) सुन्दर प्रादुर्भाववाले ब्रह्माण्डपति परमात्मा ने (चकार) रचा है ॥४॥

▼ आर्यमुनि - भावार्थः

भावार्थभाषा: - जिस पृथिवी में (सुजनिमा) सुन्दर आविर्भाववाले प्राणिजात हैं, उनका कर्ता जो परमात्मा है, उसने इस सम्पूर्ण विश्व को रचा है। विष्णु के अर्थ यहाँ "यज्ञो वै विष्णुः" ॥ श. प. ॥ "तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे" ॥ यजु० ३१.७॥ इत्यादि प्रमाणों से व्यापक परमात्मा के हैं। यही बात विष्णुसूक्तों में सर्वत्र पायी जाती है। इस भाव को वेद ने अन्यत्र भी वर्णन किया है कि "द्यावाभूमि जनयन्देव एकः" ॥ यजु०॥ एक परमात्मा ने सब लोक-लोकान्तरों को रचा है ॥४॥

▼ आर्यमुनि (सं) - विषयः

अथेश्वरः स्वयमेव विक्रमिरची समानार्थत्वेन कथयति।

▼ आर्यमुनि (सं)- पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (विष्णुः) व्यापक ईश्वरः (मनुषे, क्षेत्राय, दशस्यन्) मनुष्याय क्षेत्रं दित्सन् (पृथिवीम्, एताम्, विचक्रमे) इमां भुवं कृतवान्, यतः (अस्य) अस्य परमात्मनः (कीरयः) स्तोतारः (जनासः) भक्ताः (ध्रुवासः) दृढा अभवन् यतः (उरुक्षितिम्) विस्तृतां पृथिवीं (सुजनिमा) सर्वाङ्गशोभनां (चकार) कृतवान् ॥४॥

त्रिं देवः" · पृथिवी"म् एष" एतां"
वि" चक्रमे शत"र्चसम् महित्वा"
प्र" वि"ष्णुर् अस्तु तव"सस् त"वीयान्
त्वेषं" हि" अस्य स्थ"विरस्य ना"म

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - विष्णुः
- ऋषिः - वसिष्ठः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

त्रिं देवः" · पृथिवी"म् एष" एतां"
वि" चक्रमे शत"र्चसम् महित्वा"
प्र" वि"ष्णुर् अस्तु तव"सस् त"वीयान्
त्वेषं" हि" अस्य स्थ"विरस्य ना"म

▼ Vedaweb annotation

Strata
Strophic

Pāda-label

genre M
genre M
genre M
genre M

Morph

deváh ← devá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

eṣáh ← eṣá (pronoun)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

etām ← eṣā (pronoun)

{case:ACC, gender:F, number:SG}

pṛthivīm ← pṛthivī- (nominal stem)

{case:ACC, gender:F, number:SG}

trís ← trís (invariable)

{}

cakrame ← √krami- (root)

{number:SG, person:3, mood:IND, tense:PRF, voice:MED}

mahitvā ← mahitvā- (nominal stem)

{case:INS, gender:N, number:SG}

śatārcasam ← śatārcas- (nominal stem)

{case:ACC, gender:F, number:SG}

vī ← vī (invariable)

{}

astu ← √as- 1 (root)

{number:SG, person:3, mood:IMP, tense:PRS, voice:ACT}

prā ← prā (invariable)

{}

tavāsaḥ ← tavās- (nominal stem)

{case:ABL, gender:M, number:SG}

tāvīyān ← tāvīyaṃs- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

vīṣṇuḥ ← vīṣṇu- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

asya ← ayām (pronoun)

{case:GEN, gender:M, number:SG}

hī ← hī (invariable)

{}

nāma ← nāman- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

sthāvīrasya ← sthāvīra- (nominal stem)

{case:GEN, gender:M, number:SG}

tveṣām ← tveṣā- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

▼ पद-पाठः

त्रिः । देवः । पृथिवीम् । एषः । एताम् । वि । चक्रमे । शतऽअर्चसम् । मुहिऽत्वा ।
प्र । विष्णुः । अस्तु । तवसः । तवीयान् । त्वेषम् । हि । अस्य । स्थविरस्य । नाम ॥

▼ Hellwig Grammar

- *trir* ← *tris*
- [adverb]
- “thrice; tris [word].”

-
- *devaḥ* ← *deva*
 - [noun], nominative, singular, masculine
 - “Deva; Hindu deity; king; deity; Indra; deva [word]; God; Jina; Viśvedevās; mercury; natural phenomenon; gambling.”

-
- *pṛthivīm* ← *pṛthivī*
 - [noun], accusative, singular, feminine
 - “Earth; pṛthivī; floor; Earth; earth; pṛthivī [word]; land.”

-
- *eṣa* ← *eṣaḥ* ← *etad*
 - [noun], nominative, singular, masculine
 - “this; he, she, it (pers. pron.); etad [word].”

-
- *etām* ← *etām* ← *etad*
 - [noun], accusative, singular, feminine
 - “this; he, she, it (pers. pron.); etad [word].”

-
- *vi*
 - [adverb]
 - “apart; away; away.”

-
- *cakrame* ← *kram*
 - [verb], singular, Perfect indicative
 - “kram; step; go; continue; proceed; traverse; heat.”

-
- *śatarcasam* ← *śatarcas*
 - [noun], accusative, singular, masculine

-
- *mahitvā* ← *mahitva*
 - [noun], instrumental, singular, neuter
 - “greatness.”

-
- *pra*
 - [adverb]
 - “towards; ahead.”

-
- *viṣṇur* ← *viṣṇuḥ* ← *viṣṇu*
 - [noun], nominative, singular, masculine
 - “Vishnu; Krishna; Viṣṇu; Om; Shiva.”
-

- *astu* ← *as*
- [verb], singular, Present imperative
- "be; exist; become; originate; happen; result; be; dwell; be born; stay; be; equal; exist; transform."

- *tavasas* ← *tavasaḥ* ← *tavas*
- [noun], ablative, singular, masculine
- "strong; energetic."

- *tavīyān* ← *tavīyas*
- [noun], nominative, singular, masculine
- "stronger."

- *tveṣam* ← *tveṣam* ← *tveṣa*
- [noun], nominative, singular, neuter
- "awful; brilliant; aglitter(p); bright."

- *hy* ← *hi*
- [adverb]
- "because; indeed; for; therefore; hi [word]."

- *asya* ← *idam*
- [noun], genitive, singular, masculine
- "this; he, she, it (pers. pron.); here."

- *sthavirasya* ← *sthavira*
- [noun], genitive, singular, masculine
- "old; strong; hardy; firm; firm."

- *nāma* ← *nāman*
- [noun], nominative, singular, neuter
- "name; appellation; nāman [word]; nāmakaraṇa; surname; noun; word."

▼ रङ्गनाथः

देवः- द्योतकः। एषः- अयं विष्णुः। महित्वा- स्वमाहात्म्येन। शतर्चसम्- अनन्तप्रकाशम्। पृथिवीम्- भूमिम्। त्रिः- त्रिधा। वि चक्रमे- विक्रान्तवान्। विष्णुः। तवसस्तवीयान्- प्रवृद्धेषु प्रवृद्धः। अस्तु- भवतु। अस्य- एतस्य। स्थविरस्य- प्रवृद्धस्य। नाम। त्वेषम्- दीप्तम्॥३॥

▼ सायण-भाष्यम्

एषः देवः दानादिगुणयुक्तो विष्णुः **शतर्चसं** शतसंख्यान्यर्चीषि यस्यास्तादृशम् **एतां पृथिवीम्** । उपलक्षणमेतत् । पृथिव्यादींस्त्रील्लोकान् महित्वा महत्त्वेन **त्रिः वि चक्रमे** त्रिभिः पदैर्विक्रान्तवान् । **तवसः** तवस्विनो वृद्धादपि **तवीयान्** तवस्वितरः **विष्णुः प्र अस्तु** अस्माकं प्रभवतु स्वामी भवतु। **अस्य स्थविरस्य** वृद्धस्य विष्णोः **नाम** नामकं रूपं विष्णुरित्येतन्नामैव वा **त्वेषं हि** यस्माद्दीप्तं तस्मात्कारणात् स विष्णुः प्रभवत्वित्यर्थः ॥

▼ Wilson

English translation:

“This deity, by his great power, traversed with three (steps) the many- lustrous earth; may **Viṣṇu**, the most powerful of the powerful rule over us, for illustrious is the name of the mighty one.”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Earth: **pr̥thivī** =pr̥thivyādīn, or the **three worlds**

▼ Jamison Brereton

Three times did the quick god stride with his greatness across this earth worth a hundred verses. Let Viṣṇu be preeminent, stronger than the strong, for vibrant is the name of this stalwart one.

▼ Jamison Brereton Notes

Flg. a suggestion by Geldner (n. 3a, though not reflected in his tr.), I take eṣáin pāda a (also 4a) as belonging to the stem eṣá- ‘quick’, which is used several times of Viṣṇu in the gen. expression víṣṇor eṣáśya (II.34.11, VII.40.5, VIII.20.3), in which confusion with the nom. pronominal eṣá(ḥ) (possible here) is excluded.

The hapax śatārcas- is problematic. The Pp analyses the 2nd member as arcasam, but Wackernagel (AiG I.318) points out that the sandhi between the cmpd members would require rather -rcasam. However, Oldenberg disputes this, claiming that it would then have to be written (“... geschrieben werden müssen”) *śatārcasam, though it’s not clear to me why. Interpr. differ significantly: Sāyaṇa. glosses with arcis-.

Oldenberg posits a masc. s-stem *arcás- ‘singer’, comparing VI.34.3 yádi stotārah śatām yát saháśraṃ gr̥ṇánti “When a hundred, when a thousand praisers sing to him ...,” an interpr. followed by Geldner -- though the connection between the two passages seems tenuous to me. By contrast, Renou tr. “au cent éclats,” perhaps flg. Sāyaṇa.’s arcís-. Since an infinitival dat. rcáse ‘to praise, for chanting (praise)’ is found in VI.39.5 and VII.61.6, it seems reasonable to take the underlying stem rcas- as the base here, as Grassmann does, glossing ‘hundertfach zu preisen’. My ‘worth a hundred verses’ is close to that, though perhaps ‘praises, chants’ would be better.

Because of the lack of accent on asya, it should be pronominal, not adjectival; I would adjust the tr. to “of him, the stalwart.”

03-04

▼ Jamison Brereton Notes

As noted in the published introduction, vss. 3 and 4 are responsive. The first pāda of 4 concentrates the essence of the 1st two pādas of 3, substituting ví cakrame (of 3b) for trír deváḥ (in 3a) at the beginning of the pāda. This phrase, trír deváḥ, is short a syllable; Oldenberg suggests reading t-rir, but this seems unlikely: I don’t know of any other disyllabic readings of this extremely common numeral (either as 1st cmpd member tri- or adverbial trís). I suggest rather that the metrically disturbed opening draws attention to the beginning of this set of paired vss. by being flawed and is “repaired” by 4a. See similar remarks about 3c and 5c ad vs. 5.

▼ Griffith

Three times strode forth this God in all his grandeur over this earth bright with a hundred splendours. Foremost be Visnu, stronger than the strongest: for glorious is his name who lives for ever.

▼ Geldner

Dreimal hat dieser Gott diese Erde, die hundert Sänger hat, in ganzer Größe ausgeschritten. Vishnu soll den Vorrang haben, der stärker als stark ist, denn furchtgebietend ist sein, des Standfesten, Name.

▼ Grassmann

Dreimal schritt aus der Gott mit seiner Grösse, durch diese Erd' die hundertfach erglanzet; Voran sei Vischnu, stärker als der stärkste; denn herrlich ist des allgewalt'gen Name.

▼ Elizarenkova

Трижды бог этот прошагал
Эту землю с сотней восхвалений – силой (своего) величия.
Пусть Вишну получит первенство, (он, кто) сильнее сильного:
Ведь имя этого могучего – внушающее ужас.

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- विष्णुः
- वसिष्ठः
- विराट्त्रिष्टुप्
- धैवतः

▼ आर्यमुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (देवः) दिव्यशक्तियुक्त उक्त परमात्मा (एतां) इस (पृथिवीं) पृथिवी को (त्रिः) तीन प्रकार से (विचक्रमे) रचता है, (शतर्चसं) जिस पृथिवी में सैकड़ों प्रकार की (अर्चिः) ज्वालायें हैं, (महित्वा) जिसका बहुत विस्तार है और इस(स्थविरस्य) प्राचीन पुरुष का नाम इसीलिये (विष्णुः) विष्णु है, क्योंकि (तवसः, तवीयान्) यह तेरा स्वामी है, इसलिये इसका नाम विष्णु है अथवा यह सर्वव्यापक होने से सर्वस्वामी है, इसलिये इसका नाम विष्णु है ॥३॥

▼ आर्यमुनि - भावार्थः

भावार्थभाषा: - तीन प्रकार से पृथिवी को रचने के अर्थ ये हैं कि प्रकृति के सत्त्वादि गुणोंवाले परमाणुओं को परमात्मा ने तीन प्रकार से रखा। तामस-भाववाले परमाणु, पृथिवी पाषाणादिरूप से, राजस नक्षत्रादिरूप से और दिव्य अर्थात् द्युलोकस्थ पदार्थों को सात्त्विक भाव से, ये तीन प्रकार की गतियें हैं, इसी का नाम 'त्रेधा निधदे पदं' है, इसी भाव को "इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निधदे पदम्" ॥ मं. १।२२।१७॥ में वर्णन किया है। जो कई एक लोग इसके अर्थ ये करते हैं कि विष्णु ने वामनावतार को धारण करके तीन पैर से पृथिवी को नापा, इसका उत्तर यह है कि इसी विष्णुसूक्त में "तद् विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः" ॥ मं. १।२२।२०॥ में इस पद को चक्षु की निराकार ज्योति के समान निराकार माना है। अन्य युक्ति यह है कि विष्णु का स्वरूपपद निराकार होने से एक कथन किया है, तीन संख्या केवल प्रकृतिरूपी पद में मानी है, विष्णु के पद में नहीं, फिर निराकार विष्णु का देह धर कर साकार पद कैसे ? सबसे प्रबल प्रमाण इस विषय में यह है कि इसी प्रसङ्ग में सूक्त ९९वें के दूसरे मन्त्र में यह कथन किया है कि "न ते विष्णो जायमानो न जातो देव महिम्नः परमन्तमाप" हे देव ! तुम्हारी महिमा के अन्त को कोई नहीं पा सकता, क्योंकि तुमने ही लोक-लोकान्तरों को धारण किया हुआ है, तो फिर जब वह सर्वाधिष्ठान अर्थात् सब भुवनों का आश्रय है, तो उसके पैरों को अन्य वस्तुएँ कैसे आश्रय दे सकती हैं ॥३॥

▼ आर्यमुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (देवः) दिव्यशक्तिः परमात्मा (एताम्) इमां (पृथिवीम्) भुवं (त्रिः) त्रेधा (विचक्रमे) रचयामास (शतर्चसम्) यस्यां शतधा ज्वालाः (महित्वा) यातिविस्तृता (अस्य, स्थविरस्य, विष्णुः, नाम) अस्य प्राचो नाम विष्णुरिति यतः (तवसः, तवीयान्) अयं ते स्वामी यद्वा व्यापकः ॥३॥

[[146]]

अ"तो देवा" अवन्तु नो
य"तो वि"ष्णुर् विचक्रमे"
पृथिव्याः" सप्त" धा"मभिः

इदं वँ विष्णुर् (अग्नि-विद्युत्-सूर्यात्मना) वि चक्रमे
 (पृथिव्याम् अन्तरिक्षे दिवि च) त्रेधा नि दधे पदम् ।
 (तेर् आधारैर् जगत्) स॑म् ऊढम् अस्य पाँसुरे॑ (ले इति साम्नि, पांसुमति [पादे]) ॥

त्रीणि पदा वि चक्रमे
 विष्णुर् गोपा अदाभियः
 अतो धर्माणि धारयन्

विष्णोः कर्माणि पश्यत
 यतो व्रतानि पस्पशे॑ (←स्पश बाधनस्पर्शनयोः) ।
 इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥

तद्विष्णोः परमं पदं
 सदा पश्यन्ति सूरयः ।
 दिवीव चक्षुर् (→सूर्यः/श्रोणाः) आततम् ॥

तद् विप्रासो विपन्यवो
 जागृवांसः स॑म् इन्धते
 विष्णोर् यत् परमं पदम्

राक्षोघ्नमन्त्रौ②

॥ राक्षोघ्नमन्त्रौ ॥

९. कृणुष्व पाजः (पु. २६)

▼ विस्तारः (द्रष्टुं नोद्यम्)

परिचयः

- सायणः /- तैत्तिरीयभाष्ये ऽत्र२। ऋग्भाष्ये ऽत्र३।
- तत्रैव 'मदे चिदस्य' इत्यर्धचर्म एवोद्धृत्य। तैत्तिरीयभाष्ये ऽत्र४।

आह्वानम्④

कृणुष्व पाजः (=तेजः) प्रसितिन् (=जालं) न पृथ्वीं
 याहि राजेवा मवाँ (=सहवान्) इभेन (=यूथेन) ।
 तृष्वीम् (=वेगम्) अनु प्रसितिं (=सैन्यं) दूणानो
 (निर) ऽस्ताऽसि, विध्य रक्षसस् तपिष्ठैः ॥

युद्धप्रार्थना④

तव भ्रमास आशुया पतन्त्य
 अनु स्पश धृषता (=अभिभवता) शोशुचानः ।
 तपूष्व अग्ने जुह्व पतङ्गान्
 अ-सन्दितो (=अनिरुद्धः) वि सृज विष्वग् उल्काः ॥

प्रति स्पशो वि सृज तूर्णितमो
 भवा पायुर् विशो अस्या अ-दब्धः ।
 यो नो दूरे अघ-शंसो यो अन्ति
 अग्ने माकिष् टे व्यथिर् (=बाधकः) आदधर्षित् ॥

उद् अग्ने तिष्ठ प्रत्या ऽऽतनुष्व
 न्य अमित्राँ (←नजो जर-मर-मित्र-मृताः) ओषतात् (=प्रदह) तिग्म-हेते ।

यो" नो अ"रातिं समिधान चक्रे"
नीचा" तं धक्ष् (=दह) अतस" (=काष्ठविशेषः) न" शु"ष्कम् ॥

ऊर्ध्वो" भव प्र"ति विध्या" +ध्य् अस्म"द्
आवि"ष् कृणुष्व दाइ"वियानि अग्ने ।
अ"व स्थिरा" तनुहि यातु-जू"नां (=प्रेरकाणां)
जामि"म् (=जातिं) अ"जामिं प्र" मृणीहि (=जहि) श"त्रून् ॥

उपासकसौभाग्यम् ④

स" ते जानाति सु-मतिं" यविष्ठ
य" ई"वते (=गमनशीलाय) ब्र"ह्मणे (=पुष्टाय) गातु"म् ऐ"रत् (=प्रेरयति) ।
वि"श्वान्य् अस्मै सुदि"नानि रायो"
द्युम्ना"न्य् अयो" वि" दु"रो (=गृहान्) अभि" द्यौत् (=द्योतस्व) ॥

से"द् (=स+इत्) अग्ने अस्तु सुभ"गस् सुदा"नुर्
य"स् त्वा नि"त्येन हवि"षा य" उक्थैः" ।
पि"प्रीषति, स्व" आ"युषि दुरोणे" (=गृहे) (तिष्ठतु)
वि"श्वे"द् अस्मै सुदि"ना सा" ऽसद् (=भूयात्) इष्टिः" ॥

प्रतिज्ञा ④

अ"र्चामि ते सु-मतिं", घो"ष्य् (=घोषवती) अर्वा"क् (=पुरतः)
स"म्+ ते वावा"ता (=पुनः पुनः) जरताम् (=स्तौतु) इयं" गीः" ।
स्व-अ"श्वस् त्वा सु-र"था मर्जयेमा (=अलङ्कुर्यामि)
ऽस्मे" (=अस्मासु) क्षत्रा"णि धारयेर् अ"नु द्यू"न् (=अन्वहम्) ॥

इह" त्वा भू"र्य् आ" चरेद् उ"प (आ)त्स"न्
दो"षावस्तर् (=रात्रावहः) दीदिवा"ं सम् (=दीप्यमानं) अ"नु द्यू"न् (=अन्वहम्) ।
क्री"डन्तस् त्वा सु-म"नसस् सपेम (=परिचरेमा)
+अभि" द्युम्ना" तस्थिवा"ं सो ज"नानाम् ॥

य"स् त्वा स्व-अ"श्वस् सु-हिरण्यो" अग्न
उपया"ति व"सुमता र"थेन ।
त"स्य त्राता" भवसि, त"स्य स"खा
य"स् त आतिथ्य"म् आनुष"ग् (=अनुक्रमेण) जु"जोषत् ॥

महो" (=महद्राक्षसान्) रुजामि (=भनज्मि) बन्धु"ता (~बन्धुतया)
व"चोभिस् त"न् मा पितु"र् गो"तमाद् अ"न्वियाय ।
त्व"न् नो अस्य" व"चसश् चिकिद्धि
हो"तर् यविष्ठ सु-क्रतो द"मूनाः (=दान्तमनाः) ॥

किरणकीर्तिः ⑤

अ"-स्वप्न-जस् तर"णयस् सु-शे"वा (=सुमुखाः)
अ"-तन्द्रासो ऽवृका" (=अहिंसका) अ"-श्रमिष्ठाः ।
ते" (रश्मयः) पाय"वस् सग्नि"यज्चो (=सङ्गताः) निष"द्य (=उपविश्य)
+अ"ग्ने त"व नः पान्त्व् अमूर (=अमर्त्य) ॥

(उत्थयभार्या ममता। तस्याम् बृहस्पतिर् रेतः स्थापयितुम् अयतत। तत्र वर्तमानं रेतोऽन्तरम् आक्षिपत्। बृहस्पतिर् अशपत् तम् दीर्घतमा भवेति। सोऽ अग्नेर् अलभत चक्षुः।)

ये" पाय"वो मामतेय"न् ते अग्ने
प"श्यन्तो अन्ध"न् दुरिता"द् अ"रक्षन् ।

रर"क्ष ता"न्त् सुकृ"तो विश्व"वेदा
दि"प्सन्त (=दम्भितुकामाः) इ"द् रिप"वो ना" ह देभुः" (=परिभवन्ति) ॥

प्रतिज्ञानुवर्तनम्④

त्व"या वयँ" सधन्य"स् त्वो"तास् (त्वया +अविताः=रक्षिताः)
त"व प्र"णीत्या ऽश्याम वा"जान् (=अत्रानि) ।
उभा" (पाप-)शँ"सा (शत्रू) सूदय सत्य-ताते (=तते)
ऽनुष्ठया" (=अनुक्रमेण) कृणुह्य (हे!) अ-हयाण (=अहि!) ॥

अया" (=अनया) ते अग्ने समि"धा विधेम
प्र"ति स्तो"मँ शस्य"मानं गृभाय (=गृहाण) ।
द"हा ऽश"सो (=अशंसो) रक्ष"सः पाह्य् +अ"स्मान्
दुहो" निदो" (=निन्दकात्) मित्र-महो (=मित्रपूज्य!) अवघा"त् (=परिवादात्) ॥

रक्षोह"णं वाजि"नम् (=अन्नवन्तम्) आ"ऽऽजिघर्मि (=दीपयामि)
मित्रं प्र"थिष्ठम् (=विस्तीर्णतमम्) उ"पयामि श"र्म ।
शि"शानो (=तीक्ष्णः) अग्निः" क्र"तुभिस् स"मिद्धस्
स" नो दि"वा स" रिषः" (=हिंसकात्) पातु न"क्तम् ॥

रक्षोहाग्निध्यानम्④

वि" ज्यो"तिषा बृहता" भाव्य् अग्नि"र्
आवि"र् वि"श्वानि कृणुते महित्वा" (=महत्तया) ।
प्रा"देवीर् माया"स् सहते दुरे"वाः (=दुरत्ययः)
शि"शीते (=तीक्ष्णीकरोति) शृ"ङ्गे र"क्षसे विनि"क्षे (=विनाशाय) ॥

उत" स्वाना"सो (=सस्वनाः) दिवि" षन्व् अग्ने"स्
तिग्मा"युधा र"क्षसे ह"न्त्वा" उ ।
(अस्माकं) म"दे (=मदाय) चिद् अस्य प्र"रुजन्ति (=भुञ्जन्ति (अदेवीः)) भा"मा (=भासः रश्मयो),
न" वरन्ते (अस्मान्) परिबा"धो अ"देवीः ॥

१०. उपरव-निर्माण-मन्त्राः

हविर्धान(अभ्यन्तर)गतोपरवनिर्माणम्

सोमऋषिः

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

उपरवान् खनति पूर्वयोर् दक्षिणम् एवाग्रे - रक्षोहण इति ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

रक्षो-हणो (अभिचार-हेतुक-निखात-)वल-गु-हनों वैष्णवान् खंनमि ।

▼ Keith

I dig those which slay the Raksas, which slay the spell, which are of Visnu.

▼ पद-पाठः

रक्षोहण इति रक्षः-हनः । वलगुहनु इति वलग-हनः । वैष्णवान् । खंनमि । 2B ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

उपरवान् खनति पूर्वयोर् दक्षिणम् एवाग्रे - रक्षोहण इति ॥ हन्ते: 'बहुलं छन्दसि' इति क्विप्, 'एकाजुत्तरपदे णः' इति णत्वम् । 'सर्वे विधयस्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इत्युपधालोपो न क्रियते । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।

वलो नामासुरमुख्यः, तद्-गामिनस् तद्भृत्या **वलगाः** ।

यद्वा - वृणोतीति **वलो** मेघः । कपिलकादित्वाल् लत्वम् । स इव छादयन्तो ये गच्छन्ति ते **वलगाः** असुरविशेषाः ।

यद्वा - जीर्ण-कट-पटादि-खण्ड-सम्भृताः अस्थि-नख-रोम पाद-पांसु-प्रभृतयः प्राणिनां मारणार्थं ये भूमौ निखन्यन्ते ते **वलगाः** । ते हि प्राणिनां बाधकतया वल-गामिनो वलवल् लक्ष्या भवन्ति ।

'अन्यत्रापि दृश्यते' इति गमेर्डः ।

तेषां हन्तारो **वलगहनः** । इर्दृशान्विष्णुदेवत्यानुपरवान् खनामि । 'वैष्णवा हि देवतयोपरवाः' इति ब्राह्मणम् ।

देवानां नासिकादिप्रास्थानीया उपरवाः । 'शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्धविर्धानं प्राणा उपरवाः' इति ब्राह्मणम् । ते च खन्यमाना रक्षांसि वलगांश्च निघ्नन्तीति । 'असुरा वै निर्यन्तः इति ब्राह्मणम् ॥

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

2पांसूनुद्धपति - इदमहमिति ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

इदम् अहन् तवँ वलुगम् उद्धपामि

यन् नस् समानो

यम् असमानो निचुखानं ।

▼ Keith

Here do I cast out the spell which an equal or an unequal hath buried against us.

▼ पद-पाठः

इदम् । अहम् । तम् । वलुगमिति वल-गम् । उदिति । वुपामि । यम् । नः । समानः । यम् । असमानः । निचुखानेति नि-चुखानं ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

2पांसूनुद्धपति - इदमहमिति ॥ इदमिति क्रियाविशेषणम् । तं वलुगमहमिदमुद्धपामि उद्धृत्य बहिः प्रक्षिपामि । कमित्याह - नः अस्माकं समानस्तुल्यः यं वलुगं निचुखानं । 'तिडि चोदात्तवति' इति गतेरनुदात्तत्वम् । उदात्तवता तिडा' इति समासः । यश्चास्माकमसमानः अतुल्यः ऊनः उत्कृष्टो वा वलुगं निचुखानं, तमुद्धपामीति । 'द्वौ वाव पुरुषौ यश्चैव समानो यश्चासमानः' इत्यादि ब्राह्मणम् ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

इदमेनुम् अधरङ् करोमि

यो नस् समानो

योऽसमानो अरातीयति

...

▼ Keith

Here do I overthrow him who equal or unequal is ill-disposed to us.

▼ पद-पाठः

इदम् । एनुम् । अधरम् । करोमि ।

यः । नः । समानः ।

यः । असमानः । अरातीयति ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

किञ्च - एनमहमधरं अधोगतिं करोमि । इदमिति पूर्ववक्रियाविशेषणम् । कमित्याह - योस्माकं समानो यश्चासमानो जनः अरातीयति अरातिरिवाचरति । यद्वा - अस्मानरातीयति यस्समानोसमानो वा । 'उपमानादाचारे' इति क्यच् ।

▼ प्रदीपसिंहः

अत्र विश्वासप्रस्तुतौ मूले पि वाक्यविभागे दोषः भाति। निचखानेदम् इदं पूर्ववाक्यम् समाप्तमासीत् । इदम् इति पदम् अग्रिमवाक्यान्वयि । किञ्च – एनमहमधरं अधोगतिं करोमि । इदमिति पूर्ववक्तृक्रियाविशेषणम् । इति टीका । अतः व्यत्यासः कृतः

▼ मूल-प्रस्तुतिः

गायत्रेणु छन्दसा ।

▼ Keith

The spell is overcome by the Gayatri metre.

▼ पद-पाठः

गायत्रेणु । छन्दसा ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

गायत्रेणु छन्दसा उद्धपामि । गायत्र्येव गायत्रम् । 'छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसके स्वार्थ उपसङ्ख्यानम्' इत्यणप्रत्ययः । एवं दक्षिणपूर्वमारभ्य सर्वेभ्य उद्धपति । त्रैष्टुभेन जागतेनानुष्टुभेनेति विशेषोन्यत्र ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

अवं-बाढो (=बद्धो) वलुगः ।

▼ पद-पाठः

अवंबाढ इत्यवं-बाढः । वलुग इति वल-गः ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

3यजमानस्याधस्तात्पदपांसूनुद्धपति - अवबाढ इति ॥ यजमानस्य पादयोर् अधस्तात् बाढो बद्धो वलुगो ऽस्तु । बाह प्रयत्ने, 'क्षुब्धस्वान्त' इत्यत्र निपातितः, 'गतिरनन्तरः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

4उपरवान् क्रमेणावमृशतो ऽध्वर्युयजमानौ । ते चाधस्तात् सतृण्णाः । 'तस्मात्सतृण्णा अन्तरतः प्राणाः इति ब्राह्मणम् । बहिरसतृण्णाः । 'न सम्भिन्नत्ति तस्मादसभिन्नाः प्राणाः' इति ब्राह्मणम् । पूर्वयोर्दक्षिणमेवाध्वर्युरवमृशत्युत्तरं यजमानः ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

(अध्वर्यो!) किम् अत्र?

▼ Keith

What is here?

▼ पद-पाठः

किम् । अत्र ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

4उपरवान् क्रमेणावमृशतो ऽध्वर्युयजमानौ । ते चाधस्तात् सतृण्णाः । 'तस्मात्सतृण्णा अन्तरतः प्राणाः इति ब्राह्मणम् । बहिरसतृण्णाः । 'न सम्भिन्नत्ति तस्मादसभिन्नाः प्राणाः' इति ब्राह्मणम् । पूर्वयोर्दक्षिणमेवाध्वर्युरवमृशत्युत्तरं यजमानः । अथ यजमानः पृच्छति - अध्वर्यो किमत्रेति ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

(भो यजमान!) भद्रम्।

▼ Keith

Good.

▼ पद-पाठः

भद्रम् ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

5इतर आह - भद्रमिति ॥ भद्रं भजनीयं कल्याणम् । भदि कल्याणे, रन्प्रत्ययः, उपधालोपश्च ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

(अध्वर्यो!) तन् नौ सह ।

▼ Keith

Let it be ours.

▼ पद-पाठः

तत् । नौ । सह ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

6यजमान आह - तन्नौ सहेति ॥ तद्भद्रमावयोस्सहैवास्तु । अथाध्वर्युः पृच्छति - यजमान किमत्रेति । भद्रमित्यादि यथायथम् । एवं सर्वत्र ॥

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

7-10उपरवान् अभिमृशति सर्वान् एवानुपूर्वं - विराडिति ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

विराड् अंसि सपत्नहा ।

▼ Keith

Thou art Viraj, slaying our rivals;

▼ पद-पाठः

विराडिति वि-राट् । अंसि । सपत्नुहेति सपत्न-हा ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

7-10उपरवान् अभिमृशति सर्वान् एवानुपूर्वं - विराडिति ॥ विविधं राजतीति विराट् । 'सत्सूद्विष' इति क्विप्, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सपत्राशशत्रवस्तेषां हन्ता । 'बहुलं छन्दसि' इति क्विप् । यस्मात्त्वं विविधं दीप्यसे तस्मात्सपत्नहा ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

सम्राड् अंसि भ्रातृव्यहा ।

▼ Keith

thou art Samraj, slaying our foes;

▼ पद-पाठः

सम्राडिति सम्-राट् । असि । भ्रातृव्यहेति भ्रातृव्य-हा ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

सङ्गतं दीप्यत इति सम्राट् । 'मो राजि समः क्वौ' इति मस्य मः । यस्मादेवं तस्मात्त्वं भ्रातृव्यहा । भ्रातृव्यास्सपत्नाः । 'व्यन् सपत्ने' इति व्यन्प्रत्ययः । तेषां हन्ता बाह्याभ्यन्तरभेदेन नित्यानित्यभेदेन वा शत्रूणां पृथगभिधानम् ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

स्वराड् अस्य अभिमातिहा ।

▼ Keith

thou art Svaraj, slaying the enemy;

▼ पद-पाठः

स्वराडिति स्व-राट् । असि । अभिमातिहेत्यभिमाति-हा ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

स्वायत्तं दीप्यस इति स्वराट् । यस्मादेवं तस्मात्त्वं अभिमातिहा । अभिमातिः पाप्मा । मन्यतेः क्तिनि नित्यमप्यनुनासिकलोपं बाधित्वा व्यत्ययेन 'अनुनासिकस्य क्विञ्जलोः' इति दीर्घत्वम् । ततः 'अनुदात्तोपदेश' इत्यादिनानुनासिकलोपः । तथा हन्ता । महाबलेन हि पाप्मा निहन्तुं शक्यते ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

विश्वाराड् असि विश्वांसान् नाष्ट्राणां हन्ता ।

▼ Keith

thou art Viśvaraj, slayer of all destructive things [1].

▼ पद-पाठः

विश्वाराडिति विश्व-राट् । असि । विश्वांसाम् । नाष्ट्राणाम् । हन्ता । [3]

▼ भट्टभास्कर-टीका

विश्वेषु लोकेषु राजतीति विश्वाराट् । 'विश्वस्य वसुराटोः' इति दीर्घः । यस्मादेवं तस्माद् विश्वासां नाष्ट्राणां नाशयितृणां दैवादि-प्रवृत्तीनां हन्ता नाशयिता त्वमसि । नशेर्ण्यन्तात् 'दादिभ्यश्छन्दसि' इति त्रन्प्रत्ययः 'तितुत्रतथ' इतीट्प्रतिषेधः, णिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण त्रन उदात्तत्वम्, 'ब्रश्च' इत्यादिना षत्वम् ॥

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

11 उपरवान्प्रोक्षति - रक्षोहण इति ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

रक्षो-हणो वलगु-हनु० प्रोक्षामि वैष्णवान् ।

▼ Keith

I sprinkle those which slay the Raksas, which slay the spell, and which are of Visnu.

▼ पद-पाठः

क्षोहण इति रक्षः-हनः । वलगुहनु इति वलग-हनः । प्रेति । उक्षामि । वैष्णवान् ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

11 उपरवान्प्रोक्षति - रक्षोहण इति ॥ युष्मान् प्रोक्षामीति सम्बन्धः ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

रक्षोहणो वलगु-हनोऽवं नयामि वैष्णवान्।

▼ Keith

I pour down those which slay the Raksas, which slay the spell, and which are of Visnu.

▼ पद-पाठः

रक्षोहण इति रक्षः-हनः । वलगुहण इति वलगु-हनः । अवेति । नयामि । वैष्णवान् ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

12 उपरवेष् अपोवनयति - रक्षोहण इति ॥ एवंविधान् युष्मान्, अधस्तादपोवनयामि प्रापयामि आद्धिस्संयोजयामि । अवनयतिस्वभावादद्धिरेव गम्यते । नयतेश्च द्विकर्मकत्वाद्युष्मानपोवनयामीति भवति, युष्मास्वपोवनयामीति यावत्; यथा - 'अजां नयति ग्रामम्' इति । 'तस्मादाद्रा अन्तरतः प्राणाः' इति ब्राह्मणम् ॥

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

13 तेषु यवान्प्रस्कन्दयति - यवोसीति ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

यवोऽसि।

यवयं (=अपनय) + अस्मद्-द्वेषः ।

यवयु + अरांतीः ।

▼ Keith

Thou art barley (yava);
bar (yavaya) from us foes,
bar evil spirits.

▼ पद-पाठः

यवः । असि ।

यवयं । अस्मत् । द्वेषः । [1] यवयं । अरांतीः ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

यावयति अपनयति क्षुधमिति यवः ।

यौतेः पृथग्भावकर्मणोन्तर्भावितण्यर्थात् 'पुंसि संज्ञायां घः', वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । बहुलग्रहणाद्वा कर्तरि 'ऋदोरप्' इत्यप् । जात्याख्यायामेकवचनम् ।

ईदृशस्त्वम् अस्मत् अस्मत्तः द्वेषः द्वेष्यं रक्षःप्रभृति यवय अपनय विनाशय ।

यौतेर्णिचि 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति वृद्धिर्न क्रियते, तिङः परत्वान्न निहन्यते ।

यद्वा - द्विषेः 'अन्येभ्योपि दृश्यते' इति विच् । द्वेषः द्वेष्यं विनाशय ।

किञ्च - अरांतीः अदातृन् शत्रूञ्च यवय । रातेः कर्तरि क्तिनि क्तिचि वा नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अस्मदीयांश्च शत्रून्नाशयेत्यर्थः । अपदात्परत्वादिदमाख्यातं न निहन्यते । 'ऊर्ग्वै यवः' इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

13 तेषु यवान्प्रस्कन्दयति - यवोसीति ॥ व्याख्यातम् । 'प्राणेष्वेवोर्जं दधाति' इति ब्राह्मणम् ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

13तेषु यवान्प्रस्कन्दयति - यवोसीति ॥ व्याख्यातम् । 'प्राणेष्वेवोर्जं दधाति' इति ब्राह्मणम् ॥

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

14उपरवान् बर्हिषा ऽवस्तृणाति - रक्षोहण इति ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

रक्षोहणौ वलगुहनोऽव स्तृणामि वैष्णवान् ।

▼ Keith

I bestrew those which slay the Raksas, which slay the spell, and which are of Visnu.

▼ पद-पाठः

रक्षोहण इति रक्षः-हनः । वलगुहन इति वलग-हनः । अवेति । स्तृणामि । वैष्णवान् ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

14उपरवान् बर्हिषा ऽवस्तृणाति - रक्षोहण इति ॥ युष्मानवस्तृणामीत्यधस्ताच्छादयामीत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् । 'तस्माल्लोमशा अन्तरतः प्राणाः' इति ब्राह्मणम् ॥

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

15हिरण्यम् अन्तर्धाय सुवाहुत्या उपरवान् अभिजुहोति - रक्षोहण इति ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

रक्षो-हणौ वलगुहनोऽभि जुहोमि वैष्णवान् ।

▼ Keith

I pour the libation over those which slay the Raksas, which slay the spell, and which are of Visnu.
</details>

▼ पद-पाठः

रक्षोहण इति रक्षः-हनः । वलगुहन इति वलग-हनः । अभीति । जुहोमि । वैष्णवान् ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

15हिरण्यम् अन्तर्धाय सुवाहुत्या उपरवान् अभिजुहोति - रक्षोहण इति ॥ युष्मानभिजुहोमीति युष्मानाज्येन व्याधारयामीति । 'प्राणेष्वेव तेजो दधाति' इति ब्राह्मणम् ॥

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

16अधिषवणफलके उपदधाति - रक्षोहणाविति ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

रक्षोहणौ वलगुहणाव् उपं दधामि वैष्णवी ।

▼ Keith

I lay down the two Which slay the Raksas, which slay the spell, and which are of Visnu.

▼ पद-पाठः

रक्षोहणाविति रक्षः-हनौ । वलगुहणाविति वलग-हनौ । उपेति । दधामि । वैष्णवी इति ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

16अधिषवणफलके उपदधाति - रक्षोहणाविति ॥ एवंगुणे युवामुपदधामीति । वैष्णवी वैष्णव्यौ । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । 'हनू वा एते यज्ञस्य यदधिषवणे' इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

17अधिषवणफलके प्रदक्षिणं पुरीषेण पर्यूहति - रक्षोहणाविति ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

रक्षोहणौ वलगुहनौ पर्यूहामि वैष्णवी ।

▼ Keith

I surround the two which slay the Raksas, which slay the spell, and which are of Visnu.

▼ पद-पाठः

रक्षोहणाविति रक्षः-हनौ । वलगुहणाविति वलग-हनौ । परीति । ऊहामि । वैष्णवी इति ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

17अधिषवणफलके प्रदक्षिणं पुरीषेण पर्यूहति - रक्षोहणाविति ॥ युवां पर्यूहामीति पुरीषेण परितः पूरयित्वा द्रढयामीति । 'उपसर्गादस्यत्यूहोर्वा वचनम्' इति परस्मैपदम् ॥

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

18एते बर्हिषा परिस्तृणाति - रक्षोहणाविति ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

रक्षोहणौ वलगुहनौ परिं स्तृणामि वैष्णवी ।

▼ Keith

I bestrew the two which slay the Raksas, which slay the spell, and which are of Visnu.

▼ पद-पाठः

क्षोहणाविति रक्षः-हनौ । वलगुहणाविति वलग-हनौ । परीति । स्तृणामि । वैष्णवी इति ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

18एते बर्हिषा परिस्तृणाति - रक्षोहणाविति ॥ युवां परिस्तृणामीति ॥

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

19एते अभिमृशति

▼ मूल-प्रस्तुतिः

रक्षोहणौ वलगुहनौ वैष्णवी ।

▼ Keith

The two which slay the Raksas, which slay the spell, and which are of Visnu.

▼ पद-पाठः

रक्षोहणाविति रक्षः-हनौ । वलगुहणाविति वलग-हनौ । वैष्णवी इति ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

19एते अभिमृशति - रक्षोहणौ वलगहनौ वैष्णवी इति ॥

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

20फलके ग्राव्णोद्वादयति - बृहन्निति ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

बृहन् अंसि बृहद्-ग्रावा ।
बृहतीम् इन्द्राय वाचम् वद ॥ [4]

▼ Keith

Thou art great, with a great pressing stone;
call forth to Indra with a great voice.

▼ पद-पाठः

बृहन् । अंसि । बृहद्ग्रावेति बृहत्-ग्रावा ।
बृहतीम् । इन्द्राय । वाचम् । वद ॥ [4]

▼ भट्टभास्कर-टीका

20फलके ग्राव्णोद्वादयति - बृहन्निति ॥ हे ग्रावन् बृहन्महानसि वीर्येण । शतृवद्भावात् 'उगिदचाम्' इति नुम् । न परं वीर्येण, अपि तु शरीरेणापि बृहन्नसीत्याह - बृहद्ग्रावा महापाषाणः । अवयवभूता ग्रावाणोपि गृह्यन्ते । यद्वा - गृणन्तीति ग्रावाणः शब्दकारिणोवयवाः, बृहन्तो ग्रावाणो यस्य । गृ निगरणे, क्वनिप्, आडागमः ।

यस्मादेवं तस्मादिन्द्रार्थं बृहतीं वाचं वद, यथेन्द्र इमां वाचं श्रुत्वा आगच्छति । शतृवद्भावात् 'उगितश्च' इति डीप् । 'बृहन्महतोरुपसङ्ख्यानम्' इति नद्या उदात्तत्वम् । 'शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्धविर्धानं प्राणा उपरवा हनू अधिषवणे जिह्वा चर्म ग्रावाणो दन्ताः' इत्यादि ब्राह्मणम् । एतदुक्तं भवति - शिरस्थानीये हविर्धाने प्राणस्थानीयेषूपरवेषु हनूस्थानीयाभ्यामधिषवणफलकाभ्यां परिगृहीते जिह्वास्थानीये चर्मणि दन्तस्थानीयैः ग्रावभिः खादनस्थानीयमधिषवं कृत्वा मुखस्थानीये आहवनीये हुत्वा प्रत्यग्गत्वा उदरस्थानीये सदसि भक्षयन्तीति । 'यो वै विराजो यज्ञमुखे' इत्यादि च ॥

इति तृतीये द्वितीयोनुवाकः ॥

[[147]]

महापितृयज्ञे हौत्रमन्त्राः ②

११. महापितृयज्ञे हौत्रमन्त्राः (तै. सं. २-६-१२)

त्रिष्टुप्, १, १२ अनुष्टुप्, ५ जगती विश्वेदेवा ऋषयः

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

महापितृयज्ञे सामिधेनी एकैव त्रिरुच्यते ।

उशन्तस्त्वा नि" धीमहि उशन्तः स"म् इधीमहि उशन्त उशत" आ" वह पितृन् हविषे अ"त्तवे उशन्तस्त्वा नि धीमत्युशन्तः समिधीमहि । उशन्तुशत आ वंह पितृन् हविषे अत्तवे ॥

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - अग्निः

- ऋषिः - दमनो यामायनः
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ *Thomson & Solcum*

उश"न्तस् त्वा नि" धीमहि
 उश"न्तः स"म् इधीमहि
 उश"न् उशत" आ" वह
 पितृ"न् हवि"षे अ"त्तवे

▼ *Vedaweb annotation*

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular;; epic anuṣṭubh (424)
 popular;; epic anuṣṭubh (424)
 popular;; epic anuṣṭubh (424)
 popular;; epic anuṣṭubh (424)

Morph

dhīmahi ← √dhā- 1 (root)
 {number:PL, person:1, mood:OPT, tense:AOR, voice:MED}

ní ← ní (invariable)
 {}

tvā ← tvám (pronoun)
 {case:ACC, number:SG}

uśántaḥ ← √vaś- (root)
 {case:NOM, gender:M, number:PL, tense:PRS, voice:ACT}

idhīmahi ← √idh- 1 (root)
 {number:PL, person:1, mood:OPT, tense:AOR, voice:MED}

sám ← sám (invariable)
 {}

uśántaḥ ← √vaś- (root)
 {case:NOM, gender:M, number:PL, tense:PRS, voice:ACT}

á ← á (invariable)
 {}

uśán ← √vaś- (root)
 {tense:PRS, voice:ACT}

uśatáḥ ← √vaś- (root)
 {case:ACC, gender:M, number:SG, tense:PRS, voice:ACT}

vaha ← √vah- (root)
 {number:SG, person:2, mood:IMP, tense:PRS, voice:ACT}

áttave ← √ad- (root)

{case:DAT, number:SG}

havíṣe ← havís- (nominal stem)

{case:DAT, gender:N, number:SG}

pitṛñ ← pitár- (nominal stem)

{case:ACC, gender:M, number:PL}

▼ पद-पाठः

उशन्तः । त्वा । नि । धीमहि । उशन्तः । सम् । इधीमहि ।
उशन् । उशतः । आ । बृह । पितृन् । हविषे । अत्तवे ॥

▼ पद-पाठः-तैत्तिरीयः

उशन्तः । त्वा । हवामहे । उशन्तः । समितिं । इधीमहि ॥ उशन् । उशतः । एतिं । बृह । पितृन् । हविषे । अत्तवे ॥

▼ Hellwig Grammar

- *uśantas* ← *uśantaḥ* ← *vaś*
- [verb noun], nominative, plural
- "desire; agree; call; care; like; love."

- *tvā* ← *tvad*
- [noun], accusative, singular
- "you."

- *ni*
- [adverb]
- "back; down."

- *dhīmahy* ← *dhīmahi* ← *dhā*
- [verb], plural, Aorist inj. (proh.)
- "put; give; cause; get; hold; make; provide; lend; wear; install; have; enter (a state); supply; hold; take; show."

- *uśantaḥ* ← *vaś*
- [verb noun], nominative, plural
- "desire; agree; call; care; like; love."

- *sam*
- [adverb]
- "sam; together; together; samṃ."

- *idhīmahi* ← *indh*
- [verb], plural, Present optative
- "kindle; ignite; set ablaze."

- *uśann* ← *uśan* ← *vaś*
- [verb noun], nominative, singular
- "desire; agree; call; care; like; love."

- *uśata* ← *uśataḥ* ← *vaś*
- [verb noun], accusative, plural
- "desire; agree; call; care; like; love."

- *ā*
- [adverb]
- "towards; ākāra; until; ā; since; according to; ā [suffix]."

- *vaha* ← *vah*
- [verb], singular, Present imperative
- "transport; bring; marry; run; drive; vāhay; drive; run; pull; nirvāpay; blow; transport; discharge; assume; remove."

- *pitṛn* ← *pitṛ*
- [noun], accusative, plural, masculine
- "father; Pitṛ; ancestor; parent; paternal ancestor; pitṛ [word]; forefather."

- *haviṣe* ← *havis*
- [noun], dative, singular, neuter
- "Havya; offering; ghee; havis [word]."

- *attave* ← *ad*
- [verb noun]
- "eat; devour."

▼ रङ्गनाथः

उशन्तः- कामयमानाः। त्वा- भवन्तम्। नि धीमहि- वयं स्थापितवन्तः। उशन्तः। समिधीमहि- सम्यक् ध्यायामः। उशन्- कामयन्। उशतः- कामयतः। पितृन्- पूर्वपुरुषानाचार्यान्। हविषे अत्तवे- हव्यभक्षणाय। आ वह- प्रापय॥१२॥

▼ सायण-भाष्यम्

हे अग्ने उशन्तः कामयमानाः वयं त्वा त्वां निधीमहि कर्मार्थं स्थापितवन्तः । उशन्तो वयं समिधीमहि सन्दीपयामः । त्वमपि उशन् कामयमानो हविरादिकं उशतः आगन्तुकामान् पितृन् अस्मिन्यज्ञे आवह हविषे अस्माभिः प्रत्तं हविः अत्तवे अत्तुम् । अदेस्तुमर्थं तवेन् प्रत्ययः क्रियाग्रहणङ्कर्तव्यमितिकर्मणः सम्प्रदानसञ्ज्ञा ॥ १२ ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

1 उशन्त इत्यनुष्टुप् ॥ **उशन्तः** कामयमानाः पितृन् त्वा **हवामहे** आह्वयामः । तानेव कामयमानास्त्वां समिधीमहि सम्यग्दीपयामः । त्वमपि तान् पितृन् उशन्नावह । कीदृशान् **उशतः** हविरत्तुं कामयमानान् **हविषे अत्तवे** हविर्भावितुं । तुमर्थं तवै प्रत्ययः, कर्मणस्संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥

▼ Wilson

English translation:

“Longing we set you down; longing we kindle you; do you longing bring the longing **Pitṛs** to eat of the(sacrificial) viands.”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Kavya: an offering to sages, i.e. pitṛs

▼ *Jamison Brereton*

Eagerly we would install you; eagerly we would kindle you.
Eagerly convey the eager forefathers here, to eat the oblation.

▼ *Griffith*

Right gladly would we set thee down, right gladly make thee burn and glow.
Gladly bring yearning Fathers nigh to eat the food of sacrifice.

▼ *Geldner*

Willig wollen wir dich einsetzen, willig dich anzünden. Willig fahre die willigen Väter hierher, um die Opferspende zu essen!

▼ *Grassmann*

Begehrend setzen wir dich hin, begehrend zünden wir dich an, Die Väter fahr zum Opfermahl, begehrend die begehrenden.

▼ *Elizarenkova*

Радостные, мы устроили тебя,
Радостные, воспламеним.
Радостный, радостных привози.
Отцов для вкушения жертвенной пищи!

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- अग्निः
- दमनो यामायनः
- निचृदनुष्टुप्
- गान्धारः

▼ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषा: - (उशन्तः-त्वा निधीमहि-उशन्तः-समिधीमहि) हे अग्ने ! जिससे कि हम सदैव निज इष्ट की इच्छा करते हुए तुझको अन्त्येष्टिपर्यन्त सब संस्कारों में स्थापित करते हैं तथा इष्ट चाहते हुए ही प्रज्वलित करते हैं, (उशन्-उशतः पितृन् हविषे-अत्तवे-आवह) इसलिये तू भी हमारा इष्ट चाहती हुई, अपने जैसे इष्ट चाहती हुई सूर्यरश्मियों को यज्ञ में प्रयुक्त कर, जिस से तेरे अन्दर डाली हवि सूक्ष्म बन कर फैल जावे ॥१२॥

▼ *ब्रह्ममुनि - भावार्थः*

भावार्थभाषा: - संस्कारों और मङ्गलकार्यों में अग्निहोम करना चाहिये ॥१२॥

▼ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषा: - (उशन्तः-त्वा निधीमहि-उशन्तः-समिधीमहि) हे-अग्ने ! यतो वयमिच्छन्तस्त्वां स्थापयेम तथा-इच्छन्त एव च सन्दीपयेम, तस्मान्त्वमपि (उशन्-उशतः पितृन् हविषे-अत्तवे-आवह) अस्मदिष्टमिच्छन्-अस्मदिष्टमिच्छतः पितृन् प्रति हविषे-हविरत्तवेऽत्तुं ग्रहीतुम् 'तुमर्थे तवेन् प्रत्ययः'। आवह-प्रयोजय ॥१२॥

तुवं सोम प्र चिकितो मनीषा
तुवं रजिष्ठम् अनु नेषि पन्थाम्
तव प्रणीती पितरो न इन्दो
देवेषु रत्नम् अभजन्त धीराः त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा त्वं रजिष्ठमनुं नेषि पन्थाम् ।
तव प्रणीती पितरो न इन्दो देवेषु रत्नमभजन्त धीराः ॥

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - सोमः
- ऋषिः - गोतमो राहूगणः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

तुवं सोम प्र चिकितो मनीषा
तुवं रजिष्ठम् अनु नेषि पन्थाम्
तव प्रणीती पितरो न इन्दो
देवेषु रत्नम् अभजन्त धीराः

▼ Vedaweb annotation

Strata

Normal on metrical evidence alone

Pāda-label

genre M

genre M

genre M

genre M

Morph

cikitaḥ ← √cit- (root)

{number:SG, person:2, mood:INJ, tense:AOR, voice:ACT}

manīṣā ← manīṣā- (nominal stem)

{case:INS, gender:F, number:SG}

prá ← prá (invariable)

{}

soma ← sóma- (nominal stem)

{case:VOC, gender:M, number:SG}

tvám ← tvám (pronoun)

{case:NOM, number:SG}

ánu ← ánu (invariable)

{}

neṣi ← √nī- (root)

{number:SG, person:2, mood:IMP, voice:ACT}

pánthām ← pánthā- ~ path- (nominal stem)

{case:ACC, gender:M, number:SG}

rájiṣṭham ← rájiṣṭha- (nominal stem)

{case:ACC, gender:M, number:SG}

tvám ← tvám (pronoun)

{case:NOM, number:SG}

indo ← índu- (nominal stem)

{case:VOC, gender:M, number:SG}

naḥ ← ahám (pronoun)

{case:ACC, number:PL}

pitáraḥ ← pitár- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

práñīti ← práñīti- (nominal stem)

{case:INS, gender:F, number:SG}

táva ← tvám (pronoun)

{case:GEN, number:SG}

abhajanta ← √bhaj- (root)

{number:PL, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:MED}

devéṣu ← devá- (nominal stem)

{case:LOC, gender:M, number:PL}

dhírāḥ ← dhíra- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

rátnam ← rátna- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

▼ पद-पाठः-तैत्तिरीयः

त्वम् । सोम् । प्र । चिकित् । मनीषा । त्वम् । रजिष्ठम् । अनु । नेषि । पन्थाम् ।
तव । प्रसनीती । पितरः । नः । इन्दो इति । देवेषु । रत्नम् । अभजन्तु । धीराः ॥

▼ पद-पाठः

त्वम् । सोम् । प्रचिकित् इति प्र-चिकित् । मनीषा । त्वम् । रजिष्ठम् । अन्विति । नेषि । पन्थाम् ॥ तव । प्रणीतीति प्र-नीती । पितरः । नः । इन्दो
इति । देवेषु । रत्नम् । अभजन्तु । धीराः ॥

▼ Hellwig Grammar

- *tvam* ← *tvam* ← *tvad*
- [noun], nominative, singular
- "you."

- *soma*
- [noun], vocative, singular, masculine
- "Soma; moon; soma [word]; Candra."

- *pra*
- [adverb]
- "towards; ahead."

-
- *cikito* ← *cikitaḥ* ← *cit*
 - [verb], singular, Perfect conjunctive (subj.)
 - "notice; observe; attend to; intend."

-
- *manīṣā*
 - [noun], instrumental, singular, feminine
 - "hymn; inspiration; idea; thinking; wish; consideration; intelligence."

-
- *tvam* ← *tvam* ← *tvad*
 - [noun], nominative, singular
 - "you."

-
- *rajiṣṭham* ← *rajiṣṭha*
 - [noun], accusative, singular, masculine
 - "honest."

-
- *anu*
 - [adverb]
 - "subsequently; behind; along; towards; because."

-
- *neṣi* ← *nī*
 - [verb], singular, Present indicative
 - "bring; lead; spend; decant; enter (a state); remove; take out; take away; enforce; marry; carry; fill into; bring; learn; go out; add."

-
- *panthām* ← *pathin*
 - [noun], accusative, singular, masculine
 - "way; road; path [word]; journey; method."

-
- *tava* ← *tvad*
 - [noun], genitive, singular
 - "you."

-
- *praṇīti* ← *praṇīti*
 - [noun], instrumental, singular, feminine
 - "guidance; guidance."

-
- *pitāro* ← *pitaraḥ* ← *pitṛ*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - "father; Pitṛ; ancestor; parent; paternal ancestor; pitṛ [word]; forefather."

- *na* ← *naḥ* ← *mad*
- [noun], genitive, plural
- "I; mine."

- *indo* ← *indu*
- [noun], vocative, singular, masculine
- "moon; Soma; drop; anusvāra; one; Candra; silver; camphor; point; juice."

- *deveṣu* ← *deva*
- [noun], locative, plural, masculine
- "Deva; Hindu deity; king; deity; Indra; deva [word]; God; Jina; Viśvedevās; mercury; natural phenomenon; gambling."

- *ratnam* ← *ratna*
- [noun], accusative, singular, neuter
- "jewel; wealth; best; treasure; vajra; property; jewel; ruby; jewelry."

- *abhajanta* ← *bhaj*
- [verb], plural, Imperfect
- "eat; enjoy; enter (a state); worship; love; flee; possess; fall to one's share; partake; share; get; approach; love; use."

- *dhīrāḥ* ← *dhīra*
- [noun], nominative, plural, masculine
- "expert; wise; intelligent; versed; adept."

▼ रङ्गनाथः

सोम- रसाधिदैवत। जीवने यो धार्मिको रसोस्ति स सोमः। परमार्थतयाध्यात्मिकरसः सोमः। त्वम्। मनीषा- मनीषया। प्र- प्रकर्षेण। चिकितः- अनुभूतः। कित ज्ञाने। त्वम्। रजिष्ठम्- ऋजुम्। पन्थाम्- मार्गम्। अनु नेषि- अनुक्रमेण प्रापयसि। तव- ते। प्रणीती- प्रकर्षनीत्या। इन्दो- स्यन्दनशील। धीराः- धारणासंपन्नाः। नः- अस्माकम्। पितरः- पूर्वजा गुरवः। देवेषु- द्योतनशक्तिषु। रत्नम्- रमणीयसंपदम्। अभजन्त- असेवन्त॥ १॥

▼ सायण-भाष्यम्

हे सोम त्वं मनीषा मनीषयास्मदीयया बुद्ध्या प्र चिकितः प्रकर्षेण ज्ञातोऽसि वयं त्वां स्तुतिभिरज्ञासिष्मेत्यर्थः । अतः त्वं रजिष्ठम् ऋजुतममकुटिलं पन्थां पन्थानं कर्मफलावाप्तिहेतुभूतं मार्गम् अनु नेषि अस्माननुक्रमेण प्रापयसि । किंच हे इन्दो उन्दनशील सर्वं जगदमृतेन क्लेदयितः सोम तव प्रणीती प्रणीत्या त्वत्कर्तृकेण प्रकृष्टनयनेन धीराः धीमन्तः कर्मवन्तः प्रज्ञावन्तो वा नः अस्माकं पितरः देवेषु इन्द्रादिषु रत्नं रमणीयं धनम् अभजन्त असेवन्त प्राप्नुवन् । अतोऽस्मानपि तादृशं धनं प्रापयेत्यर्थः ॥ प्र चिकितः । ' कित ज्ञाने ' । अस्मात् कर्मणि निष्ठा । छान्दसं द्विर्वचनम् । यद्वा । यङ्लुगन्तात् निष्ठा । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् ' गुणो यङ्लुकोः ' इति अभ्यासस्य गुणाभावः । यद्वा । ' छन्दस्युभयथा ' इति निष्ठायाः सार्वधातुकसंज्ञायां शप् । जुहोत्यादिवत् तस्य श्लुः । श्लौ ' इति द्विर्वचनम् । गतिरनन्तरः ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । मनीषा। सुपां सुलुक् ' इति तृतीयाया डादेशः । रजिष्ठम् । ऋजुशब्दात् इष्ठनि ' विभाषर्जोश्छन्दसि ' (पा. सू. ६. ४. १६२) इति रत्वम् । ' टेः ' इति टिलोपः । नेषि । नयतेर्लटि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । पन्थाम् । " पथिमथ्यूभुक्षामात् ' (पा. सू. ७. १. ८५) इति असावपि व्यत्ययेन आत्वम् । पथिमथोः सर्वनामस्थाने ' इत्याद्युदात्तत्वम् । प्रणीती । ' तादौ च इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । ' सुपां सुलुक् ' इति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

2सोमबर्हिषदग्निष्वात्तकव्यवाहनानां क्रमेण द्वेद्रे पुरोनुवाक्ये एकैकस्य तूत्तरा याज्या सर्वास्त्रिष्टुभः । विशेषो वक्ष्यते -त्वं सोमेति ॥ हे सोम! त्वं प्रचिकितः प्रकर्षेण ज्ञातः । निष्ठायां छान्दसं द्विर्वचनम्, यङ्लुकि वा अभ्यासविकाराभावः, 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । 'चिक' इति वा धात्वन्तरं द्रष्टव्यम् ।

मनीषा मनीषावद्धिः । यद्वा - विशिष्टया मनीषया व्यभिचाराभावात् । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेराकारः । किञ्च - त्वं **रजिष्ठं** ऋजुतरं **पन्थां** पन्थानम् । ऋजुशब्दादिष्ठनि 'विभाषर्जोश्छन्दसि' इति रेफः । यद्वा - रजः उदकं अतिशयेन तद्भान् रजिष्ठः । रजशब्दादिष्ठन् 'विन्मतोर्लुक्', 'टेः' इति टिलोपः । ईदृशं पन्थानं **अनुनेषि** अनुक्रमेण प्रापयसि । नयतोर्लिटि शपो लुक् । किञ्च - हे **इन्द्रो!** सोम! तव **प्रणीती** प्रणीत्या परिचरणेन पुरस्कारेण वा । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । अस्माकं पितरः पूर्वेषु देवेषु **रत्नं** रमणीयं **हविः** अन्नम् अभजन्त **धीराः** धीमन्तः । मत्वर्थीयो रप्रत्ययः ॥

▼ *Wilson*

English translation: ⑥

“You, **Soma**, are thoroughly apprehended by our understanding; you lead us along a straight path; by your guidance, **Indra**, our righteous fathers obtained wealth among the gods.”

▼ *Jamison Brereton*

You, Soma, have become conspicuous through our inspired thought. You—lead along the straightest path.

Through your guidance, o drop, our insightful forefathers had their share in the treasure among the gods.

▼ *Jamison Brereton Notes*

The multiple possible meanings of the root(s) √cit and the unclear morphological identity of (prá) cikitaḥ make the interpretation of the first pāda somewhat difficult. I follow Thieme’s solution (Plusq.), adopted also by Kümmel (176-77), that it is underlyingly a medial injunctive to the perfect stem (that is, an unaugmented pluperfect), patterning with pf. cikité, etc. But the underspecification of this posited

*cikita caused it to be re-marked with an active ending (like root presents of the type aduha-t). It should not be a subjunctive, despite its thematic appearance, because of the zero-grade root syllable, and, pace Witzel Gotō, it should not be a trans./caus.

reduplicated aorist because of the light reduplicating syllable (expect *cīkitas) -- although I do have to admit that acikitat in VII.80.2 does seem to function like a redupl. aorist. Witzel Gotō supply panthām, from b, as object in a, but this seems unnecessary. On a potential ring made by prá cikitaḥ here and prá cikitsā in the last pāda of the hymn (23d), see published introduction. The other question in pāda a is whose inspired thought is at issue. I assume that it is ours (that is, the poets’), in that the priests and poets create the ritual that makes soma manifest.

▼ *Griffith*

Thou, Soma, art preeminent for wisdom; along the straightest path thou art our leader.
Our wise forefathers by thy guidance, Indu, dealt out among the Gods their share of treasure.

▼ *Geldner*

Du, Soma, offenbare dich durch dichterische Gedanken, führe du uns den richtigsten Weg! Unter deiner Führung, du Saft, empfangen unsere weisen Väter von den Göttern das Kleinod.

▼ *Grassmann*

Du ragst, o Soma, hoch hervor an Weisheit, du führst, o Indu, auf dem gradsten Wege; Durch deine Leitung haben unsre Väter, die weisen, Schutz empfangen bei den Göttern.

▼ Elizarenkova

Ты, Сома, проявись через сознание!
Ты веди (нас) самым прямым путем!
Под твоим предводительством отцы наши, о сок,
Получили долю в богатстве у богов, (они,) мудрые.

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- सोमः
- गोतमो राहूगणः
- स्वराट्पङ्क्ति
- पञ्चमः

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - विषयः

अब तेईस मन्त्रवाले इक्कानवें सूक्त का आरम्भ है। उसके प्रथम मन्त्र में सोम शब्द के अर्थ का उपदेश किया है।

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - हे (इन्द्रो) सोम के समान (सोम) समस्त ऐश्वर्ययुक्त (त्वम्) परमेश्वर वा अतिउत्तम विद्वान् ! जिस (मनीषा) मन को वश में रखनेवाली बुद्धि से (चिकितः) जानते हो वा (तव) आपकी (प्रणीती) उत्तम नीति से (धीराः) ध्यान और धैर्ययुक्त (पितरः) ज्ञानी लोग (देवेषु) विद्वान् वा दिव्य गुण कर्म और स्वभावों में (रत्नम्) अत्युत्तम धन को (प्र) (अभजन्त) सेवते हैं, उससे शान्तिगुणयुक्त आप (नः) हम लोगों को (रजिष्ठम्) अत्यन्त सीधे (पन्थाम्) मार्ग को (अनु) अनुकूलता से (नेषि) पहुँचाते हो, इससे (त्वम्) आप हमारे सत्कार के योग्य हो ॥ १ ॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - भावार्थः

भावार्थभाषा: - इस मन्त्र में श्लेषालङ्कार है। जैसे परमेश्वर अत्यन्त उत्तम विद्वान् अविद्या विनाश करके विद्या और धर्ममार्ग को पहुँचाता है, वैसे ही वैद्यकशास्त्र की रीति से सेवा किया हुआ सोम आदि ओषधियों का समूह सब रोगों का विनाश करके सुखों को पहुँचाता है ॥ १ ॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - अन्वयः

अन्वयः हे इन्द्रो सोम त्वं यया मनीषा चिकितस्तव प्रणीती धीराः पितरो देवेषु रत्नं प्राभजन्त तया नोस्मान् रजिष्ठं पन्थामनुनेषि तस्मात् त्वमस्माभिः सत्कर्त्तव्योऽसि ॥ १ ॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - विषयः

अथ सोमशब्दार्थ उपदिश्यते ।

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (त्वम्) परमेश्वरो विद्वान् वा (सोम) सर्वेश्वर्यवन् (प्र) (चिकितः) जानासि। मध्यमैकवचने लेट्प्रयोगः। (मनीषा) मनस ईषया प्रज्ञानुरूपया। अत्र सुपां सुलुगिति तृतीयास्थाने डादेशः। (त्वम्) (रजिष्ठम्) अतिशयेन ऋतु रजिष्ठम्। ऋजुशब्दादिष्ठनि। विभाषर्जोश्छन्दसि। अ० ६। ४। १६२। इति ऋकारस्य रेफादेशः। (अनु) (नेषि) प्रापयसि। अत्र नौधातोर्लटि बहुलं छन्दसीति शपो लुक्। अत्रान्तर्गतो ण्यर्थः। (पन्थाम्) पन्थानम्। अत्र छान्दसो वर्णलोपो वेति नकारलोपः। (तव) (प्रणीती) प्रकृष्टा चासौ नीतिस्तया। अत्र सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घः। (पितरः) ज्ञानिनः (नः) अस्मभ्यम् (इन्द्रो) सोम्यगुणसम्पन्न (देवेषु) विद्वत्सु दिव्यगुणकर्मस्वभावेषु वा (रत्नम्) रमणीयं धनम् (अभजन्त) भजन्ति (धीराः) ध्यानधैर्ययुक्ताः ॥ १ ॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - भावार्थः

भावार्थभाषा: - अत्र श्लेषालङ्कारः। यथा परमेश्वरः परमविद्वान् वाऽविद्यां विनाश्य विद्याधर्ममार्गं प्रापयति तथैव वैद्यकशास्त्ररीत्या सेवितः सोमाद्योषधिगणः सर्वान् रोगान् विनाश्य सुखानि प्रापयति ॥ १ ॥

▼ सविता जोशी ← दयानन्द-सरस्वती (म) - विषयः

या सूक्तात अध्ययन, अध्यापन करणाच्या विद्या शिकणाच्या इत्यादी कामांची सिद्धी करणाच्या (सोम) शब्दाच्या अर्थाच्या कथनाने या सूक्ताच्या अर्थाची पूर्वसूक्ताच्या अर्थाबरोबर संगती जाणली पाहिजे.

▼ सविता जोशी ← दयानन्द-सरस्वती (म) - भावार्थः

भावार्थभाषा: - या मंत्रात श्लेषालंकार आहे. जसा परमेश्वर किंवा अत्यंत उत्तम विद्वान अविद्येचा नाश करून विद्या व धर्ममार्गाकडे तसे वैद्यकशास्त्राच्या रीतीने सेवा केलेला सोम इत्यादी औषधींचा समूह सर्व रोगांचा नाश करतो व सुखी करतो. ॥ १ ॥

त्व"या हि" नः पित"रः सोम पू"र्वे
क"र्माणि चक्रुः" पवमान धी"राः
वन्व"न्न अ"वातः परिधी"र् अ"पोर्णु
वीरे"भिर् अ"श्वैर् मघ"वा भवा नः त्वया हि नः पितरः सोम पूर्व कर्माणि चक्रुः पवमान धीराः ।
वन्वन्नवातः परिधीरपोर्णु वीरेभिरश्वैर्मघवा भवा नः ॥

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - पवमानः सोमः
- ऋषिः - दैवोदासिः प्रतर्दनः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

त्व"या हि" नः पित"रः सोम पू"र्वे
क"र्माणि चक्रुः" पवमान धी"राः
वन्व"न्न अ"वातः परिधी"र् अ"पोर्णु
वीरे"भिर् अ"श्वैर् मघ"वा भवा नः

▼ Vedaweb annotation

Strata

Normal

Pāda-label

genre M
genre M
genre M
genre M

Morph

hí ← hí (invariable)

{}

naḥ ← ahám (pronoun)

{case:ACC, number:PL}

pitáraḥ ← pitár- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

púrve ← púrva- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

soma ← sóma- (nominal stem)

{case:VOC, gender:M, number:SG}

tváyā ← tvám (pronoun)

{case:INS, number:SG}

cakrúḥ ← √kṛ- (root)

{number:PL, person:3, mood:IND, tense:PRF, voice:ACT}

dhírāḥ ← dhīra- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

kármāṇi ← kárman- (nominal stem)

{case:ACC, gender:N, number:PL}

pavamāna ← √pū- (root)

{case:VOC, gender:M, number:SG, tense:PRS, voice:MED}

ápa ← ápa (invariable)

{}

ávātaḥ ←ávāta- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

paridhín ← paridhí- (nominal stem)

{case:ACC, gender:M, number:PL}

ūrṇu ← √vr- (root)

{number:SG, person:2, mood:IMP, tense:PRS, voice:ACT}

vanván ← √vani- (root)

{case:NOM, gender:M, number:SG, tense:PRS, voice:ACT}

ásvaiḥ ← áśva- (nominal stem)

{case:INS, gender:M, number:PL}

bhava ← √bhū- (root)

{number:SG, person:2, mood:IMP, tense:PRS, voice:ACT}

maghāvā ← maghāvan- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

naḥ ← ahám (pronoun)

{case:ACC, number:PL}

vīrébhiḥ ← vīrá- (nominal stem)

{case:INS, gender:M, number:PL}

▼ पद-पाठः

त्वयां । हि । नः । पितरः । सोम । पूर्वे । कर्माणि । चक्रुः । पवमान् । धीराः ।
वन्वन् । अवांतः । पुरिऽधीन् । अपं । ऊर्णु । वीरेभिः । अश्वैः । मघऽवां । भव् । नः ॥

▼ पद-पाठः-तैत्तिरीयः

त्वयां । हि । नः । पितरः । सोम । पूर्वे । कर्माणि । चक्रुः । पवमान् । धीराः ॥ वन्वन् । अवांतः । पुरिधीनितिं परि-धीन् । अपेतिं । ऊर्णु । वीरेभिः
। अश्वैः । मघवेतिं मघ-वा । भव् । नः ॥

▼ Hellwig Grammar

- *tvayā* ← *tvad*
- [noun], instrumental, singular
- "you."

- *hi*
- [adverb]
- "because; indeed; for; therefore; hi [word]."

- *naḥ ← mad*
- [noun], genitive, plural
- "I; mine."

- *pitaraḥ ← pitṛ*
- [noun], nominative, plural, masculine
- "father; Pitṛ; ancestor; parent; paternal ancestor; pitṛ [word]; forefather."

- *soma*
- [noun], vocative, singular, masculine
- "Soma; moon; soma [word]; Candra."

- *pūrve ← pūrva*
- [noun], nominative, plural, masculine
- "aforesaid(a); antecedent; previous(a); first; eastern; former(a); pūrva [word]; age-old; anterior; bygone; fore(a); predictive; firstborn; easterly; instrumental."

- *karmāṇi ← karman*
- [noun], accusative, plural, neuter
- "action; saṃskāra; ritual; procedure; karman; treatment; object; function; production; job; operation; karman [word]; act; job; passive voice; activity; consequence; function; yajña; pañcakarman; cooking; occupation; profession; construction; duty; method; natural process; duty; therapy."

- *cakruḥ ← kṛ*
- [verb], plural, Perfect indicative
- "make; perform; cause; produce; shape; construct; do; put; fill into; use; fuel; transform; bore; act; write; create; prepare; administer; dig; prepare; treat; take effect; add; trace; put on; process; treat; heed; hire; act; produce; assume; eat; ignite; chop; treat; obey; manufacture; appoint; evacuate; choose; understand; insert; happen; envelop; weigh; observe; practice; lend; bring; duplicate; plant; kṛ; concentrate; mix; knot; join; take; provide; utter; compose."

- *pavamāna ← pū*
- [verb noun], vocative, singular
- "purify; filter; blow; purify; purge; sift."

- *dhīrāḥ ← dhīra*
- [noun], nominative, plural, masculine
- "expert; wise; intelligent; versed; adept."

- *vanvann* ← *vanvan* ← *van*
- [verb noun], nominative, singular
- “obtain; gain; desire; get; like; love; overcome.”

- *avātaḥ* ← *avāta*
- [noun], nominative, singular, masculine

- *paridhīṃr* ← *paridhi*
- [noun], accusative, plural, masculine
- “covering; circumference; Paridhi; halo; fence.”

- *aporṇu* ← *apavṛ* ← *√vṛ*
- [verb], singular, Present imperative
- “open.”

- *vīrebhir* ← *vīrebhiḥ* ← *vīra*
- [noun], instrumental, plural, masculine
- “hero; man; Vīra; vīra; vīra [word]; Vīra.”

- *aśvair* ← *aśvaiḥ* ← *aśva*
- [noun], instrumental, plural, masculine
- “horse; aśva [word]; Aśva; stallion.”

- *maghavā* ← *maghavan*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “big.”

- *bhavā* ← *bhava* ← *bhū*
- [verb], singular, Present imperative
- “become; be; originate; transform; happen; result; exist; be born; be; be; come to life; grow; elapse; come to mind; thrive; become; impend; show; conceive; understand; stand; constitute; serve; apply; behave.”

- *naḥ* ← *mad*
- [noun], dative, plural
- “I; mine.”

▼ रङ्गनाथः

पवमान सोम- पुनान रस। त्वया- भवता। हि- खलु। नः- अस्माकम्। धीराः- धारणाकुशलाः। पूर्वे पितरः- पूर्वाचार्याः। कर्माणि- पुण्यानि। चक्रुः- कृतवन्तः। अवातः- प्राणोपासनरहितानि। परिधीन्- आवरणानि। वन्वन्- हिंसन्। अपोर्णु- अपावृणु। वीरेभिः- वीर्यसंपन्नैः। अश्वैः- प्राणैः। नः- अस्मदर्थम्। मघवा- संपद्धान्। भव॥११॥

▼ सायण-भाष्यम्

हे पवमान पूयमान सोम धीराः कर्मणि कुशलाः प्राजाः नः अस्माकं पितरः पूर्वे पुरातना अङ्गिरसः त्वया । हिरवधारणे । त्वया सहायेनैव कर्माणि अग्निष्टोमादीनि चक्रुः कृतवन्तः । किंच वन्वन् स्तोतृन् संभजन् । यद्वा । वनतिर्हिसार्थः। शत्रून् हिंसन् । अवातः तैरभिगतस्त्वं

परिधीन् । परिधीयत एभिः सर्वमिति परिधयो राक्षसाः । तान् **अपोर्णु** अपोर्णुहि अपच्छादय । जहीति यावत् । ऊर्णोतेर्लोति छान्दसो हेर्लुक् । एतादृशस्त्वं नः अस्माकं पुत्रादियुक्तं धनं प्रयच्छेत्यर्थः ॥

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

उत्तया हीति ॥ हे सोम नः अस्माकं पूर्वं पितरः त्वया खलु हेतुना त्वत्प्रसादेन **कर्माणि** ज्योतिष्टोमदीनि पितृयज्ञादीनि वा **चक्रुः** कृतवन्तः । धीराः । गतम् ।

हे **पवमान** शोधक तस्मात्कारणात् अस्माकमपि त्वं **वन्वन्** अस्माकं संभजन् **अवातः** वातरहितः स्वयमेव ज्वलन् ।

यद्वा - अकार उपमायां अयं वायुसदृशः, दीर्घकारित्वं साङ्ग्यं । **परिधीन्** परितो धारयितृन् आत्मनः प्रतिबन्धन् **अपोर्णु** अपानुद प्रतिबन्धकापनोदेन शीघ्रमागच्छेति । रुत्वानुनासिकावुक्तौ । **वीरेभिः** विक्रान्तैरश्वैः शीघ्रमागच्छेति । ततश्चागत्य नः अस्माकं **मघवा** धनवान् भव । अस्मभ्यं धनं दातुं हस्ते गृहाण ।

यद्वा - हविषा धनेन तद्धान् भव । 'छन्दसीवनिपौ' इति मत्वर्थीयो वनिप्रत्ययः । 'द्व्यचोतस्तिडः' इति भवशब्दस्य संहितायां दीर्घः ॥

▼ *Wilson*

English translation:

“Soma Pavamāna, by you our ancient and wise progenitors performed their religious rites; harming the foes (yourself) unharmed slay the **rākṣasas** and be liberal in enriching us with **male** offspring and horses.”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Yourself unharmed: **avataḥ** = tair, i.e. śatrubhir abhigataḥ

▼ *Jamison Brereton*

Because with you, self-purifying Soma, our insightful forefathers performed their (ritual) acts, open up the barriers, vanquishing but unvanquished; become a benefactor to us with heroes and with horses.

▼ *Jamison Brereton Notes*

As Geldner (see n. 11c) and Ober (I.311 with n. 791) point out, the first hemistich depicts the Vala myth, with “forefathers” (pitáraḥ) a reference to the Aṅgirasas - made clearer by a similar but more explicit passage in the next hymn, IX.97.39. This mythic episode - the forefathers opening the Vala cave with the help of soma - provides the model for the appeal in c, for Soma to open the paridhí- (paridhíṃr áporṇu): paridhí- is used explicitly of the barriers of the Vala cave in I.52.5. But as Geldner suggests (n. 11c), the poet here is calling on Soma to open up the livestock pens and provide us with the animals therein.

▼ *Griffith*

For our sage fathers, Soma Pavamana, of old performed, by thee, their sacred duties.
Fighting unvanquished, open the enclosures: enrich us with large gifts of steeds and heroes.

▼ *Geldner*

Denn mit dir, o Soma, haben unsere weisen Väter vormals ihre Taten getan, o Pavamana. Ein unüberwundener Überwinder öffne du die Schranken; sei gegen uns freigebig mit Söhnen und Rossen!

▼ *Grassmann*

Denn unsre alten weisen Väter thaten durch dich, o heller Soma, ihre Werke, Die Wehren brich unangefochten, siegreich, sei mächtig uns durch Helden und durch Rosse.

▼ Elizarenkova

Ведь это с тобой, о сома, наши древние отцы
Совершали обряды, о Павамана, (эти) мудрые.
Настигающий, (но) не достигнутый, раствори преграды!
Будь к нам щедрым на мужей и коней!

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- पवमानः सोमः
- प्रतर्दनो दैवोदासिः
- त्रिष्टुप्
- धैवतः

▼ आर्यमुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (सोमः) हे परमात्मन् ! (पूर्व, पितरः) पूर्वकाल के पिता-पितामह (धीराः) जो धीर हैं (त्वया) तुम्हारी प्रेरणा से(कर्माणि, चक्रुः) कर्मों को करते थे। (पवमान) हे सबको पवित्र करनेवाले परमात्मन् ! (वन्वन्) आपका भजन करते हुए (अवातः) निश्चल होकर (परिधीन्) राक्षसों को (अपोर्णु) दूर करें (वीरेभिः) वीरपुरुषों से (अश्वैः) और जो शक्तिसम्पन्न हैं, उनसे (नः) हमको (मघवा, भव) ऐश्वर्यसम्पन्न करें॥११॥

▼ आर्यमुनि - भावार्थः

भावार्थभाषा: - परमात्मा की आज्ञापालन करने से देश में ज्ञानी तथा विज्ञानी पुरुषों की उत्पत्ति होती है और देश ऐश्वर्यसम्पन्न होता है, इस प्रकार राक्षसभाव निवृत्त होकर सभ्यता के भाव का प्रचार होता है॥११॥

▼ आर्यमुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (सोम) हे परमात्मन् ! (पूर्व, पितरः) पूर्वकालिकाः पितृपितामहादयः (धीराः) ये धीरास्ते (त्वया) त्वत्प्रेरणयैव (कर्माणि, चक्रुः) कर्माणि अकार्षुः (पवमान) हे सर्वपावक ! (वन्वन्) भवन्तं सेवमानः (अवातः) निश्चलः सन् (परिधीन्) राक्षसान् (अप, ऊर्णु) अपसारयाणि (वीरेभिः) वीरपुरुषैः (अश्वैः) शक्तिसम्पन्नैश्च अस्मान् (मघवा, भव) ऐश्वर्यसम्पन्नं कुर्याः॥११॥

तुवं" सोम पितृ"भिः संविदानो"
अ"नु द्या"वापृथिवी" आ" ततन्थ
त"स्मै त इन्दो हवि"षा विधेम
वयं" सियाम प"तयो रयीणा"म् त्वं सोम पितृभिः संविदानोऽनु द्यावापृथिवी आ तंतन्थ ।
तस्मै त इन्दो हविषां विधेम वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥

▼ पद-पाठः

त्वम् । सोम । पितृभिरिति पितृ-भिः । सर्वविदान इति सम्-विदानः । अन्विति । द्यावापृथिवी इति द्यावा-पृथिवी । एति । ततन्थ ॥ तस्मै । ते । इन्दो इति । हविषां । विधेम । वयम् । स्याम् । पतयः । रयीणाम् ॥ ।

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - सोमः
- ऋषिः - प्रगाथः काण्वः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

तुवं" सोम पितृ"भिः संविदानो"
अ"नु द्या"वापृथिवी" आ" ततन्थ
त"स्मै त इन्दो हवि"षा विधेम
वयं" सियाम प"तयो रयीणा"म्

Strata

Popular for non-linguistic reasons

Pāda-label

genre D

genre D

genre D

genre D;; repeated line

Morph

pitṛbhiḥ ← pitár- (nominal stem)

{case:INS, gender:M, number:PL}

samvidānáḥ ← √vid- 2 (root)

{case:NOM, gender:M, number:SG, tense:PRF, voice:MED}

soma ← sóma- (nominal stem)

{case:VOC, gender:M, number:SG}

tvám ← tvám (pronoun)

{case:NOM, number:SG}

á ← á (invariable)

{}

ánu ← ánu (invariable)

{}

dyāvāpṛthivī ← dyāvāpṛthivī- (nominal stem)

{case:NOM, gender:F, number:DU}

tatantha ← √tan- (root)

{number:SG, person:2, mood:IND, tense:PRF, voice:ACT}

haviṣā ← havís- (nominal stem)

{case:INS, gender:N, number:SG}

indo ← índu- (nominal stem)

{case:VOC, gender:M, number:SG}

tásmai ← sá- ~ tá- (pronoun)

{case:DAT, gender:M, number:SG}

te ← tvám (pronoun)

{case:DAT, number:SG}

vidhema ← √vidh- (root)

{number:PL, person:1, mood:OPT, tense:AOR, voice:ACT}

pátayaḥ ← páti- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

rayīṅām ← rayí- ~ rāy- (nominal stem)

{case:GEN, gender:M, number:PL}

syāma ← √as- 1 (root)

{number:PL, person:1, mood:OPT, tense:PRS, voice:ACT}

vayám ← ahám (pronoun)

{case:NOM, number:PL}

▼ पद-पाठः

त्वम् । सोम् । पितृभिः । सम्विदानः । अनु । द्यावापृथिवी इति । आ । तत्स्थ ।
तस्मै । ते । इन्द्रो इति । हविषा । विधेम । वयम् । स्याम् । पतयः । रयीणाम् ॥

▼ पद-पाठः-तैत्तिरीयः

त्वम् । सोम् । पितृभिरिति पितृ-भिः । सर्वविदान इति सम्-विदानः । अन्विति । द्यावापृथिवी इति द्यावा-पृथिवी । एति । तत्स्थ ॥ तस्मै । ते ।
इन्द्रो इति । हविषा । विधेम । वयम् । स्याम् । पतयः । रयीणाम् ॥ ।

▼ Hellwig Grammar

- *tvam* ← *tvam* ← *tvad*
- [noun], nominative, singular
- "you."

- *soma*
- [noun], vocative, singular, masculine
- "Soma; moon; soma [word]; Candra."

- *pitrbhiḥ* ← *pitṛ*
- [noun], instrumental, plural, masculine
- "father; Pitṛ; ancestor; parent; paternal ancestor; pitṛ [word]; forefather."

- *saṃvidāno* ← *saṃvidānaḥ* ← *saṃvid* ← *√vid*
- [verb noun], nominative, singular
- "agree; know; match; recognize."

- *'nu* ← *anu*
- [adverb]
- "subsequently; behind; along; towards; because."

- *dyāvāpṛthivī*
- [noun], accusative, dual, feminine
- "heaven and earth; dyāvāpṛthivī [word]."

- *ā*
- [adverb]
- "towards; ākāra; until; ā; since; according to; ā [suffix]."

- *tatantha* ← *tan*
- [verb], singular, Perfect indicative
- “expand; perform; cause; increase; write; spread; produce; spread; speak; propagate.”

- *tasmai* ← *tad*
- [noun], dative, singular, masculine
- “this; he, she, it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”

- *ta* ← *te* ← *tvad*
- [noun], dative, singular
- “you.”

- *indo* ← *indu*
- [noun], vocative, singular, masculine
- “moon; Soma; drop; anuvāra; one; Candra; silver; camphor; point; juice.”

- *haviṣā* ← *havis*
- [noun], instrumental, singular, neuter
- “Havya; offering; ghee; havis [word].”

- *vidhema* ← *vidh*
- [verb], plural, Present optative
- “worship; offer.”

- *vayaṃ* ← *vayam* ← *mad*
- [noun], nominative, plural
- “I; mine.”

- *syāma* ← *as*
- [verb], plural, Present optative
- “be; exist; become; originate; happen; result; be; dwell; be born; stay; be; equal; exist; transform.”

- *patayo* ← *patayaḥ* ← *pati*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “husband; overlord; king; deity; Īśvara; ruler; pati [word]; commanding officer; leader; owner; mayor; lord.”

- *rayīṇām* ← *rayi*
- [noun], genitive, plural, masculine
- “wealth; property.”

सोम- रस। त्वम्। पितृभिः- पूर्वाचार्यैः। संविदानः- लब्धः। द्यावा पृथिवी- द्यावापृथिव्यौ। अनु। आ ततन्थ- विस्तृतवान्। तस्मै। ते- तुभ्यम्। इन्दो। हविषा। विधेम- परिचरेम। वयम्। रयीणाम्- सम्पदाम्। पतयः- पालकाः। स्याम- भवेम॥१३॥

▼ सायण-भाष्यम्

हे सोम त्वं पितृभिः सह संविदानः संगच्छमानः द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अनु आ ततन्थ क्रमेण विस्तारयसि । तस्मै सोमाय हविषा विधेम परिचरेम । वयं रयीणां धनानां पतयः स्याम भवेम ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

4त्वं सोमेति ॥ हे सोम! त्वं पितृभिः पूर्वैरास्माकीनैः संविदानः ऐकमत्यं गतः इत्थं वयमस्मै कुर्म इति द्यावापृथिव्यौ अन्वाततन्थ अनुक्रमेण दीप्त्या ।
अतते: 'बभूथाततन्थ' इति निपात्यते ।
हे इन्दो! तस्मै तादृशाय ते तुभ्यं हविषा विधेम परिचरेम तदर्था आततदीप्तिर्भव । प्रयोजनं च ब्रूमः ।
वयं रयीणां धनानां पतयः स्याम भूयास्मेति हविषा विधेम त्वाम्, त्वं च द्यावापृथिवी दीप्त्या आततन्थ पितृभिश्च संविदानो भव इति ।
'समोगमृच्छि' इति विदेरात्मनेपदम् ॥

▼ Wilson

English translation:

"Soma, you in conjunction with the fathers do stretch our successively heaven and earth-- to you let us do worship with oblations, may we be lords of wealth."

▼ Jamison Brereton

You, Soma, coming to agreement with the forefathers, extend through heaven and earth.
To you, drop, we would do ceremonial honor with an oblation. May we be lords of riches.

▼ Griffith

Associate with the Fathers thou, O Soma, hast spread thyself abroad through earth and heaven.
So with oblation let us serve thee, Indu, and so let us become the lords of riches,

▼ Macdonell

Uniting with the Fathers thou, O Soma, Hast over Heaven and Earth thyself extended. So, Indu, we would serve thee with oblation: Thus we would be the lords of ample riches.

▼ Geldner

Du, Soma, bist mit den Vätern im Einvernehmen, du reichst so weit wie Himmel und Erde. Dir, o Saft, wollen wir darum mit Opfer aufwarten; wir wollen Herren der Reichtümer sein.

▼ Grassmann

O Soma, du vereinigt mit den Vätern, hast dich verbreitet über Erd' und Himmel; Dem Indu möchten wir mit Opfer dienen, und möchten sein Besitzer aller Schätze.

▼ Elizarenkova

Ты, сома, находясь в согласии с отцами,
Простерся вдоль неба и земли.
Это тебя мы хотим почтить жертвенным возлиянием.
Да будем мы повелителями богатств!

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- सोमः
- प्रगाथः काण्वः
- पादनिचृत्त्रिष्टुप्
- धैवतः

▼ शिव शंकर शर्मा - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - मैं जैसे (ऋदूदरेण) शरीरहितकारी उदररक्षक (सख्या) मित्रसमान लाभदायक सोमरस को (सचेय) ग्रहण करता हूँ, तद्वत् अन्यान्य जन भी करें। (यः+पीतः) जो पीने पर (मा+न+रिष्येत्) मुझको हानि नहीं पहुँचाता है, वैसे स्वल्प पीने से किसी को हानि न पहुँचावेगा। (हर्यश्व) हे आत्मन् ! (अयम्+यः+सोमः) यह जो सोमरस (अस्मे+न्यधायि) हम लोगों के उदर में स्थापित है, वह चिरकाल तक हमें सुखकारी हो (तस्मै+प्रतिरम्+आयुः) उससे आयु अधिक बढ़े, ऐसी (इन्द्रम्+एमि) ईश्वर से प्रार्थना करता हूँ ॥१०॥

▼ शिव शंकर शर्मा - भावार्थः

भावार्थभाषा: - ईश्वर से सब कोई प्रार्थना करें कि उत्तमोत्तम अन्न खा पीकर हम बलवान् और लोकोपकारी हों ॥१०॥

▼ शिव शंकर शर्मा - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - अहम्। ऋदूदरेण=मूदूदरेण=उदरस्य अबाधकेन। सख्या=सखिभूतेन सख्येव वा हितकरणेन सोमरसेन। सचेय=संगच्छेय। हे हर्यश्व=आत्मन् इन्द्रियस्वामिन् ! यः पीतः सन्। मा न रिष्येत्=न मां हिंस्येत्। अयं यः सोमः। अस्मे=अस्मासु। न्यधायि=निहितोऽभूत्। तस्मै=सोमाय। प्रतिरमायुः। इन्द्रमेमि=याचे ॥१०॥

अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छत

सदः-सदः सदत सुप्रणीतयः

अत्ता हवींषि प्रयतानि बर्हिषि

अथा रयिं सर्ववीरं दधातन अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छत सदःसदः सदत सुप्रणीतयः ।

अत्ता हवींषि प्रयतानि बर्हिष्यथां रयिं सर्ववीरं दधातन ॥

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - पितरः
- ऋषिः - शङ्खो यामायनः
- छन्दः - जगती

▼ Thomson & Solcum

अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छत

सदः-सदः सदत सुप्रणीतयः

अत्ता हवींषि प्रयतानि बर्हिषि

अथा रयिं सर्ववीरं दधातन

▼ Vedaweb annotation

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular

popular

popular

popular

Morph

á ← á (invariable)

{}

ágniṣvāttāḥ ← agniṣvātta- (nominal stem)

{case:VOC, gender:M, number:PL}

gachata ← √gam- (root)

{number:PL, person:2, mood:IMP, tense:PRS, voice:ACT}

ihá ← ihá (invariable)

{}

pitarah ← pitár- (nominal stem)

{case:VOC, gender:M, number:PL}

sádaḥ-sadaḥ ← sádas- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

sadata ← √sad- (root)

{number:PL, person:2, mood:IMP, tense:AOR, voice:ACT}

suprañītayaḥ ← suprañīti- (nominal stem)

{case:VOC, gender:M, number:PL}

attá ← √ad- (root)

{number:PL, person:2, mood:IMP, tense:PRS, voice:ACT}

barhíṣi ← barhís- (nominal stem)

{case:LOC, gender:N, number:SG}

havímṣi ← havís- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:PL}

práyatāni ← √yam- (root)

{case:NOM, gender:N, number:PL, non-finite:PPP}

átha ← átha (invariable)

{}

dadhātana ← √dhā- 1 (root)

{number:PL, person:2, mood:IMP, tense:PRS, voice:ACT}

rayím ← rayí- ~ rāy- (nominal stem)

{case:ACC, gender:M, number:SG}

sárvavīram ← sárvavīra- (nominal stem)

{case:ACC, gender:M, number:SG}

▼ पद-पाठः

अग्निंऽस्वात्ताः । पितॄः । आ । इह । गच्छत् । सदःऽसदः । सद्दत् । सुऽप्रणीतयः ।
अत्त । हवींषि । प्रस्यंतानि । बृहिंषि । अथ । रयिम् । सर्वंऽवीरम् । दधातुन् ॥

▼ पद-पाठः-तैत्तिरीयः

अग्निंष्वान्ता इत्यग्निं-स्वात्ताः । पितॄः । एति । इह । गच्छत् । सदंस्सद् इति सदः-सद्दत् । सद्दत् । सुप्रणीतय इति सु-प्रणीतयः ॥ अत्त । हवींषि ।
प्रयंतानीति प्र-यतानि । बृहिंषि । अथ । रयिम् । सर्ववीरमिति सर्व-वीरम् । दधातुन् ॥

▼ Hellwig Grammar

- *agniṣvāttāḥ* ← *agniṣvāta*
- [noun], vocative, plural, masculine
- “Agniṣvāta.”

-
- *pitara* ← *pitaraḥ* ← *pitṛ*
 - [noun], vocative, plural, masculine
 - “father; Pitṛ; ancestor; parent; paternal ancestor; pitṛ [word]; forefather.”

-
- *eha* ← *ā*
 - [adverb]
 - “towards; ākāra; until; ā; since; according to; ā [suffix].”

-
- *eha* ← *iha*
 - [adverb]
 - “here; now; in this world; now; below; there; here; just.”

-
- *gacchata* ← *gam*
 - [verb], plural, Present imperative
 - “go; situate; enter (a state); travel; disappear; [in]; elapse; leave; reach; vanish; love; walk; approach; issue; hop on; gasify; get; come; die; drain; spread; transform; happen; discharge; ride; to be located; run; detect; refer; go; shall; drive.”

-
- *sadaḥ* ← *sadas*
 - [noun], accusative, singular, neuter
 - “mansion; assembly; seat; seat.”

-
- *sadaḥ* ← *sadas*
 - [noun], accusative, singular, neuter
 - “mansion; assembly; seat; seat.”

-
- *sadata* ← *sad*
 - [verb], plural, Aorist imperative
 - “sit down; break down; slow; sink; crumble; fracture; perish; ride; stop; besiege; tire.”

-
- *supraṇītayaḥ* ← *su*
 - [adverb]
 - “very; well; good; nicely; beautiful; su; early; quite.”

-
- *supraṇītayaḥ* ← *praṇītayaḥ* ← *praṇīti*
 - [noun], vocative, plural, masculine
 - “guidance; guidance.”

-
- *attā* ← *ad*
 - [verb], plural, Present imperative
 - “eat; devour.”

- *havīṃṣi* ← *havis*
- [noun], accusative, plural, neuter
- "Havya; offering; ghee; havis [word]."

- *prayatāni* ← *prayam* ← *vyam*
- [verb noun], accusative, plural
- "give; emit; send; transmit."

- *barhiṣy* ← *barhiṣi* ← *barhis*
- [noun], locative, singular, neuter
- "Barhis; barhis [word]."

- *athā* ← *atha*
- [adverb]
- "now; then; furthermore; now; then."

- *rayiṃ* ← *rayim* ← *rayi*
- [noun], accusative, singular, masculine
- "wealth; property."

- *sarvavīraṃ* ← *sarva*
- [noun]
- "all(a); whole; complete; sarva [word]; every(a); each(a); all; entire; sāṃnipātika; manifold; complete; all the(a); different; overall."

- *sarvavīraṃ* ← *vīraṃ* ← *vīra*
- [noun], accusative, singular, masculine
- "hero; man; Vīra; vīra; vīra [word]; Vīra."

- *dadhātana* ← *dhā*
- [verb], plural, Present imperative
- "put; give; cause; get; hold; make; provide; lend; wear; install; have; enter (a state); supply; hold; take; show."

▼ रङ्गनाथः

अग्निस्वात्ताः- अग्निनास्वादिताः। हे पितरः। इह- अत्र। आ गच्छत। सुप्रणीतयः- स्वादर्शजीवनेन स्वसन्ततिनेतारः। सदःसदः। सदत- सीदत। बर्हिषि- उपासनाय दत्तदर्भासने चित्तासने वा। प्रयतानि- नियमयुक्तानि। हवीषि- चरुपुरोडाशध्यानभावनादिहव्यानि। अत्त- भक्षयत अनुभवत। अथ- ततः। सर्ववीरं रयिम्- सर्वेषां वीराणां वीर्यमयीं संपदम्। दधातन- दत्त॥११॥

▼ सायण-भाष्यम्

अग्निष्वात्ताः अग्निना स्वादिता एतन्नामकाः **पितरः** यूयम् **इह** अस्मिन् पितृकर्मणि **आ गच्छत** । आगत्य च हे सुप्रणीतयः अभिपूजितप्रणयनाः यूयं **सदःसदः** तत्तत्स्थानं **सदत** सीदत । तत्र तत्र स्थाने यथेष्टमुपविशतेत्यर्थः। उपविश्य च **बर्हिषि** आसादितानि **प्रयतानि** शुचीनि **हवीषि अत्त** भक्षयत । **अथ** अनन्तरं **सर्ववीरं** सर्वैर्वीरिः पुत्रपौत्रैरुपेतं **रयिं** धनं **दधातन** अस्मभ्यं दत्त ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

5अग्निष्वात्ता इति जगती ॥ हे **अग्निष्वात्ताः** अग्निष्वेव हवन्ते ये हविषां भोक्तारः आस्वादनिबद्धभावाः । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । हे पितरः! **इह** कर्मणि आ गच्छत । हे **सुप्रणीतयः** सुखपरिचरणाः सदस्सदः आत्मीयमात्मीयं सदनं **सदत** सीदत । सीदतिः प्राप्तिकर्माऽयमिदानीम् । यद्वा - 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या लुक् ।
सदस्सदः सदसिसदसि सीदत । विकरणव्यत्ययेन शः ।
ततश्चात्ताश्रीत हवींषि पितरो बर्हिषदः ।
ब्राह्मणं च, 'ये वै यज्वानः । ते पितरो बर्हिषदः ।' इति ॥

▼ *Wilson*

English translation:

“**Agniṣvāta Pitṛs**, come to this solemnity; sit down, directors in the right way, in your appropriate places; eat the oblations spread on the grass, and grant us riches and **male** posterity.”

▼ *Jamison Brereton*

Sweetened by Agni, o forefathers, come here. Sit each on his own seat, you of good guidance. Eat the oblations set forth on the ritual grass. Then provide wealth in hale heroes.

▼ *Griffith*

Fathers whom Agni's flames have tasted, come ye nigh: ye kindly leaders, take ye each your proper place.
Eat sacrificial food presented on the grass: grant riches with a multitude of hero sons.

▼ *Geldner*

Ihr vom Feuer schmackhaft befundenen Väter, kommet hierher, setzt euch jeder an seinen Platz, ihr guten Führer! Esset die auf dem Barhis dargereichten Opferspenden und verleihet dann einen Schatz von lauter Söhnen!

▼ *Grassmann*

Ihr einst verzehrt vom Feuer naht, o Väter, euch, die schön ihr leitet, setzt euch auf Sitz für Sitz; Geniesst die dargereichten Speisen auf der Streu und schenkt uns Gut, das alle Männer reichlich nährt.

▼ *Elizarenkova*

О отцы, пришедшиеся Агни по вкусу, идите сюда,
Сядьте каждый на свое место, о вы, кого правильно ведут!
Ешьте жертвенные возлияния, поданные на жертвенной соломе,
А также дайте богатство из здоровых мужей!

▼ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- पितरः
- शङ्खो यामायनः
- निचृज्जगती
- निषादः

▼ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (अग्निष्वात्ताः पितरः-इह आगच्छत सुप्रणीतयः सदःसदः सदत) यज्ञाग्नि को सम्यक् ग्रहण की हुई किरणों इस मण्डल में समन्तरूप से फैलें एवं सुसंचरित होकर घर-घर या स्थान-स्थान में भली प्रकार प्राप्त हों (बर्हिषि प्रयतानि हवींषि-आत्त-अध रयिं सर्ववीरं दधातन) यज्ञ में दी गई हव्यवस्तुओं को प्राप्त हों, पुनः सर्वप्रकार के वीरगुणयुक्त बल को हम में धारण करावें ॥११॥

▼ ब्रह्मसुनि - भावार्थः

भावार्थभाषा: - सूर्य की रश्मियाँ यज्ञ के संपर्क से सुगन्धगुणयुक्त होकर यज्ञमण्डल के घर-घर में प्रवेश करती हैं और लाभप्रद होती हैं ॥११॥

▼ ब्रह्मसुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (अग्निष्वात्ताः पितरः इह-आगच्छत सुप्रणीतयः सदःसदः सदत) अग्निर्यज्ञः स्वात्तः सम्यग् गृहीतो यैस्ते पितरः-सूर्यरश्मयः "अग्निष्वात्ता ऋतुभिः संविदानाः" [तै०२।६।१६।२] "आयातु मित्र ऋतुभिः कल्पमानः संवेशयन् पृथिवीमुखियाभिः" [अथर्व०३।८।१] इहास्मद् गृहे समन्तात्प्राप्ता भवन्तु, 'पुरुषव्यत्ययः' तथा सुप्रणीतयः सु सम्यक् प्रणीतिः प्रणयनं घृतादिसम्पर्कः सञ्चारो येषां ते सदःसदः प्रतिसदं-प्रतिगृहं सदत गच्छन्तु (बर्हिषि प्रयतानि हवीषि-आ+अत्त अध रयिं सर्ववीरं दधातन) यज्ञे प्रदत्तानि हव्यानि वस्तूनि गृह्णन्तु, अध-अनन्तरं सर्ववीरम्-सर्वे वीरा यस्मात्तत्सर्ववीरं वीर्यं बलमस्मासु धारयन्तु ॥११॥

बर्हिषदः पितर ऊती अर्वाग्
इमा वो हव्या चकृमा जुषध्वम्
त आ गत अ वसा शं तमेन
अथा नः शं योर् अरपो दधात बर्हिषदः पितर ऊत्यशुर्वागिमा वो हव्या चकृमा जुषध्वम् ।
त आ गुतावसा शन्तमेनाथा नः शं योररपो दधात ॥

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - पितरः
- ऋषिः - शङ्खो यामायनः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

बर्हिषदः पितर ऊती अर्वाग्
इमा वो हव्या चकृमा जुषध्वम्
त आ गत अ वसा शं तमेन
अथा नः शं योर् अरपो दधात

▼ Vedaweb annotation

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular
popular
popular
popular

Morph

arvák ← arváñc- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

bārhiṣadaḥ ← barhiṣád- (nominal stem)
{case:VOC, gender:M, number:PL}

pitarah ← pitár- (nominal stem)
{case:VOC, gender:M, number:PL}

ūtí ← ūtí- (nominal stem)
{case:INS, gender:F, number:SG}

caṅṛma ← √cṅṛ- (root)

{number:PL, person:1, mood:IND, tense:PRF, voice:ACT}

havyā ← havyá- (nominal stem)

{case:ACC, gender:N, number:PL}

imá ← ayám (pronoun)

{case:ACC, gender:N, number:PL}

juṣádhvam ← √juṣ- (root)

{number:PL, person:2, mood:IMP, tense:AOR, voice:MED}

vaḥ ← tvám (pronoun)

{case:ACC, number:PL}

á ← á (invariable)

{}

ávasā ← ávas- (nominal stem)

{case:INS, gender:N, number:SG}

gata ← √gam- (root)

{number:PL, person:2, mood:IMP, tense:AOR, voice:ACT}

śámtamena ← śámtama- (nominal stem)

{case:INS, gender:N, number:SG}

té ← sá- ~ tá- (pronoun)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

arapáḥ ← arapás- (nominal stem)

{case:ACC, gender:N, number:SG}

átha ← átha (invariable)

{}

dadhāta ← √dhā- 1 (root)

{number:PL, person:2, mood:IMP, tense:PRS, voice:ACT}

naḥ ← ahám (pronoun)

{case:ACC, number:PL}

śám ← śám (invariable)

{}

yós ← yós (invariable)

{}

▼ पद-पाठः

बर्हिंसदः । पितरः । ऊती । अर्वाक् । इमा । वः । हव्या । चकृम् । जुषध्वम् ।
ते । आ । गत । अवसा । शम्स्तमेन । अथ । नः । शम् । योः । अरुपः । दधात् ॥

▼ पद-पाठः

बर्हिषद् इति बर्हि-सदः । पितरः । ऊती । अर्वाक् । इमा । वः । हव्या । चकृम् । जुषध्वम् ॥ ते । एति । गत । अवसा । शन्तमेनेति शम्-तमेन ।
अथ । अस्मभ्यमित्यस्म-भ्यम् । शम् । योः । अरुपः । दधात् ॥

- *barhiṣadaḥ* ← *barhiṣad*
- [noun], vocative, plural, masculine
- "Pitṛ."

- *pitara* ← *pitaraḥ* ← *pitṛ*
- [noun], vocative, plural, masculine
- "father; Pitṛ; ancestor; parent; paternal ancestor; pitṛ [word]; forefather."

- *ūty* ← *ūtī* ← *ūti*
- [noun], instrumental, singular, feminine
- "aid; favor; ūti [word]."

- *arvāg* ← *arvāk*
- [adverb]
- "here."

- *imā* ← *idam*
- [noun], accusative, plural, neuter
- "this; he, she, it (pers. pron.); here."

- *vo* ← *vaḥ* ← *tvad*
- [noun], dative, plural
- "you."

- *havyā* ← *havya*
- [noun], accusative, plural, neuter
- "Havya; offering; havya [word]."

- *cakṛmā* ← *cakṛma* ← *kṛ*
- [verb], plural, Perfect indicative
- "make; perform; cause; produce; shape; construct; do; put; fill into; use; fuel; transform; bore; act; write; create; prepare; administer; dig; prepare; treat; take effect; add; trace; put on; process; treat; heed; hire; act; produce; assume; eat; ignite; chop; treat; obey; manufacture; appoint; evacuate; choose; understand; insert; happen; envelop; weigh; observe; practice; lend; bring; duplicate; plant; kṛ; concentrate; mix; knot; join; take; provide; utter; compose."

- *juṣadhvam* ← *juṣ*
- [verb], plural, Present imperative
- "enjoy; endow; possess; frequent; accompany; induce; consume; approve; affect; attend; befit; blend; contract."

- *ta* ← *te* ← *tad*
- [noun], nominative, plural, masculine

- “this; he, she, it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”

- *ā*
- [adverb]
- “towards; ākāra; until; ā; since; according to; ā [suffix].”

- *gatāvasā* ← *gata* ← *gam*
- [verb], plural, Aorist imperative
- “go; situate; enter (a state); travel; disappear; [in]; elapse; leave; reach; vanish; love; walk; approach; issue; hop on; gasify; get; come; die; drain; spread; transform; happen; discharge; ride; to be located; run; detect; refer; go; shall; drive.”

- *gatāvasā* ← *avasā* ← *avas*
- [noun], instrumental, singular, neuter
- “aid; favor; protection.”

- *śantamenāthā* ← *śantamena* ← *śaṃtama*
- [noun], instrumental, singular, neuter
- “beneficent.”

- *śantamenāthā* ← *athā* ← *atha*
- [adverb]
- “now; then; furthermore; now; then.”

- *naḥ* ← *mad*
- [noun], accusative, plural
- “I; mine.”

- *śaṃ* ← *śam*
- [noun], accusative, singular, neuter
- “luck; well-being; fortune.”

- *yor* ← *yoḥ* ← *yos*
- [noun], accusative, singular
- “fortune.”

- *arapo* ← *arapaḥ* ← *arapas*
- [noun], accusative, singular, neuter
- “safe; unharmed; beneficial.”

- *dadhāta* ← *dhā*
- [verb], plural, Aorist imperative
- “put; give; cause; get; hold; make; provide; lend; wear; install; have; enter (a state); supply; hold; take; show.”

▼ रङ्गनाथः

बर्हिषदः- हे लब्धभूमिकाः। पितरः। अर्वाक्- अर्वाचीनानामस्माकम्। ऊती- रक्षा कर्तव्या। इमा- एतानि। हव्या- हव्यानि। वः- युष्मदर्थम्। चकृम- कुर्मः। जुषध्वम्- तान् सेवध्वम्। ते- तादृशाः। आ गत- आगच्छत। शंतमेन- कल्याण्या। अवसा- रक्षया। नः- अस्मदर्थम्। शम्- मङ्गळम्। योः- अमङ्गळस्यापगमनम्। अपः- जीवोदकधाराः। दधात- दत्त॥४॥

▼ सायण-भाष्यम्

हे बर्हिषदः । यज्ञे सीदन्तीति बर्हिषदः । अत्रापि ' ये वै यज्वानस्ते पितरो बर्हिषदः' (तै.ब्रा.१.६.९) इत्यत्र श्रुतत्वाद्यागं कृत्वा प्रेत्य पितृलोकं प्राप्ता बर्हिषदः । तादृशा हे पितरः अर्वाक् अर्वाचीनानामस्माकम् ऊती रक्षा भवद्भिः कर्तव्येति शेषः । वः युष्मदर्थम् इमा हव्या एतानि हवींषि चकृम अतस्तानि जुषध्वम् । ते हविर्जुष्टवन्तो यूयं शंतमेन सुखतमेन अवसा रक्षणेन निमित्तभूतेन आ गत आभिमुख्येनास्मान् प्राप्तुत । अथ अनन्तरं नः अस्मभ्यं शं सुखं योः दुःखवियोगम् अरपः पापरहितं च दधात दत्त ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

6आमन्त्र्यन्ते - हे बर्हिषदः पितरः ऊती ऊत्या गमनेन अर्वाक् अस्मान् प्रत्यभिमुखा भूत्वा । 'ऊतियूति' इत्यादिना उदात्तः क्तिन्निपातितः, 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयायाः पूर्वसवर्णः, 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति ततःपरस्याकारस्य संहितायां स्वरितत्वम् । इमानि हव्यानि हवींषि । उभयत्र 'शेश्छन्दसि' इति लोपः । युष्मदर्थं चकृम कुर्मो वयम् । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति संहितायां दीर्घत्वम् । तानि यूयं जुषध्वं सेवध्वम् । तिङः परत्वात् न निहन्यते । तदर्थं ते च यूयं आगत आगच्छत । लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । अवसा प्रीत्या शन्तमेन सुखतमेन मनुष्यादिप्रीतेः, अथ अनन्तरमागत्य हवींषि च सेवित्वा अस्मभ्यं शंयोश्च अरपः अपापः उभयलोकाविरुद्धं दधात दत्त । आपत्तापशमनं रोगाणां नाशनं यावनं भयानां पृथक्करणमागामिनो निरोधः । यौतेरसुनि गुणे अवादेशाभावश्छान्दसः ॥

▼ Wilson

English translation:

"Pitrs, Barhisads, protect (us who are) in your presence; we have made these oblations for you, accept them; come with your most felicitous protection, and bestow upon us health and happiness; and pardon from sin."

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

With your most felicitous protection: avasā śantamena = satisfied by most excellent food

▼ Jamison Brereton

You forefathers who sit on the ritual grass inclined this way with your aid, we have made these oblations for you. Enjoy!
Come here with your most luck-bringing help. Then provide for us luck and lifetime without flaw.

▼ Griffith

Fathers who sit on sacred grass, come, help us: these offerings have we made for you; accept them. So come to us with most auspicious favour, and give us health and strength without a trouble.

▼ Geldner

Ihr Väter, die ihr auf dem Barhis sitzt, kommt mit eurer Gunst näher! Diese Spenden haben wir für euch bereitet, genießt! Kommet her mit heilvoller Gnade und schaffet uns Heil und Wohlsein ohne Gebreite!

▼ Grassmann

O Väter, auf der Streu, mit Hülfe naht euch; hier haben wir euch Trank gebraut, genießt ihn; Mit segensreichster Hülfe kommet her nun und schenkt uns Heil und unversehrten Segen.

▼ Elizarenkova

О отцы, сидящие на жертвенной соломе, с помощью (придите) к нам!
Эти жертвенные напитки приготовила для вас – наслаждайтесь!
Придите сюда с самой благотворной поддержкой,
А также дайте нам счастье и благо без повреждения!

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- पितरः
- शङ्खो यामायनः
- पादनिचृत्त्रिष्टुप्
- धैवतः

▼ ब्रह्ममुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (बर्हिषदः पितरः-ऊती-अर्वाक्-वः-इमा हव्या-चकृम जुषध्वम्) यज्ञासन पर बैठे हुए हे विद्वानो ! हम अपनी रक्षा के लिये तुम्हारे वास्ते होम की वस्तुओं को तैयार करते हैं, इनको तुम अग्नि में डालकर काम में लाओ (ते शंतमेन-अवसा-आगत नः-अरपः शंयोः-दधात) वे तुम विद्वानो ! सुखमय रक्षण के कारण सदा प्राप्त हुआ करो और हमारे लिये शुद्धभाव, रोगनिवृत्ति और भय के दूरीकरण का उपाय करते रहो ॥४॥

▼ ब्रह्ममुनि - भावार्थः

भावार्थभाषा: - यज्ञ में विद्वानों को निमन्त्रित करके उनसे अपनी रोगनिवृत्ति और आपत्तियों से बचने के लिये कुछ न कुछ ज्ञान प्राप्त करना चाहिये ॥४॥

▼ ब्रह्ममुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (बर्हिषदः पितरः ऊती-अर्वाक्-वः-इमा हव्या-चकृम जुषध्वम्) यज्ञासन उपविष्टा ऊती-ऊत्यै-अस्मद्रक्षायै "सुपां सुपो भवन्ति" [अष्टा०७।१।३९ वार्तिकम्] विभक्तिव्यत्ययः। अत्र यज्ञे युष्मभ्यमिमानी हव्यानि कुर्मः सम्पादयामः सज्जीकुर्मो यूयं जुषध्वमग्नौ प्रक्षेपार्थं प्रयुङ्ध्वम् (ते शंतमेन-अवसा-आगत नः अरपः शंयोः दधात) ते यूयं विद्वांसः सुखमयेन रक्षणेन सदैव प्राप्तुत, अस्मभ्यं पापरहितं भावं रोगाणां शमनं यावनं च भयानां धारयत, तथा च निरुक्तम् [४।११] ॥४॥

आ"ह"म् पितृ"न् सुविद"त्राँ अवित्सि
न"पातं च विक्र"मणं च वि"ष्णोः
बर्हिष"दो ये" स्वध"या सुत"स्य
भ"जन्त पित्व"स् त" इहा"गमिष्ठाः आहं पितृन्सुविदत्राँ अवित्सि नपातं च विक्रमणं च विष्णोः ।
बर्हिषदो ये स्वधयां सुतस्य भजन्त पित्वस्त इहागमिष्ठाः ॥

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - पितरः
- ऋषिः - शङ्खो यामायनः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

आ"ह"म् पितृ"न् सुविद"त्राँ अवित्सि
न"पातं च विक्र"मणं च वि"ष्णोः
बर्हिष"दो ये" स्वध"या सुत"स्य
भ"जन्त पित्व"स् त" इहा"गमिष्ठाः

▼ Vedaweb annotation

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular

popular

popular

popular

Morph

á ← á (invariable)

{}

ahám ← ahám (pronoun)

{case:NOM, number:SG}

avitsi ← √vid- 1 (root)

{number:SG, person:1, mood:IND, tense:AOR, voice:MED}

pitṛīn ← pitár- (nominal stem)

{case:ACC, gender:M, number:PL}

suvidátrān ← suvidátra- (nominal stem)

{case:ACC, gender:M, number:PL}

ca ← ca (invariable)

{}

ca ← ca (invariable)

{}

nápātam ← nápat- (nominal stem)

{case:ACC, gender:M, number:SG}

vikrámaṇam ← vikrámaṇa- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

víṣṇoḥ ← víṣṇu- (nominal stem)

{case:GEN, gender:M, number:SG}

barhiśádaḥ ← barhiśád- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

sutásya ← √su- (root)

{case:GEN, gender:M, number:SG, non-finite:PPP}

svadháyā ← svadhá- (nominal stem)

{case:INS, gender:F, number:SG}

yé ← yá- (pronoun)

{}

ágamiṣṭhāḥ ← ágamiṣṭha- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

bhájanta ← √bhaj- (root)

{number:PL, person:3, mood:INJ, tense:PRS, voice:MED}

ihá ← ihá (invariable)

{}

pitváḥ ← pitú- (nominal stem)

{case:GEN, gender:M, number:SG}

té ← sá- ~ tá- (pronoun)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

▼ पद-पाठः

आ । अहम् । पितृन् । सुविदत्रान् । अविस्ति । नपातम् । च । विक्रमणम् । च । विष्णोः ।
बर्हिःसदः । ये । स्वधया । सुतस्य । भजन्त । पित्वः । ते । इह । आङ्गमिष्ठाः ॥

▼ पद-पाठः-तैत्तिरीयः

एति । अहम् । पितृन् । सुविदत्रानिति सु-विदत्रान् । अविस्ति । नपातम् । च । विक्रमणमिति वि-क्रमणम् । च । विष्णोः ॥ बर्हिषद् इति बर्हि-सदः ।
ये । स्वधयेति स्व-धया । सुतस्य । भजन्त । पित्वः । ते । इह । आङ्गमिष्ठा इत्या-गुमिष्ठाः ॥

▼ Hellwig Grammar

- *āham* ← *ā*
- [adverb]
- "towards; ākāra; until; ā; since; according to; ā [suffix]."

- *āham* ← *aham* ← *mad*
- [noun], nominative, singular
- "I; mine."

- *pitṛn* ← *pitṛ*
- [noun], accusative, plural, masculine
- "father; Pitṛ; ancestor; parent; paternal ancestor; pitṛ [word]; forefather."

- *suvidatrām* ← *suvidatra*
- [noun], accusative, plural, masculine
- "beneficent."

- *avitsi* ← *vid*
- [verb], singular, Athematic s aor. (Ind.)
- "find; detect; marry; get; think."

- *napātam* ← *napātam* ← *napāt*
- [noun], accusative, singular, masculine
- "grandson; nephew; napāt [word]."

- *ca*
- [adverb]

- “and; besides; then; now; even.”

-
- *vikramaṇam* ← *vikramaṇam* ← *vikramaṇa*
 - [noun], accusative, singular, neuter

-
- *ca*
 - [adverb]
 - “and; besides; then; now; even.”

-
- *viṣṇoḥ* ← *viṣṇu*
 - [noun], genitive, singular, masculine
 - “Vishnu; Krishna; Viṣṇu; Om; Shiva.”

-
- *barhiṣado* ← *barhiṣadaḥ* ← *barhiṣad*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - “Pitr.”

-
- *ye* ← *yad*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - “who; which; yat [pronoun].”

-
- *svadhayā* ← *svadhā*
 - [noun], instrumental, singular, feminine
 - “free will; offering; libation; nature; svadhā [word]; comfort; power.”

-
- *sutasya* ← *su*
 - [verb noun], genitive, singular
 - “press out; su.”

-
- *bhajanta* ← *bhaj*
 - [verb], plural, Imperfect
 - “eat; enjoy; enter (a state); worship; love; flee; possess; fall to one's share; partake; share; get; approach; love; use.”

-
- *pitvas* ← *pitvaḥ* ← *pā*
 - [verb noun]
 - “drink; gulp; soak; drink; suck; inhale.”

-
- *ta* ← *te* ← *tad*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - “this; he, she, it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”

-
- *ihāgamiṣṭhāḥ* ← *iha*

- [adverb]
- “here; now; in this world; now; below; there; here; just.”

- *ihāgamiṣṭhāḥ* ← *āgamiṣṭhāḥ* ← *āgamiṣṭha*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “arriving(a).”

▼ रङ्गनाथः

अहम्। विदत्रान्- विदुषः। पितृन्- पूर्वपुरुषानाचार्यान् मार्गदर्शिनः। अवित्सि- लब्धवान्। विष्णोः- व्यापनशीलस्य ब्रह्मणः। नपातं च- विनाशाभावं च। विक्रमणं च- व्याप्तिं च। लब्धवान्। ये। बर्हिषदः- लब्धभूमिकाः। सुतस्य- निष्पादितरसस्य। पित्वः- हव्यस्य च सारम्। स्वधया- आत्मधारणया। भजन्त- सेवन्ते। ते। इह- अत्र। आगमिष्ठाः- आगच्छन्तु॥३॥

▼ सायण-भाष्यम्

अहं यजमानः सुविदत्रान् मदीयां भक्तिं सुष्ठु जानतः पितृन् अवित्सि आभिमुख्येन लब्धवानस्मि । विष्णोः व्यापिनो यज्ञस्य नपातं च विनाशाभावं च विक्रमणं च विशेषेण प्रवृत्तिं च लब्धवानस्मि । ये पितरः बर्हिषदः बर्हिषि सीदन्ति ते इह अस्मिन् कर्मणि आगमिष्ठाः अतिशयेनागताः। आदरपूर्वं समागत्य स्वधया पुरोडाशाद्यन्नेन सह सुतस्य अभिषुतस्य सोमलक्षणस्य पित्वः पितोरन्नस्य भागं भजन्त सेवन्ते उपयुञ्जते ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

7आहमिति ॥ सुविदत्रान् शोभनवेदनान् सुष्ठु वदन्तीति सुविदत्राः । विदेः कर्तृप्रत्ययः, कृदुत्तपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अहं तान् आवित्सि आभिमुख्येन लब्धवानस्मि । विन्दतेर्लुङि 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति कित्त्वम् । किञ्च - विष्णोः यज्ञात्मनो नपातं च विक्रमणं च आवित्सीत्येव तेषामेव प्रसादान्नपातनमभ्रेषः कर्माङ्गानाम् । ष्यन्तात्क्विपि नञ्समासे 'नभ्राणनपात्' इति नलोपाभावो निपात्यते । विविधं सङ्क्रमणं विक्रमणं विश्लिष्टकर्मनिष्पत्तिः । विशिष्टफलप्राप्तिहेतुत्वं वा कर्मणः । कस्मादेवमुच्यते इत्याह - ये बर्हिषदः पितरः स्वधया अन्नेन सह सुतस्य सोमस्यान्नं सोमं च भजन्त अभजन्त यज्वान इति यावत् । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्गोपि' इत्यडभावः । ते पितरः इह अस्मिन् कर्मणि पित्वः पिन्वन्ति । आगमिष्ठाः 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्याः स्वादेशः । अतिशयेन गन्तारः । 'तुश्छन्दसि' इत्यागन्तृशब्दादिष्ठन्प्रत्ययः, 'तुरिष्ठेमेयस्सु' इति लोपः ॥

▼ Wilson

English translation:

“I have brought to my presence the Pitṛs who are well cognizant (of my worship), the infallibility, and food of the effused (Soma) with the sacrificial cake.”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

The infallibility...sacrifice: napātam, vikramaṇam = paths of the gods, whence there is no falling and where there is going and coming-- both as the consequence of sacrifice (Yajus. 29.56)

▼ Jamison Brereton

I have found here the forefathers good to find and the grandson and the wide stride of Viṣṇu. Those who, sitting on the ritual grass, share in the pressed soma and the food at (the cry of) “svadhā,” they are the most welcome arrivals here.

▼ Griffith

1 have attained the gracious-minded Fathers, I have gained son and progeny from Visnu. They who enjoy pressed juices with oblation seated on sacred grass, come oftenest hither.

▼ Geldner

Ich habe die leicht aufzufindenden Väter aufgefunden, den Enkel und den Schritt des Vishnu. Die Manen, die auf dem Barhis sitzend nach Herzenslust vom ausgepreßten Trank genießen, die kommen am liebsten hierher!

▼ Grassmann

Ich hab' entdeckt die gabenreichen Väter, die Kinder und den höchsten Schritt des Vischnu, Sie, die mit Lust den saft'gen Trank geniessen, wenn auf der Streu sie sitzen, kommen gern her.

▼ Elizarenkova

Я нашел легконаходимых отцов,
Потомка и (высший) шаг Вишну.
(Те) сидящие на жертвенной соломе, что по своему желанию вкушают
Выжатый напиток, они сюда приходят охотнее всех.

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- पितरः
- शङ्खो यामायनः
- त्रिष्टुप्
- धैवतः

▼ ब्रह्ममुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (अहं सुविदत्रान् पितृन्-आ-अवित्ति विष्णोः नपातं विक्रमणं च) मैं शुभविद्यासम्पन्न पालक जनो, विद्वानो तथा यज्ञ की प्रसाररूप व्याप्ति को भली प्रकार जानता हूँ (ये बर्हिषदः सुतस्य पित्वः स्वधया भजन्त ते-इह आगमिष्ठाः) इस यज्ञावसर पर तुम सब विद्वानो ! शुभासन पर विराजित हुए स्वेच्छा से भोजन खाओ, अतएव यहाँ आकर विराजो ॥३॥

▼ ब्रह्ममुनि - भावार्थः

भावार्थभाषा: - यज्ञक्रिया का फल बहुत दूर तक व्यापता है और उस यज्ञ का अनुष्ठान परिचित शुभविद्यासम्पन्न विद्वानो के द्वारा करना चाहिये। पुनः उन विद्वानो को उनकी इच्छानुसार भोजन खिलाना चाहिये ॥३॥

▼ ब्रह्ममुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (अहं सुविदत्रान् पितृन्-आ-अवित्ति-विष्णोः-नपातं विक्रमणं च) अहं कल्याणविद्यान् पालकजनान् तथा विष्णोर्यज्ञस्य स्थिरत्वं व्याप्तित्वं विक्रमणं चान्तरिक्षे सञ्चारविशेषं चावित्ति-आस्मरामि मनसि धारयामि "यज्ञो वै विष्णुः" [श०१३।१।८।८] अवित्ति 'विद् विचारणे' लुङि रूपम्। (ये बर्हिषदः सुतस्य पित्वः स्वधया भजन्त ते-इह-आगमिष्ठाः) ये बर्हिषदो यज्ञासने सीदन्ति ते सुतस्य सम्पादितस्य पक्वस्य पित्वोऽन्नस्य "पितुरन्ननाम" [नि०२।७] स्वधया स्वधारणया स्वेच्छया भजन्त भजत सेवेध्वम्, 'अत्र नकारोपजनशछान्दसः'। अत एव यूयमत्रागमिष्ठाः-आगच्छत। स्वधा-स्व-धारणा स्वं दधाति स्वधा "आतोऽनुपसर्गे कः" [अष्टा०३।२।३] स्त्रियां स्वधा ॥३॥

उ"पहूताः पितरः सोमिया"सो
बर्हिषि"येषु निधि"षु प्रिये"षु
त" आ" गमन्तु त" इह" श्रुवन्तु
अ"धि ब्रुवन्तु ते" अवन्तु अस्मा"न् उपहूताः पितरः सोम्यासो बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु ।
त आ गमन्तु त इह श्रुवन्त्वधि ब्रुवन्तु तेऽवन्त्वस्मान् ॥

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - पितरः
- ऋषिः - शङ्खो यामायनः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

उ"पहूताः पित"रः सोमिया"सो
बर्हिषि"येषु निधि"षु प्रिये"षु
त" आ" गमन्तु त" इह" श्रुवन्तु
अ"धि ब्रुवन्तु ते" अन्तु अस्मा"न्

▼ Vedaweb annotation

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular

popular

popular;; repeated line

popular

Morph

pitáraḥ ← pitár- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

somyásaḥ ← somyá- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

úpahūtāḥ ← √hū- (root)

{case:NOM, gender:M, number:PL, non-finite:PPP}

barhiṣyèṣu ← barhiṣyà- (nominal stem)

{case:LOC, gender:M, number:PL}

nidhíṣu ← nidhí- (nominal stem)

{case:LOC, gender:M, number:PL}

priyéṣu ← priyá- (nominal stem)

{case:LOC, gender:M, number:PL}

á ← á (invariable)

{}

gamantu ← √gam- (root)

{number:PL, person:3, mood:IMP, tense:AOR, voice:ACT}

ihá ← ihá (invariable)

{}

śruvantu ← √śru- (root)

{number:PL, person:3, mood:IMP, tense:AOR, voice:ACT}

té ← sá- ~ tá- (pronoun)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

té ← sá- ~ tá- (pronoun)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

ádhi ← ádhi (invariable)

{}

asmán ← ahám (pronoun)

{case:ACC, number:PL}

avantu ← √avī- (root)

{number:PL, person:3, mood:IMP, tense:PRS, voice:ACT}

bruvantu ← √brū- (root)

{number:PL, person:3, mood:IMP, tense:PRS, voice:ACT}

té ← sá- ~ tá- (pronoun)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

▼ पद-पाठः

उपंहूताः । पितरः । सोम्यासः । बर्हिष्येषु । निधिषु । प्रियेषु ।
ते । आ । गमुन्तु । ते । इह । श्रुवन्तु । अधि । ब्रुवन्तु । ते । अवन्तु । अस्मान् ॥

▼ पद-पाठः-तैत्तिरीयः

उपंहूता इत्युपंहूताः । पितरः । सोम्यासः । बर्हिष्येषु । निधिष्विति निधिषु । प्रियेषु ॥ ते । एति । गमुन्तु । ते । इह । श्रुवन्तु । अधीति । ब्रुवन्तु ।
ते । अवन्तु । अस्मान् ॥

▼ Hellwig Grammar

- *upahūtāḥ* ← *upahvā* ← √*hvā*
- [verb noun], nominative, plural
- "call; raise."

- *pitarah* ← *pitṛ*
- [noun], nominative, plural
- "father; Pitṛ; ancestor; parent; paternal ancestor; pitṛ [word]; forefather."

- *somyāso* ← *somyāsaḥ* ← *somya*
- [noun], nominative, plural, masculine
- "saumya."

- *barhiṣyeṣu* ← *barhiṣya*
- [noun], locative, plural, masculine

- *nidhiṣu* ← *nidhi*
- [noun], locative, plural, masculine
- "hoard; receptacle; treasure; ocean; instrument."

- *priyeṣu* ← *priya*
- [noun], locative, plural, masculine
- "beloved; pleasant; dear; fond(p); wanted; priya [word]; favorite; good; liked; suitable; proper."

- *ta* ← *te* ← *tad*

- [noun], nominative, plural, masculine
- "this; he, she, it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same."

- *ā*
- [adverb]
- "towards; ākāra; until; ā; since; according to; ā [suffix]."

- *gamantu* ← *gam*
- [verb], plural, Present imperative
- "go; situate; enter (a state); travel; disappear; [in]; elapse; leave; reach; vanish; love; walk; approach; issue; hop on; gasify; get; come; die; drain; spread; transform; happen; discharge; ride; to be located; run; detect; refer; go; shall; drive."

- *ta* ← *te* ← *tad*
- [noun], nominative, plural, masculine
- "this; he, she, it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same."

- *iha*
- [adverb]
- "here; now; in this world; now; below; there; here; just."

- *śruvantv* ← *śruvantu* ← *śru*
- [verb], plural, Aorist imperative
- "listen; come to know; hear; hear; listen; study; heed; learn."

- *adhi*
- [adverb]
- "on; from; accordingly."

- *bruvantu* ← *brū*
- [verb], plural, Present imperative
- "say; tell; describe; speak; state; answer; call; explain; address; proclaim; talk; talk; choose."

- *te* ← *tad*
- [noun], nominative, plural, masculine
- "this; he, she, it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same."

- *'vantv* ← *avantu* ← *av*
- [verb], plural, Present imperative
- "support; help; prefer; prefer; like."

- *asmān* ← *mad*

- [noun], accusative, plural, masculine
- "I; mine."

▼ रङ्गनाथः

बर्हिष्येषु- लब्धभूमिकेषु। प्रियेषु- प्रेमपात्रेषु। निधिषु। सोम्यासः- प्रसन्नाः। पितरः। उपहृताः- आहृताः। ते। आ गमन्तु- आगच्छन्तु। ते। इह- अत्र। श्रुवन्तु- शृण्वन्तु। अधि ब्रुवन्तु- धर्ममुपदिशन्तु। ते- अमी। अस्मान्- नः। अवन्तु- रक्षन्तु॥५॥

▼ सायण-भाष्यम्

सोम्यासः सोम्या अस्मदनुग्रहपराः सोमसंपादिनो वा **पितरः बर्हिष्येषु** यागार्हेषु .**प्रियेषु** तृप्तिकरेषु **निधिषु** निधिसदृशेषु हविःषु निमित्तभूतेषु सत्सु **उपहृताः** अस्माभिराहृताः **ते** पितरः **आ गमन्तु** आगच्छन्तु । आगत्य च **इह** अस्मिन् कर्मणि अस्माभिः प्रयुक्ताः स्तुतीः **श्रुवन्तु** शृण्वन्तु । श्रुत्वा च **अधि ब्रुवन्तु** । साधुरयं यजमान इत्यादरेण कथयन्तु । **ते** तादृशाः पितरः **अस्मान् अवन्तु** रक्षन्तु ॥ १७ ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

8उपहृताः ये पितरः अस्मिन् कर्मणि अस्माभिरुपहृताः **सोम्यासः** सोमार्हाः । 'सोममर्हति' इति यप्रत्ययः । **बर्हिष्येषु** यागसंबन्धिषु । भवे साधौ वा यः ।

सन्निधिषु निधीयन्त इति निधयः हवींषि । 'उपसर्गे घोः किः' तेषु निमित्तेषु सप्तमी ।

प्रियेषु इष्टतमेषु ये आहृताः **आगमन्तु** आगच्छन्तु । 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति छत्वाभावः ।

अतः इह कर्मणि अस्मत्प्रयुक्तास्तुतीः **श्रुवन्तु** शृण्वन्तु । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् ।

अधिब्रुवन्तु तेऽस्मान् पक्षपातेन वा अस्मान् आधिक्येन ब्रुवन्तु साधुकृतमैभिरिति । अवन्तु चास्मान्पितरस्ते ॥

▼ Wilson

English translation:

"May the **Pitrs** who are entitled to the **Soma** come, when invoked by us, to the agreeable treasuresconnected with the sacred grass; let them here listen (to our praises), let them speak (their approbation in reply);let them protect us."

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Entitled to the Soma: *somyāsaḥ* = **anugraha parāḥ**, kind or favourable, *somasampādinaḥ*, obtaining the Soma

▼ Jamison Brereton

The forefathers deserving of soma have been summoned here to the dear stores on the ritual grass. Let them come hither, let them listen (to us) here; let them speak on (our) behalf, let them help us.1394 X.16

▼ Griffith

May they, the Fathers, worthy of the Soma, invited to their favourite oblations.

Laid on the sacred grass, come nigh and listen: may they be gracious unto us and bless us.

▼ Geldner

Die somawürdigen Väter sind jetzt geladen zu den beliebten, auf das Barhis gesetzten Auftischungen. Die sollen herkommen, die sollen hier zuhören, die sollen uns Fürsprecher und gewogen sein!

▼ Grassmann

Geladen sind die Soma-frohen Väter zu lieben Speisen, welche auf der Streu stehn; Sie mögen kommen und uns hier erhören und freundlich zu uns reden und uns helfen.

▼ Elizarenkova

Призваны отцы, достойные Сомы,
Для приятных угощений на жертвенной соломе.
Пусть придут они, пусть послушают здесь!
Пусть заступятся они и поддержат нас!

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- पितरः
- शङ्खो यामायनः
- निचृदार्चीत्रिष्टुप्
- धैवतः

▼ ब्रह्ममुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (बहिर्ष्येषु प्रियेषु निधिषु-उपहृताः सोम्यासः पितरः) यज्ञसम्बन्धीस्वानुकूल दक्षिणरूप गौ आदि धनों के निमित्त निमन्त्रित जो सोमवान् सोमौषधिरससम्पादन आदि क्रिया में कुशल विद्वान् ज्ञानिजन हैं (ते-आगमन्तु ते-इह श्रुवन्तु ते-अधि ब्रुवन्तु-ते-अस्मान्-भवन्तु) वे विद्वान् यहाँ आवें, हमारे प्रश्नों को सुनें, उपदेश दें या समाधान करें, इस प्रकार श्रवण और उपदेश से हमारी रक्षा करें ॥५॥

▼ ब्रह्ममुनि - भावार्थः

भावार्थभाषा: - यज्ञ में क्रियाकुशल विद्वानों को निमन्त्रित करना तथा उनसे अपने विविध प्रश्नों का समाधान और उपदेश सुनना चाहिये और सत्कारार्थ इच्छानुकूल गौ आदि पदार्थ दक्षिणा में देने चाहिये ॥५॥

▼ ब्रह्ममुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (बहिर्ष्येषु प्रियेषु निधिषु-उपहृताः सोम्यासः पितरः) यज्ञसम्बन्धिषु स्वानुकूलेषु दक्षिणारूपगवादिधनेषु निमन्त्रिताः सोमसम्पादिनः सोमवन्तः सोमौषधिरससम्पादनादिक्रियाकुशलाः ज्ञानिजनाः सन्ति "तद्ये सोमेनेजानास्ते पितरः सोमवन्तः" [श०२।६।१।७] (ते-आगमन्तु ते इह श्रुवन्तु ते-अधि ब्रुवन्तु ते-अस्मान् अवन्तु) पूर्वोक्तास्ते विद्वान् इहात्रागच्छन्तु श्रुवन्त्वस्मत्प्रश्नान् शृण्वन्त्वधि ब्रुवन्तु पश्चादुपदिशन्त्वित्थं श्रवणोपदेशाभ्यामस्मान् रक्षन्तु ॥५॥

उ"द् ईरताम् अ"वर उ"त् प"रास
उ"न् मध्यमाः" पित"रः सोमिया"सः
अ"सुं य" ईयु"र् अवृका" ऋतज्ञा"स्
ते" नो अवन्तु पित"रो ह"वेषु उदीरतामवन् उत्परांस उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।
असुं य ईयुरंवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु ॥

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - पितरः
- ऋषिः - शङ्खो यामायनः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

उ"द् ईरताम् अ"वर उ"त् प"रास
उ"न् मध्यमाः" पित"रः सोमिया"सः
अ"सुं य" ईयु"र् अवृका" ऋतज्ञा"स्
ते" नो अवन्तु पित"रो ह"वेषु

▼ Vedaweb annotation

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular

popular

popular

popular

Morph

ávare ← ávara- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

īratām ← √ṛ- 1 (root)

{number:PL, person:3, mood:IMP, tense:PRS, voice:MED}

pārāsaḥ ← pára- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

út ← út (invariable)

{}

út ← út (invariable)

{}

madhyamáḥ ← madhyamá- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

pitáraḥ ← pitár- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

somyásāḥ ← somyá- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

út ← út (invariable)

{}

ásum ← ásu- (nominal stem)

{case:ACC, gender:M, number:SG}

avṛkáḥ ← avṛká- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

īyúḥ ← √i- 1 (root)

{number:PL, person:3, mood:IND, tense:PRF, voice:ACT}

ṛtajñáḥ ← ṛtajñá- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

yé ← yá- (pronoun)

{}

avantu ← √av- (root)

{number:PL, person:3, mood:IMP, tense:PRS, voice:ACT}

háveṣu ← háva- (nominal stem)

{case:LOC, gender:M, number:PL}

naḥ ← ahám (pronoun)

{case:ACC, number:PL}

pitáraḥ ← pitár- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

té ← sá- ~ tá- (pronoun)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

▼ पद-पाठः

उत् । ईरताम् । अवरं । उत् । परांसः । उत् । मध्यमाः । पितरः । सोम्यासः ।
असुम् । ये । ईयुः । अवृकाः । ऋतुज्ञाः । ते । नः । अवन्तु । पितरः । हवेषु ॥

▼ पद-पाठः-तैत्तिरीयः

उदितिं । ईरताम् । अवरं । उदितिं । परांसः । उदितिं । मध्यमाः । पितरः । सोम्यासः ॥ असुम् । ये । ईयुः । अवृकाः । ऋतुज्ञा इत्यृत-ज्ञाः । ते ।
नः । अवन्तु । पितरः । हवेषु ॥

▼ Hellwig Grammar

- *ud*
- [adverb]
- "up."

- *īratām ← īr*
- [verb], plural, Present imperative
- "go."

- *avara ← avare ← avara*
- [noun], nominative, plural, masculine
- "worst; avara [word]; lower; nearer; base; short; low; abject; later(a); worse; antecedent."

- *ut ← ud*
- [adverb]
- "up."

- *parāsa ← parāsaḥ ← para*
- [noun], nominative, plural, masculine
- "best; other; following; devoted(p); extreme; highest; otherworldly; better; hostile; maximal; distant; another(a); para [word]; upper; concluding; foreign; earlier; worse; longer; finest; excessive."

- *un ← ud*
- [adverb]
- "up."

- *madhyamāḥ ← madhyama*
- [noun], nominative, plural, masculine
- "intermediate; middle; average; second; average; adult; central; moderate; mean; center(a)."

- *pitarah* ← *pitṛ*
- [noun], nominative, plural
- "father; Pitṛ; ancestor; parent; paternal ancestor; pitṛ [word]; forefather."

- *somyāsaḥ* ← *somya*
- [noun], nominative, plural, masculine
- "saumya."

- *asum* ← *asum* ← *asu*
- [noun], accusative, singular, masculine
- "life."

- *ya* ← *ye* ← *yad*
- [noun], nominative, plural, masculine
- "who; which; yat [pronoun]."

- *īyur* ← *īyuh* ← *i*
- [verb], plural, Perfect indicative
- "go; travel; enter (a state); return; walk; continue; reach; ask."

- *avṛkā* ← *avṛkāḥ* ← *avṛka*
- [noun], nominative, plural, masculine
- "protective; safe."

- *ṛtajñās* ← *ṛta*
- [noun], neuter
- "truth; order; fixed order; ṛta [word]; law; custom; custom."

- *ṛtajñās* ← *jñāḥ* ← *jñā*
- [noun], nominative, plural, masculine
- "conversant(p); aware(p); wise."

- *te* ← *tad*
- [noun], nominative, plural, masculine
- "this; he, she, it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same."

- *no* ← *naḥ* ← *mad*
- [noun], accusative, plural
- "I; mine."

- *'vantu* ← *avantu* ← *av*
- [verb], plural, Present imperative
- "support; help; prefer; prefer; like."

- *pitāro* ← *pitaraḥ* ← *pitṛ*
- [noun], nominative, plural
- "father; Pitṛ; ancestor; parent; paternal ancestor; pitṛ [word]; forefather."

- *haveṣu* ← *hava*
- [noun], locative, plural, masculine
- "invocation."

▼ रङ्गनाथः

अवरे परासः मध्यमाः- उत्तमाधममध्यमाः। सोम्यासः- प्रसन्नाः। पितरः- पूर्वाचार्याः पूर्वपुरुषा मार्गदर्शकाः। उदीरताम्- हव्यं प्राप्नुवन्तु। असुम्- प्राणम्। ये। ईयुः- उपासते। ते। ऋतज्ञाः- प्रकृतिनियत्यनुस्यूतधर्मज्ञाः। पितरः- पूर्वपुरुषाः पूर्वाचार्या मार्गदर्शकाः। नः- अस्मान्। हवेषु- आह्वानेषु। अवन्तु- रक्षन्तु॥१॥

▼ सायण-भाष्यम्

त्रिविधाः पितर उक्तमा मध्यमा अधमाश्चेति । यथाविधं श्रौतं कर्मानुष्ठाय पितृत्वं प्राप्ता उत्तमाः । स्मार्तकर्ममात्रपरा मध्यमाः । अत्रापि कैश्रित्संस्कारैर्विकला अधमाः। एतदेवाभिप्रेत्य • ये अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धाः' इत्यादिमन्त्रः समाम्नातः । तेषु अवरे निकृष्टाः उदीरताम् उत्तमं हविः प्राप्नुवन्तु । परासः उत्तमाः पितरः उत् ईरताम् । मध्यमाः पितरश्च उत् ईरताम् । ते सर्वेऽप्यस्मद्विषये सोम्यासः सोम्या अनुग्रहपराः सन्तु । ये पितरः अवृकाः वृकवदरप्यश्वदस्मासु हिंसामकुर्वन्तः ऋतज्ञाः अस्मदनुष्ठितं यज्ञं जानन्तः असुम् अस्मत्प्राणम् ईयुः रक्षितुं प्राप्ताः ते पितरः हवेषु अस्मदीयेष्वाह्वानेषु नः अस्मान् अवन्तु रक्षन्तु ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

उदीरतामिति ॥ उदीरतां उदीर्णा भवन्तु उद्गच्छन्तु । ईर गतौ, आदादिकः 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यदादेशः । अवरे अधस्तात् स्थिताः पृथिवीस्थिता वा निकृष्टा वा परासः पराः उत्कृष्टा उच्छ्रितस्थानस्था वा ते च पितर उदीरतां मध्यमाश्च पितर उदीरतां सोम्यासः सोमार्हाः । 'सोममर्हति' इति यः । ये असुं प्राणं हेतुत्वेन वारकत्वेन ईयुः प्रविष्टाः अवृकाः बाधकस्वभावरहिताः । कुक वृक आदाने, इगुपलक्षणः कः । ऋतज्ञाः ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा ज्ञातारः ते तथा महानुभावाः नः अवन्तु प्रीणयन्तु वा हवेषु आह्वानेषु अस्मान् तृप्यन्तु वा अस्मद्यज्ञेषु ॥

▼ Wilson

English translation:

"Let the lower, the upper, the intermediate Pitṛs, rise up, accepting the Soma libation; may those progenitors who, unlike wolves, acknowledging our offerings, have come to preserve our lives, protect us upon our invocations."

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Pitṛs: three chief classes of the Pitṛs or manes are enumerated. RV 10.14.6 enumerated aṅgirasas, atharvasand bhṛgus; in Manu, the three classes are: agniśvāttas, barhiṣads and saumyās; Manu's enumeration occurs in this sūkta; lower, upper and intermediate pitṛs: the degrees of merit arise first from the steady discharge of duties enjoined by the Vedas; secondly, by performance of those enjoined by the law books; and finally, when there has been some deficiency in some of the purificatory rites (saṃskāras);

Udiratam = let them obtain the best oblation; or, urdhvalokam gacchantu, let them go to the upper region (Yajus. 19.49);

Unlikewolves: avṛkāḥ = not wolves, i.e., not mischievous;

Rtājñah = knowing truth; or, grateful for what has beendone in their honour; asum ya īyuh = who have gone to life, or breath, asmatprāṇam rakṣitum prāptaḥ; or, identical with air, having assumed the form of the air

▼ *Jamison Brereton*

Let the nearer ones rise up, up the further, up those in the middle—the forefathers deserving of soma.

Those who have gone to (their next) life avoiding the wolf, knowing the truth, let those forefathers help us at the invocations.

▼ *Griffith*

MAY they ascend, the lowest, highest, midmost, the Fathers who deserve a share of Soma-
May they who have attained the life of spirits, gentle and righteous, aid us when we call them.

▼ *Geldner*

Es sollen sich die näheren, die ferneren und die mittleren somawürdigen Väter aufmachen, die ungefährdet zum Leben eingegangen sind, des Rechten kundig. Diese Väter sollen uns bei den Anrufungen gewogen sein.

▼ *Grassmann*

Erheben mögen sich die ersten Väter, die letzten und die mittelsten, die frommen, Die ohne Leid ins Geisterreich gelangt sind, bei Festen sein uns hold die opferkund'gen.

▼ *Elizarenkova*

Пусть поднимутся ближние, под(нимутся) дальние,
Под(нимутся) средние отцы, достойные Сомы!
Кто, зная закон, ушел беспрепятственно ушел в жизнь духов,
Да помогут нам эти отцы в призывах!

▼ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- पितरः
- शङ्खो यामायनः
- विराट्त्रिष्टुप्
- धैवतः

▼ *ब्रह्ममुनि - विषयः*

इस सूक्त के प्रथम मन्त्र की व्याख्या निरुक्त में की गई है, जो नीचे मन्त्रभाष्य में उद्धृत है। उसमें निरुक्तकार ने आधिदैविक विषय को दर्शाया है। तथा 'तस्मान्माध्यमिकान् पितॄन् मन्यन्ते' इस निरुक्तवचन से भी विशेष स्पष्टीकरण हो जाता है। सम्पूर्ण सूक्त के देवता पितर हैं और इसमें मुख्यरूपेण यज्ञप्रक्रिया का विधान है, जिसमें दो प्रकार के पितर उपयुक्त होते हैं। एक जड़ पितर सूर्य की रश्मियाँ, दूसरे चेतन पितर ज्ञानी लोग। लोकप्रत्यक्ष भी यही है। यज्ञ का उत्तम उपयोग बिना सूर्यकिरणों और ज्ञानी पुरुषों के नहीं हो सकता, अत एव सूर्योदय के पश्चात् से सूर्यास्त से पूर्व-पूर्व यज्ञ करने का याज्ञिक सिद्धान्त है तथा ब्रह्मा, अध्वर्यु, उद्गाता, होता आदि ज्ञानी जनों के द्वारा यज्ञ करने का आदेश भी है। अत एव इस सूक्त में संक्षेप से यज्ञप्रक्रियाविज्ञान है। साथ-साथ पितृपरिचय, ज्ञानजनों का यज्ञ में कर्तव्य और सूर्यरश्मियों का उपयोगविज्ञान दर्शाया है। यज्ञ के तीन सवन, पृथिवीभ्रमण से अहोरात्रवृत्त में सूर्यरश्मियों के मुख्यस्थान या केन्द्र, यज्ञ के योग से किरणों का पोषक और बलदायक बनना, बुद्धि का विकसित करना, उदित, तृप्त और शान्त रश्मियों का वर्तन, उत्तरायण और दक्षिणायन में सूर्यरश्मियों का यज्ञ में लाभ और यज्ञाहुति का रश्मियों द्वारा प्रसार, ज्ञानी जनों के द्वारा यज्ञ का सेवन और उनका सत्कार, निज सन्देशों या प्रश्नों का उनसे समाधान तथा उपदेश प्राप्त करना आदि-आदि उपयोगी बातों का वर्णन है।

▼ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषा: - (अवरे पितरः सोम्यासः उदीरताम्-उत्-मध्यमाः उत्-परासः) उत्पन्न हुए जगत् पदार्थों में रस को सम्पादन करनेवाली प्रातःसवनीय सूर्यरश्मियाँ उन जगत्पदार्थों को उन्नत करती हैं एवं मध्यसवन और तृतीयसवन की रश्मियाँ भी उनको उन्नत करती हैं, जब कि यज्ञ से संयुक्त हुई रश्मियाँ फैलती हैं (ये-असुम् ईयुः-अवृकाः-ऋतज्ञाः-ते पितरः नः हवेषु-अवन्तु) और वे सूर्यरश्मियाँ जीवमात्र में सङ्गत होती हैं, अतएव हम से संश्लिष्ट होकर यज्ञ के उपयुक्त ज्ञान की साधक बन हमारे आन्तरिक विकासों में उन्नति के लिए प्राप्त होती हैं ॥१॥

▼ **ब्रह्ममुनि - भावार्थः**

भावार्थभाषा: - यज्ञ के योग से सूर्य की रश्मियाँ जड़-चेतन प्राणीमात्र के जीवनरस को उन्नत करनेवाली बनती हैं। अत एव यज्ञ के उपयोग-ज्ञान से उन रश्मियों को अपने जीवन के लिये उन्नायक बनावें ॥१॥

▼ **ब्रह्ममुनि - पदार्थः**

पदार्थान्वयभाषा: - (उदीरताम्-अवरे-उत्-परासः-उत् मध्यमाः पितरः सोम्यासः) "उदीरतामवर उदीरतां पर उदीरतां मध्यमाः पितरः सोम्याः सोमसम्पादिनस्ते" [निरु०११।१८] अवरे प्रातःसवनीयाः सोमसम्पादिन उत्पद्यमानेषु रससम्पादिनः सूर्यरश्मयो रसयुक्तान् पदार्थानुदीरतामुन्नयन्तु मध्यमा माध्यन्दिनसवनीयाः पूर्ववद् रससम्पादिनो रविकिरणा उदीरताम्-उन्नयन्तु तानेव पदार्थान्। परे वर्तमानास्तृतीयसवनिकाः सूर्यरश्मय उदीरतामुन्नयन्तु तानेव। एवं त्रीणि सवनानि यज्ञस्य भवन्ति तत्सम्बद्धाः सर्वे हि सूर्यरश्मय उन्नयन्तु (असुं ये-ईयुः-अवृकाः-ऋतज्ञाः-ते नः-पितरः-हवेषु-अवन्तु) "असुं ये प्राणमन्वीयुरवृका अनमित्राः सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा वा ते न आगच्छन्तु पितरो हवेषु" [निरु०११।१८] ये पितरः सूर्यरश्मयोऽसुं प्राणं प्राणवन्तं जीवमात्रमीयुः प्राप्ताः सन्ति तेऽवृका अनमित्रा अस्माभिः सह संश्लिष्टा ऋतज्ञा यज्ञज्ञा वा यज्ञस्य ज्ञानसाधकाः। 'कृतो बहुलमित्यपि करणे कः' अस्माकं ह्वानेषु विचारस्पद्धासूत्रे तु मागच्छन्तु-आगच्छन्ति ॥१॥

इदं"म् पितृ"भ्यो न"मो अस्तु अद्य"
 ये" पूर्वासो य" उ"परास ईयुः"
 ये" पा"र्थिवे र"जसि आ" नि"षत्ता
 ये" वा नूनं" सुवृज"नासु विक्षु" इदं पितृभ्यो नमो अस्त्वद्य ये पूर्वासो य उपरास ईयुः ।
 ये पार्थिवे रजस्य निषत्ता ये वां नूनं सुवृजनासु विक्षु ॥

▼ **अधिमन्त्रम् - sa**

- देवता - पितरः
- ऋषिः - शङ्खो यामायनः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ **Thomson & Solcum**

इदं"म् पितृ"भ्यो न"मो अस्तु अद्य"
 ये" पूर्वासो य" उ"परास ईयुः"
 ये" पा"र्थिवे र"जसि आ" नि"षत्ता
 ये" वा नूनं" सुवृज"नासु विक्षु"

▼ **Vedaweb annotation**

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular
 popular
 popular
 popular

Morph

adyá ← adyá (invariable)
 {}

astu ← √as- 1 (root)

{number:SG, person:3, mood:IMP, tense:PRS, voice:ACT}

idám ← ayám (pronoun)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

námaḥ ← námas- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

pitṛbhyaḥ ← pitár- (nominal stem)

{case:DAT, gender:M, number:PL}

īyúḥ ← √i- 1 (root)

{number:PL, person:3, mood:IND, tense:PRF, voice:ACT}

púrvāsaḥ ← púrva- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

úparāsaḥ ← úpara- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

yé ← yá- (pronoun)

{}

yé ← yá- (pronoun)

{}

á ← á (invariable)

{}

níṣattāḥ ← √sad- (root)

{case:NOM, gender:M, number:PL, non-finite:PPP}

páṛthive ← páṛthiva- (nominal stem)

{case:LOC, gender:N, number:SG}

rájasi ← rájas- (nominal stem)

{case:LOC, gender:N, number:SG}

yé ← yá- (pronoun)

{}

nūnám ← nūnám (invariable)

{}

suvṛjānāsu ← suvṛjāna- (nominal stem)

{case:LOC, gender:F, number:PL}

vā ← vā (invariable)

{}

vikṣú ← víś- (nominal stem)

{case:LOC, gender:F, number:PL}

yé ← yá- (pronoun)

{}

▼ पद-पाठः

इदम् । पितृभ्यः । नमः । अस्तु । अद्य । ये । पूर्वासः । ये । उपरासः । ईयुः ।
ये । पार्थिवे । रजंसि । आ । निःसन्ताः । ये । वा । नूनम् । सुवृजनांसु । विक्षु ॥

▼ पद-पाठः-तैत्तिरीयः

इदम् । पितृभ्य इति पितृ-भ्यः । नमः । अस्तु । अद्य । ये । पूर्वासः । ये । उपरासः । ईयुः ॥ ये । पार्थिवे । रजंसि । एति । निषन्ता इति नि-सन्ताः ।
ये । वा । नूनम् । सुवृजनास्विति सु-वृजनांसु । विक्षु ॥

▼ Hellwig Grammar

- *idam* - \[noun\], nominative, singular, neuter - "this; he, she, it (pers. pron.); here."

- *pitṛbhyo* ← *pitṛbhyaḥ* ← *pitṛ*
- [noun], dative, plural, masculine
- "father; Pitṛ; ancestor; parent; paternal ancestor; pitṛ [word]; forefather."

- *namo* ← *namaḥ* ← *namas*
- [noun], nominative, singular, neuter
- "adoration; court; namas [word]; bow; salute."

- *astv* ← *astu* ← *as*
- [verb], singular, Present imperative
- "be; exist; become; originate; happen; result; be; dwell; be born; stay; be; equal; exist; transform."

- *adya*
- [adverb]
- "now; today; then; nowadays; adya [word]."

- *ye* ← *yad*
- [noun], nominative, plural, masculine
- "who; which; yat [pronoun]."

- *pūrvāso* ← *pūrvāsaḥ* ← *pūrva*
- [noun], nominative, plural, masculine
- "aforesaid(a); antecedent; previous(a); first; eastern; former(a); pūrva [word]; age-old; anterior; bygone; fore(a); predictive; firstborn; easterly; instrumental."

- *ya* ← *ye* ← *yad*
- [noun], nominative, plural, masculine
- "who; which; yat [pronoun]."

- *uparāsa* ← *uparāsaḥ* ← *upara*
- [noun], nominative, plural, masculine
- "later(a); future(a); nether."

- *īyuh* ← *i*

- [verb], plural, Perfect indicative
- “go; travel; enter (a state); return; walk; continue; reach; ask.”

- *ye* ← *yad*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “who; which; yat [pronoun].”

- *pārthive* ← *pārthiva*
- [noun], locative, singular, neuter
- “earthly; earthen; mundane; royal; tellurian; sublunar.”

- *rajasy* ← *rajasi* ← *rajas*
- [noun], locative, singular, neuter
- “powder; menorrhoea; dust; Rajas; atmosphere; rajas; pollen; passion; rajas [word]; sindūra; rust; tin; impurity; dark; sky.”

- *ā*
- [adverb]
- “towards; ākāra; until; ā; since; according to; ā [suffix].”

- *niṣattā* ← *niṣattāḥ* ← *niṣad* ← *√sad*
- [verb noun], nominative, plural
- “sit down; sit; put.”

- *ye* ← *yad*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “who; which; yat [pronoun].”

- *vā*
- [adverb]
- “or; optionally; either.”

- *nūnaṃ* ← *nūnam*
- [adverb]
- “now; surely; immediately; just.”

- *suvṛjanāsu* ← *su*
- [adverb]
- “very; well; good; nicely; beautiful; su; early; quite.”

- *suvṛjanāsu* ← *vṛjanāsu* ← *vṛjanā*
- [noun], locative, plural, feminine

- *vikṣu* ← *viś*

- [noun], locative, plural
- “people; tribe; Vaisya; national; viś; real property; Vaisya.”

▼ रङ्गनाथः

ये। पूर्वासः- अस्मत्पूर्वजाः। ये। उपरासः- अस्मदुपरि अनन्तरमुत्पन्नाः। ईयुः- पितृलोकं गताः। तेभ्यः। पितृभ्यः। अद्य- इदानीम्। इदम्- एतत्। नमः- वन्दनम्। अस्तु- भवतु। ये। पार्थिवे रजसि- भूलोके। निषत्ताः- हव्यस्वीकाराय आगत्य अस्मद्यज्ञे सन्निविष्टाः। ये। सुवृजनासु विक्षु- पापवर्जितप्रजासु। निषत्ताः। तेभ्यो नमः॥२॥

▼ सायण-भाष्यम्

पूर्वासः यजमानोत्पत्तेः पूर्वमुत्पन्ना ज्येष्ठभ्रातृपितामहादयः **ये ईयुः** पितृलोकं प्राप्ताः । **ये** चान्ये **उपरासः** यजमानजन्मन उपरि उत्पन्नाः कनिष्ठभ्रातृस्वपुत्रादय ईयुः पितृलोकं प्राप्ताः । **ये** अप्यन्ये **पार्थिवे** पृथिवीसंबन्धिनि **रजसि** रजोगुणकार्येऽस्मिन् कर्मणि **आ निषत्ताः** हविः स्वीकर्तुमागत्योपविष्टाः । **ये वा** केचिदन्ये बन्धुवर्गरूपाः पितरः **विक्षु** बन्धुरूपासु प्रजासु आ निषत्ताः श्राद्धादिस्वीकारायागत्योपविष्टाः । कीदृशीषु विक्षु। **सुवृजनासु** । वृज्यते परित्यज्यते दारिद्र्यमनेनेति वृजनं धनम् । शोभनं वृजनं यासां ताः सुवृजनाः । तादृशीषु धनसमृद्ध्या श्राद्धादिकर्मपरास्वित्यर्थः । सर्वेभ्य उक्तेभ्यः **पितृभ्यः अद्य** अस्मिन् कर्मणि **इदं नमः अस्तु** । अयमाहुतिप्रदानपूर्वको नमस्कारो भवतु ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

10इदमिति ॥ इदं नमः अन्नं प्रणामो वा पितृभ्योऽस्तु । **अद्य** अस्मिन् कर्मणि केभ्यः ये **पूर्वासः ईयुः** पूर्वमेव स्वर्गं गता ये च **उपरास ईयुः** उपरिभूतास्तेषां समीपभूता अन्तरिक्षस्थाः तेषां वा कुले अन्तरिक्षे स्थिताः ये च **पार्थिवे** रजसि लोके **आनिषत्ताः** आनिषण्णाः सर्वतः । 'पृथिव्या जाजौ' इति स्वार्थिको जः । यद्वा - पृथिवीसंबन्धिनि लोके स्थिताः । नूनमिति पादपूरणे । ये वा सुवृजनासु शोभनधनासु विक्षु प्रजासु कर्मशीलासु निषण्णाः । यद्वा - उपरासः उपरणशीलाः निवृत्तिप्रधानाः **पार्थिवे** पृथिव्यां भवे **रजसि** कर्मणि पुण्यापुण्यात्मके व्यामिश्रे निषण्णाः **सुवृजनासु** शोभनधनासु कर्मशेषधनासु धार्मिकेषु अपापासु प्रजासु निषण्णाः तेभ्यस्सर्वेभ्यो नमोऽस्त्विति ॥

▼ Wilson

English translation:

“Let this our adoration be today addressed to those **Pitrs** our predecessors, to those our successors, who have departed (to the world of the manes); to those who are seated in the terrestrial sphere, to those who are present among opulent people.”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Our successors: pūrvāsaḥ = elder brother, father, grandfather, and the like, born before the birth of the worshipper; uparāsaḥ means younger brothers, sons, etc. ; or, those who have gone to **svarga**; uparāsaḥ, those who have ceased or rested, who have gone to the world of **brahmā** (Yajuṣ19.68); in the terrestrial sphere: pāṛthive **rajasi** = pṛthivīsambandhini rajo guṇakāryesmin karmaṇi, at this ritv which is connected with the earth is the effect of (or has for its effect) the quality of **rajas** (passion, or the active principle);

Rajas = **jyotiṣ**, light-- terrestrial light or fire-- the phrase no doubt refers to the fire altar (Yajuṣ19.68)

▼ Jamison Brereton

Let this homage here today be for the forefathers—those who went previously, those who went later, those who are seated here in the earthly realm, or who are now among the clans of good community.

▼ Griffith

Now let us pay this homage to the Fathers, to those who passed of old and those who followed, Those who have rested in the earthly region, and those who dwell among the Mighty Races.

▼ Geldner

Diese Verbeugung soll heute den Vätern gelten, die früher und die später gegangen sind, die sich in der irdischen Welt niedergesetzt haben, oder die jetzt bei verbündeten Clänen sind.

▼ Grassmann

Dies Andachtswerk sei heut geweiht den Vätern, die früher und die später heimgegangen, Die in der Luft, der Erde wohnen, oder in schönbewohnten Dörfern nun verweilen.

▼ Elizarenkova

Пусть будет сегодня это поклонение отцам,
Которые раньше, которые позже отправились,
Которые осели в земном пространстве
Или которые теперь среди племен с прекрасными жертвенными общинами.

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- पितरः
- शङ्खो यामायनः
- विराट्त्रिष्टुप्
- धैवतः

▼ ब्रह्ममुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (पितृभ्यः-इदं नमः अस्तु) सूर्यरश्मियों के लिए यज्ञ हो (अद्य ये पूर्वासः-ये उपरासः-ईयुः-ये पार्थिवे रजसि आ निषत्ता ये वा नूनं सुवृजनासु विक्षु) आज जो पूर्वदिशासम्बन्धी सूर्यरश्मियाँ प्राप्त होती हैं तथा जो पश्चिम दिशा में वर्तमान हैं या जो किरणें पृथिवी के अन्दर और जो आकाश में रहनेवाले लोकों या प्राणीवर्ग में वर्तमान हैं, उन सभी किरणों को उपयोगी बनाने के लिये यज्ञ है ॥२॥

▼ ब्रह्ममुनि - भावार्थः

भावार्थभाषा: - सूर्य के पूर्व पश्चिम रूप उदयास्त मार्ग से प्राप्त किरणों तथा पृथिवी के अन्दरपार्थिव वस्तुओं और आकाशस्थ पदार्थों से प्राप्त रश्मियों को यज्ञक्रिया से उपयोगी बनाना चाहिये ॥२॥

▼ ब्रह्ममुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (पितृभ्यः-इदं नमः अस्तु) सूर्यरश्मिभ्य इदं नमोऽयं यज्ञोऽस्तु। "यज्ञो वै नमः" [श०२।४।२।२४] कतमेभ्यः ? (अद्य ये पूर्वासः-ये-उपरासः ईयुः-ये-पार्थिवे रजसि-आ निषत्ता ये वा नूनं सुवृजनासु विक्षु) अद्यास्मिन्दिनेऽद्यतने ये पूर्वदिशासम्बन्धिनः सूर्यरश्मय ईयुः प्राप्ताः सन्ति ये-उपरासः-पश्चिमदिशामीयुः प्रतिगताः सूर्यरश्मयो ये पार्थिवे रजसि-पृथिवीलोके पृथिवीतले वा सम्प्रविष्टा रश्मयः। "लोका रजांस्युच्यन्ते" [निरु०४।१९] ये वा सुवृजनासु सुस्पष्टं निर्मलं वृजनमन्तरिक्षमाकाशं यासां तासु-अन्तरिक्षवासिनीषु विक्षु प्रजासु समन्तात्प्रविष्टाः सन्ति तेभ्यः सूर्यरश्मिभ्यः पूर्वोक्तो यज्ञोऽस्तु "वृजनमन्तरिक्षम्" [उणादि० दयानन्दः] ॥२॥

अ"धा य"था नः पित"रः प"रासः

प्रत्ना"सो अग्न ऋत"म् आशुषाणाः"

शु"ची"द् अयन् दी"धितिम् उक्थशा"सः

क्षा"मा भिन्द"न्तो अरुणी"र् अ"प व्रन् अधा यथां नः पितरः परासः प्रत्नासो अग्न ऋतमांशुषाणाः ।

शुचीदंयन्दीधितिमुक्थशासः क्षामां भिन्दन्तो अरुणीरपं व्रन् ॥

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - अग्निः
- ऋषिः - वामदेवो गौतमः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

अ"धा य"था नः पित"रः प"रासः
प्रत्ना"सो अग्न ऋत"म् आशुषाणाः
शु"ची"द् अयन् दी"धितिम् उक्थशा"सः
क्षा"मा भिन्द"न्तो अरुणी"र् अ"प व्रन्

▼ Vedaweb annotation

Strata

Strophic

Pāda-label

genre M

genre M

genre M

genre M

Morph

ádha ← ádha (invariable)

{}

naḥ ← ahám (pronoun)

{case:ACC, number:PL}

pārāsaḥ ← pára- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

pitáraḥ ← pitár- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

yáthā ← yáthā (invariable)

{}

agne ← agní- (nominal stem)

{case:VOC, gender:M, number:SG}

āśuṣāṇāḥ ← √śvasi- (root)

{case:NOM, gender:M, number:PL, tense:PRS, voice:MED}

pratnásaḥ ← pratná- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

ṛtám ← ṛtá- (nominal stem)

{case:ACC, gender:N, number:SG}

ayan ← √i- 1 (root)

{number:PL, person:3, mood:SBJV, tense:PRS, voice:ACT}

dídhitim ← dídhiti- (nominal stem)

{case:ACC, gender:F, number:SG}

ít ← ít (invariable)

{}

śúci ← śúci- (nominal stem)

{case:ACC, gender:N, number:SG}

ukthaśásah ← ukthaśás- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

ápa ← ápa (invariable)

{}

aruṅíḥ ← aruṅá- (nominal stem)

{case:ACC, gender:F, number:PL}

bhindántah ← √bhid- (root)

{case:NOM, gender:M, number:PL, tense:PRS, voice:ACT}

kṣáma ← kṣáman- (nominal stem)

{case:ACC, gender:N, number:SG}

vran ← √vr- (root)

{number:PL, person:3, mood:INJ, tense:AOR, voice:ACT}

▼ पद-पाठः

अधं । यथां । नः । पितरः । परांसः । प्रत्नासः । अग्ने । ऋतम् । आशुषाणाः ।
शुचिं । इत् । अयन् । दीधितिम् । उक्थुऽशसः । क्षामां । भिन्दन्तः । अरुणीः । अपं । व्रन् ॥

▼ पद-पाठः-तैत्तिरीयः

अधं । यथां । नः । पितरः । परांसः । प्रत्नासः । अग्ने । ऋतम् । आशुषाणाः ॥ शुचिं । इत् । अयन् । दीधितिम् । उक्थुऽशसः इत्युक्थ-शसः ।
क्षामं । भिन्दन्तः । अरुणीः । अपेतिं । व्रन् ॥

▼ Hellwig Grammar

- *adhā* ← *adha*
- [adverb]
- "then; and; therefore; now."

- *yathā*
- [adverb]
- "equally; as; so that; like; how; yathā [word]; that; wherein."

- *nah* ← *mad*
- [noun], genitive, plural
- "I; mine."

- *pitarah* ← *pitṛ*
- [noun], nominative, plural, masculine
- "father; Pitṛ; ancestor; parent; paternal ancestor; pitṛ [word]; forefather."

- *parāsaḥ* ← *para*
- [noun], nominative, plural, masculine

- “best; other; following; devoted(p); extreme; highest; otherworldly; better; hostile; maximal; distant; another(a); para [word]; upper; concluding; foreign; earlier; worse; longer; finest; excessive.”

-
- *pratnāso* ← *pratnāsaḥ* ← *pratna*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - “age-old; pratna [word].”

-
- *agna* ← *agne* ← *agni*
 - [noun], vocative, singular, masculine
 - “fire; Agni; sacrificial fire; digestion; cautery; Plumbago zeylanica; fire; vahni; agni [word]; agnikarman; gold; three; jāraṇa; pyre; fireplace; heating.”

-
- *ṛtam* ← *ṛta*
 - [noun], accusative, singular, neuter
 - “truth; order; fixed order; ṛta [word]; law; custom; custom.”

-
- *āśuṣāṇāḥ* ← *āśuṣ* ← *√śuṣ*
 - [verb noun], nominative, plural

-
- *śucīd* ← *śuci*
 - [noun], accusative, singular, neuter
 - “clean; clean; pure; bright; clear; honest; śuci [word]; clear; impeccable.”

-
- *śucīd* ← *id*
 - [adverb]
 - “indeed; assuredly; entirely.”

-
- *ayan* ← *i*
 - [verb], plural, Present conjunctive (subjunctive)
 - “go; travel; enter (a state); return; walk; continue; reach; ask.”

-
- *dīdhitim* ← *dīdhiti*
 - [noun], accusative, singular, feminine
 - “beam.”

-
- *ukthaśāsaḥ* ← *uktha*
 - [noun], neuter
 - “hymn; praise; uktha [word]; encomium.”

-
- *ukthaśāsaḥ* ← *śāsaḥ* ← *śās*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - “śās; command; ruler; commander.”
-

- *kṣāmā* ← *kṣam*
- [noun], accusative, dual, feminine
- "Earth; heaven and earth."

- *bhindanto* ← *bhindantaḥ* ← *bhid*
- [verb noun], nominative, plural
- "break; incise; burst; divide; cut; cleave; destroy; cure; disturb; lance; break; distinguish; disclose; pierce; tear; separate; transgress; break open; scratch; penetrate; sever; bribe; grind; betray; fester; strike."

- *aruṅīr* ← *aruṅīḥ* ← *aruṅī*
- [noun], accusative, plural, feminine
- "dawn."

- *apa*
- [adverb]
- "away."

- *vran* ← *vṛ*
- [verb], plural, Aorist inj. (proh.)
- "surround; accompany; cover; cover; obstruct; check; spread; envelop."

▼ रङ्गनाथः

अध- अध। यथा। नः- अस्माकम्। पितरः- आचार्याः पूर्वपुरुषा वा मार्गदर्शकाः। परासः- श्रेष्ठाः। प्रत्नासः- पुराणाः। अग्ने। ऋतम्- प्रकृतिनियतिभूतसत्यम्। आशुषाणा- व्याप्नुवन्तः। शुचि- शुद्धम्। दीधितिम्- ज्योतिः। अयन्- प्रपन्नाः। उक्थशासः- मन्त्रोच्चारकाः। क्षाम- क्षयकारणमन्धकारम्। भिन्दन्तः- नाशयन्तः। अरुणीः- उषःसम्बन्धिनो विद्यासम्बन्धिनश्चित्किरणान्। अप व्रन्- अपावृण्वन्॥१६॥

▼ सायण-भाष्यम्

हे अग्ने अध अपि च परासः श्रेष्ठाः प्रत्नासः पुराणाः ऋतं सत्यभूतं यज्ञं यथा यथावत् आशुषाणाः अश्रुवानाः नः अस्माकं पितरः अङ्गिरसः शुचि दीप्तं स्थानम् अयन् अगच्छन् । तथा दीधितिं तेजश्चागच्छन् । किञ्च उक्थशासः उक्थानां शस्त्राणां शंसितारः क्षाम क्षयकारणं तमः पापं वा भिन्दन्तः विनाशयन्तोऽङ्गिरसः अरुणीः अरुणवर्णाः पणिभिरपहृता गा उषसो वा अप व्रन् अपावृण्वन् । प्रकाशितवन्त इत्यर्थः ॥ अयन् । ' इण् गतौ ' । लडि ' इणो यण् ' इति यण् । व्यत्ययेन अडागमः । दीधितिम् । 'दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः' इत्यस्मात् क्तिनि ह्रस्वश्छान्दसः । निच्वादाद्युदात्तः । उक्थशासः । उक्थशब्द उपपदेः शंसु स्तुतौ ' इत्यस्मात् ' मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ष्विन् ' (पा. सू. ३. २. ७१) इति ष्विन् नकारलोपश्च निपातनादेव । पदकाले ह्रस्वश्छान्दसः । अरुणीः । गौरादिडीषन्तः । एकादेशस्वरः । व्रन् । वृणोतेर्लुङि 'मन्त्रे घस इत्यादिना च्लेर्लुक् । निघातः ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

11अधेति ॥ अध अत एव कर्मसामर्थ्यात् अस्माकं परासः पूर्वे पितरः प्रत्नासः ततोपि पूर्वे पितरः हे अग्ने ऋतं सत्यं यज्ञं वा आशुषाणा अश्रुवानाः । अश्रोतेः छान्दसे लिति रूपम्, तत्र क्वसुकानचोश्छान्दसस्समावेशः । अयस्मयादित्वेन भत्वाह्वयोस्संप्रसारणम् । यद्वा - द्विविकरणत्वं लिति व्यत्ययेन भवति, उप्रत्ययः । ते च शुचि शुद्धं स्थानम् । इत् इत्यवधारणे । शुच्येव स्थानं यथा आयन् आगच्छन् दीधितिं स्थानं तद्योगात्ताच्छब्दम् । उक्थशासः उक्थैः स्तोत्रैः । यत्प्रत्ययः ॥

▼ Wilson

English translation:

“Thus, **Agni**, our excellent and ancient forefathers, celebrators of holy sacrifice, proceeded to (the region of) pure light, and, reciting prayers and dispersing gloom, they made manifest the purple (kine).”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Yajus. 19.69; proceeded to the region of pure light: *śucid ayan dīdhitim dīptam sthānam tejas cāgacchan: ravi-maṇḍalam*, the orb of the sun; the last phrases: may we, dividing the rays of the sun and piercing the earth (with sacrificial **posts**), also proceed by the path of the gods; or to heaven;

Apavran = *apāvṛṇumaḥ*, with the sense of the potential

▼ Jamison Brereton

Then like our further forefathers of old, panting over the truth, o Agni, those reciting solemn speech (now) will come to the blazing (udder of sacrifice [=Vala]), to visionary power. Splitting (heaven and) earth, they (will) unclothe the ruddy (cows [=dawns]).

▼ Jamison Brereton Notes

On *ṛtām āśuṣānāḥ* see comm. ad IV.1.13.

This vs. has double temporal reference, to the Aṅgirasas of long ago using sacred speech to split the Vala cave and release the cows and to the current priests, who imitate the speech of the Aṅgirasas in order to release the dawns from darkness.

The failure to realize the double reference to both the opening of Vala and the beginning of the current dawn sacrifice has caused interpretational difficulties. To begin with, *śúci* in *c* has been puzzled over. Oldenberg (SBE) attempted to make it a fem. adj. modifying *dīdhitim*, but in the Noten opts rather for an adverbial neut.

Most other tr. interpr. it as an abstract ‘Klarheit’ vel sim. (Geldner, Renou, Scarlatta [530], sim.

Schmidt [Bṛhaspati und Indra 43-44]), while Witzel Gotō take it as the modifier of *ṛtām* in the preceding *pāda*. I do not know of other exx. of *śúci-* in abstract value; I interpr. it rather in conjunction with the phrase *śúcy údhaḥ ... gāvām* “the gleaming/blazing udder of cows” in the preceding hymn (IV.1.19). As noted in the comm. there, I take this as a ref. to the Vala cave. But this “blazing (udder)” can also refer to the current sacrifice, with the newly kindled fire at its focus. The priests approach this with their sacred speech to set the ritual in motion and achieve *dīdhitim* ‘visionary power’.

I think *pāda c* is appropriate for both the ancient Aṅgirasas and the presentday ritualists, and so I would modify the published translation somewhat. The verb *ayan* is a subjunctive to the root present of *√i* and therefore primarily applicable to the ritualists and the actions they will now perform. But I also think that it’s possible to interpr. it as a backformed injunctive to the same root present. Since augmented imperfects to stems beginning with a vowel always have lengthened augment (here, well-attested 3rd pl. *āyan* ‘they went’), it would be possible to form an injunctive by “subtracting” the augment *a-*, producing *ayan*, rather than the more proper *yan* (found only in III.4.5). By such an interpr. the Aṅgirasas could also be subjects of the verb: they came (inj.) to the gleaming/blazingVala cave (represented by *śúci*), and the priests will come (subj.) to the gleaming/blazing place of sacrifice.

The Pp. reads *kṣāmā* in *d* as *kṣāma*, and most interpr. (save for Witzel Gotō) follow the Pp. and take this form as a singular, tr. “splitting the earth” -- as a reference only to the Vala myth (even though it is not the earth that gets split in that myth). But I think we should take the *Samhitā* form seriously, as

the elliptical dual it appears to be, extracted from the dual dvandva dyāvā-kṣāmā. The phrase “splitting (heaven and) earth” would refer to the visual experience of dawn, when the appearance of the dawn light at the horizon seems to split sky from earth, allowing the light to flood in through the resulting slit.

▼ *Griffith*

As in the days of old our ancient Fathers, speeding the work of holy worship, Agni,
Sought pure light and devotion, singing praises; they cleft the ground and made red Dawns apparent.

▼ *Oldenberg*

And as our first, ancient fathers, O Agni, were aspiring after Rita 1—they attained to pure devotion 2,
chanting their litanies. Cleaving the earth they disclosed the red (cows).

▼ *Geldner*

Und wie unsere fernsten Ahnen, die sich vor alters für das Rechte ereiferten, o Agni, so mögen jetzt
die in Liedern Redenden zur Klarheit, zur Erkenntnis kommen. Den Boden spaltend sollen sie die
rötlichen Usas aufdecken.

▼ *Grassmann*

Als unsre Väter, sie die frühern, alten, anfachten einst das heil'ge Feur, o Agni, Da gingen strahlend
zum Gebet die Sänger, den Boden spaltend fanden sie die Kühe.

▼ *Elizarenkova*

И вот, подобно нашим отдаленным отцам,
Древним, о Агни, радевшим о законе,
Сказители гимнов уйдут в чистую (область), в мир видения.
Раскалывая землю, они откроют алых (коров).

▼ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- अग्निः
- वामदेवो गौतमः
- त्रिष्टुप्
- धैवतः

▼ *दयानन्द-सरस्वती (हि) - विषयः*

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ॥

▼ *दयानन्द-सरस्वती (हि) - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषा: - हे (अग्ने) अग्नि के सदृश वर्तमान राजन् ! (यथा) जिस प्रकार से (नः) हम लोगों के (परासः) होनेवाले (प्रत्नासः) हुए (पितरः) उत्पन्न करनेवाले पितृ लोग (शुचि) पवित्र, शुद्धि करनेवाले (ऋतम्) सत्य न्याययुक्त व्यवहार को (आशुषाणाः) सब प्रकार बाँटते और (उक्थशासः) प्रशंसित शासनोंवाले (क्षाम) पृथिवी को (भिन्दन्तः) विदारते हुए (दीधितिम्) नीति के प्रकाश को (अयन्) प्राप्त होते हैं (अध) इसके अनन्तर (अरुणीः) प्राप्त प्रजाओं को (अप) (व्रन्) स्वीकार करें, वैसे (इत्) ही आप हम लोगों में वर्त्ताव करो ॥१६॥

▼ *दयानन्द-सरस्वती (हि) - भावार्थः*

भावार्थभाषा: - इस मन्त्र में उपमालङ्कार है। जो राजा और राजपुरुष प्रजाओं में पिता के सदृश वर्त्ताव करके सत्य, न्याय का प्रकाश कर और अविद्या को दूर करके प्रजाओं को शिक्षा देते हैं, वे पवित्र गिने जाते हैं ॥१६॥

▼ *दयानन्द-सरस्वती (हि) - अन्वयः*

अन्वयः हे अग्ने ! यथा नः परासः प्रत्नासः पितरः शुच्युतमाशुषाणा उक्थशासः क्षाम भिन्दन्तो दीधितिमयन्। अधाऽरुणीरपत्रंस्तथेदेव त्वमस्मासु वर्तस्व ॥१६॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - विषयः

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषाः - (अध) आनन्तर्ये। अत्र निपातस्य चेति दीर्घः। (यथा) येन प्रकारेण (नः) अस्माकम् (पितरः) जनकाः (परासः) भविष्यन्तः (प्रत्नासः) भूताः (अग्ने) पावकवद्वर्त्तमान राजन् (ऋतम्) सत्यं न्याय्यम् (आशुषाणाः) समन्ताद्विभजन्तः (शुचि) पवित्रं शुद्धिकरम् (इत्) एव (अयन्) प्राप्नुवन्ति (दीधितिम्) नीतिप्रकाशम् (उक्थशासः) प्रशंसितशासनाः (क्षाम) पृथिवीम्। क्षामेति पृथिवीनामसु पठितम्। (निघं०१.१) अत्र संहितायामिति दीर्घः। (भिन्दन्तः) विदूणन्तः (अरुणीः) प्राप्ताः प्रजाः (अप) (ब्रन्) वृणुयुः ॥१६॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - भावार्थः

भावार्थभाषाः - अत्रोपमालङ्कारः। यो राजा राजपुरुषाश्च प्रजासु पितृवद्वर्त्तित्वा सत्यं न्यायं प्रकाश्याऽविद्यां निवार्य्य प्रजाः शिक्षन्ते ते पवित्रा गण्यन्ते ॥१६॥

▼ सविता जोशी ← दयानन्द-सरस्वती (म) - भावार्थः

भावार्थभाषाः - या मंत्रात् उपमालंकार आह। जे राजे व राजपुरुष प्रजेशी पित्याप्रमाणे वर्तन करून सत्य न्यायाचा प्रकाश करतात, अविद्या दूर करून प्रजेला शिक्षण देतात, ते पवित्र समजले जातात. ॥ १६ ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

यदग्ने कव्यवाहन पितृन्यक्ष्यंतावृधः ।
प्र च हव्यानि वक्ष्यसि देवेभ्यश्च पितृभ्यु आ ।

▼ पद-पाठः

यत् । अग्ने ॥ कव्यवाहनेति कव्य-वाहन । पितृन् । यक्षिं । ऋतावृध इत्यंत-वृधः ॥ प्रेतिं । च । हव्यानिं । वक्ष्यसि । देवेभ्यः । च । पितृभ्यु इति पितृ-भ्युः । आ ॥ 2N ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

12यदिति अनुष्टुप् ॥ हे अग्ने कव्यवाहन हविषो वाहक यत् यस्मात् पितृन् ऋतावृधः ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितृन् यक्षि यजसि । बहुलं छन्दसि इति शपो लुक् । तस्मान्त्वमेव हव्यानि प्रवक्ष्यसि प्रवहसि देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च । आकारस्समुच्चये । तस्मादेवं महानुभावं त्वामेव वयं यजाम इति ॥

▼ प्रदीपसिंहः

इयं ऋक् शाकलसंहितायां पठ्यते ।

तुव"म् अग्न ईळितो" जातवेदो अ"वाङ् ढव्या"नि सुरभी"णि कृत्वी" प्रा"दाः पितृ"भ्यः स्वध"या ते" अक्षन् अद्धि" त्वं" देव प्र"यता हवी"षि त्वमग्न ईळितो जातवेदोऽवाङ्ढव्यानि सुरभीणि कृत्वी । प्रादाः पितृभ्यः स्वधया ते अक्षन् अद्धि त्वं देव प्रयता हवीषि ॥

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - पितरः
- ऋषिः - शङ्खो यामायनः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

तुव"म् अग्न ईळितो" जातवेदो
अ"वाङ् ढव्या"नि सुरभी"णि कृत्वी"
प्रा"दाः पितृ"भ्यः स्वध"या ते" अक्षन्
अद्धि" त्वं" देव प्र"यता हवी"षि

▼ Vedaweb annotation

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular

popular

popular

popular

Morph

agne ← agní- (nominal stem)

{case:VOC, gender:M, number:SG}

īlitáh ← √īḷ- ~ √ī- (root)

{case:NOM, gender:M, number:SG, non-finite:PPP}

jāavedaḥ ← jātāvedas- (nominal stem)

{case:VOC, gender:M, number:SG}

tvám ← tvám (pronoun)

{case:NOM, number:SG}

āvāt ← √vah- (root)

{number:SG, person:2, mood:IND, tense:AOR, voice:ACT}

havyāni ← havyá- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:PL}

kṛtví ← √kṛ- (root)

{}

surabhīṇi ← surabhí- (nominal stem)

{case:ACC, gender:N, number:PL}

adāḥ ← √dā- 1 (root)

{number:SG, person:2, mood:IND, tense:AOR, voice:ACT}

akṣan ← √ghas- (root)

{number:PL, person:3, mood:IND, tense:AOR, voice:ACT}

pitṛbhyaḥ ← pitár- (nominal stem)

{case:DAT, gender:M, number:PL}

prá ← prá (invariable)

{}

svadháyā ← svadhá- (nominal stem)

{case:INS, gender:F, number:SG}

té ← sá- ~ tá- (pronoun)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

addhí ← √ad- (root)

{number:SG, person:2, mood:IMP, tense:PRS, voice:ACT}

deva ← devá- (nominal stem)
{case:VOC, gender:M, number:SG}

havīm̐si ← havís- (nominal stem)
{case:ACC, gender:N, number:PL}

práyatā ← v́yam- (root)
{case:ACC, gender:N, number:PL, non-finite:PPP}

tvám ← tvám (pronoun)
{case:NOM, number:SG}

▼ पद-पाठः

त्वम् । अग्ने । ईडितः । जातुवेदः । अवाट् । हव्यानि । सुरभीणि । कृत्वी ।
प्र । अदाः । पितृभ्यः । स्वधया । ते । अक्षन् । अद्धि । त्वम् । देव । प्रस्यंता । हवींषि ॥

▼ पद-पाठः-तैत्तिरीयः

त्वम् । अग्ने । ईडितः । जातुवेद इति जात-वेदः । अवाट् । हव्यानि । सुरभीणि । कृत्वा ॥ प्रेति । अदाः । पितृभ्य इति पितृ-भ्यः । स्वधयेति स्व-
धया । ते । अक्षन् । अद्धि । त्वम् । देव । प्रयतेति प्र-यत्ता । हवींषि ॥

▼ Hellwig Grammar

- *tvam* ← *tvad*
- [noun], nominative, singular
- "you."

- *agna* ← *agne* ← *agni*
- [noun], vocative, singular, masculine
- "fire; Agni; sacrificial fire; digestion; cautery; Plumbago zeylanica; fire; vahni; agni [word]; agnikarman; gold; three; jāraṇa; pyre; fireplace; heating."

- *īḍito* ← *īḍitaḥ* ← *īḍ*
- [verb noun], nominative, singular
- "praise; invite; raise."

- *jātavedo* ← *jātavedaḥ* ← *jātavedas*
- [noun], vocative, singular, masculine
- "Agni; fire."

- *vāḍḍhavyāni* ← *avāṭ* ← *vah*
- [verb], singular, Root aorist (Ind.)
- "transport; bring; marry; run; drive; vāhay; drive; run; pull; nirvāpay; blow; transport; discharge; assume; remove."

- *vāḍḍhavyāni* ← *havyāni* ← *havya*
- [noun], accusative, plural, neuter
- "Havya; offering; havya [word]."

- *surabhīṇi* ← *surabhi*
- [noun], accusative, plural, neuter
- “fragrant; perfumed; surabhi [word].”

-
- *kṛtvī* ← *kṛ*
 - [verb noun]
 - “make; perform; cause; produce; shape; construct; do; put; fill into; use; fuel; transform; bore; act; write; create; prepare; administer; dig; prepare; treat; take effect; add; trace; put on; process; treat; heed; hire; act; produce; assume; eat; ignite; chop; treat; obey; manufacture; appoint; evacuate; choose; understand; insert; happen; envelop; weigh; observe; practice; lend; bring; duplicate; plant; kṛ; concentrate; mix; knot; join; take; provide; utter; compose.”

-
- *prādāḥ* ← *pradā* ← *√dā*
 - [verb], singular, Root aorist (Ind.)
 - “give; perform; add; administer; put; fuel; sacrifice; offer; hand over; use.”

-
- *pitṛbhyaḥ* ← *pitṛ*
 - [noun], dative, plural, masculine
 - “father; Pitṛ; ancestor; parent; paternal ancestor; pitṛ [word]; forefather.”

-
- *svadhayā* ← *svadhā*
 - [noun], instrumental, singular, feminine
 - “free will; offering; libation; nature; svadhā [word]; comfort; power.”

-
- *te* ← *tad*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - “this; he, she, it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”

-
- *akṣann* ← *akṣan* ← *ghas*
 - [verb], plural, Root aorist (Ind.)
 - “eat.”

-
- *addhi* ← *ad*
 - [verb], singular, Present imperative
 - “eat; devour.”

-
- *tvam* ← *tvam* ← *tvad*
 - [noun], nominative, singular
 - “you.”

-
- *deva*
 - [noun], vocative, singular, masculine
 - “Deva; Hindu deity; king; deity; Indra; deva [word]; God; Jina; Viśvedevās; mercury; natural phenomenon; gambling.”

- *prayatā* ← *prayam* ← *vyam*
- [verb noun], accusative, plural
- “give; emit; send; transmit.”

- *havīmṣi* ← *havis*
- [noun], accusative, plural, neuter
- “Havya; offering; ghee; havis [word].”

▼ *रङ्गनाथः*

अग्ने- सर्वभूतहितरत्युद्धूतसङ्कल्प। आधिभौतिके तु वेदिकास्थपावक। त्वम्। ईळितः- स्तुतः। जातवेदः- जातप्रज्ञ। हव्यानि। सुरभीणि- सुगन्धीनि। कृत्वी- कृत्वा। अवाट्- अवहः। पितृभ्यः- अस्मत्पूर्वपुरुषेभ्यः। प्रादाः- दत्तवानसि। ते। स्वधया- स्वशक्तया। अक्षन्- अन्वभवन्। देव- हे द्योतनशीलाग्ने। त्वम्। प्रयता हवींषि- नियमदत्तहव्यानि। अद्धि- भुङ्क्ष्व॥१२॥

▼ *सायण-भाष्यम्*

हे **जातवेदः** । जातं सर्वं जगद्धेत्तीति जातवेदाः । तथाविध हे अग्ने **ईळितः** अस्माभिः स्तुतः **त्वं हव्यानि** अस्मदीयानि हवींषि **सुरभीणि** सुगन्धीनि **कृत्वी** कृत्वा **अवाट्** वहनं कृतवानसि । कृत्वा च **पितृभ्यः प्रादाः**। ते च पितरः **स्वधया** स्वधाकारेण दत्तं हविः **अक्षन्** अदन्तु । हे **देव त्वम्** अपि **प्रयता** प्रयत्नसंपादितानि **हवींषि अद्धि** भक्षय ॥

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

13त्वमिति ॥ हे अग्ने **जातवेदः** जातानां वेदितः प्रजावेदितः त्वं ईडितः स्तुतः अवाट् हव्यानि । वहेश्छान्दसो लुङ् । ततश्च तानि सुरभीणि कृत्वा पितृभ्यः प्रादाः प्रदेहि स्वधया अन्नेन सहैव । ततस्ते पितरः तानि प्रयतानि शुद्धानि हवींषि अक्षन् अदन्तु । अदेश्छान्दसो 'लुङ्सनोर्घसू' इति घस्तादेशः, 'मन्त्रे घस' इति च्लेर्लुक्, 'घसिभसोर्हलि च' इत्युपधालोपः । देव त्वमपि तानि हवींषि अद्धि भक्षय सततमस्मानुपकारिणः कुर्विति भावः ॥

▼ *Wilson*

English translation:

“**Agni Jātavedas**, who are glorified (by us), having made our oblations fragrant, you have borne them off, and have presented them to the **Pitṛs**; may they partake of them with the **Svadhā**; and do you also, divine Agni, feed upon the offered oblations.”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Yajus. 19.66: jātavedas = **kavyavāhana**; with the svadhā:svadhākāreṇa, i.e., with the exclamation, svadhā! or, it may mean, along with the svadhā or **pitṛ**-oblation itself

▼ *Jamison Brereton*

You, Agni Jātavedas, reverently invoked, have conveyed the oblations, having made them very fragrant.

You have presented them to the forefathers; they have eaten them at (the cry of) “svadhā.” (Now) you, o god—eat the oblations set forth.

▼ *Griffith*

Thou, Agni Jatavedas, when entreated, didst bear the offerings which thou madest fragrant, And give them to the Fathers who did eat them with Svadha. Eat, thou God, the gifts we bring thee.

▼ *Geldner*

Du, Agni Jatavedas, hast dazu berufen die Opferspende duftig gemacht und sie befördert. Du hast sie den Vätern übergeben, die haben sie nach eigenem Ermessen gegessen; iß auch du, Gott, die dargereichten Spenden!

▼ Grassmann

Du Wesenkenner, Agni, bist gepriesen, du fuhrst die Opfer jetzt, sie duftig schmückend, Gabst sie den Vätern, die mit Lust sie assen; iss du, o Gott, die dargereichten Speisen.

▼ Elizarenkova

О Агни-Джатаведас, когда тебя призывали,
Ты увез жертвы, сделав (их) душистыми.
Ты предал (их) отцам. Они вкусили (их) по своему обычаю.
Ешь (и) ты, о бог, предложенные жертвенные возлияния!

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- पितरः
- शङ्खो यामायनः
- विराट्त्रिष्टुप्
- धैवतः

▼ ब्रह्ममुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (जातवेदः-अग्ने त्वम्-ईडितः-हव्यानि सुरभीणि कृत्वी-अवाट्) सब उत्पन्न पदार्थों में विद्यमान अग्ने ! तू यज्ञ में प्रेरित प्रज्वलित होकर हव्य वस्तुओंकोसुगन्धवाली बना कर वहन करती है (देव प्रयता हवींषि-त्वम्-अधि पितृभ्यः प्रादाः स्वधया ते-अक्षन्) हे अग्निदेव ! दी हुई उन हव्य वस्तुओं को खा, अर्थात् सूक्ष्म बना और पुनः सूर्यरश्मियों के सुपुर्द कर, वे भी अपनी धारणशक्ति से सूक्ष्म करके सर्वत्र फैला दें ॥१२॥

▼ ब्रह्ममुनि - भावार्थः

भावार्थभाषा: - अग्नि में हव्य वस्तु अति सुगन्ध को प्राप्त होती है और पुनः अग्नि में सूक्ष्म होकर किरणों के आधार पर और भी सूक्ष्म बन कर फैल जाती है ॥१२॥

▼ ब्रह्ममुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (जातवेदः-अग्ने त्वम्-ईडितः हव्यानि सुरभीणि कृत्वी-अवाट्) हे जातेषु विद्यमानाग्ने ! यज्ञाग्ने ! त्वं यज्ञे-अध्येषितः प्रेरितः सन् हव्यानि वस्तूनि सुगन्धीनि कृत्वी-कृत्वाऽवाड्-ऊढवान् (देव प्रयता हवींषि त्वम्-अद्धि पितृभ्यः प्रादाः स्वधया ते अक्षन्) हे अग्निदेव ! दत्तानि हव्यानि वस्तूनि त्वमद्धि-भक्षय सूक्ष्मी-कुरु, सूर्यरश्मिभ्यः प्रादाः-देहि ते च रश्मयः स्वधया स्वधारणशक्त्याऽक्षन् भक्षयन्तु सूक्ष्मीकृत्य प्रसारयन्त्विति यावत् ॥१२॥

मा"तली कव्यइ"र् यमो" अ"ङ्गिरोभिर्
बृ"हस्प"तिर् ऋ"क्वभिर् वावृधानः"
यांश् च देवा" वावृधु"र् ये" च देवा"न्
स्वा"हा अन्ये" स्वध"यान्ये" मदन्ति मातली कव्यैर्यमो अङ्गिरोभिर्बृहस्पतिर्ऋक्वभिर्वावृधानः ।
याँश्च देवा वावृधुर्ये च देवान्स्वाहान्ये स्वधयान्ये मदन्ति ॥

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - यमः
- ऋषिः - यमः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

मा"तली कव्यइ"र् यमो" अ"ङ्गिरोभिर्
बृ"हस्प"तिर् ऋ"क्वभिर् वावृधानः"

यांश् च देवा" वावृधु"र् ये" च देवा"न्
स्वा"हा अन्ये" स्वध"यान्ये" मदन्ति

▼ *Vedaweb annotation*

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular
popular
popular
popular

Morph

áṅgirobhiḥ ← áṅgiras- (nominal stem)

{case:INS, gender:M, number:PL}

kavyaíḥ ← kavyá- (nominal stem)

{case:INS, gender:M, number:PL}

mátalī ← mātālī- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

yamáḥ ← yamá- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

bṛhaspátiḥ ← bṛhaspáti- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

ṛkvabhiḥ ← ṛkvan- (nominal stem)

{case:INS, gender:M, number:PL}

vāvṛdhānáḥ ← √vṛdh- (root)

{case:NOM, gender:M, number:SG, tense:PRF, voice:MED}

ca ← ca (invariable)

{}

ca ← ca (invariable)

{}

deváḥ ← devá- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

deván ← devá- (nominal stem)

{case:ACC, gender:M, number:PL}

vāvṛdhúḥ ← √vṛdh- (root)

{number:PL, person:3, mood:IND, tense:PRF, voice:ACT}

yán ← yá- (pronoun)

{case:ACC, gender:M, number:PL}

yé ← yá- (pronoun)

{}

anyé ← anyá- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

anyé ← anyá- (nominal stem)

{number:PL}

madanti ← √mad- (root)

{number:PL, person:3, mood:IND, tense:PRS, voice:ACT}

svadháyā ← svadhā- (nominal stem)

{case:INS, gender:F, number:SG}

sváhā ← sváhā (invariable)

{}

▼ पद-पाठः

मातली । कव्यैः । युमः । अङ्गिरःऽभिः । बृहस्पतिः । ऋक्वऽभिः । वृधुधानः ।
यान् । च । देवाः । वृधुः । ये । च । देवान् । स्वाहा । अन्ये । स्वधया । अन्ये । मुदन्ति ॥

▼ पद-पाठः-तैत्तिरीयः

मातली । कव्यैः । युमः । अङ्गिरोभिरित्यङ्गिरः-भिः । बृहस्पतिः । ऋक्वभिरित्यृक्व-भिः । वृधुधानः ॥ यान् । च । देवाः । वृधुः । ये । च । देवान् ।
। स्वाहा । अन्ये । स्वधयेति स्व-धया । अन्ये । मुदन्ति ॥

▼ Hellwig Grammar

- *mātalī* ← *mātali*
- [noun], nominative, singular, masculine
- "Mātali."

- *kavyair* ← *kavyaiḥ* ← *kavya*
- [noun], instrumental, plural, masculine
- "Kavya."

- *yamo* ← *yamaḥ* ← *yama*
- [noun], nominative, singular, masculine
- "Yama; yama; twin; yam; Yama; two; bridle; yama [word]; Asvins."

- *aṅgīrobhir* ← *aṅgīrobhiḥ* ← *aṅgiras*
- [noun], instrumental, plural, masculine
- "Aṅgiras; Aṅgiras; Brahman; Atharva-Veda; aṅgiras [word]; Aṅgiras."

- *bṛhaspatir* ← *bṛhaspatiḥ* ← *bṛhaspati*
- [noun], nominative, singular, masculine
- "Brihaspati; Jupiter; Bṛhaspati."

- *ṛkvabhir* ← *ṛkvabhiḥ* ← *ṛkvan*
- [noun], instrumental, plural, masculine

- “singing.”

-
- *vāvṛdhānaḥ* ← *vṛdh*
 - [verb noun], nominative, singular
 - “increase; grow; vṛdh; increase; succeed; strengthen; grow up; spread.”

-
- *yāmś* ← *yān* ← *yad*
 - [noun], accusative, plural, masculine
 - “who; which; yat [pronoun].”

-
- *ca*
 - [adverb]
 - “and; besides; then; now; even.”

-
- *devā* ← *devāḥ* ← *deva*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - “Deva; Hindu deity; king; deity; Indra; deva [word]; God; Jina; Viśvedevās; mercury; natural phenomenon; gambling.”

-
- *vāvṛdhur* ← *vāvṛdhuḥ* ← *vṛdh*
 - [verb], plural, Perfect indicative
 - “increase; grow; vṛdh; increase; succeed; strengthen; grow up; spread.”

-
- *ye* ← *yad*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - “who; which; yat [pronoun].”

-
- *ca*
 - [adverb]
 - “and; besides; then; now; even.”

-
- *devān* ← *deva*
 - [noun], accusative, plural, masculine
 - “Deva; Hindu deity; king; deity; Indra; deva [word]; God; Jina; Viśvedevās; mercury; natural phenomenon; gambling.”

-
- *svāhānye* ← *svāhā*
 - [noun], instrumental, singular, feminine
 - “Svāhā; svāhā [word].”

-
- *svāhānye* ← *anye* ← *anya*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - “other; another(a); remaining; different; anya [word]; other than; more(a); fresh; any(a).”
-

- *svadhayānye* ← *svadhayā* ← *svadhā*
- [noun], instrumental, singular, feminine
- “free will; offering; libation; nature; svadhā [word]; comfort; power.”

- *svadhayānye* ← *anye* ← *anya*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “other; another(a); remaining; different; anya [word]; other than; more(a); fresh; any(a).”

- *madanti* ← *mad*
- [verb], plural, Present indicative
- “rut; intoxicate; delight; revel; rejoice; drink; ramp; exult.”

▼ रङ्गनाथः

मातली- इन्द्र ईशनाधिदेवता। मतं लातीति मातलिः। ला आदाने। तद्वान् मातली। स्वमतानुकूलसेवकसम्पन्न इति भावः। कव्यैः- सूक्ष्मदर्शनैः। यमः- नियमाधिदेवता। अङ्गिरोभिः- अङ्गनशीलैः सत्क्रतुभिः। बृहस्पतिः- मेधाधिदेवता। ऋक्वभिः- मन्त्रैः। वावृधानः- वृद्धो भवति। यान्। देवाः- इन्द्रादिदेवताः। ववृधुः- वृष्ट्यादिप्रदानेन। वर्धितवन्तः। ये च। देवान्- देवताः। हव्यादिप्रदानेन वर्धितवन्तः। तेषु। अन्ये- एके। स्वाहा- मन्त्रवृद्धशोभनाह्वानेन। मदन्ति- तुष्यन्ति। अन्ये। स्वधया- स्वधारणया। मदन्ति॥३॥

▼ सायण-भाष्यम्

मातली । मातलिन्द्रस्य सारथिः । तद्वानिन्द्रो मातली । स च **कव्यैः** कव्यभाग्भिः पितृभिः सह **वावृधानः** वर्धमानो भवति । **यमः** च **अङ्गिरोभिः** पितृविशेषैः सह वर्धमानो भवति । - - - । तत्र **देवाः** इन्द्रादयः **यांश्च** कव्यभागादीन् पितृन् **ववृधुः** वर्धयन्ति **ये च** कव्यभागादयः पितरः **देवान्** इन्द्रादीन् वर्धयन्ति तेषां मध्ये **अन्ये** इन्द्रादयः **स्वाहा मदन्ति** स्वाहाकारेण हृष्यन्ति । **अन्ये** पितरः **स्वधया** स्वधाकारेण हृष्यन्ति ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

14वावृधान इति ॥ प्रत्येकं कव्यादिभिस्संपद्यते । मातलिना तद्वानिन्द्रो मातलिः । छान्दस इनिर्व्रीह्यादिवद्वृष्टव्यः । स **कव्यैः** कव्यवाहिभिः पितृभिः सह **वावृधानः** वर्धमानः । शपः श्लुः, ताच्छीलिकश्चानश् । **यमः** पितृराजः सोऽङ्गिरोभिः पितृविशेषैः सह वावृधानः । बृहस्पतिः **ऋक्वभिः** मन्त्रवद्धिः स्तुतिमद्धिर्वा पितृविशेषैः सह वावृधानः । 'छन्दसीवनिपौ' इति वनिप्रत्ययः, अयस्मयादित्वेन पदत्वात्कुत्वं, भत्वाज्जश्त्वाभावः । यांश्च पितृन् देवाः **ववृधुः** वर्धयन्ति । व्यतयेन परस्मैपदम्, तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वम् । ये च पितरो देवान् वावृधुरिति । ये च तत्रान्ये एके देवाः पितृणां वर्धयितारः स्वाहाकारेण **मदन्ति** मोदन्ताम् । अथान्ये एके पितरः स्वधया स्वधाकारेण मदन्तीत्येव । माद्यतेर्व्यत्ययेन शः ॥

▼ Wilson

English translation:

“Mātalīn prospers with the **Kavyas**; **Yama** with the **Aṅgirasas**; **Bṛhaspati** with the Ṛkṣvas; they whom the gods augment, and they who augment the gods, these rejoice in **Svāhā**, those in the **Svadhā**.”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

MātalīnMātalī is the name of the charioteer of **Indra**; so Mātalīn (having **Mātalī**) is a name of Indra

▼ Jamison Brereton

Mātalī having been strengthened along with the poets, Yama with the Aṅgirasas, Bṛhaspati with the versifiers,
both those whom the gods strengthen and who strengthen the gods— the ones [=gods] become exhilarated on (the cry) “svāhā,” the others [=forefathers] on “svadhā.”

▼ Griffith

Mitali prospers there with Kavyas, Yama with Angiras' sons, Brhaspati with Rkvas:
Exalters of the Gods, by Gods exalted, some joy in praise and some in our oblation.

▼ Geldner

Matali mit den Kavya's, Yama mit den Angiras, Brihaspati von den Sängern erhöht, welchen die Götter zur Erhöhung verholffen haben und welche den Göttern: die einen ergötzen sich unter Svaharuf, die anderen an der Götterspeise.

▼ Grassmann

Dort freut sich Matali mit Kavja's, Jama mit Angiras, Brihaspati mit Rikvan's, Gelabt von Göttern sie, von diesen jene, durch Heilsruf jene, und durch Trank die andern.

▼ Elizarenkova

Матали с Кавьями, Яма с Ангирасами,
Брихаспати, возвеличенный песнопевцами,
Кого возвеличили боги, и кто – богов:
Одни радуются (возгласу) Свага!, другие – Свадха!

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- यमः
- यमः
- निचृत्त्रिष्टुप्
- धैवतः

▼ ब्रह्ममुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (मातली कव्यैः यमः अङ्गिरोभिः बृहस्पतिः ऋक्वभिः ववृधानः) मातली-पृथिवीस्थानी अग्नि, वह दो प्रकार का है-एक प्राणी के अन्तर्गत जीवनाग्नि कव्य अन्नादि भोजनों से तथा भौतिक अग्नि कव्य पृथिवी से उत्पन्न पार्थिव अन्न-घृत-तैल-काष्ठ आदि ईन्धन द्रव्यों से बढ़ाता है, यम मध्यस्थानी देव प्राणी के अन्तर्वर्ती जीवनकाल। दूसरा, भौतिक लोकों का अन्तकारी विश्वकाल; अङ्गिरो, प्राणों, प्राणक्रियाओं तथा प्राणनामक कालविभागों, सूर्यरश्मियों से निष्पन्नकाल गतियों से बढ़ता है, बृहस्पति ऊर्ध्वस्थानी देव। प्राणी के अन्तर्वर्ती जीवन-प्राण और दूसरा भौतिक वर्षा का नियामक देव, जो कि मेघमण्डल में वर्तमान जलवृष्टि से प्रजा को जीवन प्रदान करता है। वह ऋक्वो-विविधगुणवाली कृत्रिम और स्वाभाविक वाणियों स्तनयित्नु रूप गर्जन शब्दों से वृद्धि को प्राप्त होता है। ऐसा होने पर (देवाः यान्-च ववृधुः) पूर्वोक्त वृद्धि को प्राप्त हुए अग्नि देवों ने जिन लोगों को बढ़ाया तथा (ये च देवान्) और जिन लोगों ने पूर्वोक्त अग्नि आदि देवों को बढ़ाया, वे (अन्ये स्वधया मदन्ति) कुछ एक जन तो अन्नादि भोजनों से उन शरीर के अन्तर्वर्ती अग्नि आदि देवों को तृप्त करते हैं (अन्ये स्वाहा मदन्ति) कतिपय जन आहुति प्रदान करके भौतिक अग्नि आदि देवों का सेवन करते हैं ॥३॥

▼ ब्रह्ममुनि - भावार्थः

भावार्थभाषा: - मनुष्यों को चाहिए कि अपने व्यक्तिगत जीवन की उन्नति के लिए निज जीवनाग्नि, जीवनकाल और जीवनप्राण को उत्तममोत्तम भोजनों के सेवन से उपयुक्त बनावें तथा समाज वा सर्वप्राणियों के हितार्थ अग्निहोत्र से भौतिक अग्नि, सामष्टिक काल और मेघमण्डल को उपयुक्त करते रहें ॥३॥ 'मातलिरिन्द्रस्य सारथिस्तद्धानिन्द्रो मातली' (सायण) यहाँ 'मातलि इन्द्र का सारथि और उस सारथि से युक्त मातली इन्द्र है' यह तथा मातली का इन्द्र अर्थ करना सर्वथा अनुपपन्न है, क्योंकि प्रथम तो मातली इन्द्र का सारथि ही, इसके लिए निरुक्तादि वैदिक साहित्य में स्थान नहीं, दूसरे इकारान्त शब्द से मत्वर्थीय इन् प्रत्यय ही ही नहीं सकता, उसका विधान अकारान्त से है। इसलिये मातली का इन्द्र अर्थ करना अनुचित है ॥

▼ ब्रह्ममुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (मातली कव्यैः-यमः-अङ्गिरोभिः-बृहस्पतिः-ऋक्वभिः-ववृधानः) मातली कव्यैर्ववृधानो यमोऽङ्गिरोभिर्ववृधानो बृहस्पतिर्ऋक्वभिर्ववृधानो भवति। मातली-भूतली-पृथिवीतली पृथिवीस्थानी पृथिवीस्थानोऽग्निर्देवः, "मा-पृथिवी" "अयं वै पृथिवीलोको माऽयं हि लोको मित इव [श०८।३।३।५] तस्यास्तलमस्यातीति मत्वर्थे इनौ मातली पृथिवीस्थानोऽग्निः, स च द्विविधः प्राण्यन्तर्वर्ती जीवनाग्निरपरो भौतिकाग्निः, अस्ति चात्र मन्त्रे श्लेषालङ्कारः। तत्र प्राण्यन्तर्वर्ती जीवनाग्निः कव्यैरन्नादिभोजनैर्भौतिकश्चाग्निः कुः पृथिवी तत्र भवैः कव्यैः पार्थिवैर्घृततैलान्नकाष्ठादीन्धनद्रव्यैर्वर्धमानो भवति-वर्धत इति सिद्धान्तः। कुः पृथिवीत्यत्र प्रमाणम् "रविवर्षार्द्धं देवाः पश्यन्त्युदितं रविं तथा प्रेताः। शशिमासाद्धं पितरः शशिगाः कुदिनाद्धंमिह मनुजाः [आर्यभट्टीयज्यौतिषम्, गीतिका १७] "जीर्यन्मर्त्यः क्वधःस्थः प्रजानन्" [कठो०१।१।२८]

“दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम्। तद्व्यवकव्यानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः” ॥ [मनु०३।१३०] इत्यत्र कव्येनान्नादिभोजनं गृह्यते। यमो मध्यस्थानो देवः प्राण्यन्तर्वर्ती जीवनकालोऽपरश्च भौतिको लोकानामन्तकृद् विश्वकालोऽङ्गिरोभिः-अङ्गानां रसैः प्राणैः प्राणसञ्चरणैस्तत्तुल्यकालावयवैः सूर्यरश्मिभिस्तन्निष्पन्नकालगतिभिर्वा वर्धते, “अङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः प्राणो वाऽङ्गानां रसः” [बृहदारण्य०१।३९।३] “प्राणो वाऽङ्गिराः” [श०६।१।२।२८] प्राणः कालावयवः “प्राणादिः कथितो मूर्त्तः (कलनात्मकः कालः)” [सूर्यसिद्धान्ते १।११] बृहस्पतिरूर्ध्वस्थानः प्राण्यन्तर्वर्ती जीवनप्राणः, न तु श्वासप्रश्वासात्मकः, अपि तु जीवयति यः प्राणिनं स जीवनशक्तिरूपः प्राणः जीवनप्राणः, यथा बृहदारण्यके “एष उ एव प्राणो बृहस्पतिर्वाग् वै बृहती तस्या एष पतिस्तस्माद् बृहस्पतिः” [१।२।२०] द्वितीयश्च भौतिको वर्षाधिपतिर्देवः, यथा निरुक्ते “बृहस्पतिर्बृहतः पाता वा पालयिता वा” [निरु० १०।१२] “द्यौर्वै बृहत्” [श०९।१।२।३७] “असौ द्युलोको बृहत्” [ऐत०८।२] द्यौश्च मेघमण्डलम् “असौ वै द्युलोकः समुद्रो नभस्वान्” [श०९।४।२।५] “द्यौर्वाऽपां सदनं दिवि ह्यापः सन्नाः [श०७।५।२।५६] एवं मत्वा यास्केनर्गुदाहृता-तस्यैषा भवति-अश्रापिनद्धं मधु पर्यपश्यन्मत्स्यं न दीन उदनि क्षियन्तम्। निष्टज्जभार चमसं न वृक्षाद् बृहस्पतिर्विरवेणा विकृत्य” [०१०।६८।८] व्यापनवता मेघेन जलमपिनद्धमासीत्तद् विशेषशब्देन बृहस्पतिर्निहतवान् पृथिव्यामिति निरुक्तार्थः। स एवं द्विविधः शरीरभुवनभेदाभ्यां जीवनः प्राणो वर्षाधिपतिश्च बृहस्पतिर्देव ऋक्वभिर्विधगुणवतीभिः कृत्रिमस्वाभाविकवाग्भिः विरवैः स्तनयित्नुभिर्गर्जनशब्दैर्वर्धते वृद्धिं महत्त्वमाप्नोति। वाग्विरवयोः सम्बन्धश्च बृहस्पतिना सह समीपं दर्शित इव। ऋक्वभिरित्यत्र शब्दश्च सामान्यो धात्वर्थः, यथा निरुक्ते-“मित्रो जनान्यातयति प्रब्रुवाणः-शब्दं कुर्वन्” [निरु०१०।२२] एवं सति (देवाः-यान्-च ववृधुः) पूर्वोक्ता मातल्यादिनामभिव्यवहृता अग्न्यादयो देवा वर्धमानाः सन्तो यांश्च जनान् ववृधुर्वर्धितवन्तस्तथा (ये च देवान्) ये जनाश्च देवान् पूर्वोक्ताग्न्यादीन् ववृधुर्वर्धितवन्तस्ते जनाः (अन्धे स्वधया-अन्ये स्वाहा मदन्ति) अन्ये केचित् स्वधयाऽन्नादिभोजनैर्मदन्ति तानग्न्यादीन् शरीरदेवान् तर्पयन्ति। ‘अत्र मदेस्तृप्त्यर्थः’ केचित् स्वाहाहुतिप्रदानेन मदन्ति तानग्न्यादीन् भौतिकदेवान् युज्जतेऽनुतिष्ठन्ति, ‘मद तृप्तियोगे’ तृप्तिश्च योगश्च “सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद् भवति” [महाभाष्य १।२।६३] ॥३॥

इमं यम प्रस्तरं म् आ हि सीद
अङ्गिरोभिः पितृभिः संविदानः
आ त्वा मन्त्राः कविशस्ता वहन्तु
एना राजन् हविषा मादयस्व इमं यम प्रस्तरमा हि सीदाङ्गिरोभिः पितृभिः संविदानः ।
आ त्वा मन्त्राः कविशस्ता वहन्त्वेना राजन् हविषा मादयस्व ॥

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - यमः
- ऋषिः - यमः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

इमं यम प्रस्तरं म् आ हि सीद
अङ्गिरोभिः पितृभिः संविदानः
आ त्वा मन्त्राः कविशस्ता वहन्तु
एना राजन् हविषा मादयस्व

▼ Vedaweb annotation

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular
popular
popular
popular

Morph

á ← á (invariable)
{ }

hí ← hí (invariable)

{}

imám ← ayám (pronoun)

{case:ACC, gender:M, number:SG}

prastarám ← prastará- (nominal stem)

{case:ACC, gender:M, number:SG}

sída ← √sad- (root)

{number:SG, person:2, mood:IMP, tense:PRS, voice:ACT}

yama ← yamá- (nominal stem)

{case:VOC, gender:M, number:SG}

áṅgirobhiḥ ← áṅgiras- (nominal stem)

{case:INS, gender:M, number:PL}

pitṛbhiḥ ← pitár- (nominal stem)

{case:INS, gender:M, number:PL}

saṁvidānáḥ ← √vid- 2 (root)

{case:NOM, gender:M, number:SG, tense:PRF, voice:MED}

á ← á (invariable)

{}

kaviśastāḥ ← kaviśastá- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

māntrāḥ ← māntra- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

tvā ← tvám (pronoun)

{case:ACC, number:SG}

vahantu ← √vah- (root)

{number:PL, person:3, mood:IMP, tense:PRS, voice:ACT}

ená ← ayám (pronoun)

{case:INS, gender:M, number:SG}

haviṣā ← havís- (nominal stem)

{case:INS, gender:N, number:SG}

mādayasva ← √mad- (root)

{number:SG, person:2, mood:IMP, tense:PRS, voice:MED}

rājan ← rájan- (nominal stem)

{case:VOC, gender:M, number:SG}

▼ पद-पाठः

इमम् । यम् । प्रुऽस्तरम् । आ । हि । सीद । अङ्गिरःऽभिः । पितृऽभिः । सम्ऽविदानः ।
आ । त्वा । मन्त्राः । कृविऽशुस्ताः । वृहन्तु । एना । राजन् । हविषा । मादयस्व ॥

▼ पद-पाठः-तैत्तिरीयः

डुमम् । युम् । प्रस्तरमिति प्र-स्तरम् । एति । हि । सीदं । अङ्गिरोभिरित्यङ्गिरः-भिः । पितृभिरिति पितृ-भिः । सर्व्विदान इति सम्-विदानः ॥ एति ।
त्वा । मन्त्राः । कविशुस्ता इति कवि-शुस्ताः । वृहन्तु । एना । राजन् । हविषा । मादयस्व ॥ 2।

▼ Hellwig Grammar

- *imaṃ* ← *imam* ← *idam*
- [noun], accusative, singular, masculine
- "this; he, she, it (pers. pron.); here."

- *yama*
- [noun], vocative, singular, masculine
- "Yama; yama; twin; yam; Yama; two; bridle; yama [word]; Asvins."

- *prastaram* ← *prastara*
- [noun], accusative, singular, masculine
- "stone; seat."

- *ā*
- [adverb]
- "towards; ākāra; until; ā; since; according to; ā [suffix]."

- *hi*
- [adverb]
- "because; indeed; for; therefore; hi [word]."

- *sīdāṅgirobhiḥ* ← *sīda* ← *sad*
- [verb], singular, Present imperative
- "sit down; break down; slow; sink; crumble; fracture; perish; ride; stop; besiege; tire."

- *sīdāṅgirobhiḥ* ← *aṅgirobhiḥ* ← *aṅgiras*
- [noun], instrumental, plural, masculine
- "Aṅgiras; Aṅgiras; Brahman; Atharva-Veda; aṅgiras [word]; Aṅgiras."

- *pitrbhiḥ* ← *pitṛ*
- [noun], instrumental, plural, masculine
- "father; Pitṛ; ancestor; parent; paternal ancestor; pitṛ [word]; forefather."

- *saṃvidānaḥ* ← *saṃvid* ← *√vid*
- [verb noun], nominative, singular
- "agree; know; match; recognize."

- *ā*
- [adverb]
- "towards; ākāra; until; ā; since; according to; ā [suffix]."

- *tvā* ← *tvad*

- [noun], accusative, singular
- "you."

- *mantrāḥ* ← *mantra*
- [noun], nominative, plural, masculine
- "mantra; Mantra; consultation; advice; consultation; mantra [word]; speech; plan."

- *kaviśastā* ← *kavi*
- [noun], masculine
- "poet; wise man; bard; Venus; Uśanas; kavi [word]; Kavi; prophet; guru; Brahma."

- *kaviśastā* ← *śastāḥ* ← *śaṃs*
- [verb noun], nominative, plural
- "recommend; tell; praise; approve; communicate; recite; commend; bode; name; agree."

- *vahantv* ← *vahantu* ← *vah*
- [verb], plural, Present imperative
- "transport; bring; marry; run; drive; vāhay; drive; run; pull; nirvāpay; blow; transport; discharge; assume; remove."

- *enā* ← *idam*
- [noun], instrumental, singular, neuter
- "this; he, she, it (pers. pron.); here."

- *rājan*
- [noun], vocative, singular, masculine
- "king; Kshatriya; rājan [word]; best; rājāvarta; Yakṣa."

- *haviṣā* ← *havis*
- [noun], instrumental, singular, neuter
- "Havya; offering; ghee; havis [word]."

- *mādayasva* ← *māday* ← *√mad*
- [verb], singular, Present imperative
- "delight; enjoy; intoxicate."

▼ रङ्गनाथः

अङ्गिरोभिः- अङ्गनशीलैः। पितृभिः- पूर्वपुरुषैः पूर्वाचार्यैर्मार्गदर्शिभिः। संविदानः- सम्यक् ज्ञातः सन्। यम- नियमाधिदैवत। इमम्- एतत्। प्रस्तरम्- विस्तीर्णमुपासनमागत्य। सीद- उपविश। त्वा- भवन्तम्। कविशस्ताः- क्रान्तदर्शिप्रयुक्ताः। मन्त्राः। आ वहन्तु। राजन्- स्वामिन्। एना- अनेन। हविषा- हव्येन। मादयस्व- हर्षय॥४॥

▼ सायण-भाष्यम्

हे यम अङ्गिरोभिः एतन्नामकैः पितृभिः संविदानः ऐकमत्यं गतस्त्वम् इमं प्रस्तरं विस्तीर्णं यज्ञविशेषम् आ सीद आगत्योपविश । हि यस्मादेवं तस्मात् कविशस्ताः विद्वद्भिर्ऋत्विग्भिः प्रयुक्ताः मन्त्राः त्वा त्वाम् आ वहन्तु । हे राजन् एना एतेन हविषा तुष्टः मादयस्व यजमानं हर्षय ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

15इममिति ॥ हे पितृराज इमे प्रस्तरं प्रस्तीर्णमाश्रमं आसीद अङ्गिरोभिः पितृविशेषैः संविदानः ऐकमत्यं गच्छन् । तत आसीदन्तं त्वां कविशस्ताः कविभिर्महाविभिः आस्माकीनैः ऋत्विग्भिः शस्ताः मन्त्राः आ वहन्तु प्राप्नुवन्तु । ततः एना अनेन हविषा **राजन् **राजनशील मादयस्व । मद तृप्तियोगे, चौरादिकः ॥

▼ *Wilson*

English translation:

“Yama, who are associated with the **Aṅgīrasa Pitṛs**, sit down at this sacrifice; may the prayers recited by the priests bring you here; be exhilarated, Sovereign, (Yam), by this oblation.”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

At this sacrifice: **prastara** = a couch or bed (something strewed)

▼ *Jamison Brereton*

This strewn grass here, Yama—just sit here on it, in concord with the Aṅgīrasas, our forefathers. Let mantras pronounced by poets convey you hither. Become exhilarated on this oblation, o king.

▼ *Griffith*

Come, seat thee on this bed of grass, O Yama, in company with Angīrasas and Fathers. Let texts recited by the sages bring thee O King, let this oblation make thee joyful.

▼ *Macdonell*

Upon this sacred grass sit down, O Yama, Uniting with the Aṅgīras, our fathers. Let spells recited by the sages bring thee; Do thou, O king, rejoice in this oblation.

▼ *Geldner*

Setze dich, Yama, darum auf diesen Grasbüschel in Eintracht mit den Angīras', den Vätern! Die von den Sehern vorgetragenen Dichterworte sollen dich herführen. Ergötze dich an diesem Opfer, o König!

▼ *Grassmann*

So setz dich, Jama, hin auf diesen Grassitz, vereint den Angīras und unsern Vätern; Dich fahre her der Liederklang der Sänger, ergötze dich hier an unserm Trank, o König.

▼ *Elizarenkova*

Поэтому, Яма, садись на эту солому
В единении с Ангирасами, отцами!
Да привезут тебе молитвы, произнесенные поэтами!
Этой жертве радуйся, о царь!

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- यमः
- यमः
- विराट्त्रिष्टुप्
- धैवतः

▼ ब्रह्ममुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (यम-अङ्गिरोभिः पितृभिः संविदानः इमं प्रस्तरं हि-आसीद्) हे जीवनकाल ! तू प्राणों के साथ अनुकूल होता हुआ मेरे इस शरीररूपी यज्ञ को जीवनवृद्धि के हेतु अवश्य भली प्रकार प्राप्त हो (कविशस्ताः मन्त्राः त्वा आवहन्तु) शरीर-विद्यावेत्ता विद्वानों के निर्दिष्ट मन्तव्य तुझ को मेरे शरीर में चिरकाल तक रखें, अत एव (राजन्-एना-हविषा मादयस्व) हे राजमान देव ! इस हविर्दान तथा खाने योग्य पदार्थ से मुझ को सन्तुष्ट, सजीवन कर ॥४॥

▼ **ब्रह्ममुनि - भावार्थः**

भावार्थभाषा: - प्राणशक्ति के अभ्यास और वैद्यक सिद्धान्तों के अनुसार खानपान हवनादि क्रियाओं से मनुष्य दीर्घजीवी और सुखी हो सकता है ॥४॥

▼ **ब्रह्ममुनि - पदार्थः**

पदार्थान्वयभाषा: - (यम-अङ्गिरोभिः-पितृभिः-संविदानः-इमं प्रस्तरं हि-आसीद्) यम-हे जीवनकाल ! अङ्गानां रसैः प्राणैः सहानुकूलः संस्त्वमिमं प्रस्तरम्-शरीररूपं यज्ञं जीवनवृद्धिहेतोरवश्यमासीद्-समन्तात्प्राप्तो भव "यज्ञो वै प्रस्तरः" [श०१।३।४।१०] 'पुरुषो वाव यज्ञः" [छन्दो०३।६।१] "पुरुषो वै यज्ञस्तस्य शिर एव हविर्दानं मुखमाहवनीयः" [गो०५।४] (कविशस्ताः-मन्त्राः-त्वा आवहन्तु) विद्वत्प्रोक्तानि शरीरविद्या-वित्प्रोक्तानि मन्तव्यानि त्वामावहन्तु-अत्र शरीरे समन्तात् प्रापयन्तु चिरं रक्षन्त्वित्यर्थः, अत एव (राजन्-एना हविषा-मादयस्व) राजन्-हे राजमान देव ! अनेन हविर्दानेनादानयोग्येन वस्तुना वा मां मादयस्व-युङ्क्ष्व-संतोषय सजीवनं कुर्वित्यर्थः ॥४॥

अङ्गिरोभिर् आ गहि यज्ञियेभिर्
यम वैरूपइर् इह मादयस्व
विस्वन्तं हुवे यः पिता ते
अस्मिन् यज्ञे बहिषि आ निषद्य अङ्गिरोभिरा गहि यज्ञियेभिर्यम वैरूपैरिह मादयस्व ।
विस्वन्तं हुवे यः पिता तेऽस्मिन्यज्ञे बहिष्या निषद्य ॥

▼ **अधिमन्त्रम् - sa**

- देवता - यमः
- ऋषिः - यमः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ **Thomson & Solcum**

अङ्गिरोभिर् आ गहि यज्ञियेभिर्
यम वैरूपइर् इह मादयस्व
विस्वन्तं हुवे यः पिता ते
अस्मिन् यज्ञे बहिषि आ निषद्य

▼ **Vedaweb annotation**

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular
popular
popular
popular

Morph

á ← á (invariable)
{}

áṅgirobhiḥ ← áṅgiras- (nominal stem)
{case:INS, gender:M, number:PL}

gahi ← √gam- (root)
{number:SG, person:2, mood:IMP, tense:AOR, voice:ACT}

yajñíyebhiḥ ← yajñíya- (nominal stem)
{case:INS, gender:M, number:PL}

ihá ← ihá (invariable)
{}

mādayasva ← √mad- (root)
{number:SG, person:2, mood:IMP, tense:PRS, voice:MED}

vairūpaíḥ ← vairūpá- (nominal stem)
{case:INS, gender:M, number:PL}

yáma ← yamá- (nominal stem)
{case:VOC, gender:M, number:SG}

huvē ← √hū- (root)
{number:SG, person:1, mood:IND, tense:PRS, voice:MED}

pitá ← pitár- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

te ← tvám (pronoun)
{case:DAT, number:SG}

vívasvantam ← vívasvant- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:SG}

yáḥ ← yá- (pronoun)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

á ← á (invariable)
{}

asmín ← ayám (pronoun)
{case:LOC, gender:M, number:SG}

barhíṣi ← barhís- (nominal stem)
{case:LOC, gender:N, number:SG}

niṣádya ← √sad- (root)
{non-finite:CVB}

yajñé ← yajñá- (nominal stem)
{case:LOC, gender:M, number:SG}

▼ पद-पाठः-तैत्तिरीयः

अङ्गिरःऽभिः । आ । गृहि । यज्ञिर्येभिः । यमं । वैरूपैः । इह । मादयस्व ।
विवस्वन्तम् । हुवे । यः । पिता । ते । अस्मिन् । यज्ञे । बर्हिषि । आ । निऽसद्यं ॥

▼ Hellwig Grammar

- *āngirobhir* ← *āngirobhiḥ* ← *āngiras*
- [noun], instrumental, plural, masculine

- “Aṅgiras; Aṅgiras; Brahman; Atharva-Veda; aṅgiras [word]; Aṅgiras.”

- *ā*
- [adverb]
- “towards; ākāra; until; ā; since; according to; ā [suffix].”

- *gahi* ← *gam*
- [verb], singular, Aorist imperative
- “go; situate; enter (a state); travel; disappear; [in]; elapse; leave; reach; vanish; love; walk; approach; issue; hop on; gasify; get; come; die; drain; spread; transform; happen; discharge; ride; to be located; run; detect; refer; go; shall; drive.”

- *yajñiyebhir* ← *yajñiyebhiḥ* ← *yajñiya*
- [noun], instrumental, plural, masculine
- “sacrificial; divine; devoted.”

- *yama*
- [noun], vocative, singular, masculine
- “Yama; yama; twin; yam; Yama; two; bridle; yama [word]; Asvins.”

- *vairūpair* ← *vairūpaiḥ* ← *vairūpa*
- [noun], instrumental, plural, masculine
- “Vairūpa.”

- *iha*
- [adverb]
- “here; now; in this world; now; below; there; here; just.”

- *mādayasva* ← *māday* ← *√mad*
- [verb], singular, Present imperative
- “delight; enjoy; intoxicate.”

- *vivasvantaṃ* ← *vivasvantam* ← *vivasvant*
- [noun], accusative, singular, masculine
- “Surya; sun; Vivasvant; Vivasvant.”

- *huve* ← *hvā*
- [verb], singular, Present indicative
- “raise; call on; call; summon.”

- *yaḥ* ← *yad*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “who; which; yat [pronoun].”

- *pitā* ← *pitṛ*
- [noun], nominative, singular, masculine
- "father; Pitṛ; ancestor; parent; paternal ancestor; pitṛ [word]; forefather."

- *te* ← *tvad*
- [noun], genitive, singular
- "you."

- *'smin* ← *asmin* ← *idam*
- [noun], locative, singular, masculine
- "this; he, she, it (pers. pron.); here."

- *yajñe* ← *yajña*
- [noun], locative, singular, masculine
- "yajña; religious ceremony; Vishnu; yajña [word]; Yajña; Shiva."

- *barhiṣy* ← *barhiṣi* ← *barhis*
- [noun], locative, singular, neuter
- "Barhis; barhis [word]."

- *ā*
- [adverb]
- "towards; ākāra; until; ā; since; according to; ā [suffix]."

- *niṣadya* ← *niṣad* ← *√sad*
- [verb noun]
- "sit down; sit; put."

▼ रङ्गनाथः

यज्ञियेभिः- यज्ञार्हैः। अङ्गिरोभिः- अङ्गनशीलैर्भवद्गणैः। आ गहि- आगच्छ। यम- नियमाधिदैवत। वैरूपैः- नानारूपैस्तैः। इह- अत्र। मादयस्व- हर्षय। यः। ते- तव पिता जनकस्तम्। विवस्वन्तम्- आत्मसूर्यम्। हुवे- आह्वये। अस्मिन्- एतस्मिन्। यज्ञे। बर्हिषि- दर्भासने चित्ताकाशे वा। आ निषद्य- उपविश्य। स विवस्वान् हर्षयतु॥५॥

▼ सायण-भाष्यम्

हे यम वैरूपैः विविधरूपयुक्तैर्वैरूपसामप्रियैर्वा यज्ञियेभिः यज्ञयोग्यैः अङ्गिरोभिः सह आ गहि आगच्छ । आगत्य च इह अस्मिन् यज्ञे मादयस्व यजमानं हर्षय । यः विवस्वान् ते तव पिता अस्ति अस्मिन् यज्ञे तं विवस्वन्तं हुवे आह्वयामि । स चास्तीर्णं बर्हिषि आ निषद्य उपविश्य यजमानं हर्षयतु ॥ १४ ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

16अङ्गिरोभिरिति ॥ हे यम अङ्गिरोभिस्सह आगहि आगच्छ । पूर्ववत् शपो लुक् । यज्ञियेभिः यज्ञार्हैः वैरूपैः विविधकर्मरूपसंबन्धिभिः, वैरूपसामप्रियैर्वा । यद्वा - स्वार्थिकोऽण् । विरूपैः विविधरूपैस्सह इह कर्मणि मादयस्व । अथ यस्तव पिता तं विवस्वन्तं हुवे आह्वयामि । सोप्यस्मिन् यज्ञे आगत्य बर्हिषि निषद्य माद्यताम् ॥

▼ Wilson

English translation:

“Come here, **Yama**, with the venerable multiform **Aṅgirasas**, and be exhilarated; I summon **Vivasvat**, who is your father, to this sacrifice; be seated on the sacred grass (delight the sacrificer).”

▼ *Jamison Brereton*

With the Aṅgirasas, deserving of the sacrifice, come hither; Yama, become exhilarated here along with the Vairūpas—

I call upon Vivasvant, who is your father—once having sat down at this sacrifice, on this ritual grass here.

▼ *Griffith*

Come, Yama, with the Angirasas the Holy, rejoice thee here with children of Virupa.
To sit on sacred grass at this our worship, I call Vivasvan, too, thy Father hither.

▼ *Macdonell*

Come hither with the Aṅgiras, the holy: Here with Virūpa's sons, O Yama revel, Vivasvant I invoke, who is thy father, When at this rite upon the straw he's seated.

▼ *Geldner*

Komm mit den opferwürdigen Angiras'! O Yama, ergötze dich hier mit den Vairupa's - ich lade auch den Vivasvat, der dein Vater ist - nachdem du bei diesem Opfer auf dem Barhis Platz genommen hast.

▼ *Grassmann*

Komm, Jama, mit den heil'gen Angirasen, berauscht dich hier mit den Virupa-Söhnen; Ich rufe den Vivasvat, deinen Vater, bei diesem Opfer auf der Streu zu sitzen.

▼ *Elizarenkova*

Приди с Ангирасами, достойными жертвы!
О, Яма, радуйся здесь с Варупами!
Я призываю Вивасвата, кто отец тебе,
Когда (ты) сел на солому при этом жертвоприношении.

▼ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- यमः
- यमः
- पादनिचृत्त्रिष्टुप्
- धैवतः

▼ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषा: - (यज्ञियेभिः-वैरूपैः-अङ्गिरोभिः-यम-आगहि इह मादयस्व) यज्ञ के योग्य नानाविध सायं-प्रातः, अमावस्या, पूर्णिमा, आदि सन्धियों के मुहूर्तरूप कालावयवों के साथ हे समय ! तू प्राप्त हो और इस यज्ञ में हमको अपने लाभ से तृप्त कर (यः ते पिता तं विवस्वन्तं बर्हिष्या निषद्य-अस्मिन् यज्ञे हुवे) और जो तेरा पिता सूर्यदेव है, उसका भी मैं आसनोपविष्ट इस यज्ञ में आहुतिप्रदान द्वारा प्रयोग करता हूँ ॥५॥

▼ *ब्रह्ममुनि - भावार्थः*

भावार्थभाषा: - भिन्न-भिन्नपर्व दिवसों में जबकि सूर्यरश्मियाँ भी यज्ञ में संयुक्त हों, ऐसे स्थान पर पार्वण यज्ञ समयानुकूल बनाने के लिए करने चाहिये ॥५॥

▼ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (यज्ञियेभिः-वैरूचैः-अङ्गिरोभिः-यम-आ गहि इह मादयस्व) यज्ञार्हैर्यज्ञयोग्यैर्विभिन्नरूपैरङ्गिरोभिः-
सायम्प्रातरमावस्यापौर्णमास्यादि-सन्धि-समप्राणैः कालावयवैः सह हे समय ! त्वमागह्यागच्छ तथाऽऽगत्येहास्मिन् यज्ञेऽस्मान्मादयस्व तर्पय (यः-
ते पिता तं विवस्वन्तं बर्हिष्या निषद्य-अस्मिन् यज्ञे हुवे) यश्च ते पिता विवस्वान् सूर्योऽस्ति तमहमासनमुपविश्योपविष्टः सन्नस्मिन् क्रियमाणे यज्ञे
हुवे-आहुतिप्रदानेनाददे युनज्मि। 'अत्र हु धातुरादानार्थः' "हु दानादनयोरदाने च" [जुहोत्यादिः] ॥५॥

अङ्गिरसो नः पितरो नवगवा
अथर्वाणो भृगवः सोमियासः
तेषां वयं सुमतउ यज्ञियानाम्
अपि भद्रे सौमनसे सियाम अङ्गिरसो नः पितरो नवगवा अथर्वाणो भृगवः सोमियासः ।
तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - लिङ्गोक्तदेवताः
- ऋषिः - यमः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

अङ्गिरसो नः पितरो नवगवा
अथर्वाणो भृगवः सोमियासः
तेषां वयं सुमतउ यज्ञियानाम्
अपि भद्रे सौमनसे सियाम

▼ Vedaweb annotation

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular
popular
popular
popular;; repeated line

Morph

āṅgirasah ← āṅgiras- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

nah ← ahām (pronoun)

{case:ACC, number:PL}

nāvagvāḥ ← nāvagva- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

pitārah ← pitār- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

ātharvāṇah ← ātharvan- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

bhṛgavaḥ ← bhṛgu- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

somyáṣaḥ ← somyá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

sumataú ← sumatí- (nominal stem)
{case:LOC, gender:F, number:SG}

téṣām ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:GEN, gender:M, number:PL}

vayám ← ahám (pronoun)
{case:NOM, number:PL}

yajñíyānām ← yajñíya- (nominal stem)
{case:GEN, gender:M, number:PL}

ápi ← ápi (invariable)
{}

bhadré ← bhadrá- (nominal stem)
{case:LOC, gender:N, number:SG}

saumanasé ← saumanasá- (nominal stem)
{case:LOC, gender:N, number:SG}

syāma ← √as- 1 (root)
{number:PL, person:1, mood:OPT, tense:PRS, voice:ACT}

▼ पद-पाठः-तैत्तिरीयः

अङ्गिरसः । नः । पितरः । नवङ्ग्वाः । अथर्वाणः । भृगवः । सोम्यासः ।
तेषाम् । वयम् । सुऽमृतौ । युञ्जियांनाम् । अपि । भद्रे । सौमनुसे । स्याम् ॥

▼ Hellwig Grammar

- *aṅgirasō* ← *aṅgirasah* ← *aṅgiras*
- [noun], nominative, plural, masculine
- "Aṅgiras; Aṅgiras; Brahman; Atharva-Veda; aṅgiras [word]; Aṅgiras."

- *naḥ* ← *mad*
- [noun], genitive, plural
- "I; mine."

- *pitāro* ← *pitaraḥ* ← *pitṛ*
- [noun], nominative, plural
- "father; Pitṛ; ancestor; parent; paternal ancestor; pitṛ [word]; forefather."

- *navagvā* ← *navagvāḥ* ← *navagva*
- [noun], nominative, plural, masculine
- "Navagva."

- *atharvāṇo* ← *atharvāṇah* ← *atharvan*
- [noun], nominative, plural, masculine

- "Atharvan; Atharvavedin."

- *bhṛgavaḥ* ← *bhṛgu*
- [noun], nominative, plural, masculine
- "Bhṛgu; precipice; Bhṛgu; Bhṛgu; Venus; bhṛgu [word]."

- *somyāsaḥ* ← *somya*
- [noun], nominative, plural, masculine
- "saumya."

- *teṣām* ← *teṣām* ← *tad*
- [noun], genitive, plural, masculine
- "this; he, she, it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same."

- *vayaṃ* ← *vayam* ← *mad*
- [noun], nominative, plural
- "I; mine."

- *sumatau* ← *sumati*
- [noun], locative, singular, feminine
- "benevolence; favor; Sumati."

- *yajñiyānām* ← *yajñiya*
- [noun], genitive, plural, neuter
- "sacrificial; divine; devoted."

- *api*
- [adverb]
- "besides; even; surely; though; furthermore; among; contrastingly; assuredly."

- *bhadre* ← *bhadra*
- [noun], locative, singular, neuter
- "auspicious; lovely; good; happy; bhadra [word]; lucky; fine-looking; beautiful."

- *saumanase* ← *saumanasa*
- [noun], locative, singular, neuter
- "favor; satisfaction."

- *syāma* ← *as*
- [verb], plural, Present optative
- "be; exist; become; originate; happen; result; be; dwell; be born; stay; be; equal; exist; transform."

अङ्गिरसः- अङ्गनशीलाः। नः- अस्माकम्। पितरः- पूर्वपुरुषाः पूर्वाचार्या मार्गदर्शकाः। नवग्वाः- अद्याप्ययातयामगतयः। अथवा स्तुतिभूतमन्त्रमयगतयः। नु स्तुतौ। अथर्वाणः- चित्तवृत्तिनिरोधकाः। थर्वतिश्वरतिकर्मा तत्प्रतिषेध इति यास्कः। भृगवः- तेजस्विनः। सोम्यासः- रसिकाः प्रसन्ना वा। वयम्। तेषाम्। यज्ञियानाम्- पूजार्हाणाम्। सुमतौ। भद्रे- कल्याणे। सौमनसे- शोभनचित्तप्रदे संप्रदाये। स्याम- भवाम्॥६॥

▼ सायण-भाष्यम्

अङ्गिरसः अङ्गिरोनामकाः **अथर्वाणः** अथर्वनामकाः **भृगवः** भृगुनामकाश्च **नः** अस्माकं **पितरः** **नवग्वाः** अभिनवगमनयुक्ताः । सदा नूतनवत्प्रीतिजनका इत्यर्थः। ते च **सोम्यासः** । सोममर्हन्तीति सोम्याः । **यज्ञियानां** यज्ञार्हाणां **तेषां सुमतौ** अनुग्रहयुक्तायां बुद्धौ **वयं स्याम** सर्वदा तिष्ठेम । **अपि च सौमनसे भद्रे** सौमनसस्य कारणे कल्याणे फले स्याम सर्वदा तिष्ठेम ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

17अङ्गिर इति ॥ अङ्गिरसः पितृविशेषाः अस्माकं च पितरः **नवग्वाः** अभिनवागमनाः आगमने अभिनवा इव प्रियाः । क्विपि 'ऊङ् च गमादीनाम्' इत्युकारः । आगमनमायातु उपसर्गयोस्स्वस्थानविनिमयः वा बहुव्रीहौ । नवग्वा अथर्वाणश्च भृगवश्च पितृविशेषाः प्रशस्ताः **सोम्यासः** सोमार्हाः येऽप्येवंविधा महानुभावाः पितरस्तेषां **यज्ञियानां** यज्ञार्हाणां **सुमतौ** शोभनायां मतौ सानुग्रहायां वयं स्याम भूयास्म । अपि च, **भद्रे** भजनीये कल्याणे **सौमनसे** सौमनस्यहेतुके तत्प्रदानहेतुके सर्वाभिमत्सिद्धिरूपे कल्याणे च स्यामेति । येऽत्र अविनियुक्ता मन्त्राः ते लिङ्गेन क्वाप्यनुरूपे कर्मणि विनियोक्तव्याः ॥

▼ मानसतरङ्गिणीकृत

The a~Ngirasas, the atharvANs, the bhR^igus, are our ancestors who performed the soma pouring, nine month rite;
may we be favored as these venerable ones and be auspiciously protected.

▼ Wilson

English translation:

“The **Aṅgirasas**, the **Atharvas**, the **Bhṛgus**, who are entitled to the **Soma**, are our recent progenitors; may we ever have a plural ce in the favour of these venerable (pitrṣ); may we be ever held in their auspicious regard.”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Our recent progenitors: navagvā = having recently arrived, or inspiring affliction, as something new; also applied to the three classes; or, navaniya, those condition is to be praised

▼ Jamison Brereton

The Aṅgirasas, our forefathers, the Navagvas, the Atharvas, the Bhṛgus deserving of soma— may we be in the favor of these who are deserving of the sacrifice; may we be also in their propitious benevolence.

▼ Griffith

Our Fathers are Angirasas, Navagvas, Atharvans, Bhṛgus who deserve the Soma.
May these, the Holy, look on us with favour, may we enjoy their gracious loving-kindness.

▼ Macdonell

The Aṅgiras, our fathers, the Navagvas, The Bhṛgus and Atharvans, Soma-loving: May we abide for ever in the favour And the good graces of those holy sages.

▼ Geldner

Unsere Väter, die Angiras, die Navagva's, die Atharvan's, Bhrigu's, die Somawürdigen - in der Gunst dieser Opferwürdigen und in ihrem glückbringenden Wohlwollen möchten wir sein.

▼ Grassmann

Die Angiras, die Neuner, und die Väter, die Feuerpriester und die frommen Bhrigu's, Sie mögen fest in ihrer Huld uns halten, die heiligen im Segen ihrer Liebe.

▼ Elizarenkova

Ангирасы – наши отцы, Навагва,
Атхарваны, Бхригу, достойные Сомы,
Да будем мы в милости у них, достойных жертвы,
И в добром (их) расположении!

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- लिङ्गोक्ताः
- यमः
- विराट्त्रिष्टुप्
- धैवतः

▼ ब्रह्ममुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषाः - (अङ्गिरसः पितरः-नवग्वाः-अथर्वाणः) ग्रीष्म ऋतु सम्बन्धी सूर्यरश्मियाँ वर्षाऋतु सम्बन्धी सूर्यकिरणों, शरदृतु संबन्धी भानुरश्मियाँ, हेमन्तऋतु संबन्धी दिवाकर किरणों, शिशिरऋतु संबन्धी सूर्यरश्मियाँ, वसन्तऋतु संबन्धी आदित्यकिरणों, हमारे जीवन के लिये हैं (तेषां यज्ञियानां सुमतौ भद्रे-अपि सौमनसे वयं स्याम) उन यज्ञयोग्य सूर्यकिरणों के विचारणीय विज्ञानव्यवहार में हम कल्याण मन से सुखयुक्त होकर रहें ॥६॥ प्रत्येक ऋतु को स्वानुकूल और सुखमय बनाने के लिए पुष्कल ऋतुयोग करने चाहिये ॥६॥

▼ ब्रह्ममुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषाः - (अङ्गिरसः पितरः नवग्वाः-अथर्वाणः-भृगवः सोम्यास-नः) अङ्गिरसः-ग्रीष्मर्तुसम्बन्धिसूर्यरश्मयः, पितरः वर्षर्तुसम्बन्धिरविकिरणाः, नवग्वाः- शरदृतुसम्बन्धिभानुरश्मयः, अथर्वाणः-हेमन्तर्तुसम्बन्धिरविकिरणाः, भृगवः शिशिरर्तुसम्बन्धिसूर्यरश्मयः, सोम्यासः-वसन्तर्तु- सम्बन्धिसूर्यकिरणाः, नः-अस्मभ्यं जीवनाय सन्ति। पूर्वस्मिन्मन्त्रे 'विवस्वन्तं हुवे' इति वचनात् तेन विवस्वता साकमृतवस्तसहिताः सूर्यरश्मयश्चापि युज्यन्त इति दर्शयितुमङ्गिरःप्रभृतीनां वचनम्। अन्यत्रापि-“आयातु मित्र ऋतुभिः कल्पमानः संवेशयन् पृथिवीमुसियाभिः” [अथ०३।८।१] सूर्यः, ऋतुभिरुसियाभिश्च सह आयातीति सिद्धान्तः। अत्र तु ते रश्मय ऋतुसहचरिता वर्णिताः सन्ति। एवंवच्च विज्ञानम्। “वीळु चिद् दृढा पितरो न उक्थैरद्रिं रुजन्नङ्गिरसो रवेण। चक्रुर्दिवो बृहती गातुमस्मे अहः स्वर्विविदुः केतुमुसाः” [ऋ०१।१।२] अत्रापि दर्शितं यदङ्गिरसो ग्रीष्मर्तुसम्बन्धिनः सूर्यरश्मयोऽद्रिं मेघं चक्रुः कृतवन्तस्तमेवाद्रिं मेघं पितरो वर्षर्तुसम्बन्धिरविकिरणा रुजन् भङ्गयन्ति नीचैर्निपातयन्ति पुनश्चोसा विविधगुणवासयितारः शारदाः सूर्यकिरणा आदित्यं दिनं पृथिवीं प्राप्नुवन्ति, एवमृतुसाम्यं दर्शितम्। ऋतुत्रयत्वमपि भवति यथा चरके-“विकृतास्त्वेन महता विपर्ययेणोपपादयन्ति, ऋतवस्त्रय इव” [चरके १२।१३] तथा कृत्वैवात्र पितर इति शब्दो न विशेषणरूपेणापित्वङ्गिरआदिवद्देवतारूपेण स्वतन्त्र एव। सायणेन 'पितरो नवग्वाः सोम्यासः' त्रयोऽप्यङ्गिरआदीनां विशेषणवाचकाः सन्तीति व्याख्यातं परन्तु सूक्तभाष्यावतरणे “अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा इति षष्ठ्या अङ्गिरःपित्रथर्वभृगुलक्षणा लिङ्गोक्ता देवताः” एवमत्र तु सायणेन 'पितरः' इति शब्दस्य देवतात्वं प्रतिपादितम्। अस्तु, निरुक्तेऽप्यस्मद्भूत् पितर इत्यस्य स्वतन्त्रं देवतात्वमेव प्रतिपादितमङ्गिरआदीनामर्थाश्च यथा-“पिता पाता वा पालयिता वा.....पिता दुहितुर्गर्भं दधाति पर्जन्यः पृथिव्याः” [निरु०४।२१] इति लक्ष्मीकृत्योक्तमत्र “पितरो व्याख्याताः। अङ्गारेष्वङ्गिराः अर्चिषि भृगुः संबभूव” इति कृत्वैवोक्तं यास्केन। “अङ्गिरसो व्याख्याताः, भृगवो व्याख्याताः, अथर्वाणोऽथर्वन्तः, थर्वतिश्चरतिकर्मा तत्रप्रतिषेधः। तेषामेषा साधारणा भवति- 'अङ्गिरसो नः पितरो.....।' अङ्गिरसो नः पितरो नवगतयो नवनीतगतयो वाथर्वाणो भृगवः सोम्याः सोमसम्पादिनः” [निरु०११।१९] “रसः सोमः” [श०७।३।१।३] सोम्यासः सोमसम्पादिनो रससम्पादिनो वसन्तर्तुसम्बन्धिसूर्यरश्मय इत्यर्थः। एवं नात्राङ्गिरआदयो मृतपितरोऽपि तु सन्ति देवा ऋतुयुक्तसूर्यरश्मयः। उक्तं च निरुक्ते 'पितर' इत्याख्यानम्। “माध्यमिको देवगण इति नैरुक्ताः” [निरु०११।९९] रश्मयो देवाः-“उदिता देवाः सूर्यस्य” (तेषां यज्ञियानां सुमतौ भद्रे-अपि सौमनसे वयं स्याम) “तेषां यज्ञियानां सुमतौ कल्याण्यां मतौ भद्रे भन्दनीये भाजनवति वा कल्याणे मनसि स्याम” [निरु०११।१९] तेषां पूर्वोक्तानां यज्ञार्हाणां सुमन्तव्ये व्यवहारे भाजनवति कल्याणे मनसि सुखयुक्ते प्रसन्नभावे वर्तेमहि ॥६॥

१२. सोमभक्ष-मन्त्राः ②

सोमभक्षमन्त्राः (तै. सं. ३-२-५)

▼ मूल-प्रस्तुति:

आपूर्यास् स्थ,
+आ मां पूरयत प्रजयां च धनेन च ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

एतत् तै तत् ये च त्वाम् अनुं।
[एतत् तै] पितामह [ये च त्वाम् अनुं]।
[एतत् तै] प्रपितामह [ये च त्वाम् अनुं]।
अत्रं पितरो यथाभागम्मन्दध्वम् ।

▼ Keith

This for thee, O father, and for thy line;
This for thee, O grandfather, great-grandfather, and for thy line

▼ भट्टभास्कर-टीका

एनदन्नं ते तव भवतु हे तत तात ।
ये च त्वामनुगता आश्रिताः अन्ये, तेषाञ्चैतदन्नं भवतु । एतत्ते अन्नं हे पितामह, ये च त्वामनुगताः तेषां च । पितुः पिता पितामहः । एवमेतत्ते अन्नं
हे प्रपितामह, ये चान्ये त्वामनुगताः, तेषाञ्च । पितामहस्य पिता प्रपितामहः ।

हे तत तात एतदशनं तव ये चान्ये त्वामनुगताः । एतत्ते पितामह, ये च त्वामनुगताः । एतत्ते प्रपितामह, ये च त्वामनुगताः ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

अत्रं पितरो यथाभागम् मन्दध्वम् ।

▼ Keith

Do ye Pitrs rejoice in your portions.

Rejoice therein, O fathers, according to your shares.

▼ भट्टभास्कर-टीका

अधुना सर्वेपि सामान्येनोच्यन्ते । अत्र अस्मिन् कर्मणि हे पितरः पातारः पितृप्रभृतयो वा पितृपितामहप्रपितामहाः यथाभागं योयो यस्य भागः
तेनतेन । 'यथाऽसादृश्ये' इत्यव्ययीभावः । यूयं मन्दध्वं मोदध्वम् । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्रगतिषु ॥

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

18षड्भिर्नमस्कारैरुपतिष्ठते - नमो व इति ॥

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमो व० पितरो रसाय । [पितरो नमो वः।],

▼ Keith

Homage to your taste, O fathers;

▼ भट्टभास्कर-टीका

हे पितरः युष्मभ्यं नमः नमस्करोमि रसाय रसार्थं रसवान् भूयासमिति । 'पितरो नमो वः' इत्यादिकं षट्स्वप्यजुषज्यते ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमो व० पितरुश् शुष्माय (पितरो नमो वः)।

▼ Keith

homage to your birth, O fathers;

▼ भट्टभास्कर-टीका

शुष्मो बलम् ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमो व० पितरो जीवाय । [पितरो नमो वः।],

▼ Keith

homage to your life, O fathers;

▼ भट्टभास्कर-टीका

जीवः प्राणः ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमो व० पितरस् स्वधायै । [पितरो नमो वः।],,

▼ Keith

homage to your [5] custom, O fathers;

▼ भट्टभास्कर-टीका

स्वधा अन्नम् ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमो व० पितरो मन्यवै । [पितरो नमो वः।],,

▼ Keith

homage to your anger, O fathers;

▼ भट्टभास्कर-टीका

मन्युर्दीप्तिः, क्रोधो वा ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमो व० पितरो घोरायं,
पितरो नमो वः ।

▼ Keith

homage to your terrors, O fathers; O fathers, homage to you.

▼ भट्टभास्कर-टीका

घोरः क्रूरम् । एतयोः स्थाने प्राधान्यं प्रार्थ्यते । हे पितरः युष्मभ्यं नमः । फलमनपेक्ष्य सप्तमोयं नमस्कारः क्रियते । पुनर्वचनं फलनिरपेक्षया नमस्कारार्थम् । अन्य आहुः - पितृसंबन्धिभ्यो रसादिभ्यः प्रथमं षण्णमस्काराः, ततः पितृभ्य एव सप्तम इति ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

य एतस्मिँ लोके स्थ युष्माँस्तेऽनु ।

▼ Keith

Ye that are in that world, may they follow you;

▼ भट्टभास्कर-टीका

ये एतस्मिन् लोके पितरः स्थ । एतस्मिन्निति पितृलोकं व्यपदिशति । स्थेति सर्वपित्रभिप्रायेणोक्तम् । ते सर्वे युष्माननुसन्तु युष्मत्प्रधाना भवन्तु । 'हीने' इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । युष्मानिति पित्रादित्रयं व्यपदिशति ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

येऽस्मिँल्लोके मान् तेऽनुं ।

▼ Keith

ye that are in this world, may they follow me.

▼ भट्टभास्कर-टीका

अस्मिन् मनुष्यलोके मनुष्याः स्थ, ते सर्वे मामनु सन्तु मत्प्रधाना भवन्तु ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

य एतस्मिँल्लोके स्थ यूयन् तेषाव्वसिँष्ठा भूयास्त ।

▼ Keith

Ye that are in that world, of them be ye the most fortunate;

▼ भट्टभास्कर-टीका

ये यूयमेतस्मिन् लोके स्थ तेषां पितृणां यूयं वसिँष्ठाः वसुमत्तमा भूयास्त ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

येऽस्मिँल्लोकेऽहन् तेषाव्वसिँष्ठा भूयासम् ।

▼ Keith

ye that are in this world, of these may I be the most fortunate.

▼ भट्टभास्कर-टीका

येऽस्मिन् लोके सन्ति मनुष्यास्तेषां मनुष्याणामहं वसिँष्ठो वसुमत्तमो भूयासम् । वसुशब्दादिष्ठनि 'विन्मतोर्लुक्' इति लुक्, 'टेः' इति टिलोपः ॥

प्र"जापते न" त्व"द् (विश्वा जातानि→) एता"न्य् अन्यो"
वि"श्वा जाता"नि प"रि ता" बभूव ।
य"त्-कामास् ते जुहुम"स् त"न् नो अस्तु
वयँ" स्याम प"तयो रयीणा"म्॥

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

20-22शकलैश् चरन्ति - देवकृतस्येति ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

देवकृतस्यैर्नसो ऽव्ययजंनम् असि ।
मनुष्यकृतस्यैर्नसोऽव्ययजंनमसि ।
पितृकृतस्यैर्नसोऽव्ययजंनमसि ।

▼ Keith

Thou art the expiation of sin committed by the gods, thou art the expiation of sin committed by men, thou art the expiation of sin committed by the fathers.

▼ भट्टभास्कर-टीका

देवादिविषये यदस्माभिः कृतमेनः अधर्मः तस्यावयजनं नाशनं असि । 'क्षेपे' इति सप्तम्यास्समासः, सप्तमीपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा - देवादिभिरस्मद्विषये, यत्कृतमेनःफलं दुखं तस्यावयजनमसि । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । एतेनोभे व्याख्याते ॥

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

23अथावभृथभक्षमन्त्रः - अप्सु धौतस्येत्यादि ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

अप्सु धौतस्यं सोम देव ते
नृभिस् सुतस्यं+
इष्ट-यंजुषस् स्तुत-स्तोमस्य शस्तोक्थस्य
यो भक्षो अंश्व-सनिर् यो गो-सनिस्
तस्यं ते पितृभिर् भुक्षइ कृतस्योपंहृतस्योपंहृतो भक्षयामि ॥

▼ Keith

Of thee, O god Soma, that art purified in the waters, that art pressed by men, over whom the Yajus is spoken, the Stoma sung, the Śastra recited, who art made by the fathers into food to win horses and cows, and who art invited, I invited eat.

▼ भट्टभास्कर-टीका

अप्सु धौतस्य प्रक्षालितस्य नृभिः मनुष्यैः चेतनैः अभिषुतस्य ।

इष्टयजुष इत्यादि । व्याख्यातम् ।

(इष्टयजुषः अध्वर्युभिर्यज्ञे इष्टानि विनियुक्तानि सर्वाणि यजूषि प्रायोगत्वत्संस्कारार्थानीति इष्टयजुष्ट्वम् ।

स्तुतस्तोमस्य उद्गातृभिश्च स्तुतास्सोमाः स्तोत्राणि त्वदर्थमिति स्तुतस्तोमत्वम् ।

शस्तोक्थस्य होतृभिश्शस्तान्युक्थानि शस्त्राणि त्वदर्थमिति शस्तोक्थत्वम् ।)

हे सोम देव तवेदृशस्य यो भक्षः भक्षणं अश्वसनिः अश्वानां संभक्ता । यो गोसनिः गवां संभक्ता । 'छन्दसि वनसन' इतीन्द्रप्रत्ययः । तस्य ते तव पितृभिः भक्षंकृतस्य । 'चौ' इतीत्वापवादः पूर्वपदस्य छान्दसो मुमागमः, 'ऊर्यादिच्चिडाचश्च' इति गतित्वात् 'गतिरन्तरः' इति तस्य प्रकृतिस्वरत्वम् ।

उपहृतस्येत्यादि । गतम् ॥ (उपहृतस्य इन्द्रादिभिरनुज्ञातस्य ईदृशस्य तव अहं उपहृतः देवैस्सहभक्षिभिरनुज्ञातः भक्षयामि ।)

इति तृतीये द्वितीये पञ्चमोनुवाकः ॥

[[149]]

१३. एकविंशतिरात्रः ②

१३. एकविंशतिरात्रः (तै. सं. ७-३-१०)

परिचयः ⑥

- अतिरात्रः
- पृष्ठ्यषडहः
- परस्-सामानस् त्रयः
- विषूवान् दिवाकीर्त्यम्
- आवृत्ताः परस्-सामानः प्रतीचीनास् त्रयः

- पृष्ठ्यष षडहः
- अतिरात्रः

फलम् ⑥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

असाव् आदित्यो ऽस्मिँल्लोके आसीत् ।
 तन् देवाः पृष्ठ्यः (षडभिरहोभिः) परिगृह्य सुवर्गल्लोकम् अंगमयन् ।
 परैर् (त्रिभिरहोभिः) अवस्तात् (=पृष्ठतः) पर्यगृह्णन् ।
 दिवाकीर्त्येन (विषुव-प्रातर्-गीयमानेन साम्ना) सुवर्गे लोके प्रत्यस्थापयन् ।
 परैः (त्रिभिरहोभिः) पुरस्तात् पर्यगृह्णन् (अवतरणात् प्राक्) ।
 पृष्ठ्यैर् (षडभिरहोभिः) उपावारोहन् ।
 स वा असाव् आदित्यो ऽमुष्मिँल्लोके परैर् उभयतः परिगृहीतः ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

यत् पृष्ठानि (षडहगतानि) भवन्ति, सुवर्गम् एव तैर् लोकयुं यजमाना यन्ति ।
 परैर् (त्रिभिरहोभिः) अवस्तात् परिं गृह्णन्ति (आरोहणात् प्राक्) । दिवाकीर्त्येन (विषुव-प्रातर्-गीयमानेन साम्ना) सुवर्गे लोके प्रति तिष्ठन्ति । [25]
 परैः (त्रिभिरहोभिः) पुरस्तात् परिं गृह्णन्ति (अवतरणात् प्राक्) ।
 पृष्ठ्यैर् (षडभिरहोभिः) उपावारोहन्ति ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

यत् परैर् (त्रीण्य अहानि +उत्तरार्धे) पुरस्तात् न स्युः, पराञ्चस् (उपरि) सुवर्गाल्लोकान् निष्पद्येरन् (अतिवर्तित्वात्) ।
 यद् (त्रीण्य अहानि +पूर्वार्धे) अवस्तात् न स्युः, प्रजा (पृथिवीस्थानं च) निर दहेयुः (अतिवर्तित्वात्) ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

अभितो दिवाकीर्त्यम् (त्र्यहोभ्यां) परस्-सामानो भवन्ति ।
 (स्वर्गस्थितान् आदित्यादिदेवान्) सुवर्ग एवैनाल्लोके उभयतः परिं गृह्णन्ति (आरोहणावरोहण-कालयोः) ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

यजमाना वै दिवाकीर्त्यम् (→विषुवन्तम्) । (विषुवस्थानयोर् मध्ये वर्तमावाभ्यां खचक्रार्धाभ्यां युक्तः) सव्वत्सरः परस्सामानः ।
 अभितो दिवाकीर्त्यम् परस्सामानो भवन्ति ।
 सव्वत्सर एवोभयतः प्रति तिष्ठन्ति । [26]

▼ मूल-प्रस्तुतिः

पृष्ठ्यै वै दिवाकीर्त्यम् (साम्), पार्श्वे परस्सामानः ।
 अभितो दिवाकीर्त्यम् परस्सामानो भवन्ति ।
 तस्माद् अभितः पृष्ठम् पार्श्वे (प्रजानाम्) ।

ग्रहविचारः ⑥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

भूयिष्ठा ग्रहा गृह्णन्ते । भूयिष्ठं शस्यते ।
 यज्ञस्यैव तन् मध्यतो ग्रन्थिं ग्रन्थन्त्य अविस्साय ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

(त्रिषु परस्सामसु त्रीन् अतिग्राह्यान् गृह्णाति 'उपयामगृहीतोस्यद्भ्यस्त्वौषधीम्यः' इत्यादिभिः त्रिभिः, तान् ऊर्ध्वान् आवृत्तांश् च विषूवति । तेषां मध्ये सूर्यमुदुत्यं जातवेदसमिति ।)
 (ततः -) सप्त गृह्यन्ते ।
 सप्त वै शीर्षुण्याः प्राणाः (=रन्ध्राणि) ।
 प्राणान् एव यजमानेषु दधति ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

यत् पंराचीनानि पृष्ठानि भवन्ति, अमुम् एव तैर् लोकम् अभ्यारोहन्ति ।
 यद् इमल्लं लोकन् न प्रत्यवरोहैयुर्, उद् वा माद्यैयुर्, यजमानान् प्र वा मीयेरन् ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

यत् प्रंतीचीनानि पृष्ठानि भवन्ति-
 इमम् एव तैर् लोकम् प्रत्यवरोहन्ति ।
 अथो अस्मिन् एव लोके प्रति तिष्ठन्त्य अनुन्मादाय ।

फलम् ⑥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

इन्द्रो वा अप्रतिष्ठित आसीत् ।
 स प्रजापतिम् उपाधावत् ।
 तस्मा एतम् एकविंशति-रात्रम् प्रायच्छत् ।
 तम् आहरत् । तेनायजत ।
 ततो वै स प्रत्यतिष्ठत् ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

ये बहुयाजिनो ऽप्रतिष्ठितास् स्युस्, [28] त एकविंशतिरात्रम् आसीरन् ।
 द्वादश मासान्, पञ्चर्तवस्, त्रयं इमे लोका, असाव् आदित्य एकविंशः ।
 एतावन्तो वै देवल्लोकाः ।
 तेष्वेव यथापूर्वम् प्रति तिष्ठन्ति ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

असाव् आदित्यो न व्यरोचत ।
 स प्रजापतिम् उपाधावत् ।
 तस्मा एतम् एकविंशतिरात्रम् प्रायच्छत् ।
 तम् आहरत् । तेनायजत ।
 ततो वै सोऽरोचत ।
 य एव विद्वँस एकविंशतिरात्रम् आसन्ते, रोचन्त एव ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

एकविंशतिरात्रो भवति । रुग् वा एक-विंशः । रुचम् एव गच्छन्त्य अथो प्रतिष्ठाम् एव । प्रतिष्ठा ह्य एकविंशः ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

अतिरात्रावभितो भवतो, ब्रह्मवर्चसस्य परिगृहीत्यै ॥ [29]

१४. संवत्सरसत्र-मन्त्राः ②

१४. संवत्सर सत्र मन्त्राः (तै. ब्रा. १-२-३)

▼ मूल-प्रस्तुतिः

(संवत्सर-पक्षयोस्) सन्ततिर् वा एते (विषुवति गृह्यमाणा) ग्रहा
यत् परंस्-सामानः ।
(कृत इति चेत् -) विषुवान् (=पक्षद्वयवान्) दिवा-कीर्त्यम् (दिनम्)।

▼ भट्टभास्कर-टीका

1 सन्ततिर्वा इत्यादि ॥
सन्ततिः सन्तननम् । तादर्थ्यात्ताच्छब्दम् ।
पूर्वोत्तरयोः पक्षयोर् विषुवति सन्तानार्था एते ग्रहाः ये परस्सामानः,
तात्स्थ्यात् ताच्छब्दं 'मञ्चाः क्रोशन्ति' इतिवत् ।
परस् सामदिवसेषु गृह्यमाणा अतिग्राह्याः **ग्रहाः** ते सन्तननार्थाः सन्ततरज्जुस्थानीया इति ।
ग्रह-रूपत्वात् **दिवाकीर्त्यं** यद् अहः
तत् विषुवान् -
विष्वङ् नाना पक्ष-द्वयावलम्बिनी स्थितिर् अस्येति **विषुवान्**
वंश-काष्ठ-स्थानीयो दिवसो मध्यमः, एतेन सन्तत्य्-अपेक्षा दर्शिता ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

यथा शालायै पक्षस्य,
एवं सर्व्वत्सरस्य पक्षसी ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

इदानीं तामेव सन्ततिं दर्शयितुं सन्तन्यमानं दर्शयति - यथेति । शालायाः पक्षाविव पक्षस्थानीयौ संवत्सरस्य पक्षौ ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

यद् एते न गृह्येरन्
विषुची (=विष्वग्-गमने) सर्व्वत्सरस्य पक्षसी व्य्-अवंसंसेयाताम् ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

तत्र यद् अतिग्राह्याः सन्तनन-रज्जु-स्थानीया न गृह्येरन्
ततो **विषुची** विष्वग्गमने संवत्सरस्य पक्षसी **व्यवसंसेयातां** भिन्नदिवके पतिते स्याताम् ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

आर्तिम् आर्च्छेयुः ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

ततश्च आर्तिं गच्छेयुः यजमानाः कर्मनाशात् ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

यद् एते गृह्यन्ते,
यथा शालायै पक्षसी मध्यमवँ वँशम् अभि-संमायच्छंत्
एवं सर्व्वत्सरस्य पक्षसी दिवा-कीर्त्यम् अभि-सन्तन्वन्ति ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

एषां तु ग्रहणे शालायाः पक्षौ मध्यमं वंशमभिसमायच्छति लौकिक इव । संवत्सरस्य पक्षसी दिवाकीर्त्यमभिसन्तन्वन्ति आभिमुख्येनानीय
आबध्नन्ति वंश इव दिवाकीर्त्ये सत्रिणः ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

नार्तिम् आर्च्छन्ति ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

ततो नार्तिं गच्छन्ति ॥

स्तोमाः ⑥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

(स्तोमसङ्ख्यया) एक-विंशम् अहर् भवति ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

2 एतच्च अहर् एकविंशं एकविंशस्तोमकं भवति ।

ग्रहा ऽतिग्राह्याश् च ⑥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

शुक्राग्रा ग्रहां गृह्यन्ते - प्रत्य् उत्तब्धै, सयुत्वाय (← षिङ् बन्धने) ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

प्रत्युत्तब्धै प्रत्युत्तम्भनाय वंशकाष्ठस्थानीयस्य उच्छ्रितावस्थानाय प्रतिष्ठात्वाद् एकविंशस्य ।

शुक्राग्रा ग्रहा गृह्यन्ते ।

सयुत्वाय संश्लिष्यमाणत्वाय स्थाने शुक्रप्राधान्यात् संजज्ञानेरबन्धता(??) यथा स्यादिति । उत्तानास्यः सयः; षिङ् बन्धने पचाद्यजन्तात् भावप्रत्ययः ।

सौर्योऽतिग्राह्यः ⑥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

सौर्यं एतद्-अहं पशुर आलभ्यते ।

सौर्यो ऽति-ग्राह्यो गृह्यते (सप्तमः) ।

अहर् एव रूपेण समर्थयन्ति ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

सौर्यं इत्यादि । पश्वतिग्राह्ययोस्सौर्यत्वेन सूर्यसम्बन्धादहो रूपसमृद्धिर्भवति । दिवाकीर्त्यत्वं समृद्धं भवति । उभयत्रापि छन्दसमन्तस्वरितत्वम् ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

अथो अहं एवैष बलिर् हियते ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

अथो अपिच एषोऽहो बलिर्हियते पूजा क्रियते, योऽयं सप्तमः सौर्योऽतिग्राह्यः ॥

सप्तत्वम् ⑥

▼ मूल-प्रस्तुति:

सप्त+ एतद्-अहर् अति-ग्राह्यां गृह्यन्ते ॥34॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

3 अस्मिन् अह्नि सप्तातिग्राह्या गृह्यन्ते ये परस्सामसम्बन्धिनः त्रयः पूर्वे त्रय उत्तरे तेषां मध्ये सौर्य इति सप्तास्मिन्नह्नि गृह्यन्ते ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

(चक्षुःश्रोत्र-नासिकास्य-सङ्ख्यया) सप्त वै शीर्षण्यां प्राणाः ।
असाव् आदित्यश् शिरं प्रजानाम् ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

सप्त वा इत्यादि । द्वे चक्षुषी द्वे श्रोत्रे द्वे नासिके एकमास्यमिति ।⁽⁵⁾
आदित्यश् शिरस्-स्थानीयः प्रजानाम् उच्छ्रितत्वात्,
एकविंशश् च ज्योतिः तेषां स्तोमानाम् उच्छ्रितः ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

शीर्षन् (=शिरसि) एव प्रजानाम् प्राणान् दधाति ।
तस्मात् (सप्तातिग्राह्य-ग्रहणात्) सप्त शीर्षन् (=शिरसि) प्राणाः ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

तस्माद् एकविंशे दिवाकीर्त्ये सप्तातिग्राह्य-ग्रहणात्
प्रजानां शिरसि सप्त प्राणान् दधाति स्थापयति
अत एव शिरसि सप्त प्राणाः ॥

उत्तर-पक्ष-ग्रहाः ⑥

विश्वकर्मणो ग्रहः ⑥

▼ मूल-प्रस्तुति:

इन्द्रो वृत्रं हत्वाऽसुरान् पराभाव्य स इमाल्लं लोकान् अभ्यजयत् ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

4 इन्द्रो वृत्रं हत्वेत्यादि ॥ गतम् । पराभाव्य पराभूतान् जितान् कृत्वा ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

तस्यासौ लोको ऽनभिजित आसीत् ।
तव् विश्वकर्मा भूत्वा ऽभ्यजयत् ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

असौ लोको द्युलोकः ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

यद् वैश्वकर्मणो गृह्यते सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

अस्मिन्नह्नि वैश्वकर्मणस्य ग्रहणं स्वर्गस्याभिजित्यै भवति ॥

आदित्य-ग्रहः ⑥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

प्र वा एतैः ऽस्माल् लोकाच् च्यवन्ते ये वैश्वकर्मणङ् गृह्णते ।
आदित्यश् श्वो गृह्णाते ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

इयवँ वा अदितिर् - अस्याम् एव प्रतितिष्ठन्ति ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

5 प्रवा इत्यादि ॥ अस्माल्लोकात् भूलोकात् । उत्तरेद्युरदितिदेवत्यस्य ग्रहणात् पुनरस्यां प्रतिष्ठा भवति ।

ग्रहणक्रमः ⑥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

अन्योऽन्यो (=पृथक्) गृह्यते ।
विश्वान्य् एवान्येन कर्माणि कुर्वाणा यन्ति ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

अन्योन्य इत्यादि । अन्यो वा कदाचिद्वैश्वकर्मणादित्यौ पृथक् गृह्यते न सह ।
तत्र अन्येन वैश्वकर्मणेन विश्वानि कर्माणि स्वर्गाद्यभिजयसाधनानि कुर्वाणा यन्ति कर्मसमाप्तिं गच्छन्ति ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

(आदित्यग्रहेण) अस्याम् अन्येन प्रति-तिष्ठन्ति ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

अन्येन आदित्येन अस्यां प्रतितिष्ठन्ति । 'क्रियासमभिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवतस्समासवच्च बहुलम्' इति द्विर्वचनं समासश्च । 'अनुदत्तं च' इति द्वितीयं निहन्यते ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

ताव् आऽपंरार्धात् सवँत्सरस्य (प्रत्यहं)
+अन्योन्यो गृह्यते ।
ताव् उभौ सह मंहा-व्रते गृह्यते ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

6 ताविरयादि ॥ तौ वैश्वकर्मणादित्यौ संवत्सरस्य आपरार्धात्
आ अपरपक्षसमाप्तेः प्रत्यहं अन्योन्यः एकैको गृह्यते । अथ महाव्रते उपांत्येऽह्नि तौ सह गृह्यते ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

यज्ञस्य+ एवान्तंङ् गत्वोभयोर् लोकोऽन् प्रति-तिष्ठन्ति ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

अन्तं गत्विति । समाप्तप्रायत्वात् । उभयोरिति । उत्तरयोर्वैश्वकर्मणादित्ययोः सहग्रहणात् ।

उक्थम् ⑥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

अर्क्यम् उक्थम् भवत्य्
अन्नाद्यस्यावरुध्यै ('अर्को वै देवानाम् अन्नम्' इति हेतुना) ॥ 36 ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

अर्क्यम् इति शस्त्रविशेषः ।
अन्नाद्यस्येति ।
'अर्को वै देवानाम् अन्नम्' इति तद्धेतुत्वाच्च ॥
इति द्वितीये तृतीयोऽनुवाकः ॥

काठके (नाचिकेतानि-ध्यानम्) ②

काठके (नाचिकेतानि ध्यानम्) (२ - ७, ८, ९)

▼ मूल-प्रस्तुतिः

अयवँ वाव यः पवंते (वायुः),
सोऽग्निर्नाचिकेतः ।

स यत् प्राङ् पवंते,
तद् अंस्य शिरः ।

अथ यद् दक्षिणा,
स दक्षिणः पृक्षः ।

अथ यत्प्रत्यक्, तत्पुच्छम् ।

यद् उदङ्ङ्, स उत्तरः पृक्षः ॥ 37 ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

1 अथ नाचिकेतं ब्राह्मणं त्रयोऽनुवाकाः - अयं वावेत्यादि ॥
वायुत्वेन नाचिकेतस् स्तूयते ।
योऽयं पवते पवमानो वायुर् विश्वस्य पावयिता शोधयिता
स एव नाचिकेतोऽग्निः विश्वस्थितिहेतुत्वात् ।
तस्य **प्राक्**-पवनादीनि शिरः-प्रभृतिस्थानीयानि ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

अथ यत् सर्वँ वार्ति,
तद् अंस्य (कल्पित-शरीरस्य) समञ्चनञ् (→सङ्कोचः) च प्रसारणञ् च ।
अथो सम्पद् एवास्य सा ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

संवानं संगतं वानं, समं वानं वा दिगन्तरविशिष्टं,
तदस्याग्नेश् शरीरस्य **समञ्चनं** संकोचः **प्रसारणं** विस्तारश्च ।
शरीरगता या चेष्टा अवयव-संकोच-विस्तारात्मिका
तत्स्थानीयं संवानमिति । अपिचास्याग्नि-शरीरस्य **सा संपत्** वृद्धिः जीवनवत्त्वं यदन्तर्वानं,
यद्वा - अस्य अग्नेः **सा संपत्** माहात्म्यं यत्पवमानवत् सर्वगामित्वम् ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

सँ ह वा अंस्मै सकामः पद्यते,
यत्कामो यजंते,
योऽग्निन्नाचिकेतञ् चिनुते,
य उं चैनम् एववँ वेदं।

▼ भट्टभास्कर-टीका

सँ ह वा इत्यादिर् यष्टुर् विदुषश् च प्रशंसा ॥ यं कामयत इति यत्कामः । 'शीलिकामि' इत्यादिना णः, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

यो ह वा अग्नेर् नाचिकेतस्यायतनं प्रतिष्ठावँ वेदं,
आयतनवान्भवति ।
गच्छति प्रतिष्ठाम् ॥ 38 ॥

हिरण्यवँ वा अग्नेर् नाचिकेतस्यायतनं प्रतिष्ठा ।
य एववँ वेदं,
आयतनवान्भवति ।
गच्छति प्रतिष्ठाम् ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

यो ह वा इत्यादि । आयतनं स्थानं प्रतिष्ठा स्थितिहेतुः।
हिरण्यं तदुभयं, हिरण्येष्टकाभिर् उपधानात् ।
विदित्वा यष्टुः प्रथमं फलं, द्वितीयं वेदितुः ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

यो ह वा अग्नेर् नाचिकेतस्य शरीरवँ वेदं,
सशरीर एव स्वर्गलँ लोकम् एति ।
हिरण्यवँ वा अग्नेर् नाचिकेतस्य शरीरम् ।
य एववँ वेदं,
सशरीर एव स्वर्गलँ लोकमेति ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

हिरण्यं नाचिकेतस्य शरीरं हिरण्यात्मकत्वात्तस्य ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

अथो यथा रुक्म (=स्वर्णम्) उत्तप्तो भाय्यात् ॥ 39 ॥,
एवम् एव स तेजसा यशसा,
अस्मिँश्च लोकेऽमुष्मिँश्च भाति ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

3 अथो यथेति ॥ अपिच उत्तप्तं स्वर्णं यथा भाय्यात् भायात् । छान्दसो द्वितीययकारोपजनः, यकारान्तं वा धात्वन्तरं द्रष्टव्यं, स्वार्थिकण्यन्तो वा भातिर्द्रष्टव्यः । एवमेव स नाचिकेतयाजी तद्धेदी च तेजसा यशसा च अस्मिँश्च लोकेऽमुष्मिँश्च भाति ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

उरवो ह वै नामैते लोकाः,
ये ऽर्वरेणादित्यम् ।
अथं हैते वरीयाँसो लोकाः,
ये परेणादित्यम् ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

4 उरवो ह वा इत्यादि ॥ द्वये लोकाः उरवो महान्तश्च वरीयाँस उरुतराश्च । 'प्रियस्थिर' इत्यादिना वरादेशः । तत्रादित्यस्याधस्तादुरव उपरि वरीयाँसः ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

अन्तवन्तं ह वा एष क्षय्यल्लं लोकञ्जयति ,
योऽवरेणादित्यम् ।
अथं हैषोऽनुन्तमपारमक्षय्यल्लं लोकञ्जयति ,
यः परेणादित्यम् ॥ 40 ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

तत्रैष यजमानः कश्चिदन्तवन्तं क्षय्यं क्षपितुं शक्यं लोकं जयति योऽवरेणादित्यं वर्तते, अथ कश्चिद्यजमानः अनन्तं अविनाशं अपारं अपर्यवसानभोगं अक्षय्यं क्षपयितुमशक्यं च लोकं जयति यः परेणादित्यं वर्तते । 'ततोऽन्यत्रापि दृश्यते' इति द्वितीया ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

अनुन्तं ह वा अपारमक्षय्यल्लं लोकञ्जयति,
योऽग्निन्नाचिकेतञ्चिनुते,
य उं चैनमेववँ वेदं ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

तत्र कोऽनन्तमपारमक्षय्यं लोकं जयतीति चेत्, ब्रूम इत्याह - अनन्तं हेत्यादि । नाचिकेतयाजी नाचिकेतवेदी च तादृशस्य लोकस्य जेतेति वेदितव्यमिति ॥

▼ मूल-प्रस्तुति:

अथो यथा रथे तिष्ठन्
(अथो वर्तमाने) पक्षसी (→ चक्रे) पर्यावर्तमाने प्रत्यपेक्षते,
एवम् अहोरात्रे प्रत्यपेक्षते ।

(आदित्याद् अथ एव वर्तमानत्वान्)
नास्याहोरात्रे लोकम् आप्नुतः,
योऽग्निन् नाचिकेतञ्चिनुते,
य उं चैनमेववँ वेदं ॥ 41 ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

अथो यथेति ॥
अपिच यथा रथस्योत्सङ्गे उपरि तिष्ठन्
अधस्तात् पर्यावर्तमाने पक्षसी पुनःपुनः परिवर्तमाने चक्रे
प्रत्यपेक्षते तद्विषयिणी अपेक्षा प्रत्यपेक्षणम् ।
एवम् अहोरात्रे आदित्य-वशेनाधस्तात् प्रवर्तमाने अयं प्रत्यपेक्षते,
न हास्य लोकं स्थानं आदित्याद् उपरि स्थितं अहोरात्रे प्राप्नुतः,
तस्मात् कालतोऽनवच्छिन्नत्वाद् अनन्तत्वम् इति ।
योऽग्निमिति । गतम् ॥

[[152]]

नाचिकेतोपाख्यानम् ②

नाचिकेतोपाख्यानम्

▼ मूल-प्रस्तुति:

उशन् ह वै वाजश्रवसस् सर्व-वेदसन् (=धनं) ददौ ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

1 उशन्नित्यादि ॥ उशन्नाम याजश्रवसोऽपत्यं सर्ववेदसं सर्वस्वं ददौ । सर्वं वेदो धनं सर्ववेदसम् । 'अनसन्नन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि' इत्यच् समासान्तः ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

तस्यं ह नचिकेता नाम पुत्र आंस ।
तँ हं कुमारं सन्तं
दक्षिणासु नीयमानासु श्रद्धा विवेश ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

तस्य नचिकेता नाम पुत्रो बभूव । छान्दसो भूभावाभावः । न चिकेत न जज्ञौ पितुर्भावमिति नचिकेता इति केचित् । पृषोदरादिः ।
अथ तं पुत्रं **कुमारम्** एव बालम् एव **सन्तं**
दक्षिणासु नीयमानासु दक्षिणानयनकाले पितुः **श्रद्धा** दानाभिनिवेशो विवेश प्राप,
श्रद्धातिशयेन पुत्रम् अपि दक्षिणात्वेन देयम् अमन्यत ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

स हौवाच -
"तत् कस्मै मान् दास्यसी"ति,
द्वितीयं, तृतीयम् ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

अथ विदिताभिप्रायः पुत्र उवाच पितरं - हे तात! कस्मै मां दास्यसि? इति ।
एवं द्वितीयं तृतीयं च पुनःपुनः पप्रच्छ ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

तँ ह परीत उवाच -
"मृत्यवे त्वा ददामी"ति ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

अथ एवं पुत्रेण **परीतः** पर्याक्रान्तः पुनःपुनर्निर्बन्धितः पिता क्रुद्ध इव पुत्रमुवाच - मृत्यवे त्वा ददामीति ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

तँ ह स्मोत्थितवुं वाग्भिवदति ॥ 42 ॥
"गौतम! कुमारम्?" इति ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

अथ पितृवचनानन्तरं मृत्युसकाशं गन्तुम् **उत्थितं** सहसोच्चलितं पुत्रम् अभिलक्ष्याकाशे काचिद् **वाग् अभिवदति स्म** उत्तस्थौ ।
कीदृशी? आह -
हे गौतम! किं **कुमारम्** इति किमेवं बालं मृत्यवे ददासि?
किमिदं गौतमगोत्रस्य तव युज्यते? इति दर्शयितुं गौतमग्रहणम् ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

स हौवाच -
परेहि मृत्योर् गृहान् । (यतो) मृत्यवे वै त्वांसदामिति ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

अथ पितोवाच - परेहि मृत्योर् गृहान्
यथाऽहं पापो न स्यां,
मृत्यवे खलु **त्वाम् अदां** दत्तवान् अहं
नेदानीं दत्तं निवर्तयितुम् उत्सहे
न तद् अन्यथा भाति,
तस्मात् पुत्र परेहि मृत्योर् गृहान् यास्यसीति ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

"तवै वै प्रवसन्तङ् गुन्ताऽसी"तिं होवाच -

तस्यं स्म तिस्रो रात्रीरनांश्वान्गृहे वंसतात् ।
स यदि त्वा पृच्छेत् -
"कुमारं कति रात्रीर् अवात्सीर्" इति,
"तिस्र" इति प्रति ब्रूतात् ।

(स यदि त्वा पृच्छेत् -)
"किं प्रथमां रात्रिम् आश्रा" इति ॥ 43 ॥
"प्रजां तु" इति (प्रति ब्रूतात्)।

(स यदि त्वा पृच्छेत् -)
"किन् द्वितीयाम्" इति ।
"पशुंस् तु" इति (प्रति ब्रूतात्)।

(स यदि त्वा पृच्छेत् -)
किन्तृतीयाम् इति -
साधुकृत्यां तु इति (प्रति ब्रूतात्)।

▼ भट्टभास्कर-टीका

अथ पिता पुत्रमुवाच - तं मृत्युं प्रवसन्तं गृहे असंनिहितं गुन्तासि, असन्निहिते तस्मिन् मृत्यौ तस्य गृहा गन्तव्यास्त्वयेति यावत् । इत्थं च कर्तव्यमित्याह - तस्य गृहे तिस्रो रात्रीरनाश्वान् अनश्रन्नेव वसतात् वस । अथ स आगतो यदि त्वां पृच्छेत् हे कुमार! कति रात्रीर्मम गृहे अवात्सीः उषितवानसि इति, तिस्रो रात्रीरिति प्रतिब्रूतात् प्रतिब्रूहि । अथ स यदि पुनः पृच्छेत् प्रथमां रात्रिं किमाश्राः अशितवानसि इति, तदैवं प्रतिब्रूयाः प्रजां आश्रामिति ।

अथ पुनरपि यदि पृच्छेत् द्वितीयां रात्रिं किमाश्रा इति, तदाऽपीत्थं ब्रूयाः पशुंस्ते आश्रामिति ।

यदि भूयोपि पृच्छेत् तृतीयां रात्रिं किमाश्रा इति, तदा चेत्थं प्रतिब्रूहि साधुकृत्यां सुकृतं त्वदीयमाश्रामिति ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

तवै वै प्रवसन्तञ् जगाम ।
तस्यं ह तिस्रो रात्रीरनांश्वान्गृह उंवास ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

एवं पित्रोक्ते पुत्रोऽपि तथैव कृतवानित्याह - तं वा इत्यादि । गतम् । परोक्षे लिट् ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

तमागत्यं पप्रच्छ ।
कुमारं कति रात्रीरवात्सीरिति ।
तिस्र इति प्रत्युवाच ॥ 44 ॥

किं प्रथमां रात्रिमाश्रा इति ।
प्रजान्तु इति ।

किन्द्वितीयामिति ।
पशुंस्तु इति ।

किन्तृतीयामिति ।
साधुकृत्यान्तु इति ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

"नमस्ते अस्तु भगव" इति होवाच -
"वरवै वृणीष्वे"ति ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

2 अथ मृत्युरुवाच - हे भगवः! नमस्ते अस्तु प्रसीदेति । पुनरप्याह स्म - वरं वृणीष्वेति ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

पितरंमेव जीवन्त्र अयानीति ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

अथ नचिकेता ब्रवीति स्म - पितरमहं जीवन्नेव अयानि गच्छानीति ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

द्वितीयवँ वृणीष्वेति ॥ 4
"इष्टापूर्तयोर्मेऽक्षितिं ब्रूही"तिं होवाच ।
तस्मै हैतम् अग्निन् नाचिकेतम् उवाच ।
ततो वै तस्यैष्टापूर्ते नाक्षीयेते ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

अथ तत्तथाऽस्तु, द्वितीयमपि वृणीष्वेति तेनोक्ते
नचिकेता वदति स्म -
इष्टापूर्तयोः क्षितिं स्थानं मे ब्रूहीति (←स्वरकलने देशः) ।
तत् तस्मै एतं नाचिकेतम् अग्निमुवाच । ततस्तस्यैष्टापूर्ते नाक्षीयेताम् । छान्दसं डेरेत्वम् ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नास्यैष्टापूर्ते क्षीयेते - योऽग्निन्नाचिकेतञ्चिनुते । य उंचैनमेववँ वेदं ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

नास्येत्यादि विदुषस्तुतिः ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

"तृतीयवँ वृणीष्वे"तिं ।
"पुनर्मृत्योर्मेऽपजितिं ब्रूही"तिं होवाच ।
तस्मै हैतमग्निन्नाचिकेतम् उवाच ।
ततो वै सोऽपं पुनर्मृत्युम् अंजयत् ॥ 46 ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

ततस्तृतीयं वरं वृणीष्वेति तेनोक्तो नचिकेता ब्रूते स्म - पुनर्मृत्योरपजितिं मे ब्रूहीति । पुनः पुनर्मृतिः पुनर्मृत्युः तस्यापजयोऽमृतत्वम् । तस्मै हेत्यादि । गतम् ॥

▼ मूल-प्रस्तुति:

अपं पुनर्मृत्युञ्जयति -
योऽग्निन् नाचिकेतञ् चिनुते,
य उंचैनम् एववँ वेदं ।

नाचिकेताग्नि-प्रयोगविधिः ②

नाचिकेताग्निप्रयोगः

▼ मूल-प्रस्तुति:

तँ हैतमेके पशुबन्ध एवोत्तरवेद्याञ् चिन्वते -
(सावित्रवद् उत्तर-वेदि-देशे चितत्वात्) "उत्तरवेदि-संमित एषोऽग्निर्" इति वदन्तः ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

1 तँ हैतमित्यादि ॥ तमेतं नाचिकेतमग्निं केचित् पशुबन्ध एवोत्तरवेद्यां चिन्वते ।

उत्तरवेदि-संमित उत्तरवेदि-स्थानीय एषो ऽग्निः

सावित्रवद् उत्तर-वेदि-देशे चितत्वात् । उत्तरवेदिमतां प्रथमः पशुबन्धः, तस्मात्तत्रैव चेतव्यो नान्यत्रेति वदन्तः पशुबन्ध एव चिन्वते ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

तन्न तथा कुर्यात् ।

एतम् अग्निं (भूयिष्ठाहुति-) कामेन व्यर्द्धयेत् (=वियोजयेत्) ।

स एनुं कामेन व्यर्द्धः, (यजमानम् अपि) कामेन व्यर्द्धयेत् ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

तत् तथा न कुर्यात्,

तथा ऽकुर्वन्न

एतम् अग्निं हि कामेन भूयिष्ठाहुतिलाभाभिलाषेण व्यर्द्धयेत् वियोजयेत्,

ततोऽसौ वृद्धिकामो यजमानम् अपि तदीयेन कामेन व्यर्द्धयेत् ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

सौम्ये वावेनम् अध्वरे चिन्वीत ।

यत्र वा भूयिष्ठा आहुतयो हूयेरन् ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

तस्मात्सौम्येऽध्वरे चेतव्यः । यत्र वा चातुर्मास्यादौ भूयिष्ठा बहुतरा आहुतयो हूयेरन् तत्र चेतव्यः ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

एतम् अग्निं कामेन समर्द्धयति ।

स एनुं कामेन समर्द्धः कामेन समर्द्धयति ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

एतमग्निमित्यादि । गतम् ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

अथं हैनं पुरर्षय उत्तरवेद्याम् एव सत्रियम् (नाचिकेताग्निम्) अचिन्वत ।

ततो वै तेऽर्विन्दन्त प्रजाम् ।

अभि स्वर्गल्लोकमजयन् ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

2 अथ हैनमित्यादि ॥ सत्रीयं सत्रे भवम् । गतमन्यत् ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

विन्दत एव प्रजाम्, अभि स्वर्गल्लोकज्जयति,

योऽग्निन्नाचिकेतञ्चिन्वते ।

य उं चैनम् एवव वेदं ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

अथं हैनव वायुर् ऋद्धिकामो

यथान्युप्तम् (=यथापातम्) एवोपंदधे (चिताव् इष्टिकाः) ।

ततो वै स एताम् ऋद्धिमाध्नोत्

याम् इदव वायुर् ऋद्धः ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

3 अथ हैनमिति ॥

यथान्युप्तं यथा-निपतितेष्टकम्
अञ्जलिना गृहीत्वा वेद्यां चेतिता इष्टका
यथा पतितास् तथैवोपहितवान् ।

ततो वायुर् **एताम् ऋद्धिम् आर्धोत्** । याम् ऋद्धिम् ऋद्धो वायुर् इदानीम् अस्माभिर् गृह्यते । **इदम्** इति क्रिया-विशेषणम् ।

▼ **मूल-प्रस्तुतिः**

एताम् ऋद्धिम् ऋध्नोति -
याम् इदव् वायुर् ऋद्धः,
योऽग्निन् नाचिकेतञ् चिनुते,
य उंचैनम् एवव् वेद ।

▼ **भट्टभास्कर-टीका**

एताम् इत्य्-आदि फल-स्तुतिः ॥

▼ **मूल-प्रस्तुतिः**

अथं हैनङ्गोबलो वाष्णः पशु-कामः ।
पाङ्क्तंम् एव चिक्ये -
पञ्चं पुरस्तात्,
पञ्चं दक्षिणतः,
पञ्चं पश्चात्,
पञ्चं चोत्तरत,
एकां मध्ये ।

▼ **भट्टभास्कर-टीका**

4 अथ हेति ॥ गोवलो नाम वृष्णोरपत्यं पाङ्क्तं **चिक्ये** चितवान् चतसृषु दिक्षु पक्ष पञ्च, एकां मध्ये । एवं पञ्चत्वान्वयात् पाङ्कत्वम् ।

▼ **मूल-प्रस्तुतिः**

ततो वै स सहस्रं पशून् प्राप्नोत् ।
प्र सहस्रं पशून् आप्नोति,
योऽग्निन् नाचिकेतञ् चिनुते,
य उंचैनम् एवव् वेद ।

▼ **भट्टभास्कर-टीका**

पाङ्क्तस्य चेता वेदिता च सहस्रं पशून् प्राप्नोति ॥

▼ **मूल-प्रस्तुतिः**

अथं हैनं प्रजापतिर् ज्यैष्ठ्यं-कामो यशस्-कामः प्रजनन-कामः -
(संख्या-त्रयान्वितं) त्रि-वृत्तम् एव चिक्ये - सप्त पुरस्तात्,
तिस्रो दक्षिणतः,
सप्त पश्चात्,
तिस्र उंचरतः,
एकां मध्ये ।

▼ **भट्टभास्कर-टीका**

5 अथेति ॥ **ज्यैष्ठ्यं** प्राधान्यं, **यशः** ख्यातिः, **प्रजननं** प्रजासमृद्धिः ।
'शीलिकामि' इति नप्रत्ययः,
पूर्व-पद-प्रकृति-स्वरत्वं च ।
त्रिवृत्तं संख्या-त्रयान्वितम् ।
पुरस्तात्पश्चाच्च सप्त सप्त,

दक्षिणत उत्तरतश्च तिस्रस्तिः,
एकां मध्य इति ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

ततो वै स प्र यशो ज्यैष्ठ्यम् आप्नोत् ।
एतां प्रजातिं (शक्तिं) प्राजायत (=प्राजनयत्),
याम् (अवलम्ब्य) इदं प्रजाः प्रजायन्ते ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

एतां प्रजातिम् इति ।
एतां प्रजातिं प्रजनन-सामर्थ्यं प्राप्नोत्
यां प्रजा इदं प्रजायन्ते ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

त्रिवृद् वै ज्यैष्ठ्यम् -
(यथा लोके-) माता पिता पुत्रः ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

त्रिवृद्धा इत्यादि ।
त्रयवयवं ज्यैष्ठ्यं -
मात्रादयस् त्रयस् संयुक्ताः
प्रशस्यतमा लोके भवन्तीति ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

त्रिवृत् प्रजननम् -
उपस्थो योनिर् मध्यमा (→शण्डः) ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

प्रजननं च त्रयवयवम् उपस्थादित्रयस्य प्रजनन-हेतुत्वात् । योनिमध्यस्थितं गर्भस्थानं मध्यगा । केचिदाहुः - उपस्थः पुमान्, योनिः स्त्री, मध्यमा गतिः नपुंसकमिति, सर्वप्रजननावृत्त्यभावादसमीचीनम् ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

प्र यशो ज्यैष्ठ्यम् आप्नोति, एतां प्रजातिं प्रजायते (=प्रजनयति) -
याम् (अवलम्ब्य) इदं प्रजाः प्रजायन्ते,
योऽग्निन् नाचिकेतञ् चिनुते,
य उं चैनम् एववँ वेद ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

प्रयश इत्यादि फलस्तुतिः ॥

▼ मूल-प्रस्तुति:

अथं हैनुम् इन्द्रो ज्यैष्ठ्यं-कामः -
ऊर्ध्वा एवोपंदधे ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

6 अथ हेति ॥
ऊर्ध्वाः मध्याद् आरभ्य ऊर्ध्व-रीतिकाः
आ स्वयम् आतृण्णायाः प्राचीर् इत्य् अर्थः,
तस्याश् शिरस्-स्थानीयत्वाद् ऊर्ध्वा इत्य् उक्तम् ॥

▼ मूल-प्रस्तुति:

ततो वै स ज्यैष्ठ्यम् अगच्छत् ॥ ज्यैष्ठ्यं गच्छति,
योऽग्निन् नाचिकेतञ् चिनुते,
य उं चैनमेववँ वेदं ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

अथ हैनमसावादित्यस्वर्गकामः प्राचीर् एवोपदधे ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

7 अथ हेति ॥ प्राचीः पश्चिमस्वयम्-आतृणाम् आरभ्य आहवनीयाद् उत्सर्पेद् इति केचित् ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

ततो वै सौऽभि स्वर्गलँ लोकमंजयत् ।
अभि स्वर्गलँ लोकञ्जयति,
योऽग्निन्नाचिकेतञ्चिनुते,
य उं चैनमेववँ वेदं ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

स यदीच्छेत् -
"तेजस्वी यंशस्वी ब्रह्मवर्चसी स्याम्" इति
प्राङ् आ होतुर्धिष्ण्याद् उत्सर्पेत् -
"येयं प्रागाद् यशस्वती, सा मा प्रोर्णोतु तेजसा यशसा ब्रह्मवर्चसेने"ति ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

मन्त्रार्थस्तु - **येयं** वेदिः **प्रागात्** प्राची एति गच्छति । छान्दसो लुङ् ।
यशस्वती अन्नवती हविषामाधारत्वात् ।
सा तादृशी हविर्भिर् आसादितैश् छादिता
माम् अपि तेजःप्रभृतिभिः **प्रोर्णोतु** प्रच्छादयत्विति ॥

▼ मूल-प्रस्तुति:

तेजस्व्येव यंशस्वी ब्रह्मवर्चसी भवति ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

अथ यदीच्छेत् -
"भूर्यिष्ठं मे श्रद्धधीरन् । भूर्यिष्ठा दक्षिणा नयेयुर्" इति -
दक्षिणासु नीयमानासु

प्राच्येहि प्राच्येहीति (प्रेर्यमाणा),
प्राचीं जुषाणा,
वेत् आज्यस्य स्वाहां

+इति सुवेणोपहत्याहवनीये जुहुयात् ॥

▼ मूल-प्रस्तुति:

भूर्यिष्ठम् एवास्मै श्रद्धधते,
भूर्यिष्ठा दक्षिणा नयन्ति ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

पुरीषम् उपधायं,
('चित्तिमचित्तिम्' इत्य्-आदिभिश्) चितिकृप्तिभिर् अभिमृश्यं,

अग्निं प्रणीयोपसमाधाय,
चतस्र एता आहुतीर् जुहोति -

"त्वमग्ने रुद्र" इति शतरुद्रीयस्य रूपम्,
"अग्नाविष्णू" इति वसोर्धाराया (रूपम्),
"अन्नपतु" इत्य् अन्नहोमः,
"सप्त ते अग्ने समिधस्सप्त जिह्वा" इति विश्वप्रीः ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

9 पुरीषमुपधायेत्यादि ॥
चात्वालात् **पुरीषम्** आहत्य **चिताव्** उपधाय
'चित्तिमचित्तिम्' इत्य्-आदिभिश् **चिति-कृप्तिभिर्** अभिमृश्याग्निं **प्रणीयोपसमाधाय** उपसमिध्य
चतुर्गृहीतेन **चतस्र** आहुतीर् जुहोति
'त्वमग्ने रुद्रः' इत्य्-आदिभिर् एतत्-प्रपाठकाम्नातैश् चतुर्भिर् अनुवाकैः ।
तत्र 'नमस्ते रुद्र' इति शतरुद्रीयस्य रूपं
तत्स्थानीयं "त्वमग्ने रुद्र" इति प्रथमोऽनुवाकः ।
शतं रुद्रा देवता अस्य शतरुद्रीयम् । 'छ च' इति छः ।
वसोर्धाराया रूपं द्वितीयोऽनुवाकः,
तृतीयोऽनुवाको ऽन्नहोमाख्यः अन्नसिद्धि-हेतुः,
चतुर्थोऽनुवाको विश्वप्रीर् नाम विश्वदेवताप्रीतिहेतुत्वात् ।
विश्वान् देवान् प्रीणातीति विश्वप्रीः ॥ इति द्वितीये काठके नवमोऽनुवाकः ॥

[[154]]

[[155]]

त्रिसुपर्णमन्त्राः ②

त्रिसुपर्णमन्त्राः

48⑥

▼ मूल-प्रस्तुतिः - यजुः

ब्रह्ममेतु माम् । मधुमेतु माम् । ब्रह्ममेव मधुमेतु माम् ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः - यजुः

यास्तै सोम प्रजावत्सोभि सो अहम् । दुस्वंप्रहन्दुरुष्वहा ।
यास्तै सोम प्राणास्ताञ्जुहोमि ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः - यजुः

त्रिसुपर्णमयाचितं ब्राह्मणाय दद्यात् ।
ब्रह्महत्याव् वा एते घ्नन्ति ।

ये ब्राह्मणास्त्रिसुपर्णं पठन्ति ।
ते सोमं प्राप्नुवन्ति ।
आसहसात्पङ्क्तिं पुनन्ति । ओम् । (63)

49⑥

▼ मूल-प्रस्तुति: - यजुः

ब्रह्मं मेधया । मधुं मेधया । ब्रह्ममेव मधुं मेधया ।

अद्या" नो देव सवितः
प्रजा"वत् सावीः सौ"भगम् ।
प"रा दुष्-ष्व"प्यं सुव ॥

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - सविता
- ऋषिः - श्यावाश्व आत्रेयः
- छन्दः - गायत्री

▼ Thomson & Solcum

अद्या" नो देव सवितः
प्रजा"वत् सावीः सउ"भगम्
प"रा दुष्"प्रियं सुव

▼ Vedaweb annotation

Strata

Archaic

Pāda-label

genre M

genre M

genre M

Morph

adyá ← adyá (invariable)

{}

deva ← devá- (nominal stem)

{case:VOC, gender:M, number:SG}

naḥ ← ahám (pronoun)

{case:ACC, number:PL}

savitar ← savitár- (nominal stem)

{case:VOC, gender:M, number:SG}

prajāvat ← prajāvant- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

saúbhagam ← saúbhaga- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

sāvīḥ ← √sū- 1 (root)

{number:SG, person:2, mood:INJ, tense:AOR, voice:ACT}

duṣvápnyam ← duṣvápnya- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

pārā ← pārā (invariable)

{}

suva ← √sū- 1 (root)

{number:SG, person:2, mood:IMP, tense:PRS, voice:ACT}

▼ पद-पाठः

अद्य । नः । देव । सवितरिति । प्रजाऽवत् । सावीः । सौभगम् ।
परा । दुःस्वप्न्यम् । सुव ॥

▼ Hellwig Grammar

- *adyā* ← *adya*
- [adverb]
- "now; today; then; nowadays; adya [word]."

- *no* ← *naḥ* ← *mad*
- [noun], dative, plural
- "I; mine."

- *deva*
- [noun], vocative, singular, masculine
- "Deva; Hindu deity; king; deity; Indra; deva [word]; God; Jina; Viśvedevās; mercury; natural phenomenon; gambling."

- *savitaḥ* ← *savitar* ← *savitṛ*
- [noun], vocative, singular, masculine
- "Savitar; sun; Surya; Savitṛ."

- *prajāvat*
- [noun], accusative, singular, neuter
- "prolific."

- *sāvīḥ* ← *sū*
- [verb], singular, Aorist inj. (proh.)
- "give birth; urge; bestow; cause."

- *saubhagam* ← *saubhaga*
- [noun], accusative, singular, neuter
- "well-being."

- *parā*
- [adverb]
- "away."

- *duṣṣvapnyam* ← *duṣṣvapnyam* ← *duḥṣvapnya*
- [noun], accusative, singular, neuter

- "nightmare."

- *suva* ← *sū*
- [verb], singular, Present imperative
- "give birth; urge; bestow; cause."

▼ रङ्गनाथः

अद्य- इदानीम्। देव- द्योतक। सवितः- प्रेरक सूर्यात्मन्। प्रजावत्- धर्मसन्ततित्वत्। सौभगम्- सौभाग्यम्। नः- अस्मभ्यम्। सावीः- प्रेरय। दुःष्वप्यम्- दुस्वप्नम्। परा सुव- दूरे प्रेरय ॥४॥

▼ सायण-भाष्यम्

हे सवितः देव नः अस्मभ्यम् अद्य अस्मिन् यागदिने प्रजावत् पुत्राद्युपेतं सौभगं धनं सावीः प्रेरय । दुःष्वप्यं दुःस्वप्नं दुःस्वप्नवद्दुःखकरं दारिद्र्यं परा सुव दूरे प्रेरय ॥

8अथाष्टमीमाह - हे सवितर्देव! अद्यास्मिन्कर्मणि नोऽस्माकं प्रजावत् पुत्रपौत्राद्युपेतं सौभगं सौभाग्यं सावीः अनुजानीहि । दुःष्वप्यं दुःस्वप्ननिमित्तं दोषं परासुव विनाश्य ॥

▼ Wilson

English translation:

"Grant us today, divine **Savitā** affluence with progeny, and drive away evil dreams."

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Para duḥṣvapnyam **suva**: duḥṣvapnyam = dāridryam, poverty

▼ Jamison Brereton

Today, god Savitar, you have impelled to us a good portion consisting of offspring.
Impel away the bad dream.

▼ Griffith

Send us this day, God Savitar, prosperity with progeny.
Drive thou the evil dream away.

▼ Geldner

Mögest du, Gott Savitri, uns heute kinderreiches Glück zuweisen. Weise üblen Traum ab!

▼ Grassmann

O schaffe heut, Gott Savitar, uns kinderreichen Segen her; Fort schaffe böses Traumgesicht.

▼ Elizarenkova

Сегодня, о бог Савитар, вызови к жизни
Для нас удачу, заключающуюся в потомстве!
Прочь отзови дурной сон!

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- सविता
- श्यावाश्व आत्रेयः
- निचुद्रायत्री
- षड्जः

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - विषयः

फिर उसी विषय को कहते हैं ॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - हे (सवितः) सम्पूर्ण ऐश्वर्य के देनेवाले स्वामिन् (देव) शोभित ! आप कृपा से (नः) हम लोगों के लिये वा हम लोगों के (अद्या) आज (प्रजावत्) बहुत प्रजायें विद्यमान जिसके उस (सौभगम्) सुन्दर ऐश्वर्य के भाग को (सावीः) उत्पन्न कीजिये और (दुःष्वप्यम्) दुष्ट स्वप्नों में उत्पन्न दुःख को (परा, सुव) दूर कीजिये ॥४॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - भावार्थः

भावार्थभाषा: - जो परमेश्वर की प्रार्थना करके धर्मयुक्त पुरुषार्थ करते हैं, वे बहुत ऐश्वर्यवाले होकर दुःख और दारिद्र्य से रहित होते हैं ॥४॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - अन्वयः

अन्वयः हे सवितर्देव ! त्वं कृपया नोऽद्या प्रजावत्सौभगं सावीर्दुःष्वप्यं परा सुव दूरं गमय ॥४॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - विषयः

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (अद्या) अद्य। अत्र निपातस्य चेति दीर्घः। (नः) अस्मभ्यमस्माकं वा (देव) प्रकाशमान (सवितः) सर्वैश्वर्यप्रदेश्वर (प्रजावत्) बह्व्यः प्रजा विद्यन्ते यस्य तत् (सावीः) जनय (सौभगम्) शौभनैश्वर्यस्य भागम् (परा) (दुःष्वप्यम्) दुष्टेषु स्वप्नेषु भवं दुःखम् (सुव) प्रेरय ॥४॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - भावार्थः

भावार्थभाषा: - ये परमेश्वरं प्रार्थयित्वा धर्म्यं पुरुषार्थं कुर्वन्ति ते महदैश्वर्या भूत्वा दुःखदारिद्र्यविरहा जायन्ते ॥४॥

▼ सविता जोशी ← दयानन्द-सरस्वती (म) - भावार्थः

भावार्थभाषा: - जे परमेश्वराची प्रार्थना करून धर्मयुक्त पुरुषार्थ करतात. ते अत्यंत ऐश्वर्यवान होऊन दुःख व दारिद्र्यरहित होतात. ॥ ४ ॥

वि"श्वानि देव सवितर्
दुरिता"नि प"रा सुव
य"द् भद्रं त"न् न आ" सुव

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - सविता
- ऋषिः - श्यावाश्व आत्रेयः
- छन्दः - गायत्री

▼ Thomson & Solcum

वि"श्वानि देव सवितर्
दुरिता"नि प"रा सुव
य"द् भद्रं त"न् न आ" सुव

▼ Vedaweb annotation

Strata
Archaic

Pāda-label

genre M

genre M

genre M

Morph

deva ← devá- (nominal stem)

{case:VOC, gender:M, number:SG}

savitar ← savitár- (nominal stem)

{case:VOC, gender:M, number:SG}

viśvāni ← viśva- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:PL}

duritāni ← duritá- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:PL}

pārā ← pārā (invariable)

{}

suva ← √sū- 1 (root)

{number:SG, person:2, mood:IMP, tense:PRS, voice:ACT}

á ← á (invariable)

{}

bhadráam ← bhadrá- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

naḥ ← ahám (pronoun)

{case:ACC, number:PL}

suva ← √sū- 1 (root)

{number:SG, person:2, mood:IMP, tense:PRS, voice:ACT}

tát ← sá- ~ tá- (pronoun)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

yát ← yá- (pronoun)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

▼ पद-पाठः

विश्वानि । देव । सवितः । दुःऽदुरितानि । परा । सुव ।

यत् । भद्रम् । तत् । नः । आ । सुव ॥

▼ Hellwig Grammar

- *viśvāni* ← *viśva*
- [noun], accusative, plural, neuter
- “all(a); whole; complete; each(a); *viśva* [word]; completely; wholly.”

- *deva*
- [noun], vocative, singular, masculine
- "Deva; Hindu deity; king; deity; Indra; deva [word]; God; Jina; Viśvedevās; mercury; natural phenomenon; gambling."

-
- *savitār* ← *savitṛ*
 - [noun], vocative, singular, masculine
 - "Savitār; sun; Surya; Savitṛ."

-
- *duritāni* ← *durita*
 - [noun], accusative, plural, neuter
 - "danger; sin; difficulty; difficulty; evil."

-
- *parā*
 - [adverb]
 - "away."

-
- *suva* ← *sū*
 - [verb], singular, Present imperative
 - "give birth; urge; bestow; cause."

-
- *yad* ← *yat* ← *yad*
 - [noun], nominative, singular, neuter
 - "who; which; yat [pronoun]."

-
- *bhadraṃ* ← *bhadram* ← *bhadra*
 - [noun], nominative, singular, neuter
 - "auspicious; lovely; good; happy; bhadra [word]; lucky; fine-looking; beautiful."

-
- *tan* ← *tat* ← *tad*
 - [noun], nominative, singular, neuter
 - "this; he, she, it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same."

-
- *na* ← *naḥ* ← *mad*
 - [noun], dative, plural
 - "I; mine."

-
- *ā*
 - [adverb]
 - "towards; ākāra; until; ā; since; according to; ā [suffix]."

-
- *suva* ← *sū*
 - [verb], singular, Present imperative
 - "give birth; urge; bestow; cause."

▼ रङ्गनाथः

देव सवितः। विश्वा- सर्वाणि। दुरितानि- अघानि। परा सुव- दूरे प्रेरय। यत्। भद्रम्- कल्याणम्। तत्। नः- अस्मभ्यम्। आ सुव- आभिमुख्येन प्रेरय॥५॥

▼ सायण-भाष्यम्

हे सवितः देव त्वं विश्वानि दुरितानि परा सुव । यद्भद्रं प्रजापशुगृहादिकं तत् नः अस्मभ्यम् “ सुव अस्मदभिमुखं प्रेरय। ‘प्रजा वै भद्रं पशवो भद्रं गृहं भद्रम् ’ इति हि श्रुतिः ॥ ॥ २५ ॥

9अथ नवमीमाह - हे सवितर्देव विश्वानि दुरितानि परासुव विनाशय । यद्भद्रं कल्याणमस्ति तन्मे मम आसुव सर्वतोऽनुजानीहि ।

▼ Wilson

English translation:

“Remove from us, divine Savitā, all misfortunes; bestow upon us that which is good,”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Bhadram = progeny, cattle, dwelling, prajā vai bhadram, pasa'vo bhadram, grham bhadram iti

▼ Jamison Brereton

All difficulties impel away, god Savitar.
What is beneficial, that impel here to us.

▼ Griffith

Savitar, God, send far away all sorrows and calamities,
And send us only what is good.

▼ Geldner

Weise alle Gefahren ab, Gott Savitri. Was Glück bringt, das weise uns zu!

▼ Grassmann

O schaffe alles Ungemach von uns hinweg, Gott Savitar; Was heilsam ist, das schaff uns her.

▼ Elizarenkova

Все, о бог Савитар,
Бедствия прочь отзови,
Что благого – то к жизни вызови для нас!

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- सविता
- श्यावाश्व आत्रेयः
- गायत्री
- षड्जः

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - विषयः

मनुष्य किसलिये ईश्वर की प्रार्थना करें, इस विषय को कहते हैं ॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - हे (सवितः) संपूर्ण संसार के उत्पन्न करनेवाले (देव) और संपूर्ण संसार को प्रकाशित करनेवाले जगदीश्वर ! (विश्वानि) संपूर्ण (दुरितानि) दुष्ट आचरणों को आप (परा, सुव) दूर कीजिये और (यत्) जो (भद्रम्) कल्याणकारक है (तत्) उसको (नः) हम लोगों के लिये (आ, सुव) सब प्रकार से प्राप्त कीजिये ॥५॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - भावार्थः

भावार्थभाषा: - हे परमेश्वर ! आप कृपा से जितने हम लोगों में दुष्ट आचरण हैं, उनको अलग करके धर्मयुक्त गुण, कर्म और स्वभावों को स्थापित कीजिये ॥५॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - अन्वयः

अन्वयः हे सवितदेव जगदीश्वर ! विश्वानि दुरितानि त्वं परा सुव यद्भद्रं तन्न आ सुव ॥५॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - विषयः

मनुष्यैः किमर्थमीश्वरः प्रार्थनीय इत्याह ॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (विश्वानि) सर्वाणि (देव) सकलजगत्प्रकाशक (सवितः) सर्वविश्वोत्पादक (दुरितानि) दुष्टाचरणानि (परा) (सुव) दूरे प्रक्षिप (यत्) (भद्रम्) कल्याणकरम् (तत्) (नः) अस्मभ्यम् (आ) (सुव) समन्तात् प्रापय ॥५॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - भावार्थः

भावार्थभाषा: - हे परमेश्वर ! भवान् कृपया यावन्त्यस्मासु दुष्टाचरणानि सन्ति तावन्ति पृथक्कृत्य धर्म्यगुणकर्मस्वभावान् स्थापयतु ॥५॥

▼ सविता जोशी ← दयानन्द-सरस्वती (म) - भावार्थः

भावार्थभाषा: - हे परमेश्वर ! आमचे जेवढे दुष्ट आचरण आहे ते तुझ्या कृपेने नाहीसे होऊन धर्मयुक्त गुण, कर्म, स्वभाव बनू दे. ॥ ५ ॥

मधु नक्तम् उतोषसि
मधुमत् पार्थिवं रजः ।
मधु द्यौरस्तु नः पिता ॥

मधुमान् नो वनस्पतिर्
मधुमाँ अस्तु सूर्यः ।
मादध्वीर् गावो भवन्तु नः ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः - यजुः

य इमन्त्रिसुपर्णमयाचितं ब्राह्मणाय दद्यात् ।
भ्रूणहृत्यावँ वा एते घ्नन्ति ।

ये ब्राह्मणास्त्रिसुपर्णं पठन्ति ।
ते सोमं प्राप्नुवन्ति ।
आसहसात्पृङ्क्तिं पुनन्ति । ओम् । (63)

50⑥

▼ मूल-प्रस्तुतिः - यजुः

ब्रह्मं मेधवां । मधुं मेधवां । ब्रह्ममेव मधुं मेधवां ।

ब्रह्मा" देवा"नां, पदवीः" (=पद्धति-कृत) कवीना"म्
ऋ"षिर्वि"प्राणां महिषो" मृगा"णाम् ।
श्येनो" गृ"ध्राणां स्व"धितिर् (=परशुः/ वज्रः) व"नानां (=हिंसकानां)

(ब्रह्मा, कवयः, ऋषयः इति चारु क्रमः। महिषः, श्योनः, वना इत्यपि। वज्रो वै स्वधितिः इति श्रुतौ दृश्यते।)
सो"मः पवि"त्रम्"त्येति रे"भन् (=शब्दायमानः) ६

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - पवमानः सोमः
- ऋषिः - दैवोदासिः प्रतर्दनः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

ब्रह्मा" देवा"नाम् पदवीः" कवीना"म्
ऋ"षिर् वि"प्राणाम् महिषो" मृगा"णाम्
श्येनो" गृ"ध्राणां स्व"धितिर् व"नानां
सो"मः पवि"त्रम् अ"ति एति रे"भन्

▼ Vedaweb annotation

Strata

Normal

Pāda-label

genre M
genre M
genre M
genre M

Morph

brahmá ← brahmán- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

devánām ← devá- (nominal stem)
{case:GEN, gender:M, number:PL}

kavīnām ← kaví- (nominal stem)
{case:GEN, gender:M, number:PL}

padavīḥ ← padavī- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

mahiṣáḥ ← mahiṣá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

mṛgáṇām ← mṛgá- (nominal stem)
{case:GEN, gender:M, number:PL}

ṛṣiḥ ← ṛṣi- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

víprāṇām ← vípra- (nominal stem)
{case:GEN, gender:M, number:PL}

gṛdhrāṇām ← gṛdhra- (nominal stem)

{case:GEN, gender:M, number:PL}

svádhitih ← svádhiti- (nominal stem)

{case:NOM, gender:F, number:SG}

śyenáḥ ← śyená- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

vānānām ← vāna- (nominal stem)

{case:GEN, gender:N, number:PL}

āti ← áti (invariable)

{}

eti ← ví- 1 (root)

{number:SG, person:3, mood:IND, tense:PRS, voice:ACT}

pavítram ← pavíttra- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

rébhan ← √ribh- (root)

{case:NOM, gender:M, number:SG, tense:PRS, voice:ACT}

sómaḥ ← sóma- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

▼ पद-पाठः

ब्रह्मा । देवानाम् । पदुःस्वीः । कवीनाम् । ऋषिः । विप्राणाम् । मुहिषः । मृगाणाम् ।
श्येनः । गृध्राणाम् । स्वधितिः । वनांनाम् । सोमः । पवित्रम् । अति । एति । रेभन् ॥

▼ Hellwig Grammar

- *brahmā* ← *brahman*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “Brahma; Brahmin; dhak; Brahman; brahman [word]; Brahman; Brahmin; Brahmapurāṇa; Vishnu; Brihaspati.”

- *devānām* ← *deva*
- [noun], genitive, plural, masculine
- “Deva; Hindu deity; king; deity; Indra; deva [word]; God; Jina; Viśvedevās; mercury; natural phenomenon; gambling.”

- *padavīḥ* ← *padavī*
- [noun], nominative, singular, feminine
- “path; padavī [word].”

- *kavīnām* ← *kavi*
- [noun], genitive, plural, masculine
- “poet; wise man; bard; Venus; Uśanas; kavi [word]; Kavi; prophet; guru; Brahma.”

- *ṛṣir* ← *ṛṣih* ← *ṛṣi*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “Ṛṣi; spiritual teacher; ascetic; Mantra.”

-
- *viprāṇām* ← *vipra*
 - [noun], genitive, plural, masculine
 - “Brahmin; poet; singer; priest; guru; Vipra.”

-
- *mahiṣo* ← *mahiṣaḥ* ← *mahiṣa*
 - [noun], nominative, singular, masculine
 - “Old World buffalo; Mahiṣa; Mahiṣa.”

-
- *mṛgāṇām* ← *mṛga*
 - [noun], genitive, plural, masculine
 - “game; deer; animal; antelope; mṛga [word]; Mrgaśiras.”

-
- *śyeno* ← *śyenaḥ* ← *śyena*
 - [noun], nominative, singular, masculine
 - “hawk; bird of prey; falcon; Śyena; eagle; śyena [word]; Śyena.”

-
- *ḡḍhrāṇām* ← *ḡḍhrāṇām* ← *ḡḍhra*
 - [noun], genitive, plural, masculine
 - “vulture.”

-
- *svadhitir* ← *svadhitiḥ* ← *svadhiti*
 - [noun], nominative, singular, masculine
 - “ax; knife.”

-
- *vanānām* ← *vanānām* ← *vana*
 - [noun], genitive, plural, neuter
 - “forest; wood; tree; grove; vana [word]; forest; brush.”

-
- *somaḥ* ← *soma*
 - [noun], nominative, singular, masculine
 - “Soma; moon; soma [word]; Candra.”

-
- *pavitram* ← *pavitra*
 - [noun], accusative, singular, neuter
 - “strainer.”

-
- *aty* ← *ati*
 - [adverb]
 - “very; excessively; beyond; excessively.”
-

- *eti* ← *i*
- [verb], singular, Present indicative
- “go; travel; enter (a state); return; walk; continue; reach; ask.”

- *rebhan* ← *ribh*
- [verb noun], nominative, singular
- “moo; murmur; praise.”

▼ रङ्गनाथः

३ देवानाम्- देवतानाम्। ब्रह्मा- हिरण्यगर्भः। कवीनाम्- क्रान्तदर्शिनाम्। पदवीः- उत्तमपदगन्ता। विप्राणाम्- मेधाविनाम्। ऋषिः- सूक्ष्मद्रष्टा। मृगाणाम्- पशूनाम्। महिषः- महान् सिंहः। गृध्राणाम्- द्विजानाम्। श्येनः। वनानाम्- वननीयानाम्। स्वधितिः- स्वधारणा। सोमः- रसः। पवित्रम्- शोधकं प्रतीकम्। रेभन्- मन्त्रान् शब्दयन्। अत्येति- अतिक्रम्य सरति। सर्वेषां सारभूतः सोम इति भावः॥६॥

▼ सायण-भाष्यम्

सोम एवं-रूपो भवति।

देवानां स्तोत्रकारिणाम् ऋत्विजां **ब्रह्मा** ब्रह्माख्यत्विक् स्थानी यो भवति, यद् वा **देवानां** द्योतमानानाम् इन्द्रादीनां **ब्रह्मा** राजा भवति ।

तथा **कवीनां** क्रान्तप्रज्ञानां **पदवीः** स्खलन्ति पदानि साधुत्वेन यो योजयति सपदवीः । वीगत्यादिष्व् इत्येतस्मात् क्विपि रूपम् ।

तथा **विप्राणां** मेधाविनामध्ये ऋषिर्भवति । यः परोक्षम्पश्यति सऋषिः । ऋषिर्दर्श- नादिति । मृगाणां महिषो भवति महिषाख्यो बलवान् राजा भवति । तथा गृध्राणां पक्षि- विशेषाणां श्येनः शंसनीयः पक्षिराजो भवति । वनानां वनतिर्हिसाकर्मा । हिंसकानां छेदका- नाम्मध्ये स्वधितिः एतन्नामकः छेदकोसि । एवम्प्रभावः सोमः रेभन् शब्दायमानः सन् पवि त्रमूर्णास्तुकेन कृतमत्येति अतिगच्छति ॥ ६ ॥

▼ Wilson

English translation:

“The **Brahmā** of the gods, the guide of the sages, the ṛṣi of the pious, the buffalo of wild animals, the falcon of the vultures, the hatchet of deadly weapons, the **Soma** passes through the filter with a roar.”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

The Brahmā of the gods: i.e., the king of the gods; or, it may mean the **brāhmaṇa** of the priests; the ṛṣi: yaḥ **parokṣam** paśyati sa ṛṣiḥ, ṛsirdarśanāt (**Nirukta** 2.11)

▼ Jamison Brereton

Formulator for the gods, trail-blazer for the sage poets, seer for the inspired poets, buffalo of the wild beasts, falcon of the birds of prey, axe of the trees—Soma goes rasping through the filter.

▼ Jamison Brereton Notes

Though the syntax is kept absolutely constant - nom. sg. + gen. pl. - there is a shifting functional relationship between the head noun and its genitive in the seven phrases here: the first two are roles Soma performs for the group identified by the gen., the next three a particular, and superior, individual token from the group (though the third pairing, “seer for/of the inspired poets,” is ambiguous between the first type and the second), and the last is sort of a negative version of the role he plays for the group.

▼ Griffith

Brahman of Gods, the Leader of the poets, Rsi of sages, Bull of savage creatures,
Falcon amid the vultures, Axe of forests, over the cleansing sieve goes Soma singing.

▼ Geldner

Der Hohepriester der Götter, der Pfadfinder der Seher, der Rishi unter den Beredten, der Büffel unter
den wilden Tieren, der Adler unter den Geiern, die Axt für die Bäume, geht Soma laut redend durch
die Seihe.

▼ Grassmann

Der Götter Beter und der Priester Führer, der Sänger Dichter und der Stier der Thiere, Der Geier Adler
und die Axt der Wälder, der Soma wandert singend durch die Seihe.

▼ Elizarenkova

Брахман богов, пролагатель пути поэтов,
Риши среди вдохновенных, буйвол среди диких животных,
Орел среди хищных птиц, топор для деревьев,
Сома проходит сквозь цедилку, распевая.

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- पवमानः सोमः
- प्रतर्दनो दैवोदासिः
- निचृत्त्रिष्टुप्
- धैवतः

(अहं) हँसश् शुचि-षद्, वसुर् अन्तरिक्ष-सद्,
+होतां वेदि-षद्, अतिथिर् दुरोण-सत् ।
नृ-षद्, वरु-सद्, ऋतु-सद् व्योम-सद्,
अब्-जा, गो-जा, ऋतु-जा, अद्रि-जा, ऋतं बृहत् ॥

▼ Keith

I The gander seated in purity, the bright one seated in the atmosphere,
The Hotr seated at the altar, the guest seated in the house,
Seated among men, seated in the highest, seated in holy order, seated in the firmament, Born of the
waters, born of the cows, born of holy order, born of the mountain, the great holy order.

▼ भट्टभास्कर-टीका

अध्यात्ममधिदैवमधियज्ञं चाधिकृत्य त्रेधमं मन्त्रं व्याचक्षते । तत्र प्रकरणानुरूपोर्ध्विशेषो गृहीतव्यः । अध्यात्मे तावत् - हंसः आत्मा । शुचिषु
स्थानेषु सीदतीति शुचिषत् । वासयिता वसुः वरिष्ठो वा । अन्तरिक्षे हृदयाकाशादिषु सीदतीति अन्तरिक्षसत् । होता आह्वाता देवानामादाता वा ।
वेद्यां यागार्थं सीदतीति वेदिषत् । अतिथिस्सततगतिः, तिथिकृतविशेषरहितो वा । दुःखरक्षणेषु गृहादिषु सीदतीति दुरोणसत् । नृषु प्राणिशरीरेषु
तद्भावेन सीदतीति नृषत् । वरेषु फलेषु भोक्तृत्वेन सीदतीति वरसत् । ऋते यज्ञे सत्ये वा सीदतीति ऋतसत् । विविधे रक्षणे नृप्तौ वा सीदतीति
व्योमसत् । अद्भ्यो जातः अब्जाः शरीराभिप्रायं, शुक्क्लाज्जातत्वात् । यथा 'पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति । अपां वा
यागद्वारेण जनयिता । अन्तर्भावितप्यर्थात् 'जनसनखन' इति विट्, 'विड्वनोः' इत्यात्वम् । गोषु पशुषु अनुग्राहकतया जातः गोजाः । ऋते यज्ञे
ऋतार्थं वा जातः प्रादुर्भूतः ऋतजाः । अद्रिजाः पर्वतादिष्वपि प्रादुर्भूतः । ऋतं सत्यरूपं बृहद्ब्रह्म । अथाधिदैवे - हंस आदित्यः । शुचिनि मण्डले
सीदतीति शुचिषत् । होता अपामादाता । वेद्यामाराध्यतया सीदतीति वेदिषत् । अतिथिस्सततगतिः । दुरोणेषु गृहेषु मेषादिषु सीदतीति दुरोणसत्
। वराणां दातृत्वेन तेषु सीदतीति वरसत् । अपो जनयतीत्यब्जाः । गोजाः रश्मिसमूहवर्ती । ऋते सत्ये जात ऋतजाः । अद्रिजाः
उदयाचलात्प्रादुर्भूतः । समानमन्यत् ।

अथाधियज्ञे - हंसो रथः हन्ति पृथिवीमिति । शुचौ देवयजने रथवाहने च सीदतीति शुचिषत् । शुचिर्यजमानः सीदत्यस्मिन्मिति वा शुचिषत् ।
 होतेव वेद्यां सीदतीति वेदिषत् । अतिथिस्सर्वत्राप्रतिहतगतिः । नृषत् मनुष्यार्थं शूरार्थं वा सीदतीति नृषु वा उपकारार्थं सीदतीति नृषत् । ऋतार्थं
 सत्यार्थं यज्ञार्थं वा सीदतीति ऋतसत् । अब्जाः उदकाज्जातः । गोजाः गोविकारचर्मादिग्रथितत्वात् ततो जात इत्युच्यते ।
 अद्रिभिर्दारुभिरुत्पादितत्वात्ततो जात इत्युच्यते अद्रिजाः । गतमन्यत् ॥

इत्यष्टमे पञ्चदशोनुवाकः ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः - यजुः

य इमन्त्रिसुपुर्णमयांचितं ब्राह्मणाय दद्यात् ।
 वीरहत्यावै वा पुते घ्नन्ति ।

ये ब्राह्मणास्त्रिसुपुर्णं पठन्ति ।
 ते सोमं प्राप्नुवन्ति ।
 आसहसात्पुङ्क्तिं पुनन्ति । ओम् । (63)

२१. अन्नसूक्तम्②

▼ सायणोक्त-विनियोगः

1 सप्तमे सौर्यादिपशूनां सूक्तान्यभिहितानि । अष्टमे वेहदादिपशूनां सूक्तान्युच्यन्ते । ते च पशवः शाखान्तरे समाप्ताः । तन्न सूत्रकारणोदाहृतम्
 - 'सान्नाय्ये वेहतभालभेत' इत्यस्य पशोः सूक्ते वपायाः पुरोनुवाक्यामाह - बह्वृचा आरण्यकाण्डे त्रिविधमन्नमामनन्ति - 'त्रेधा विहितं वा
 इदमन्नमशनं पानं खादः' इति । तस्याशनादेश्चित्रिविधस्यान्नस्याभिमानिनी या देवता तदीयानि वचनान्यस्मिन्सूक्ते प्रतिपाद्यन्ते ।

अहम् **अस्मि** प्रथमजा (=प्रथमजनयिता) ऋतस्य (=यज्ञस्य) । पूर्वं देवेभ्योऽमृतस्य नाभिः । यो मां **ददाति** , स इद् एव मां (अन्नरूपं)
 ऽऽवाः (=आवृणोति [पश्चात्]) अहम् (दात्रे) अन्नम् (अदत्त्वा) अन्नम् अदन्तम् **अद्मि** ।

▼ सायण-टीका

अहं अन्नस्वामी देवः ऋतस्य यज्ञस्य प्रथमजाः प्रथमं जनयिताऽस्मि । यज्ञस्य हविर्जन्यत्वाद्ब्रविषोऽन्न रूपत्वात् ।

तादृशोऽहमन्नस्वामी पूर्वं पुरा देवभ्यः देवार्थं अमृतस्य नाभिः बन्धकोऽस्मि । नह्यति बध्नात्यमृतमिति नाभिः । देवा ह्यमृतमुपजीवन्ति । अमृतं
 चान्नविशेषः, तस्मादहमेवामृतस्य संपादकः ।

यः श्रद्धालुः पुमान् मां मामन्नरूपं ददाति ब्राह्मणादिभ्यः प्रयच्छति स हृदेव स दाता स्वयमेव मां मामन्नदेवं **आवाः** आवृणोति स्वीकरोतीत्यर्थः । द्वौ
 हि लोके पुरुषौ दाता चादाता च । तत्राऽद्यः कालान्तरे भोक्तुं मां संगृह्णाति । यावद् अन्नम् इदानीं दीयते तावदेव कालान्तरे शतधा सहस्रधा वर्धते
 । तस्माद् दातैव मां संगृह्णाति ।

यस् त्वं अन्तिमो माम् अदत्त्वा स्वयम् एवात्ति
 अहम् एवान्नम् अद्मीत्य् अभिमन्यते
 तम् अन्नम् अदत्ताभिमानिनम् अन्न-देवो ऽहम् **अद्मि**
 तं विनाशयामि ।
 अदातुः कालान्तरेऽन्नाभावात् ॥

▼ सायणोक्त-विनियोगः

2 अथ वपाया याज्यामाह -

पूर्वम् (मरण/नरक-) अग्नेर् अपिं **दहत्य्** अन्नम् (अदातारम्) । युत्तौ (→ऽदाता, दाता च) हां **ऽऽसते** , अहम्-उत्तरेषु । व्यातंम् अस्य (=अन्न-देवस्य)
 पशवस्य (=ये ऽदातारस् तान्प्रति) सुजम्भम् । **पश्यन्ति** धीरा (→दातारः), **प्रचरन्ति** पाकाः (=मूढा [अदातारः]) ।

▼ सायण-टीका

यद् इदम् अन्नम् **अग्नेर् अपि पूर्वम्**
 अदातृभिर् भुज्यते
 तद् इदम् अन्नं तं भोक्तारं **दहति** ।

अथ भुक्तम् अन्नम् उदराग्निर्
 दिन-मात्रेण **दहति** पाचयति ।

आदाता तु भोक्ता भुज्यमानेनात्रेन तदानीम् एव दह्यते
नरकहेतोः प्रत्यवायस्य तदैवोत्पन्नत्वात् ।
अत एवाहुः - 'अदाता विषमश्रुते' इति ।

यत्तो हा प्रयत्नवन्ताव् एव **आसाते** दाता चादाता चेत्युभौ तिष्ठतः । दाता हि दानार्थं प्रयत्नं करोति, इतरस्तु भोजनार्थम् । तयोर्मध्ये ये पुरुषा
दातुः पक्षे वर्तन्ते त एवोत्तराः श्रेष्ठाः ।
तेषूत्तरेषु दातृषु कालान्तरेष्व् **अहम्** अक्षीणो वसामि ।

ये **पशवो** मूढा अदातारः तान्प्रति अस्य अन्नदेवस्य मुखं व्याप्तं विवृत्तं **सुजम्भं** तीक्ष्णदन्तोपेतं वर्तते खादयाम् अदातृनिति सर्वदोद्युङ्क्त इत्यर्थः ।
एतमन्नदेवस्याभिप्रायं दातारो **धीराः** बुद्धिमन्तः पश्यन्ति जानन्ति । अत एवाददतः **पाकाः** बाला मूढाः **प्रचरन्ति** प्रकर्षणं भक्षयन्त्येव न तु
किञ्चिदपि ददति ॥

▼ सायणोक्त-विनियोगः

3अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह - अन्नदेवोऽहमन्नमदातारं जहामि परित्यजामि ।

****जहाम्य्**** अन्नम्, ****न जहाम्य्**** अन्नम् । अहम् अन्नं, (उक्त-नियम-) वशम् इच् ****चंरामि**** । (दात्रदात्रोः) समानम् अर्थं (→नियमं)
****पर्येमि**** (केवलम्) - "भुञ्जत् (=पालयन्) । को माम् अन्नं मनुष्यो ****दयेत****?" ।

▼ सायण-टीका

अन्यं तु दातारं न जहामि । **अहमन्नं** अन्नदेवरूपोऽहं **वशम् इत्** स्ववशमेव यथा भवति तथा **चरामि** ।
अदातुः परित्यागो दातृस्वीकारश्चेत् एतत् स्ववशत्वम् ।
यः पुमान् भोगदानयोः **समानः** सन् धनमर्थयते तं **समानं** अर्थयितारं **भुञ्जन्** पालयन्नहं **पर्येमि** परितः प्राप्नोमि ।
यातु भोगमात्रलम्पटस्तं न पालयामि नापि तं पर्येमीत्यभिप्रायः ।
एवम् अदातृ-परित्यागेन दातृ-पक्षपातेन च वर्तमानं मां **को** मनुष्यो **दयेत** रक्षेन् निवारयेत् ।
न कोपि मां निवारयितुं शक्त इत्यर्थः ॥

▼ सायणोक्त-विनियोगः

4अस्य पुरोडाशस्य याज्यामाह -

परांके (→लोके) अन्नं ****निहितं**** लोक एतत् । विश्वैर् देवैः पितृभिर् ****गुप्तम्**** अन्नम् । यद् ****अद्यते लुप्यते****, यत् ****परोप्यते****
(=बहिस्त्यज्यते) (अस्मिन् लोके) । शततमी (=०१), ****सा तनूर्**** मे बभूव (पर-लोके) ।

▼ सायण-टीका

पूर्वस्मिन् मन्त्रे वशम् इच्चरामि मां को दयेतेति यत् स्वातन्त्र्यम् उक्तं
तदुपपादयितुं स्वमाहात्म्यमत्र वर्णयते ।
द्विविधो ह्यन्नस्य व्यवहारः पारलौकिक ऐहिकश्चेति ।
तत्र **परांके** परलोके दूरस्थे पित्रादिलोके एतद् अन्नं निहितम् । दाता हि देवलोके पितृलोके वा ममेदं भूयादित्यभिप्रेत्यैव ब्राह्मणेभ्यो ददाति । अतो
दत्तमन्नं दूरस्थे लोके निहितं भवति । तच्चात्र तत्तल्लोके विश्वैः सर्वैः देवैः पितृभिश्च स्वार्थं गुप्तं रक्षितं भवति । यदग्नौ हुतं यच्च ब्राह्मणेभ्यो दत्तं
तदेवोपजीव्य देवाः पितरश्च वर्तन्ते । एवं पारलौकिकोऽन्नव्यवहार उक्तः । ऐहिकोऽपि व्यवहार उच्यते - यदन्नमद्यते प्राणिभिर्भक्ष्यते, यच्च विदग्धं
सत् भाण्डे अपि भवति पर्युषितत्वेन वा पूतीभवति तादृशं लुप्यते नष्टं भवति । यच्च परोप्यते स्वकीयैश्वर्यप्रकटनाय बहिः परित्यज्यते सा
सर्वाप्यैहिकामुष्मिकान्नरूपा मे अन्नस्वामिनो देवस्य शततमी शतसंख्यापूरणी तनूः । स च सर्वोऽपि लेश एवेत्यर्थः । ईदृशं मदीयं माहात्म्यम् ॥

▼ सायणोक्त-विनियोगः

5अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह -

महान्तौ चरू (=कुम्भौ) संकृद् दुग्धेन ****पप्रौ**** (←पूरणे) । दिवं च ****पृश्नि**** (=स्वल्पम् [अपि]) पृथिवीं च साकम् । तत् ****संपिबन्तो** न मिनन्ति ******
(=हिंसन्ति आत्मनः) वेधसः । नैतद् भूयो ****भवति****, नो कनीयः (अपि च पर्याप्तः) ।

▼ सायण-टीका

पुनरपि माहात्म्यमेव प्रपञ्च्यते ।
तत्रायं दृष्टान्तः -
यथा लोके बहुक्षीर-प्रदाया गोः सकृद् दुग्धेन
महान्तौ चरू प्रौढौ कुम्भौ पूरयति एवमत्रापि **पृश्नि** स्वल्पमपि दत्तमन्नं दिवं च पृथिवीं च साकं लोकद्वयमपि सह पूरयति । अग्नौ ब्राह्मणेषु वा
दत्तमन्नं मन्त्रपूतं सत्सहस्रधा फलति । अत एवान्यत्राम्नायते - 'यावदेका देवता कामयते यावदेका तावदाहुतिः प्रथते' इति । तदन्नं संपिबन्तः
सम्यग्भक्षयन्तः वेधसः बुद्धिमन्तः न मिनन्ति न हिंसन्ति स्वात्मानमन्नं वा न विनाशयन्ति । दानपूर्वकं भक्षणं सम्यग्भक्षणं तत्कुर्वन्तः पुरुषा अन्नं न

हिंसन्ति, दत्तस्यान्नस्य च वर्धमानत्वात् । स्वात्मानमपि न हिंसन्ति, प्रवृद्धस्यान्नस्य च चिरभोक्तृत्वात् । अपि चैतद्भोजनार्थमन्नं न भूयो नापि कनीयः, भूयस्त्वे स्यादजीर्तिः कनीयस्त्वे नास्ति क्षुन्नवृत्तिः । एतदेवाभिप्रेत्य स्मर्यते - 'नात्यश्रतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्रतः' इति । एवं दानपुरस्सरं युक्तेन प्रमाणेन भुञ्जानान्पुरुषान् लोकद्वये पालयतीत्यर्थः ॥

▼ सायणोक्त-विनियोगः

6अथ हविषो याज्यामाह -

अन्नं प्राणम्, अन्नम् अपानम् **आहुः** । अन्नं मृत्युं तम् उ जीवातुम् (=जीवनौषधिम्) **आहुः** । अन्नम् ब्रह्माणो जुरसव् **वदन्ति** । अन्नम् **आहुः** प्रजननम् प्रजानांम् ।

▼ सायण-टीका

सर्वव्यवहारकारणत्वादस्यान्नस्य माहात्म्यमविवादम् । तत्कथमिति तदुच्यते - योयं प्राणवायुरूर्ध्वं संचरति यश्चापानवायुरधः संचरति तावुभावन्नजन्यबलादेव संचरतः । अतस्तयोरन्नात्मकत्वमाहुः । रसवैषम्येण व्याधिद्वारा मारकत्वादन्नं मृत्युमाहुः । तमेवान्नदेवं जीवातुं जीवनौषधमाहुः । तच्च लोके प्रसिद्धम् । ब्रह्माणः आयुर्वेदशास्त्राभिज्ञा ब्राह्मणाः अन्नमेव जरसं वदन्ति जराहेतुमाहुः । केनचिदाहारविशेषण सहसा अतिपलितत्वप्राप्तिरित्यायुर्वेदप्रसिद्धिः । अन्नमेवेन्द्रियवृद्धिद्वारा प्रजानां प्रजननं उत्पादकमाहुः ॥

▼ सायणोक्त-विनियोगः

7अथ हविष एव विकल्पितामन्यां पुरोनुवाक्यामाह -

मोघम् अन्नव् **विन्दते** अ-प्र-चेताः (अदात्त्वेन लक्षितः) । सत्यम् **ब्रवीमि** वध इत्स तस्य । नार्यमणम् **पुष्यति** नो सखायम् । केवलाधो **भवति** केवलादी ।

▼ सायण-टीका

योऽयमदाता सोऽयं अप्रचेताः प्रकृष्टज्ञानरहितः मोघं व्यर्थमेव अन्नं विन्दते लभते । तदेतत्सत्यं ब्रवीमि न केवलं वैयर्थ्यं किंतु सः अयमदत्तोऽन्नपदार्थः तस्य दानरहितस्य पुरुषस्य वध इत् वध एव वधवद्वाधकमेवेत्यर्थः । तत्र वैयर्थ्यं तावत्स्पष्टीक्रियते - योऽयमदाता सोऽयमन्नेनार्यमादिकं देवं न पुष्यति अग्नावाहुत्यभावात् । सखायं अतिथ्यादिरूपं मनुष्यं न पुष्यति दानाभावात् । अतः परलोके अनुपयोगेन वैयर्थ्यम् । वधहेतुत्वं स्पष्टीक्रियते - केवलादी केवलं भुङ्क्ते न तु ददाति सोऽयं केवलाधो भवति पापमेव संपादयति न तु किञ्चिदपि पुण्यम् सोऽयं वध एव, नरकहेतुत्वात् ॥

▼ सायणोक्त-विनियोगः

8अथ हविषो विकल्पिता याज्यामाह -

अहम् मेघस् स्तनयन् **वर्षन् अस्मि** । माम् **अदन्त्य** अहम् **अदम्य** अन्यान् ॥ 61 ॥ अहं सद् अमृतो **भवामि** । मद आदित्या अधि सर्वे **तपन्ति** ।

▼ सायण-टीका

योऽयं मेघः स्तनयन् गर्जन् वर्षन् वर्तते सोऽयं मेघोऽपि अहमन्नदेवः अस्मि । अग्नौ हुतस्यान्नस्य मेघरूपेण परिणतत्वात् । अत एव स्मर्यते - 'अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिस्सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिः' इति । दातारो ये सन्ति ते मामदन्ति सुखेन भक्षयन्ति । अन्यास्तु दानरहितानहमेवाग्निं विनाशयामि । अहमेव दातृणां पथ्यं सत् अमृतो भवामि अमरणहेतुर्भवामि देवत्वं प्रापयामीत्यर्थः । सर्वेऽप्यादित्या मत् अन्ननिमित्तत्वाधिकत्वेन तपन्ति । अन्नाभावे ते स्वयमेव न जीवेयुः कुतस्तपेयुरित्यर्थः ॥

[[156]]

1. https://vishvAsa.github.io/vedAH_yajuH/taittiriyam/sArasvata-vibhAgaH/saMhitA/sarva-prastutiH/4/4/12_ashva-medha-dasha-haviShkeShTi-yAjyA-puronuvAkyA/

2. https://archive.org/stream/Anandashram_Sanskrit_Granthavali_Anandashram_Sanskrit_Series/ASS_04_2_Krishna_Yajurvediya_Taittiriya_Samhita_Part_1_-_Kasinath_Sastri_Agase_1940#page/n325/mode/2up

3. https://archive.org/stream/RgVedaWithSayanasCommentaryPart2/rv_sayanabhasya_part2#page/n573/mode/2up

4.
https://archive.org/stream/Anandashram_Sanskrit_Granthavali_Anandashram_Sanskrit_Series/ASS_04_2_Krishna_Yajurvediya_Taittiriya_Samhita_Part_1_-_Kasinath_Sastri_Agase_1940#page/n327/mode/2up

०९ निमन्त्रितैर् जपाः ①

१. दोग्धी जपः - ②

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

1 अथ ब्रह्मवर्चसं उपजुहोति - आ ब्रह्मन्नित्यादि ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

आ ब्रह्मन् (जातौ) ब्राह्मणो ब्रह्म-वर्चसी जायताम् ।
आऽस्मिन् राष्ट्रे राज्ञ्यं इषुव्यंश् शूरो महारथो जायताम् ।
दोग्धी धेनुर, वोढाऽनुड्वान्, आशुस् सप्तिः, पुरन्धिर् योषा, जिष्णू रथेष्ठास्,
सभेयो युवा, अस्य यजमानस्य वीरो जायताम् ।
निकामेनिकामे नः पर्जन्यो वर्षतु ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

ब्रह्मन् ब्रह्मणि ब्राह्मणजातौ अस्य यजमानस्य सम्बन्धी सर्वो ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी आजायताम् । अस्मिन् राष्ट्रे यजमानस्य सम्बन्धी राज्ञ्यः सर्वोपि
क्षत्रः इषुव्यः इष्वादिषु साधुः शूरः महावीरः महारथः रथचर्यायां प्रकृष्टश्च आजायताम् । 'राजश्चशुराद्यत्' 'राज्ञोपत्ये जातिग्रहणम्' ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

दोग्धी धेनुर, वोढाऽनुड्वान्, आशुस् सप्तिः, (सुन्दर-)पुरन्(=कायं)-धिर् योषा, जिष्णू रथेष्ठास्,
सभेयो युवा, अस्य यजमानस्य वीरो जायताम् ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

दोग्धी बहुक्षीरा सुदोहा च धेनुराजायतां अस्य यजमानस्य । साधुकारिणि तृन् । वोढा साधुवाही अनड्वानाजायताम् । आशुशीघ्रगतिः
सप्तिराजायताम् । पुरन्धिः रूपवती पुरं शरीरं धीयतेऽस्यामिति । 'कर्मण्यधिकरणे च' इति किः । पूर्वपदस्याम्भावश्छान्दसः । दासीभारादिः ।
पुरुभिर्वा ध्यातव्या पुरन्धिः । पृषोदरादिः । ईदृशी योषा योषित् अस्य यजमानस्य आजायताम् । जिष्णुः जयशीलः रथेष्ठाः रथे स्थातुं शक्तः । रथे
तिष्ठति सङ्ग्रामेष्विति 'सुपि स्थः' इति कः, 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक्, वचनव्यत्ययः । सभेयः सभायां साधुः रूपवत्तया, 'डश्छन्दासि;
इति डः । युवा तरुणः । वीरः विक्रान्तः । एवं जिष्ण्वित्यादिगुणयुक्तः पुरुषोस्य यजमानस्य आजायताम् ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

निकामेनिकामे नः पर्जन्यो वर्षतु ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

निकामेनिकामे इच्छायां नः अस्माकं पर्जन्यो वर्षतु ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

फलिन्यो न ओषधयः पच्यन्ताम् ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

फलिन्यः बहुफला ओषधयः अस्माकं राष्ट्रे पच्यन्ताम् । कर्मकर्तरि यत् ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

योगक्षेमो नः कल्पताम् ॥ [44]

▼ भट्टभास्कर-टीका

योगसहितः क्षेमः योगक्षेमः । शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपी समासः । इतरेतरयोगद्वन्द्वे वा वचनव्यत्ययः । समाहारद्वन्द्वे वा लिङ्गव्यत्ययः ।

योगश्च क्षेमश्चास्मिन् राष्ट्रे प्रजानां कल्पतां सम्पद्यताम् । अलब्धलाभो योगः । लब्धस्य परिपालनं क्षेमः ॥

२. नियोगानन्तरं निषङ्गिणी②

नियोगानन्तरं २. निषङ्गिणी

[[105]]

▼ विश्वास-टिप्पणी

निषङ्गिणी।

▼ सायण-टीका

द्वितीयानुवाक उभयतोनमस्काराणि कानिचिद्वज्रं उक्तानि ।
अथावरणि तथाविधान्येव तृतीयेऽस्पष्टार्थानि द्वादश यजुष्य उच्यन्ते ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

नमः सहमानाय निव्याधिं
आव्याधिनीनां पतये नमः

▼ भट्टभास्कर-टीका

तत्र प्रथमं यजुराह- नमः सहमानायेति । सहमानो विरोधिनोऽभिभवन् । नितरां विरोधिनो विध्यतीति निव्याधी, तादृशाय रुद्राय नमः ।
आ समन्ताद्दिष्यन्तीत्य् आव्याधिः शूराः सेनास्तासां पालकाय नमः ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

नमः ककुभाय^(=महते) निषङ्गिणीं
स्तेनानां पतये नमः

▼ सायण-टीका

अथ द्वितीयं यजुराह- नमः ककुभायेति ।
ककुभाय ककुभ-सदृशाय प्रधानभूतायेत्यर्थः ।
निषङ्गी खड्गहस्तस्तस्मै नमः ।
स्तेना गुप्तचोरास्तेषां पालकाय नमः ।
रुद्रो हि लीलया नट इव तत्तद्वेषं धत्ते ।
यद्वा तस्य सर्वजगदात्मकत्वाद्ये यत्र यथा वर्तन्ते तत्र तथारूपेण रुद्रो वर्तत इति रुद्रस्य सार्वत्म्यमनुसंधातुं मन्त्रेरेवमुच्यते ।
स्तेनादिशरीरेषु रुद्रो द्वेधा वर्तते जीवरूपेश्वररूपेण च ।
तत्र च यज्जीवरूपं तस्तेनादिशब्दानां वाच्योऽर्थः ।
स एव शास्त्रेषु निन्द्यः ।
यत्वीश्वररूपं तस्ते नादिशब्दैरुपलक्ष्यते ।
तदनुसंधानं तु पापक्षय-हेतुत्वेन परमपुरुषार्थ इति लक्ष्यार्थविवक्षया मन्त्रेषु लौकिकाः शब्दाः प्रयुज्यन्त इति द्रष्टव्यम् ।
उपलक्षकवाच्यार्थद्वारेण लक्ष्यार्थो मुग्धैरपि सहसा सम्यग्बोद्धुं शक्यते ।
यथा शाखाग्रे चन्द्र इत्यत्र ।
तस्माल्लक्ष्यार्थस्यैव विवक्षायामपि सुखावबोधद्वारत्वेन मुख्यार्थवाचकाः शब्दाः प्रयोक्तव्याः

▼ मूल-प्रस्तुतिः

नमो निषङ्गिणं इषुधिं
तस्कराणां पतये नमः

▼ सायण-टीका

अथ तृतीयं यजुराह— नमो निषङ्गिण इति ।
धनुषि संधातुं हस्ते घृतो बाणो निषङ्गः ।
पृष्ठे वद्धो बाणाधार इषुधिः तदुभययुक्ताय नमः ।
तस्काराः प्रकटचोरास्तेषां पालकाय नमः ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमो वञ्चते परिवञ्चते
स्तायूनां (←स्तै वेष्टने) पतये नमः

▼ भट्टभास्कर-टीका

अथ चतुर्थं यजुराह— नमो वञ्चत इति।
स्वामिन आप्तो भूत्वा तदीय-क्रय-विक्रयादि-व्यवहारेषु
यत्र क्वापि यत्-किञ्चित्-तद्द्रव्यापह्नवो **वञ्चनम्**।
सर्वेष्वपि व्यवहरिष्वपह्नवः **परिवञ्चनं**, तदुभयरूपाय नमः।
गुप्तचोरा द्विविधाः-
दूराद् आगत्य रात्राव् अज्ञाताः सन्तः
कपाटोद्घाटनेन ये द्रव्यापहर्तारस्ते **स्तेनाः**।
स्वकीया एव भूत्वा
रात्राव् अह्नि वाऽन्यैर् अज्ञाताः सन्तो
ऽपहर्तारो ये ते **स्तायव**।
तेषां स्तायूनां पालकाय नमः।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमो निचेरवे (←चर) परिचरायारण्यानां पतये नमः

▼ सायण-टीका

अथ पञ्चमं यजुराह— नमो निचेरव इति।
स्वामिगृह एव कदाऽपहरिष्यामीत्यनया बुद्ध्या
सावधानो निरन्तरं चरणशीलो
निचेरुः परित आपणवीथिप्रवाटिकादावपहारबुद्ध्या चरणशीलः परिचरस्तदुभयरूपाय नमः।
मार्गे गन्तुर्द्रव्यापहारेण बाधित् निरन्तरमरण्ये वर्तमानाश्चोरा अरण्यास्तेषां पालकायनमः।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमं सूकाविभ्यो (←सूक=बाणः) जिघाँसद्भ्यो
मुष्णतां पतये नमः

▼ सायण-टीका

अथ षष्ठं यजुराह— २१२१
नमः सूकाविभ्य इति।
सूकशब्दो वज्रवाची।
तेन स्वशररिमवन्ति रक्षन्तीति सूकाविनः, प्राणिनो हन्तुमिच्छन्तश्चोरा जिघांसन्तस्तदुभयरूपाय नमः।
कृषिकाः सन्तः स्वामिघान्यानामपहर्तारो मुष्णन्तस्तेषां पालकाय नमः।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमोऽसिमद्भ्यो नक्तं चरद्भ्यः
प्रकृन्तानां पतये नमः

▼ सायण-टीका

अथ सप्तमं यजुराह— नमोऽसिमद्भ्य इति।
असिमन्तः खड्गधारिणश्चोराः।
ये रात्रौ चरन्तो वीथ्यां निर्गतान्प्राणिनो वाधमानाश्चोरास्ते नक्तं चरन्तः।
तदुभयरूपाय नमः।
हत्वैवापहरन्तः प्रकृन्तास्तेषां पालकाय नमः।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमं उष्णीषिणो गिरिचुरायं
कु-लुञ्चानां पतये नमः

▼ सायण-टीका

अथाष्टमं यजुराह— नम उष्णीषिण इति।
शिरोवेष्टनवानुष्णीषी।
ग्राम्यजनवदुष्णीषेण शिरो वेष्टयित्वा तन्मध्ये प्रविश्य वर्तमानश्चोर उष्णीषी, गिरौ काष्ठादिसंपादकानां वस्त्रादिकम-पहर्तुं चरतीति
गिरिचरस्तदुभयरूपाय नमः।
कुं भूमिं गृहक्षेत्रादिरूपां लुञ्चन्त्य् अपहरन्तीति कुलुञ्चास् तेषां पालकाय नमः।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमः इषुमद्भ्यो
धन्वाविभ्यश् च वो नमः

▼ सायण-टीका

अथ नवमं यजुराह— नम इषुमद्भ्य इति।
भीषयितुं हस्ते बाणधारिण इषुमन्तः।
तथा भीषयितुं हस्ते धनुर्धारिणो धन्वाविनः।
तदुभयरूपा हे रुद्रा वो युष्मभ्यं नम इति विशेषणद्वयेन वाक्यं भेत्तुं द्विर्नमस्कारः।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमं आतन्वानेभ्यः
प्रतिदधानेभ्यश्च नमः

▼ सायण-टीका

अथ दशमं यजुराह— नम आतन्वानेभ्य इति।
धनुषि ज्यामारोपयन्त आतन्वानास्तद्रूपेभ्यो युष्मभ्यं रुद्रेभ्यो नमः।
धनुषि बाणं संदधानाः प्रतिदधानास्तद्रूपेभ्यो बुष्मभ्यं नमः।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमं आयच्छद्भ्यो विसृजद्भ्यश्च वो नमः

▼ सायण-टीका

अथैकादशं यजुराह— नम आयच्छद्भ्य इति।
ज्याकर्षणं कुर्वन्त आयच्छन्तो वाणं मुञ्चन्तो विसृजन्तः।
शेषं पूर्वद्व्याख्येयम्।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमोऽस्यद्भ्यो विध्यद्भ्यश्च वो नमः

▼ सायण-टीका

अथ द्वादशं यजुराह— नमोऽस्यद्भ्य इति।
मुक्तस्य बाणस्य लक्ष्यपर्यन्तं नमनमसनं तरय कर्ता-रोऽस्यन्तः।
लक्ष्यसमीपं गतस्य बाणस्य लक्ष्ये प्रवेशो वेधस्तस्य कर्तारो विध्यन्तः।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नम आसीनेभ्यः शयानेभ्यश्च वो नमः

▼ सायण-टीका

अथ त्रयोदशयजुरारभ्य सप्तदशयजुःपर्यन्तानि स्पष्टार्थानि यजुष्याह-नम आसीनेभ्य इति।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमः स्वपद्भ्यो जाग्रद्भ्यश्च वो नमः

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमस् तिष्ठद्भ्यो धावद्भ्यश्च वो नमः

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमः सुभाभ्यः सुभापतिभ्यश्च वो नमः

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमो अश्वेभ्योऽश्वपतिभ्यश्च वो नमः [२] ॥

▼ विस्तारः (द्रष्टुं नोद्यम्)

अग्निर्ऋषिः

▼ सायण-टीका

(अथ चतुर्थाष्टके पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः)।
षष्ठेऽनुवाके यान्य् अन्यतरतो नमस्काराणि यजुष्युक्तानि
तेभ्योऽन्यानि कानिचिद् यजुषि सप्तमेऽभिधीयन्ते।
तत्र विद्यमानानि षोडश यजुष्याह— नमो दुन्दुभ्यायेति।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमो दुन्दुभ्याय चाहनुन्याय (शब्दाय) च ।

▼ सायण-टीका

दुन्दुभौ भेर्या भवः शब्दो दुन्दुभ्यः।
आहन्यते ताड्यतेऽनेत्याहननं दुन्दुभ्याघातार्थो दण्डस्तत्र ताडनरूपेणोत्पन्न आहनन्यः।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमो धृष्णवे च प्रमृशाय च ।

▼ सायण-टीका

धृष्णुर्युद्धे पलायनरहितः।
प्रमृशः परसैन्यवृत्तान्तपरामर्षकः।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमो दूताय च प्रहिताय च ।

▼ सायण-टीका

दूतस्तद्धृत्तान्तज्ञापनकुशलः।
प्रहितः स्वामिना प्रेषितः पुरुषः।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमो निषङ्गिणे चेषुधिमते च ।

▼ सायण-टीका

निषङ्गी खड्गयुक्तः।

इषुधि मान्वाणाधारयुक्तः।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

नमस्तीक्ष्णेषवे चायुधिने च ।

▼ सायण-टीका

तीक्ष्णा इषवो यस्यासौ तीक्ष्णेषुः।

बहून्यायुधानि यस्य सन्तीत्यायुधी।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

नमस्स्वायुधाय च सुधन्वने च

▼ सायण-टीका

शोभनमायुधं त्रिशूलरूपं यस्यासौ स्वायुधः।

शोभनं धन्वपिनाकरूपं यस्यासौ सुधन्वा।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

नमस्सुत्याय च पथ्याय च ।

▼ सायण-टीका

सुतिः पादसंचारमात्रयोग्यः क्षुद्रमार्गस्तमर्हतीति सुत्यः।

पन्या रथाश्वादिसंचारक्षमः प्रौढो मार्गस्तमर्हतीति पथ्यः।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

नमंx काऽट्याय च नीप्याय (←नीपः = जलपातस्थलम्) च ।

▼ सायण-टीका

कुत्सितम् अटति जलमत्रेति काटोऽल्पप्रवाहयोग्यः कुल्याप्रदेशस्तत्र जलरूपेण भवः काट्यः।

यस्मिन्प्रदेशे पर्वताग्राज् जलं न्यग्भावेन पतति स प्रदेशो नीपस्तत्र जलरूपेणावस्थितो नीप्यः

▼ मूल-प्रस्तुतिः

नमस् सूद्याय (←सूदः=कर्दम-प्रदेशः) च सरस्याय च (जलाय) ।

▼ सायण-टीका

सूदः कर्दमप्रदेशस्तत्रत्यजलरूपः सूद्यः।

सरः प्रसिद्धं, तत्रत्य जलरूपः सरस्यः।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

नमो नाद्याय च वैशन्ताय (←अल्पसरो वेशन्तः) च (जलाय)

▼ सायण-टीका

नदीगतजलरूपो नाद्यः।

अल्पसरो वेशन्तस् तत्रत्यजलरूपो वैशन्तः।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमः कूप्याय चावृट्याय च ।

▼ सायण-टीका

कूपस्थजलरूपः कूप्यः।

अवटस्थजलरूपोऽवट्यः।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमो वर्ष्याय चावृष्याय च ।

▼ सायण-टीका

वर्षजलरूपो वर्ष्यः।

वर्षनिरपेक्षजलरूपोऽवर्ष्यः।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमो मेघ्याय च विद्युत्याय च ।

▼ सायण-टीका

मेघेषु स्थितो मेघ्यः ।

विद्युता सह चरतीति विद्युत्यः।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमं ईधियाय (←इध) चातृप्याय च ।

▼ सायण-टीका

ईधं निर्मलत्वेन दीप्यमानं शरदभ्रं तत्र भव ईधियः।

आतपेन सह दृष्ट आतप्यः।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमो वात्याय च रेष्मियाय (←रिष्) च

▼ सायण-टीका

वातेन सह वृष्टो वात्यः।

रिष्यन्ति विनश्यन्ति भूतान्यत्रेति रेष्मः प्रलयकालस्तत्र भवः शर्करापाषाणादिसहितो वृष्टिजलविशेषो रेष्मियः।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमो वास्तुव्याय च वास्तुपाय च ।

▼ सायण-टीका

वास्तु धनं(न)गवाश्वदिपदार्थरूपं तत्र तत्कार्यरूपेण वा स्थितो वास्तव्यः।

गृहनिर्माणार्था भूमिर्वास्तु तत्पालको वास्तुपः॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः॥ ७ ॥

३. परिवेषणकाले ब्रह्मोद्यम्②

(परिवेषणकाले) १ ३. ब्रह्मोद्यम्

▼ विस्तारः (द्रष्टुं नोद्यम्)

१-४ अनुष्टुप् ५-६ त्रिष्टुप् विश्वेदेवा ऋषयः

▼ विश्वास-टिप्पणी

अथ होतुः प्रश्नाः ब्रह्मणः प्रतिवचनानि।
मुक्तसमये तत्त्वज्ञानं खलु विमृशयुर् यागेष्व् इति शिष्टाः।

द्यव्य् अश्ववी⑥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

किं स्विद् आसीत् पूर्व-चित्ति^७ (=ज्ञानम्),
किं स्विद् आसीद् बृहद् वयः^८ (=पक्षी) ।
किं स्विद् आसीत् पिशङ्गिला (=नानावर्णा) ,
किं स्विद् आसीत् पिलिप्पिला (=प्रीणयित्री) ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

१ अथ होतुः प्रश्नाः ब्रह्मणः प्रतिवचनानि - किं स्विदासीदित्यादीनि आनुष्टुभस्सर्वोनुवाकः । पृच्छामीति द्वे त्रिष्टुभौ । तत्र प्रथमा 'किं स्विद्' इति प्रश्नः । किमिति सामान्यविवक्षया नपुंसकत्वम् । स्वित् इति वितर्कं । किञ्च पूर्वचित्तिरासीत् पूर्वा प्रथमा चित्तिः ज्ञानमस्याः किञ्च इदमेव श्रेष्ठमिति प्रथमं चिन्त्यत इत्यर्थः । उत्तरापेक्षया स्त्रीलिङ्गता । यद्वा - पूर्वं देवाः त एव चित्तयश्चेतयितारो यस्याः । कर्मणि क्तिन्, कर्तरि बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तत्रा न्तोदात्तत्वं छान्दसम् । किञ्च खलु बृहद् महत् वयः अन्नमयमासीत् । यदन्नं लब्ध्वा पुनरन्यदन्नं न मृग्यं भवति तन्महत् ।

किं वा नु खलु पिशङ्गिलाऽऽसीत् । पिश अवयवे रौधादिकः । इगुपधलक्षणः कः । पिशशब्देन रूपादीन्युच्यन्ते । तानि गिरति छादयतीति छान्दसः कः, करणं वा 'घञर्थे कविधानं' इति कः । पचाद्यचि वा 'बहुलं छन्दसि' इति क्त्वम्, 'अचि विभाषा' इति लत्वं पूर्वपदस्याम्भावः । यद्वा - पिशङ्गो नानावर्णः तेन तद्वती पिशङ्गिला तुन्दादिलक्षणा इलच् । केन रूपादिकं छाद्यते केन वा प्रकाशयते इत्यहोरात्राभिप्रायेण प्रश्नः । नानावर्णता चाहर्मिश्रत्वात् । किं वा स्विद् पिलिप्पिला आसीत् अत्यर्थं प्रीणयित्री पिलिप्पिला । पृ प्रीतौ, यङ्लुगन्तात्परिपतेः पचाद्यचि गुणे उपधाया इत्वं उभयत्र लत्वं पकारोपजनः, अभ्यासस्य चत्वं छान्दसम् । पिलिप्पिलेति धात्वन्तरमौज्ज्वल्यवाचीति केचित् । ततः पचाद्यच् । का स्विद् उज्ज्वलयित्री प्रजानामिति ॥

परिहाराः⑥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

द्यौर् आसीत् पूर्व-चित्तिर्,
अश्वं (=दधिक्रावा प्रोषपदासु) आसीद् बृहद् वयः^९ (=सूर्यः) ।
रात्रिर् आसीत् पिशङ्गिला,
ऽविर् (=मेषराशिः) आसीत् पिलिप्पिला ।

▼ विश्वास-टिप्पणी

- सूर्योऽश्वः, बृहद् वयोऽपि। अवतीत्य् अविः। आदित्यप्रभवा श्रीर्वा सा। 'श्रीर्वे पिलिप्पिला' इति च ब्राह्मणम्।
- If the horse (दधिक्रावा - say pegasus) was the big bird (sun), it might make nearby aviH (meSha) "pilappila" at sandhya.

▼ भट्टभास्कर-टीका

2अथ उत्तराणि - द्यौरित्यादीनि ॥ द्यौः पूर्वचित्तिः चित्यानां मुख्यत्वात् देवैर्जातव्यत्वाच्च । तस्य च साधनं अश्वो बृहद्वयः । तेन हि सकृदिष्ट्वा वरामुच्छ्रितं प्राप्य पुनरन्यत्स्थानं भोगार्थमिच्छतीति तस्य निमित्तकारणम् । रात्रिः पिशाङ्गिला सा हि रूपाणां छादयित्री स्वयं च प्रकाशाप्रकाशव्यामिश्ररूपा, तारकाभिरन्धकारेण च समन्वितत्वात्, अहर्मिश्रत्वाद्वा । अथ तस्याप्यभिवृद्धिकारणं अविः पिलिप्पिला अवति विश्वमित्यविः वृष्टिः । आदित्यप्रभवा श्रीर्वा । सा हि जगत् भृशं प्रीणयति ज्वलयति च 'श्रीर्वे पिलिप्पिला' इति च ब्राह्मणम् ॥

सूर्यचन्द्राग्नि-भूमयः ॐ

▼ मूल-प्रस्तुतिः

कस् स्विद् एकाकी चरति ,
क उं स्विज् जायते पुनः ।
किं स्विद् हिमस्यं भेषजम् ,
किं स्विद् आवपनम् महत् ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

3'किं स्विदासीत्' इत्यादयः प्रश्नाः उक्तान्य् आदित्य-व्यापार-जानि प्रश्न-प्रतिवचनानि । इदानीम् आदित्यम् आरभ्य प्रश्नाः क्रियन्ते - को नु खलु एकाकी असहायश् चरति; सामर्थ्यात् सर्वदिति गम्यते । सर्वो हि कदाचिद् एकाकी चरति । प्रकृतत्वाच्च वृष्टेः प्रवर्तयिता एकाकी चरतीति । क एव खलु पुनर्जायते अत्रापि सामर्थ्यात् पुनःपुनरिति गम्यते । सर्वोपि हि मृत्वा पुनर्जायते । प्रकृतत्वाच्चादित्यवशात् पुनःपुनर्जायत इति । किं नु खलु हिमस्य शैत्यस्य भेषनं निवर्तकं प्रकृतत्वाच्च चन्द्रमसोत्पादितस्य । किन्तु खलु महदावपनं आवापस्थानं उप्यन्ते अस्मिन्नित्यावपनम्॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

सूर्य एकाकी चरति ,
चन्द्रमां जायते पुनः ।
अग्निर् हिमस्यं भेषजम् ,
भूमिर् (ओषध्यादीनां) आवपनम् महत् ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

4अथोत्तराणि - सूर्य इत्यादीनि ॥ सूर्योऽसहायः सर्वदा दिवि चरति । सेनान्यादीनामनुपलम्भात् असहायत्वं मन्यन्ते । चन्द्रमाः पुनःपुनरादित्याज्जायते । तदुत्पादितस्य हिमस्याग्निर्भेषजम् । तत्सृष्टानामोषध्यादीनां भूमिरावपनमिति ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

पृच्छामिं त्वा परम् अन्तम् पृथिव्याम् ,
पृच्छामिं त्वा भुवनस्य नाभिम् ।
पृच्छामिं त्वा वृष्णो अश्वस्यु रेतम् ,
पृच्छामिं वाचम् परमव्योमम् ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

5एवं भूम्यन्तानि प्रश्नप्रतिवचनानि । अधुना भूमेर् आरभ्य प्रश्नाः क्रियन्ते - पृच्छामीत्याद्याः ॥ हे ब्रह्म त्वां पृच्छामि पृथिव्याः परमन्तं यत्र सर्वा पृथिवी समाप्ता । अथ तत्र प्रतिष्ठितां भुवनस्य नाभिं पृच्छामि यत्र प्रतिबद्धं सर्वं जीवति स नाभिः 'नहोभश्च' इतीङ्प्रत्ययः । हेतुं च पृच्छामि तस्य वृष्णो वर्षितुरश्वस्य व्यापकस्य किं रेतः यतस्सर्वं जायते । अथ तच्च पृच्छामि वाचो वेदात्मिकायाः ऋगादेः तस्य रेतसो विधात्र्याः किं परमं व्योम प्रकृष्टं रक्षास्थानं सर्गप्रतिसर्गनिबन्धनं व्योमेति । विपूर्वादवतेः मन्प्रत्ययः, 'ज्वरत्वरस्रिव्यविमवाम्' इत्यादिना ऊठि गुणः ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

वेदिंम् आहुं परम् अन्तम् पृथिव्याम् ,
यज्ञम् आहुर् भुवनस्य नाभिम् ।

सोमम् आहुर् वृष्णो अश्वस्य रेतो ,
ब्रह्मैव वाचं परमव्योम ॥ [46]⁽⁵⁾

▼ भट्टभास्कर-टीका

6अथोत्तराणि वेदिमित्यादीनि ॥

पृथिव्याः परमन्तं वेदिमाहुः ब्रह्मवादिनः

'सा वा इयं सर्वे वेदिः' इति च स्तूयते ।

तत्र निवर्त्य **यज्ञमाहुः भुवनस्य** सर्वस्य भूतजातस्य **नाभिः** ।

तस्य **वृष्णः अश्वस्य** यज्ञस्य **रेतः सोममाहुः** सर्वस्य बीजं यागद्वारेण वृष्ट्याद्युत्पत्तिहेतुत्वात् ।

अश्वस्यैव वा वर्षितुः सोमो रेतः सर्वलोकजीवनोदकहेतुभूतसोमसाधनत्वात् ।

तत्फलं वाचः परमं व्योम ब्रह्मैव परमात्मैव प्राप्यत इति ॥

इति सप्तमे चतुर्थे अष्टादशोऽनुवाकः ॥

1. हुतशिष्टान्नातिरिक्तवस्तुपरिवेषणे इत्यर्थः

Appendix - +Dyugangā द्युगङ्गा①

Goals ध्येयानि②

Dyugangā (<https://rebrand.ly/dyuganga>) is a work group dedicated to the promotion of ever-victorious Hindu ideals and arts. It's current focus is in presenting important texts for easy study. Long term goal (<https://rebrand.ly/dg-archive>) is to save texts to last for millennia into the coming post-electronic/ industrial age.

The texts may be presented as

- audio files (eg: [MahAbhArata audio book project](#)),
- as web pages (eg. [Apastamba-gRhya-sUtra](#), [Apastamba-dharma-sUtra](#), [EkAgnikANDa commentary](#), [manu-smRti](#), [raghuvaMsha](#), more [kalpa-texts](#), [tattva-texts](#), [universal subhAShita DB](#)),
- as dictionaries (eg: [stardict](#))
- ebooks distributed on various platforms - (eg: [vishvasa.github.io/book-pub](#), amazon, google play - [SVK SVI का](#)). Formats include md, pdf (A4, A5), epub, azw3, html, etc.

We distribute these for free, and under a CC BY 4.0 license. (Platforms may levy their fees.) You may subscribe to mail-streams for past and future announcements ([dg](#), [hv](#), [san](#)).

The choice of material heavily depends on the special interests of its current lead (vedas, kalpa, purANAs).

संस्कृतानुवादः③

द्युगङ्गा नाम कार्यसंस्था - अजेयानां भारतीयपुरुषार्थपरिकल्पनानाञ्च, हिन्दुककलानाञ्च प्रसारणाय वर्तते। तदीयस् स्थूलोद्देशोऽधुना प्रमुखग्रन्थानाम् अध्ययनसौकर्याय प्रस्तुतिः। ततो ग्रन्थ-सङ्कलन-केन्द्रम् इति वक्तुम् अलम्। दूरोद्देशस् तु (<https://rebrand.ly/dg-archive>) आधुनिक-शिला-तैल-युगात् परम् अपि सहस्राधिक-वर्षाणि यावद् ग्रन्थ-रक्षा।

ग्रन्थानाम् प्रस्तुतिर् ध्वनिसञ्चिकाभिस् स्यात् (यथा [महाभारतपारायणप्रसारणे](#)), जाल-क्षेत्र-पृष्ठैर् वा (यथा [विश्वासस्य मन्त्रटिप्पनीषु, एकाम्निकाण्डटीका](#)), शब्द-कोशैर् वाऽपि ([stardict](#))। इमे ऽस्मत्-पक्षतो मुक्त-रीत्या प्रसार्यन्ते।

सद्यश्च ग्रन्थाः संस्थाग्रण्या रुचिविशेषम् अनुसृत्य चिताः - वेदाः, इतिहास-पुराणानि, कल्प-वेदाङ्ग-ग्रन्थाश् चेति।

Contribution दानम्③

Donations and sponsorship are welcome (use [contact page on our website](#)) - they help offset operating costs (eg. worker payments mainly ~1L/mo, book distribution) and plan further projects. Project-specific sponsorship opportunities are occasionally advertised on our social media accounts and on certain mailing lists.

Table of Contents

ॐ	5
०१ प्रतिज्ञादि	6
उपवीत-नियमः	6
०२ पूर्वद्युः	7
प्राक्सिद्धता	7
निमन्त्रणम्	7
०३ होमात् प्राक्	9
श्राद्धदिने सिद्धता	9
पुनर्-निमन्त्रणम्	9
पाक-स्नपनादि	9
माध्याह्निकादि	9
पाद्यादि	10
औपसनाग्नि-सिद्धता	10
अनुज्ञा	10
सङ्कल्पः	11
०४ होमः	12
पूर्वाङ्गम्	12
अग्निप्रतिष्ठा	12
पात्रसादनादि	12
आज्य-निर्वापादि	13
दर्वी-संस्कारः	13
परिधि-स्थापनादि	13
आघारः	14
आज्यभागौ	14
आवाहनम्	14
वैश्वदेवम्	14
पैतृकम्	15
वैष्णवम्	16
अन्नाहुतयः	16
आज्याहुतयः	17
स्विष्टकृत्	18
अहविष्यहोमः	18
लेपकार्यम्	18
उत्तराङ्गम्	18
परिधिप्रहरणम्	19
संस्नावः	19
प्रायश्चित्ताहुतयः	19
व्याहृतिहोमाः	19
पूर्णाहुति-प्राणायामौ	20
परिषेचनम्, प्रणीताविमोकः	20
उपस्थानानि	20
०५ भोजनम्	22

आसनम्	22
पाद-प्रक्षालनम्	22
मण्डले	22
प्रक्षालनम्	22
आसन-दानम्	24
अर्चनम्	24
पात्रस्थापनम्	25
परिवेषणम्	26
अर्घ्यम्	28
प्रदक्षिणीकरणम्	29
ब्रह्म-भावनम्	29
अभिमर्शः	29
कर्त्रा हुतशिष्टान्नस्य जपः	29
देव-पात्रे	30
समष्टिदत्तम्	31
परिषेचनादि	32
शुश्रूषा-नियमाः	33
श्रावणम्	34
तृप्ति-प्रश्नाः	34
प्रकिर-दानम्	35
अथवा विकिरदानम्	35
उत्तरापोशनं	36
रोचनम्	36
निवेदित-तुलसी-मिश्र-ताम्बूल-दक्षिणाश् च	37
स्वधा-वाचनादि	37
उपस्थानम्	38
आशीर्वचनम्	41
धन्यता	41
०६ पिण्डप्रदानविधिः	45
दर्भासन-कल्पनम्	45
मार्जनम्	45
पिण्ड-स्थापनम्	45
अर्चनादि	46
तिलोदकम्	46
तर्पणम्	46
परिषेचनम्	47
पात्र-वर्तनम्	47
प्राशनम्	47
पिण्ड-दानानि	47
०७ उत्तरकर्म	49
०८ अभिश्रवणमन्त्राः	50
01 सहस्रशीर्षा पुरुषः - अनुष्टुप्	56
02 पुरुष एवेदम् - अनुष्टुप्	60
03 एतावानस्य महिमातो - अनुष्टुप्	65
04 त्रिपादूर्ध्व उदैत्युरुषः - अनुष्टुप्	70

05 तस्माद्विराळजायत विराजो - अनुष्टुप्	75
06 यत्पुरुषेण हविषा - अनुष्टुप्	80
07 सप्तास्यासन् परिधयः	84
08 तं यज्ञम् - अनुष्टुप्	89
09 तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः सम्भृतम् - अनुष्टुप्	94
10 तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः - अनुष्टुप्	100
11 तस्मादश्वा अजायन्त - अनुष्टुप्	104
12 यत्पुरुषं व्यदधुः - अनुष्टुप्	108
13 ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्ब्राह्म - अनुष्टुप्	112
14 चन्द्रमा मनसो - अनुष्टुप्	117
15 नाभ्याम् - अनुष्टुप्	121
पुरुषस्तुतिः, यज्ञस्तुतिः	126
16 यज्ञेन यज्ञमयजन्त - त्रिष्टुप्	128
उत्तरनारायणानुवाकः	134
नारायण-सूक्तम्	134
विष्णु-गायत्री	139
विष्णु-सूक्तम्	139
राक्षोघ्नमन्त्रौ	175
आह्वानम्	175
युद्धप्रार्थना	175
उपासकसौभाग्यम्	176
प्रतिज्ञा	176
किरणकीर्तिः	176
प्रतिज्ञानुवर्तनम्	177
रक्षोहाग्निध्यानम्	177
महापितृयज्ञे हौत्रमन्त्राः	185
English translation:	194
१२. सोमभक्ष-मन्त्राः	269
१३. एकविंशतिरात्रः	273
परिचयः	273
फलम्	274
ग्रहविचारः	274
फलम्	275
१४. संवत्सरसत्र-मन्त्राः	275
ग्रहप्रामुख्यम्	276
स्तोमाः	277
ग्रहा ऽतिग्राह्याश् च	277
सौर्योऽतिग्राह्यः	277
सप्तत्वम्	277
उत्तर-पक्ष-ग्रहाः	278
विश्वकर्मणो ग्रहः	278
आदित्य-ग्रहः	279
ग्रहणक्रमः	279
उक्थ्यम्	280
काठके (नाचिकेताग्नि-ध्यानम्)	280
नाचिकेतोपाख्यानम्	282

नाचिकेताग्नि-प्रयोगविधि:	285
त्रिसुपर्णमन्त्रा:	290
48	290
49	290
50	298
२१. अन्नसूक्तम्	304
०९ निमन्त्रितैर् जपा:	308
१. दोग्ध्री जपः -	308
२. नियोगानन्तरं निषङ्गिणी	309
३. परिवेषणकाले ब्रह्मोद्यम्	315
द्यव्य् अश्ववी	315
परिहाराः	315
सूर्यचन्द्राग्नि-भूमयः	316
Appendix - +Dyugangā द्युगङ्गा	318
Goals ध्येयानि	318
संस्कृतानुवादः	318
Contribution दानम्	318